

विषया	पृष्ठाङ्का	विषया	पृष्ठाङ्का
४९-विकागर्थका.	... २६९	६२-लघुसिद्धान्तकौमुदीस्यमूत्राणा-	
५०-ठगधिकारः	२७१	मकारादिवर्णानुक्रम	३१४
५१-यदधिकारः	२७३	६३-लघुसिद्धान्तकौमुदीस्यवार्ति-	
५२-छयतोऽधिकारः.	२७५	कानामकारादिक्रमेण सूची	३४१
५३-टजधिकारः	२७६	६४-लघुसिद्धान्तकौमुदीस्यधातू-	
५४-त्वतलोऽधिकारः	२७८	नामकारादिक्रमेण सूची	३४५
५५-भवनाद्यर्थका	२८१	६५-लघुसिद्धान्तकौमुद्या गणेष्व-	
५६-मत्वर्थीया.	२८५	पठितानामुत्तरत्र समुदाहृता-	
५७-प्रागिदशीयाः	२८७	ना च धातूना समग्र	३५१
५८-प्रागिवीया	२९१	६६-लघुसिद्धान्तकौमुदीस्यगण-	
५९-स्वार्थिकाः	२९५	पाठ	३५५
६०-स्त्रीप्रत्ययाः	२९८	६७-लघुसिद्धान्तकौमुदीस्यपरि-	
अथ परिशिष्टविषयसूची—		भाषापाठ	३५८
६१-लिङ्गपरिचय.	.. ३०७	६८-लघुसिद्धान्तकौमुद्या प्रश्ना.	३५९
		मन् १९३२—४०	

इति लघुसिद्धान्तकौमुदीस्यविषयानुक्रमः

श्रीहरि

निवेदनम्

निरिच्छेऽस्मिन् पञ्चतत्त्वाश्रिते वैरिञ्चप्रपञ्चेऽनादिकालतो बन्धन-
मुपेत्य प्रारब्धपरिणतिं भुञ्जानाना जनानामाध्यात्मिकादितापत्रयचिन्ता-
चक्रव्यूहोत्पादनपटीयो ज्ञानमेवामनन्ति मोक्षोपायतया नि श्रेयससाधनै-
कमतयो यतयो महर्षयश्च । तच्च ज्ञानमाम्नायवाङ्मयतात्पर्यपर्यालोचनोद्भू-
तत्सद्विवेकोद्रेकादेव समाविगन्तुं शक्यत इति नास्ति परोक्ष प्रेक्षावताम् ।
तात्पर्यपर्यालोचन च तत्तच्छब्दानुबन्धिततत्तदर्थबोधकशक्तिग्रहायत्तम्,
शक्तिग्रहस्तु 'शक्तिग्रह व्याकरणोपमानकोशातवाक्याद्वयवहारतश्च' इति
वृद्धजनोक्त्या प्राधान्येन व्याकरणादेव बोधनीतीति तदेव सर्वतः
प्रागाश्रयणीय निगमागमार्थसार्थं परिचिचीपुभिः । किञ्च 'पडङ्गो वेदो-
ऽपेयो वैयश्च' इति विधिश्रवणात् पङ्क्तिभिरङ्गैः सवलितस्यैव वेदस्य
तत्त्वज्ञानेय साधनमभिमतम्, तेष्वङ्गेषु च 'छन्द पादौ तु वेदस्य मुख
व्याकरणं स्मृतम्' इतिवचनाद् व्याकरणमेव मुखमिव प्रमुखतामावहति
प्रागभ्येत्यव्यता चेति नाविदितचर गीर्वाणवाणीप्रणयिनाम् ।

व्याकरण च मुख्यतो नवधानुभूयते, 'ऐन्द्र चान्द्र वाग्वृत्स्न
वैष्णव आकटापनम् । सारस्वतं चापिणत् शङ्खतं पाणिनीयकम् ॥' इति

तत्त्वनिधावुक्तेः, हनुमन्तमुद्दिश्य 'सोऽय नवव्याकरणार्थवेत्ता' इति
 वान्मन्वीयवचनाच्च । ननु हनुमतः काले पाणिन्यादेरनुत्पत्त्या नेद
 सगच्छत इति चेन्न 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इति श्रुत्या पूर्वपूर्वकलोद्भूत-
 पाणिन्यादीनां व्याकरणसत्त्वानुमानात् । तत्रेन्द्रव्याकरणे 'तामिन्द्रो
 मव्यतोपक्रम्य व्याकरोत् । तस्मादिय व्याकृता वागुच्यते' इति श्रुतिरेव
 प्रमाणम् । 'चान्द्रास्तु आत्मोदरमुक्षिष्विति पेटु' इत्यादिवचनाच्चान्द्र-
 स्याप सत्त्वानुमीयते । 'शताच्च ठन्यतावशते' इति सूत्रे भाष्ये नामतो
 निर्देशात् काशकृत्स्नसत्तापि निश्चीयते । कौमार त्वाग्नेयपुराणे वर्ण्यते,
 केचिन्तु पाणिनिवृत्त प्रातिशाख्यसूत्रमेव कौमारमिति वदन्ति । सारस्ततम्,
 ऋक्तन्त्रापराभिधानं शाकटायनं चाद्यत्वे मुद्रिते उपलभ्येते । आपिशल
 शाकल्य च पाणिनिसूत्रेषु तन्नाम्नोरनुवादादनुमीयेते ।

यत्राप्यत्रत्ये जैनेन्द्राद्युद्योधकातन्त्राग्रभिधानानि विविधानि व्या-
 करणान्युपलभ्यन्ते तथापि नैतेषां वेदाङ्गत्वम् । निखिललौकिकालौकिक-
 शब्दानां व्युपादकतया पाणिनीयव्याकरणमेव सर्वेषां मूर्धन्यं धन्यं च
 सद् वेदाङ्गतामाधत्ते । 'इदमक्षरं छन्दोवर्णनं समनुक्रान्तं ब्रह्मा बृहस्पतये
 प्रोवाच, बृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्य ऋषयो
 ब्राह्मणेभ्य । त खल्विममक्षरममाग्राग्रमित्याचक्षते, न भुक्त्वा न नक्तं
 ब्रूयाद् ब्रह्मराशि ।' इति ऋक्तन्त्रव्याकरणोक्तरीत्या पररूपस्यास्य चतुर्दश-
 सूत्रममृदस्याग्राग्रत्वं निपद्यते, तन्मूलकत्वाच्चेदं वेदगरीरमभ्युपगम्यत ।

एतस्य प्रणेता पाणिन्नादेः परिचयजिज्ञासा स्वाभाविकीति तद्विषये
 निश्चिन्तयेत्—तत्रादिगचार्यो महानुभाव पाणिनि शल्यनामभ्यासिप-
 तुर्दात्र जन्म लेभे । यत्रायेतस्यामिवानम 'औहिः' इत्यासीत्तथापि गोत्रा-
 श्रद्धापाणिनिनामेवायं प्रनिर्दिष्टापेदे । पञ्चापप्रदेशे सप्तगुणमिश्रो ग्रामोऽयं
 जन्मभूमीति य एवेदानीम् 'सत्यातुर—हत्यातुर—रुगहुर—लाहुर' इति
 व्रणेष्वपत्रं गतं 'लाहुर' इति परिणतम् । एतस्याग्रार्थं निनाम्
 कालेऽर्जित इति विषयमिदं स्तानि वेदितव्यम् । पाश्चात्त्यो विद्वान्

Cunningham कनिङ्गहममहोदय ख्रिस्ताब्दप्रवृत्ते. सार्द्धत्रिशतवर्षपूर्वमेव पाणिनिसमय सम्भावयति । अन्ये तु प्रायः सहस्रवर्षपूर्वमनुमन्यन्ते, अपरे च ख्रिस्ताब्दतः सार्द्धद्विसहस्रतोऽप्यधिकपूर्वे पाणिनिकालमाकलयन्ति । एतदन्तिम मत युक्तिविमर्शमूलकतया समीचीनं भाति । ये किल ख्रिस्ताब्दतः प्राक् सहस्रवर्षाभ्यन्तर एव पाणिनिसमय सम्मन्यन्ते ते पाणिनिकात्यायनौ नन्दराज्यकालवर्तिनौ समानकालिकावित्यूरीकुर्वन्ति । आख्यायिका चेमासुदाहरन्ति यत् 'मुग्धबुद्धिः पाणिनिर्वर्षोपाध्यायं गुरु विद्यार्थमुपश्रितस्तत्र सतीर्थ्येन कात्यायनेन वादे पराजितः पराभूतश्च सन्निर्वेदमवाप्य भगवन्त महेशानं तपसा प्रसाद्य ढक्कानादसमुद्भूतां चतुर्दशसूत्रां व्यावृत्तिसूत्रनिर्माणशक्तिं विद्वत्ता चातुलमाससादेत्यादि ।' परन्तु विचारनिकशेषपरि कषणेन तपोद्वारकमठेश्वरप्रसादादिवरप्राप्त्यन्त वृत्तान्तमपहायान्यद्वृत्तं न विश्वासपदवीमधिरोहति, यतः पाणिनिसूत्रेषु राजो जनमेजयादुत्तरकालिको न कश्चन सूज्यते, नैतावदेव, पाराशर्यव्याससूत्रो. शुक्स्यापि नाम नोपन्यभान्सीत् सूत्रकृत् । पश्चात् कियत्कालानन्तर शुक्स्य 'वैयासकि'रूपाम् अपत्यबोधकसजामनुश्रुत्य तत्साधनाय कात्यायनेन वररुचिना व्यासवरुडेति वार्तिकमारब्धम् । एवविधप्रचुरप्रमाणपर्यालोचनयेद निर्णेतुं शक्यते यजनमेजयकाले तदुत्तरसन्निहितकाले वा पाणिनिरासीत् । तदानो वैयासकिवारुडकिप्रभृतिपदानां लोकव्यवहियमाणता नासीदतस्तदर्थं सूत्रं न प्राणायि पाणिनिना । यद्युभयोरेककालत्वमङ्गीक्रियेत तर्हि पाणिनिना यदनुक्तं दुरुक्तं च तत्कात्यायनेन पूरितं प्रत्याख्यातं चेति स्वीकर्तव्यं स्यात्, एव च सति पाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्तिरल्पविद्यत्वापत्तिश्च स्याताम् । विभिन्नकालत्वाङ्गीकारे तु पाणिनिना स्वसमयेऽन्वयवहियमाणतया यदनुक्तं तद्वार्तिककृता स्वसमये व्यवहारविषयतया पूरितम् । तथा कालपरिवर्तनक्रमेण भाषायामपि निश्चितपरिवर्तनस्य सम्भावयितुं शक्यतया तदानीन्तनप्रयोगानुसारेण यददुरुक्तं प्रतीतं तत्कात्यायनेन प्रत्याख्यातमिति कल्पयितुं शक्यते । अतोऽन्योर्विभिन्नकालत्वमेव विचाररुहम् ।

तथा च जनमेजयनृपसन्निहितकाले कलेश्वतुर्थ्यां गताञ्ज्या
 खिस्ताब्दतः सप्तविंशतिशतवर्षपूर्वं पाणिनेः कालः सम्भाव्यते । कात्यायनस्य
 तु पाणिनेः परस्तात्पञ्चशतसंख्येयासु समासु कले सहस्रासन्नाया
 समाया सत्ता सम्भावयितुमर्ह । एषोऽपि पाणिनिवद्गोत्रनाम्नेव विश्रुतः ।
 श्रुतधरो वररुचिश्चेति द्वे अभिधाने अस्य श्रूयते । अयं प्रयागत
 पश्चिमदिशि कलिन्दजाकुले विलसिता कौशाम्बी नाम नगरीम् (यैवेदानीम्
 'कोसम ग्रामाभिधयाभिधीयते) स्वजन्मनालङ्घकारः । सोमदत्तोऽस्य पिता
 वसुदत्ता च प्रमूरासीदिति प्रसिद्धिः । एतस्य वार्तिके, समलङ्कृतानि
 पाणिनिमूत्राणि प्रसुमरप्रचाराण्यभूवन् । कात्यायनवार्तिकानां प्रणयनात्
 प्राक् पाणिनिमूत्राणामध्ययनाध्यापनयो प्रवृत्तिर्गोत्रैवामीदिति
 नाविदितं वैयाकरणानाम् । यद्यपि सूत्रवार्तिककदम्बोपरि श्रीयाडि-
 विदुषा विरचितो लक्षश्लोकात्मको व्याख्याग्रन्थ आसीत्तथान्यैश्च कुण्यादि-
 भिराचार्यैः प्रणीता वृत्तयोऽप्यामन्मथापि नेतेर्ग्रन्थे पूर्णतया तत्त्वमध्येतृणा
 हृदयङ्गमोभूयते स्मेति लोकोपकृतिवशवदो भगवान् पतञ्जलिर्विशदा-
 शयविवेचनात्मकं महाभाष्यनामकं ग्रन्थं निरमात् । श्रूयते यन्महेश्वरप्रेरणाया
 भगवाञ्छेप एवास्मभ्यमग्रेपार्थोपदेशार्थं पतञ्जलिनाग्रावतीर्णं आमी-
 दित्यहो भागधेयमस्सदादीनाम् । एतस्य भगवतः पतञ्जले कठे
 सप्तविंशतितमशताञ्ज्या खिस्ताब्दतः शतचतुष्टयवर्षपूर्वं सत्त्वमासीदिति
 विदामनुमानम् । अस्य गोणिक्काख्या जननी, जन्मभूमिश्च गोनर्ददेशो-
 ऽभवत् । अयं गोनर्ददेशः कर्म्मरेऽस्तीत्येके । अवग्रहान्ते 'गोण्डा'नाम्ना
 विख्यातं नगरमेव गोनर्द इत्यपरे मन्यन्ते ।

भाष्यकारमनु काठे काठे भर्तृहरिर्गण्डप्रभृतयोऽन्ये विद्वांसो महा-
 भाष्योपरि विवृतीवृत्तिग्रन्थाश्चालिङ्गन् पण्णु तत्र तत्र प्रसरणमौष्ठवाप्र-
 भावादायामवाटुव्यादते सिद्धान्तज्ञानं नृपशकमेवासीदिति व्याख्येय-
 तत्त्वबुभुक्षुः कृते पणोपकृतिप्रकृतिपणनन्वतया श्रीरक्ष्मीरत्नपुत्रा
 भट्टोनिर्दिष्टितेन शब्दकौन्तुम्, तन्नारभृता वैसाख्यगिद्वान्तनीन्दरी
 तद्व्याख्यानभूता प्रौढमनोगमा च प्राणानिभन्, न्यायवेदीयं वन्दो ग्रन्थं

अनेन निरमायिषत । एतत्प्रणीतग्रन्थानामन्यतमा वैयाकरण-
सिद्धान्तकौमुदी सर्वसिद्धान्तसंग्रहात्मकतया सौविध्याधिक्यादविरलप्रचारा-
भवत् । परन्त्वियमपि प्रायेण विदुषामेव मनःकुमुदमोदिनी समजनि यतः
फक्किसम्पर्ककर्मगतया स्वभावतः सुकुमारमतीना बालकानां चेतसे नातीविय-
मरोचत । ततो बालानामपि बुद्धीर्व्याकरणविषये निवेशयितुमनसा भट्टोजि-
दीक्षितस्यैवान्तेवासिना श्रीदुर्गातनयतनयेन विद्वद्वरदराजाचार्येण सार-
कौमुदीमध्यकौमुदीलघुकौमुदीगीर्वाणपदमञ्जरीनामानो ग्रन्थाः समपादिषत ।
श्रीभट्टोजिदीक्षितः सारस्वतब्राह्मणोऽपि सन् महाराष्ट्रे निवसति स्मेति केचित् ।
अपरे तु सम्प्रति महाराष्ट्रियसारस्वतव्यपदेशभाजा विप्राणामृग्वेदीयाश्वलायन-
शाखान्तर्गतत्वाद् भट्टोजिदीक्षितस्य तु तैत्तिरीयसन्ध्याभाष्यनिर्माणादिना
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयशाखिविप्रवशावतसतयानुमानान्नासौ महाराष्ट्रिय-
सारस्वतः, प्रत्युत पञ्चद्राविडान्तर्गत आसीदिति सिद्ध्यति, सप्त-
गोदावरीप्रदेशे चास्यावस्थानमभूत् । श्रीनेषकृष्णपण्डितराजगन्नाथापथ्य-
दीक्षितप्रभृतिद्राविडविद्वद्भिः सह घनिष्ठसहवासचैतन्मतं पुण्यतीति वदन्ति ।
अयं गालियाहनगकस्य पञ्चदशगताब्द्यामासीत् । एतस्यैवान्तेवासित्वाद् वरद-
राजाचार्यस्यापि सत्ताकालः पञ्चदशगताब्देष्वेति बोध्यम् ।

एतत्प्रणीतग्रन्थानामन्यतमा लघुसिद्धान्तकौमुदीयं तत्र भवता
पाठकानां सम्मुखीनां समुल्लसति । लघुवलेवराप्येषां समाप्तः सिद्धान्त-
कौमुदीसम्भवः समस्तं ज्ञानं समुद्रावयति । ननु सिद्धान्तकौमुद्या एवेदं
संक्षिप्तं संस्करणं किमत्र वरदराजेन कृतम् ? न हि सम्पादनमात्रेणैव
निर्माणश्रेयोभागित्वं तस्येत्यादिप्रकारेण नात्राज्ञेयणीयम्, भट्टोजिदीक्षित-
स्यापि वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः सम्पादनातिरिक्तनिर्माणश्रेयोभागित्वा-
भावात् । न हि मुनित्रयानुक्तमपूर्वं किमपि श्रद्धेयं तेनाप्युक्तम्, महाभाष्य-
सिद्धान्तानामेवानौ कौमुदी, महाभाष्यतः सिद्धान्तान् सङ्कल्य सम्पाद-
नातिरिक्तं दीक्षितस्यापि न हि किमपि तत्र नूतनं कर्म । किञ्च यद्यपि
सिद्धान्तकौमुद्या एवेदं संक्षिप्तं संस्करणम्, तथापि ततो महद् देलज्ज-
ननेति पाठ्यता इक्ष्मीक्षणमिह तुधीभिः ।

लघुसिद्धान्तकौमुद्या सिद्धान्तकौमुदीतः प्रकरणविपर्यासोऽवलोक्यते
 स च सहेतुकस्तथा हि—सिद्धान्तकौमुद्याम् अव्ययात् पश्चात् स्त्रीप्रत्ययादि-
 तद्धितान्तमभिधाय तिङन्तमारभ्यते तदनु च कृदन्तम् । लघुसिद्धान्त-
 कौमुद्यान्तु स्त्रीप्रत्ययप्रकरण ग्रन्थान्ते स्थापितम्, कारकादितद्धितान्तश्च
 कृदन्तादपि परस्तात्कृतम् । तिङन्तकृदन्ताभ्यां परस्तात्कारकप्रकरणपाठस्य
 प्रयोजनं तावद् दृश्यताम्—कारके ‘अकथितं च’ ‘कर्तृकरणयोस्तृतीया’
 इत्यादीनि बहूनि सूत्राणीत्यथ वर्तन्ते येः कारकस्य तिङन्तकृदन्तावनु-
 पठनीयता समर्थ्यते अन्यथा तिङन्तज्ञानादृते दुह्यादिधातूनाम्, तिङ्-
 गर्जनं विनानभिहितकर्तृत्वादीनां च बोधः कुत स्यात् ? किञ्च क्रियान्व-
 यित्व कारकत्वमित्युक्तदिशा क्रियाजापकप्रकरणोत्तरत एव कारकप्रकरण-
 मारब्धव्यम् । एवमेव ‘उपपदमतिङ्’ ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’ इत्यादीनि
 समासस्य, ‘कृन्वन्मियोगे सम्प्रत्यकर्तरि च्चि’ ‘अभेर्माश्रित्यम्’ इत्यादीनि
 च सूत्राणि तद्धितस्य तिङन्तकृदन्तोत्तरस्थितिं जापयन्ति । ‘टिप्पणज-
 द्वयसङ्गो’ ‘द्विगो.’ इत्यादीनि सूत्राणि च स्त्रीप्रत्ययस्य सर्वप्रकरणान्त-
 स्थितिं समर्थयन्तीत्यालोच्यैव श्रीमता वरदराजाचार्येणा येनूणां
 सौविध्यसम्पादनार्थं प्रकरणं व्यत्यस्य स्वीया गूढमदर्शितेन दर्शिता ति-
 ञ्चात्र विषये पूर्वप्रकरणमनु परप्रकरणारम्भन्योपयोगितामेवक्रमवतरणं तत्र
 तत्र टिप्पणे द्रष्टव्यम् ।

एवमियं लघुसिद्धान्तकौमुदी यद्यपि स्वभावेन एव व्यापयोगिनी
 तथापि क्वचित्क्वचिद् विषयस्थले सङ्ख्यापादनार्थं टिप्पणमाशङ्क्यमात्रम् ।
 अन्यत्वे यद्यपि विविधटिप्पणोद्घातानि लघुसिद्धान्तकौमुद्यां नाना
 सङ्ख्यागानि मुद्रितानि सन्ति, तथापि तानि नापेक्षयोगिता विपुलीति
 विशेषतो बालानामुपयोगमेवोद्दिश्य अन्तर्भाष्येन सूत्रार्थटिप्पणस्यैव
 सङ्ख्या प्राप्तिः । सम्प्रति गुरुव शिष्येभ्यो यथासाक्षात् तानि
 मरीचिननुवृत्त्यावश्यकस्थलेषु निष्कृत्यप्रकाशयति टिप्पणं तत्रान्वय-
 तिष्ठितम् । अत्र तुर्गोऽर्थानां गूढमर्थानां चार्थं स्मर्यमाणं च
 लक्षणे समन्वयो दर्शितः । गूढमर्थानां प्रकाशयति साक्षात्

नार्थं च प्रतिप्रकरण कठिनप्रयोगाणा सरलसंस्कृतगिरा साधनमपि
न्यवन्धि । अनुवादोपयोगायात्रोदाहृताना पदानामर्था अप्युपन्यस्ताः । कि
च ग्रन्थान्ते लिङ्गानुशासनोक्तदिशा लिङ्गपरिचयोऽप्यङ्कितो यतोऽनुवादादौ
लिङ्गबोधे साहाय्यमुपलभ्येत । अभ्यासार्थं वर्णनवकस्य प्रश्नपत्राण्यपि
सङ्कलितानि । विद्यार्थिना सौविध्यार्थं सूत्रवार्तिकधातूना सूचीभिः सहैव
धातुषु सकर्मकाकर्मकत्वे अपि प्रादर्शिषाताम् । परिभाषाणा गणाना च पाठः
सकलितः । एवमय ग्रन्थः साम्प्रतिकपरीक्षार्थिना कृतेऽस्तीवोपयोगी सवृत्तः ।
अत्रत्यटिप्पण्या अधिकाशो भागः श्रीवाराणसेयमारवाड़ीसंस्कृतकालेजप्रधा-
नाध्यापकेनाध्यापनकलाकोविदेन पण्डितप्रवरेण नृसिंहापराभिधाननारायणदत्त-
त्रिपाठिना व्याकरणाचार्येण व्यरचीति किं ब्रूमोऽस्य ग्रन्थस्योपयोगिताम् ?
अथ गुणैकपक्षपातिनस्तत्र भवतोऽव्यापकानध्येतुं श्रानुरन्ध्रमेव यद्यदिम
ग्रन्थमात्मसात्कृत्य सफल्यन्तु भवन्तोऽस्माकं परिश्रमं कृतार्थयन्तु चास्मान् ।

अस्मिन् ग्रन्थे सूत्राणि स्थूलाक्षरैरुपन्यस्तानि । वार्तिकानि त्वित्थ
भूते () कोष्ठके मुद्रितानि सन्ति । (ग० सू०) इति गणसूत्राणा
संकेतः (प०) इति च परिभाषाया इत्यादि सम्यग् विवेचनीयम् ।

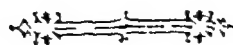
इदानीमेतदीय चतुर्थं संस्करणं यथासम्भवं सशोध्यं प्रकाशयत इति न.
परं प्रमोदास्पदम् । प्राक्तनं संस्करणत्रयमचिरेणैव समाप्तिमुपेतमिति ग्रन्थस्यास्य
लोकप्रियता स्फुटं व्यज्यते । एतदपि संस्करणं गुणग्रहणपटवो वटवोऽविलम्बे-
नैवात्मसात्करिष्यन्तीत्याशास्महे ।

अत्रास्माकं प्रमादवशाद् यद्यशुद्धयोऽवशिष्टा भवेयुस्तर्हि करुणावशवदा
विद्वांसो मानवस्वभावभावकल्यक्षमन्ता सूचयन्तु च ता यतोऽयिमे संस्करणे
संगोधयितुं प्रयतिष्यामहे इति शिवम् । इति-

निवेदयते विदुषा विधेयो

रामनारायणदत्तपाण्डेय

(गीताप्रेम, गोग्रवपुर)

लघुसिद्धान्तकौमुद्या सिद्धान्तकौमुदीतः प्रकरणविपर्यासोऽवलोक्यते
 स च सहेतुकस्तथा हि—सिद्धान्तकौमुद्याम् अव्ययात् पश्चात् स्त्रीप्रत्ययादि-
 तद्धितान्तमभिधाय तिङन्तमारभ्यते तदनु च कृदन्तम् । लघुसिद्धान्त-
 कौमुद्यान्तु स्त्रीप्रत्ययप्रकरण ग्रन्थान्ते स्थापितम्, कारकादितद्धितान्तश्च
 कृदन्तादपि परस्तात्कृतम् । तिङन्तकृदन्ताभ्यां परस्तात्कारकप्रकरणपाठस्य
 प्रयोजनं तावद् दृश्यताम्—कारके ‘अकथितं च’ ‘कर्तृकरणयोस्तृतीया’
 इत्यादीनि बहूनि सूत्राणीत्यर्थं वर्तन्ते यैः कारकस्य तिङन्तकृदन्तावनु-
 पठनीयता समर्थ्यते अन्यथा तिङन्तजानादृते दुह्यादिधातूनाम्, तिङ्कृतो-
 र्ज्ञानं विनानभिहितकर्तृत्वादीनां च बोधः कुतः स्यात् ? किञ्च क्रियान्व-
 यित्व कारकत्वमित्युक्तदिशा क्रियाशापकप्रकरणोत्तरत एव कारकप्रकरण-
 मारब्धव्यम् । एवमेव ‘उपपदमतिङ्’ ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’ इत्यादीनि
 समासस्य, ‘कुम्भस्त्रियोगे सम्पद्यकर्तरि च्वि.’ ‘क्वेर्मन्त्रित्यम्’ इत्यादीनि
 च सूत्राणि तद्धितस्य तिङन्तकृदन्तोत्तरस्थितिं ज्ञापयन्ति । ‘टिङ्ङाणञ्-
 द्वयसञ्०’ ‘द्विगोः’ इत्यादीनि सूत्राणि च स्त्रीप्रत्ययस्य सर्वप्रकरणान्त-
 स्थितिं समर्थयन्तीत्यालोच्यैव श्रीमता वरदराजाचार्येणाध्येतणा
 सौविध्यसम्पादनार्थं प्रकरणं व्यत्यस्य स्वीया सूक्ष्मदर्शितैव दर्शिता किं-
 च्चात्र विषये पूर्वप्रकरणमनु परप्रकरणारम्भस्योपयोगिताबोधकमवतरणं तत्र
 तत्र टिप्पणे द्रष्टव्यम् ।

एवमपि लघुसिद्धान्तकौमुदी यद्यपि स्वभावत एव त्रालोपयोगिनी
 तथापि क्वचित्क्वचिद् विषमस्थले सरलतापादनार्थं टिप्पणमावश्यकमस्ति ।
 अद्यत्वे यद्यपि विविधटिप्पणोद्घुङ्कितानि लघुसिद्धान्तकौमुद्या नाना
 संस्करणानि मुद्रितानि सन्ति, तथापि तानि नातीवोपयोगितां पिपुरतीति
 विशेषतो त्रालानामुपयोगमेवोद्दिश्य अस्माभिरिदं नूतनटिप्पणसंवलितं
 संस्करणं प्राकाशितम् । सम्प्रति गुरुवः शिष्येभ्यो यथाध्यापयन्ति तामेव
 सरणिमनुसृत्यावश्यकस्थलेषु निगूढार्थप्रकाशकं टिप्पणं सरलसंस्कृतनौ-
 लिखितम् । अत्र दुर्बोधार्थानां सूत्रवार्तिकानाम् अर्था स्पष्टीकृतास्तेषां च
 लक्ष्ये समन्वयो दर्शितः । संस्कृतभाषया पदसाधुत्वलेखनज्ञानसम्पाद-

नार्थं च प्रतिप्रकरण कठिनप्रयोगाणां सरलसंस्कृतगिरा साधनमपि
न्यवन्धि । अनुवादोपयोगयात्रोदाहृतानां पदानामर्थ्या अप्युपन्यस्ताः । किं
च ग्रन्थान्ते लिङ्गानुशासनोक्तदिशा लिङ्गपरिचयोऽप्यङ्कितो यतोऽनुवादादौ
लिङ्गबोधे साहाय्यमुपलभ्येत । अभ्यासार्थं वर्षनवकस्य प्रश्नपत्राण्यपि
सङ्कलितानि । विद्यार्थिनां सौविध्यार्थं सूत्रवार्तिकधातूनां सूचीभिः सहैव
धातुषु सकर्मकाकर्मकत्वे अपि प्रादर्शिताम् । परिभाषाणां गणानां च पाठः
सकलितः । एवमयं ग्रन्थः साम्प्रतिकपरीक्षार्थिनां कृतेऽस्तीवोपयोगी सवृत्तः ।
अत्रत्यटिप्पण्या अधिकांशो भागः श्रीवाराणसेयमारवाड़ीसंस्कृतकालेजप्रधा-
नाध्यापकेनाध्यापनकलाकोविदेन पण्डितप्रवरेण नृसिंहापराभिधाननारायणदत्त-
त्रिपाठिना व्याकरणाचार्येण व्यरचीति किं ब्रूमोऽस्य ग्रन्थस्योपयोगिताम् ?
अथ गुणैकपक्षपातिनस्तत्र भवतोऽव्यापकानध्येतुं श्रानुरुन्महे वयं यदिमं
ग्रन्थमात्मसात्कृत्य सफलयन्तु भवन्तोऽस्माकं परिश्रमं कृतार्थयन्तु चास्मान् ।

अस्मिन् ग्रन्थे सूत्राणि स्थूलाभरैरुपन्यस्तानि । वार्तिकानि त्वित्थ
भूते () कोष्ठके मुद्रितानि सन्ति । (ग० सू०) इति गणसूत्राणां
संकेतः (प०) इति च परिभाषाया इत्यादि सम्यग् विवेचनीयम् ।

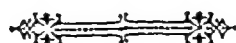
इदानीमेतदीयं चतुर्थं संस्करणं यथासम्भवं सशोधं प्रकाशयत इति नः
परं प्रमोदास्पदम् । प्राक्तनं संस्करणत्रयमचिरेणैव समाप्तिमुपेतमिति ग्रन्थस्यास्य
लोकप्रियता स्फुटं व्यज्यते । एतदपि संस्करणं गुणग्रहणपटवो वटवोऽविलम्बे-
नैवात्मसात्करिष्यन्तीत्याशास्महे ।

अत्रास्माकं प्रमादवशाद् यद्यशुद्धयोऽवशिष्टा भवेयुस्तर्हि करुणावशवदा
विद्वान्मानवस्वभावमाकलय्य क्षमन्ता सूचयन्तु च ता यतोऽग्रिमे संस्करणे
सशोधयितुं प्रयतिष्यामहे इति शिवम् । इति—

निवेदयते विदुषा विधेयो

रामनारायणदत्तपाण्डेयः

(गीताप्रेस, गोरखपुर)

शुक्लां ब्रह्मविचारसारपरमामाद्यां जगद्व्यापिनीं
 वीणापुस्तकधारिणीमभयदां जाड्यान्धकारापहाम् ।
 हस्ते स्फाटिकमालिकां विदधतीं पद्मासने संस्थितां
 वन्दे तां परमेश्वरीं भगवतीं बुद्धिप्रदां शारदाम् ॥

❁ श्रीगणेशाय नमः ❁

लघुसिद्धान्तकौमुदी

नत्वा सरस्वतीं देवीं शुद्धा गुण्या करोम्यहम् ।

पाणिनीयप्रवेष्टाय लघुसिद्धान्तकौमुदीम् ॥

अथ संज्ञाप्रकरणम्

अइउण् १ । ऋलृक् २ । एओङ् ३ । ऐऔच् ४ । हयवरट्
५ । लण् ६ । जमडणनम् ७ । झमञ् ८ । घढधष् ९ ।
जवगढदश् १० । खफछठथचटतव् ११ । कपय् १२ । शषसर्
१३ । हल् १४ ॥

एकद्वित्रिचतुरूपामरूपा बहुरूपिणीम् ।

गिर नत्वा गिर शतु क्रियते लघुटिप्पणी ॥

१-अह वरदराजाचार्य. शुद्धा दोषरहिता गुण्या प्रशस्तगुणयुक्ता
सरस्वती देवी वाग्देवता नत्वा नमस्कृत्य पाणिनीयप्रवेष्टाय बालानां
पाणिनीयव्याकरणशास्त्रे प्रवेष्टार्थं लघ्वी चासौ सिद्धान्तकौमुदी ताम्
करोमि इत्यन्वयः ॥

इति माहेश्वराणि सूत्राण्यैणादिसञ्ज्ञार्थानि । ऐषामन्त्या इत.
हकारादिष्वकार उच्चारणार्थ । लण्मध्ये त्वित्सञ्ज्ञक ॥

१-इति इमानि पूर्वोक्तानि चतुर्दश सूत्राणि माहेश्वराणि महेश्वरादा-
गतानि महेश्वरचरप्रसादात् पाणिनिना लब्धानीति फलितोऽर्थः । तदुक्तम्—

नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्का नवपञ्चवारम् ।

उद्धर्तुकाम सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शं शिवसूत्रजालम् ॥ इति ॥

किं चात्र—

‘येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्’

—इति शिक्षावचनमपि प्रमाणम् ॥ २-समेद सूत्रलक्षणं यथा—

(सञ्ज्ञा च परिमाणा च विधिर्नियम एव च । १
अतिदेशोऽधिकारश्च पङ्क्तिं सूत्रलक्षणम् ॥ १)

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।

अस्तोभमनवयं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ इति ॥

अणादिसञ्ज्ञार्थतया शिवसूत्राग्यपि सञ्ज्ञासूत्राण्येवेति बोध्यम् ॥ ३-किमर्थानि
इमानि ? अत उक्तम्—अणादीति । अण् आदिर्यासा ता अणादयस्ताश्च
ता. सञ्ज्ञा अणादिसञ्ज्ञास्ता अर्थः. प्रयोजनं येषां तानि अणादिसञ्ज्ञार्थानि ॥

४-ननु कथंकारमेवा सूत्राणामणादिसञ्ज्ञार्थत्वम् ? इति चेत्तत्राह—एवमिति,
एषा चतुर्दशसूत्राणामन्ते भवा अन्त्या अन्तिमाश्चतुर्दश वर्णा इत इत्सञ्ज्ञा
इत्यर्थः, ततश्च ‘आदिरन्त्येन—’ इति सूत्रप्रवृत्त्या अणादिसिद्धिरिति तत्रैव
स्पष्टीकरिष्यते ॥ ५-‘हयवरट्’ इत्यादिसूत्रेषु हकारादिप्रतिवर्णोत्तरमकारो-
च्चारणेन हगादिप्रत्याहारे अकारसहिता एव हकारादयो गृह्येरन्निति शङ्काम-
पाकरोति—हकारादिष्विति, अयं भावः, यद्यपि तत्र तत्र प्रत्याहारेऽकार-
सहितास्त उच्चार्यन्ते तथापि तेष्वकारो न विवक्षितः ॥ ६-पूर्ववाक्येन
लणोऽकारस्योच्चारणार्थत्वमुपपद्यतेऽत आह—लण्मध्ये त्विति, लण्मध्यवर्ती

१२७ इत्सञ्ज्ञको नोच्चारणार्थः । इत्सञ्ज्ञाफलं च दर्शयिष्यते—

‘सूत्रस्याव’, ‘०’ इत्यादिना ॥

१ हलन्त्यम् १ । ३ । ३ ॥

उपदेशेऽन्त्य हलित्स्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । सूत्रेष्वदृष्ट
पद सूत्रान्तरादनुवर्तनीय सर्वत्र ॥

२ अदर्शनं लोपः १ । १ । ६० ॥

प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ।

तस्य लोपः १ । ३ । ९ ॥

तस्येतो लोपः स्यात् । णादयोऽणाद्यर्था ।

आदिरन्त्येन सहेता १ । १ । ७१ ॥

अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात्

१-पाणिनिभात्यायनपतञ्जलिकर्तृक प्रथममुच्चारणमित्यर्थः । केचित्तु
उपदेशपदार्थमित्यमाहुः —

{ धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् ।
आगमप्रत्ययादेशा उपदेशा प्रकीर्तिता ॥ इति ॥

२-ननु सूत्राधीना वृत्तिः, सूत्रं तु हलन्त्यमित्येतावन्मात्रम्, वृत्तावुपदेश
इति कथनमधिकमित्याशङ्क्याह—सूत्रेष्विति, सूत्रेषु यत्पद न दृष्ट
तदन्यस्मात्सूत्रादनुवर्तनीयम् इति सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ ३-विद्यमानस्ये-
त्यर्थः ॥ ४-ननु यदि 'अइउण्' इत्यादिसूत्रेषु णकारादीनामित्संज्ञालोपौ
क्रियेते तर्हि तदुच्चारणमेव न कार्यमित्यत आह—णादय इति, णकारादयो
लकारपर्यन्ता सूत्रान्त्यवर्णा अणादिप्रत्याहारार्थाः ॥ ५-यथाऽण्प्रत्याहारे
साधनीयेऽन्त्य इत् णकारः, तत्सहित आदि. अकारोऽर्थाद् अणिति, तद्
अण्पदमकारणकारयोर्मध्यवर्तिन 'इ उ' इति वर्णद्वयस्य संज्ञा स्वरूपस्याकारस्य
च । तदेवाह 'यथाऽणिति०' इत्यादिना ॥

यथाऽणिति अडउवर्णानां सज्ञा । एवमच्हल्अलित्यादयः* ॥

१. ऊँकालोऽज्झस्वदीर्घप्लुतः १ । २ । २७ ॥

उश्च ऊश्च ऊ३श्च व, वा काल इव कालो यस्य सोऽच्
क्रमाद् ह्रस्वदीर्घप्लुतसज्ञः स्यात् । सँ प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ।

८. उच्चैरुदात्तः १ । २ । २९ ॥

नीचैरनुदात्तः १ । २ । ३० ॥

४. प्रत्याहारणामकारादिक्रमेण परिसख्या—

१ अक्	८ अग्	१५ ऐच्	२२ जग्	२९ भग्	३६ रल्
२ अच्	९ इक्	१६ खग्	२३ झग्	३० मग्	३७ वल्
अट्	१० इच्	१७ खर्	२४ ङर्	३१ यज्	३८ वग्
४ अण्	११ इण्	१८ डम्	२५ झल्	३२ यण्	३९ शर्
५ अण्	१२ उक्	१९ चग्	२६ ङग्	३३ यम्	४० शल्
६ अम्	१३ एट्	२० चर्	२७ ङप्	३४ यय्	४१ हल्
७ अल्	१४ एच्	२१ छग्	२८ वग्	३५ यर्	४२ हग्

महेश्वरसूत्रसिद्धान्तानां सवार्तिकपाणिनिसूत्रव्यवहृतानामेव प्रत्याहारणामियं
सख्येति बोध्यम् ॥

१-एकमात्रिकोकारोच्चारणकालसदृशकालकोऽच् ह्रस्वसज्ञः, द्विमात्रि-
कोकारोच्चारणकालसदृशकालकोऽच् दीर्घसज्ञः, त्रिमात्रिकोकारोच्चारण-
कालसदृशकालकोऽच् प्लुतसज्ञः इति भावः ॥ २-स लब्धह्रस्वादि-
सज्ञकोऽच् ॥ ३-ताल्वादिषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तः ॥ ४-ताल्वा-
दिषु स्थानेष्वधोभागे निष्पन्नोऽजनुदात्तः ॥

- समाहारः स्वरितः १ । २ । ३१ ॥

सं नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकत्वाननुनासिकत्वाभ्या द्विधा ॥

- मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः १ । १ । ८ ॥

मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसज्ञः स्यात् ।

तदित्यम्—अ इ उ ऋ एषा वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदा । लृवर्णस्य द्वादश तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश तेषां ह्रस्वाभावात्*॥

१—उदात्तत्वानुदात्तत्वयोरेकत्र समाहारो यत्र सोऽच् स्वरितः ॥

२—स लृधोदात्तादिसज्ञकः ॥ ३—मुखेन सहिता मुखसहिता, सा चासौ नासिका च मुखनासिका, उच्यतेऽसाविति वचनं, मुखनासिकया वचन इति विग्रहः ॥ ४—पूर्वोक्ते 'ऊकालोऽच्' इत्यादिभिः पञ्चभिः सत्रैर्यत्कार्यमुक्तं तदित्यमनेन प्रकारेण ज्ञेयमित्यर्थः ॥

* अचामष्टादशभेदविवरणम्—

अ इ उ ऋ लृ	अ इ उ ऋ ए ओ ऐ औ	अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ
ह्रस्वभेदाः ।	दीर्घभेदाः ।	प्लुतभेदाः ।
१ उदात्तानुनासिक	७ उदात्तानुनासिकः	१३ उदात्तानुनासिक
२ उदात्ताननुनासिक	८ उदात्ताननुनासिकः	१४ उदात्ताननुनासिक
३ अनुदात्तानुनासिक	९ अनुदात्तानुनासिकः	१५ अनुदात्तानुनासिक
४ अनुदात्ताननुनासिक	१० अनुदात्ताननुनासिक	१६ अनुदात्ताननुनासिक
५ स्वरितानुनासिक	११ स्वरितानुनासिक	१७ स्वरितानुनासिक
६ स्वरिताननुनासिकः	१२ स्वरिताननुनासिक	१८ स्वरिताननुनासिक

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् १ । १ । ९ ॥

ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्य
तन्मिथः सवर्णसज्ञ स्यात् । (ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्) ।
अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालुः । ऋटुरपाणां मूर्धा ।
लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । अमडणनानां
नासिका चै । एदैतोः कण्ठतालुः । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य
दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनुस्वारस्य* ।
यत्नो द्विधा—आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यः पञ्चधा—स्पृष्टेषत्स्पृष्टेष-
द्विवृतत्रिवृतसवृतमेदात् । तत्र स्पृष्टः प्रयत्नं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्ट-
मन्तःस्थानाम् । ईषद्विवृतमूष्मणाम् । विवृतः खराणाम् । ह्रस्वस्या-

१-अस्यन्ति उच्चारयन्ति वर्णान् अनेनेति आस्यम्, आस्ये भवमास्य
प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्न आस्य च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ तुल्यावास्यप्रयत्नौ यस्य
तत्तुल्यास्यप्रयत्नम् ॥ २-चकारेण स्वस्ववर्गानुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते ॥

* वर्णोद्भवस्थानकोष्ठकम्—

अ	इ	ऋ	लृ	उ	अ	ए	ओ	व	ऋ	लृ	वर्णाः
क	च	ट	त	प	म	ऐ	औ		ऋ	लृ	
ख	छ	ठ	थ	फ	ड						
ग	ज	ड	द	ब	ण						
घ	झ	ढ	ध	भ	न						
ङ	ञ	ण	न	म	—						
ह	य	र	ल	ऋ							
	ञ	प	स	ऋ							

तालुः मूर्धा दन्ता ओष्ठौ नासिका कन्ता क ओ द ओ जि मू स्थानानि

वर्णस्य प्रयोगे सवृतम् । प्रक्रियादशाया तु विवृतमेव । बाह्यप्रयत्नत्वे-
कादशधा—विवार सवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो
महाप्राण उदात्तोऽनुदात्त स्वरितश्चेति । खरो विवाराः श्वासा
अघोषाश्च । हञ्ज सवारा नादा घोषाश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा
यणश्चाल्पप्राणा । वर्गाणां द्वितीयचतुर्थोऽंशश्च महाप्राणाः । कादयो
मावसानाः स्पर्शा । यणोऽन्तःस्था । शल ऊष्माणः । अचः स्वराः । *
२क२ख इति कखाभ्यां प्रागर्ध्विसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः ।

१-बाह्यप्रयत्ना यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथापि वर्णानामान्तर-
तम्यपरीक्षायामेषामुपयोगो बोध्यः ॥

* आभ्यन्तरबाह्यप्रयत्नज्ञानार्थक कोष्ठकम्—

आभ्यन्तर- प्रयत्नाः	स्वृष्टा					स्पर्शः	स्पर्शद्विभूता	विवृताः	सवृताः
संज्ञा	स्पर्शाः					अन्तःस्थाः	ऊष्माणः	स्वराः	
वर्णाः	क	ख	ग	ङ	घ	य	श	अ इ उ	ह्रस्वोऽकारः प्रयोगे
च	छ	ज	झ	झ	व	र	प	ऋ ल ए	
ट	ठ	ड	ढ	ढ	र	ल	प	ओ ऐ औ	
त	थ	द	न	ध	ल	स	ह		
प	फ	ब	म	भ					
बाह्यप्रयत्नाः	अ प्रा० म प्रा० विवाराः श्वासाः अघोषाः		अल्पप्राणाः सवाराः नादाः घोषाः		म प्रा० सवाराः नादाः घोषाः	अ प्रा० सवाराः नादाः घोषाः	म प्रा० विवाराः श्वासाः अघोषाः	म प्रा० सवाराः नादाः घोषाः	उदात्तानुदात्तस्व- रिता

२५२फ इति पफाम्या प्रागर्धविसर्गसदृश उपव्यानीय । अं अ.
इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ ॥

॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः १ । १ । ६९ ॥

प्रतीयते विधीयत इति प्रत्यय । अविधीयमानोऽणुदिच्च
सवर्णस्य सज्ञा स्यात् । अत्रैवाण् परेण णकारेण । कु चु टु तु पु एते
उदितः । तदेवम्—अ इत्यष्टादशाना सज्ञा । तथेकारोकारौ ।
ऋकारस्त्रिशत । एवं लृकारोऽपि । एचो द्वादशानाम् । अनुनासिका-
ननुनासिकमेदेन यवला द्विर्धा, तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोस्सज्ञा ॥

परः संनिकर्षः संहिता १ । ४ । १०९ ॥

वर्णानामतिशयितः सनिधि संहितासज्ञा स्यात् ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः १ । १ । ७ ॥

अजिभरव्यवहिता हल संयोगसज्ञा स्यु ॥

सुप्तिङन्तं पदम् १ । ४ । १४ ॥

सुब्रन्त तिङन्त च पदसज्ञा स्यात् ॥

इति सज्ञाप्रकरणम् ।

१-विधीयमानोऽण् आदेशप्रत्ययागमरूपस्तद्धिन्नोऽण् उद्देश्यभूत स
स्वसवर्णस्य सज्ञा इत्यर्थः ॥ २-अत्रेद प्रमाणम्—

परेणैवेणग्रहा सर्वे पूर्वेणैवाणग्रहा मता ।

ऋतेऽणुदित्सवर्णस्येतदेक परेण तु ॥ इति ॥

—य् य् व् व् ल् ल् इत्येवस्वरेणेति बोध्यम्, तेन हेतुना
सिक्ता यरादिषु पठितास्ते यवला द्वयोर्द्वयोर्ग्राहका भवन्तीत्यर्थः ॥

अथाच्सन्धिः

इको यणचि ६ । १ । ७७ ॥

इक स्थाने यण् स्यादचि सहिताया विषये । सुधी उपास्य
इति स्थिते ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य १ । १ । ६६ ॥

सप्तमीनिर्देशेन विधीयमान कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य
पूर्वस्य बोध्यम् ॥

स्थानेऽन्तरत्तमः १ । १ । ५० ॥

प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् । सुब्ध् उपास्य इति
जाते ॥

अनचि च ८ । ४ । ४७ ॥

अच परम्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि । इति धकारस्य
द्वित्वेन सुब्ध् उपास्य इति जाते ॥

झलां जश् झशि ८ । ४ । ५३ ॥

स्पष्टम् । इति पूर्ववकारस्य दकार ॥

संयोगान्तस्य लोपः ८ । २ । २३ ॥

संयोगान्त यत्पठ तदन्तम्य लोपः स्यात् ॥

अलोऽन्त्यस्य १ । १ । ५२ ॥

प्रप्रीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्याल आदेश स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते—
(यणः प्रतिषेधो वाच्य) । सुद्व्युपास्य । मद्भ्वरि । धौत्त्रंश ।
लौकृतिः ॥

१. एचोऽयवायावः ६ । १ । ७८ ॥

एचः क्रमादय् अच् आय् आव् एते स्युरचि ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् १ । ३ । १० ॥

५ समसम्बन्धी विधिर्ययासख्य स्यात् । हरये । विष्णवे । नैयाक ।
पावक ॥

वान्तो यि प्रत्यये ६ । १ । ७९ ॥

१-‘सुधी+उपास्य’ इति स्थिते ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ ‘स्थाने-
ऽन्तरतम’ इति सूत्रद्वयसहकारेण ‘इको यणचि’ इति सूत्रेण धकारेकारस्य
यकारे ‘अनचि च’ इत्यनेन धकारस्य द्वित्वे ‘झला जश् झणि’ इति पूर्व-
धकारस्य दकारे ‘अदर्शन लोपः’ इति लोपसंज्ञायाम् अवगतायाम् ‘अलो-
ऽन्त्यस्य’ इत्येतत्सहकारेण ‘सयोगान्तस्य लोपः’ इत्यनेन यकारस्य लोपे प्राप्ते
‘यणः प्रतिषेधो वाच्य’ इति तन्निषेधे वर्णसम्मेलने च कृते ‘सुद्व्युपास्यः’ इति
सिद्धम्, द्वित्वाभावे ‘सुद्व्युपास्यः’ इति, अस्य ‘पण्डितैराराधनीयः’ इत्यर्थः ।
एव ‘दद्वयानयः मद्भ्वरि’ इत्याद्यपि ज्ञेयम् ॥ २-मधुदैत्यशत्रुर्भगवान्
विष्णु ॥ ३-ब्रह्मणो भागः ॥ ४-लकारो देवजातीनां माता तस्या आकृति
स्वरूपम् ॥ ५-सन्निधेय उद्देश्या एचो विधेया अयादयस्त उभय एव
चत्वारश्चत्वारस्तुल्यसख्याः, तत्रैकारादीनां क्रमेणायादयः ॥ ६-‘अधि-
नैयाको नेता’ इत्यमरः ॥ ७-‘कृशानुः पावकोऽनलः’ (अग्नि)

यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव्आव् एतौ स्तः । गव्यम् ।
नौव्यम् । (अर्धपरिमाणे च) । गव्यूति. ॥

अदेङ् गुणः १ । १ । २ ॥

अत् एङ् च गुणसज्ञ. स्यात् ॥

तपरस्तत्कालस्य १ । १ । ७० ॥

तं परो यस्मात्स च तौत्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव सज्ञा
स्यात् ॥

आद्गुणः ६ । १ । ८७ ॥

अवर्णादिचि परे पूर्वपरयोरेको गुण आदेश. स्यात् ।
उपेन्द्र । गङ्गोदकम् ॥

उपदेशेऽनुनासिक इत् १ । ३ । २ ॥

उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्सज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्या.
पाणिनीया । लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयो. सज्ञा ॥

१-गोर्विकारो दध्यादि. ॥ २-नौकया तार्यम्-तरणीय जलम् ॥ ३-
गोगव्गैकागस्य यूतिशब्दे परेऽवादेशो लोकेऽपि भवति मार्गपरिमाणे गम्ये ।
गव्यूतिरिति क्रोशद्वयस्य सज्ञा ॥ ४-अस्योदाहरणम् 'अतो भिस ऐस्' इति ॥
५-अस्योदाहरणम् 'अदेङ् गुण', वृद्धिरादैच्' इति ॥ ६-अत्र पूर्वसूत्रात्
सवर्गस्येत्यनुवर्तनात् समकालस्य सवर्गस्य सज्ञा इत्यर्थः, तेन हरिभिरित्यत्र
भिस ऐस् न ॥ ७-विष्णु ॥ ८-गङ्गाजलम् ॥ ९-प्रतिज्ञा आनुनासिक्य येषा
ते तथोक्ता पाणिनिप्रभृतिप्रोक्ता ये वर्णास्ते प्रतिज्ञाविषयानुनासिक्यवन्त इत्यर्थः ॥
१०-लण् च तत् सूत्रं तत्र तिष्ठतीति लण्सूत्रस्यः स चासाववर्णश्च तेन सह
उच्चार्यमाण इत्यर्थः । एव च 'उरण् रपर' इत्यत्र रशब्दो रप्रत्याहारबोधकस्तेन
रलयोर्ग्रहणं सिद्धम् ।

७ उरण् रपरः १ । १ । ५१ ॥

ऋ इति त्रिशत सजेत्युक्तम् । तत्स्थाने योऽण् स रपरः ।
सन्नेव प्रवर्तते । कृष्णर्द्धि । तवल्कार ॥

८ लोपः शाकल्यस्य ८ । ३ । १९ ॥

अवर्णपूर्वयो पदान्तयोर्यवयोर्लोपो वाऽणि परे ॥

९ पूर्वत्रासिद्धम् ८ । २ । १ ॥

सपादसप्ताध्यायी प्रति त्रिपाद्यसिद्धा, त्रिपाद्यामपि पूर्वं
प्रति परं शास्त्रमसिद्धम् । ह्रँ इह, ह्रँरयिह । विष्ण इह,
विष्णविह ॥

वृद्धिगदैच् १ । १ । १ ॥

आदैच्च वृद्धिसंज्ञ स्यात् ॥

वृद्धिरेचि ६ । १ । ८८ ॥

आदेचि परे वृद्धिरेकादेश स्यात् । गुणापवाद । कृष्णै-
कत्वम् । गङ्गायै । देवैर्धर्म्यम् । कृष्णौत्कण्ठ्यम् ॥

एत्येधत्पूठसु ६ । १ । ८९ ॥

अवर्णादिजाद्योरेत्येधत्योरुठि च परे वृद्धिरेकादेश स्यात् ।
उपैति । उपैधते । प्रष्टौह । एजाद्यो किम् ? उपेत ।

१-कृष्णस्य समृद्धिः ॥ २-'आद्रुण' इति गुणे प्राप्ते यलोपस्यासिद्ध-
त्वान्न भवति, एवमन्यत्र ॥ ३-हे हरे । विष्णो । अस्मिन् स्थाने स्थितो भव
इति शेषः ॥ ४-कृष्णस्यैकरूपता ॥ ५-गङ्गाया जलस्य वेग ॥ ६-देवाना-
मैश्वर्यम् ॥ ७-कृष्णस्य कृष्णे वा उत्कठा ॥ ८-अवर्णाद् एजादि 'उण्'
धातु 'एध' धातुश्च यत्र पर, एवमवर्णाद् यत्र ऊठ् परस्तत्र पूर्वपरयोर्वृद्धि-
रेकादेश ॥ ९-समीप गच्छति प्राप्नोति वा ॥ १०-निरुद्धे वृद्धिशीलो
व ॥ ११-दमनकाले कण्ठारोपितकाष्ठवाहको वत्स प्रष्टवाडित्युच्यते,
प्रष्टमग्रेसर वहतीति प्रष्टवाट् ॥

मौ भवान्प्रेदिधत् । (अक्षादूहिन्यामुपसख्यानम्) । अक्षौहिणी
सेना । (प्रादूहोढोढ्येपैष्येषु) । प्रौहै । प्रौढ । प्रौढि । प्रैषः । प्रैष्य ।
(ऋते च तृतीयासमासे) । सुखेन ऋत सुखार्त । तृतीयेति
किम् ? परैर्मर्त । (प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे) । प्रार्णम्,
वत्सतरार्णम्, इत्यादि ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे १ । ४ । ५९ ॥

प्रादय क्रियायोगे उपसर्गसज्ञा स्यु । प्र परा अप सम्
अनु अव निस् निर् दुस् दुर् त्रि आङ् नि अधि अपि अति सु
उत् अभि प्रति परि उप-एते प्रादय ॥

भृवादयो धातवः १ । ३ । १ ॥

क्रियावाचिनो भ्रादयो धातुसज्ञा स्यु ॥

उपसर्गादिति धातौ ६ । १ । ९१ ॥

१-न भवान् वृद्धिं करोतु ॥ २-‘पूर्वपदात् सजायामास’ इति णत्वम् ।
नृदाभारतेऽश्वौहिणीप्रमाणं यथा—रथा २१८७०, गजा २१८७०, अश्वा.
६५६१०, पदातय १०९३५०—इत्यती सेनाश्वौहिणी ॥ ३-प्रौहादिशब्दानां
क्रमेणार्थ-प्रवृष्टन्तार्किक । वृद्धि गत । प्रौढता । प्रेषणम् । दासः ॥ ४-सुखेन
गत ॥ ५-परमथासावृतधेति कर्मधारय, न तु तृतीयातत्पुरुष इति भावः ।
अन्य परमो नुक्तोऽर्थः ॥ ६-प्रकृष्टम् ऋणम् ॥ ७-वत्सतरनिमित्तकम् ऋणम् ॥
८-आदिपदात् कम्बलार्णम्, वसनार्णम्, ऋणार्णम्, दशार्णो देग, इत्यादीन्पु-
दाहरणानि बोध्यानि ॥ ९-‘प्रादय’ इति सूत्रमनुवर्त्याह-प्रादय इति ॥
१०-भृध् वाच्य भृवौ, आदिश्च आदिश्च आदी, भृवावादी येषां ते भृवादय इति
विग्रहः । तथा च भृप्रभृतयो वामदृशा इत्यन्वयः, भृसाहचर्याद् वाग्वदो-
न्वयः गृह्यते, वानाहचर्याद् भृशब्दोऽस्त्ववाची गृह्यते । तथाभूतौ
भृवाशब्दौ क्रियावाचकावेवेति फलितार्थमाह—क्रियावाचिन इति ॥

अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ।
प्रीच्छति ॥

७ एङि पररूपम् ६ । १ । ९४ ॥

आदुपसर्गादेडादौ धातौ पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते ।
उपोषति ॥

अचोऽन्त्यादि टि १ । १ । ६४ ॥

अँचा मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तद्विसृज—स्यात् ।
(‘शकन्धादिषु पररूप वाच्यम्’) । तच्च टे । शकन्धु ।
कर्कन्धु । मनीषा । आकृतिगणोऽयम् । मार्त्तण्ड ॥

ओमाङोश्च ६ । १ । ९५ ॥

ओमि आङि चात्परे पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायो नम ।
शिवा एहि ॥

१-प्रकर्षेण गच्छति ॥ २-अतिशयेन प्रकाशते ॥ ३-उपगच्छति ॥ ४-यथा
मनस् इत्यत्र अच्समुदायो मकारोत्तराकारो नकारोत्तराकारश्चेत्यकारद्वयम्;
तयोर्मध्ये अन्त्योऽच् नकारोत्तराकारः, स आदिर्यस्य समुदायस्य तादृशसमुदाय
‘अस्’ इति, तस्य टिसृजा । शकादिशब्दे तादृशसमुदायः केवलाकाररूप
एव व्यपदेशिवद्भावेन ॥ ५-शकन्धादिष्विति विषयसप्तमी, एवञ्च
शकन्धादिगणविषये पूर्वपदस्य टेऋत्तरपदावयवेऽचि परे पूर्वपरयो
पररूपमित्यर्थः । ‘शकन्धु.’ इति पदस्य—शकस्य देशविशेषस्य अन्धु कृप
इत्यर्थः । ‘कर्कन्धु.’ वदरीफलम्, ‘मनीषा’ बुद्धिः ॥ ६-आकृत्या स्वरूपेण
गण्यते इत्याकृतिगणः, अयं भावः—(एत एव शब्दा अत्र गणे एवरूपेण
निर्दिष्टा इत्येव नियमो नास्ति; किन्तु, यत्र शब्दे पररूप दृश्यते तद्विधायक
च शान्त नास्ति स शब्द शकन्धादिः) एव रीत्यान्यत्राप्याकृतिगण
इत्यस्यार्थो ज्ञेयो यथा—चादिषु स्वरादिषु ॥ ७-मार्त्तण्डः सूर्यः,
मृताण्डादागत इति विग्रहे ‘तत आगत.’ इत्यण्विषये एव पररूपम् ॥

अन्तादिवच्च ६ । १ । ८५ ॥

योऽयमेकादेश स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत् । गिर्वेहि ॥

अकः सवर्णे दीर्घः ६ । १ । १०१ ॥

अक सवर्णेऽचि परे पूर्वपरयोर्दीर्घ एकादेश स्यात् ।
दैत्यारि । श्रीशं । विष्णूदय । होतृकार ॥

एङः पदान्तादति ६ । १ । १०९ ॥

पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेश स्यात् । हरेऽव ।
विष्णोऽव ॥

सर्वत्र विभाषा गोः ६ । १ । १२२ ॥

लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः पदान्ते ।
गोअग्रम्, गोऽग्रम् । एङन्तस्य किम् ? चित्रं ग्वग्रम् । पदान्ते
किम् ? गो ॥

५, ६

१-एकादेशे स्थानिद्वयम्, पूर्वं परश्च, तथा चाविकृतरूपे पूर्वस्थानिनि
सति तत्सहिते समुदाये यो धर्मः स एकादेशविशिष्टे पूर्वान्तवद्भावेनायाति,
एवमविकृते परस्थानिनि सति तत्सहिते समुदाये यो धर्मः स एकादेशविशिष्टे
परादिवद्भावेनायाति, इत्येतत्फलितकथनम्) ॥ २-‘गिव + आ + इहि’
इत्यवस्थायाम् ‘गिव + आ’ इत्यत्र ‘अक सवर्णे दीर्घः’ इति दीर्घे प्राप्ते
‘आ + इहि’ इत्यत्र ‘आद्गुणः’ इति गुणे च प्राप्ते धातूपसर्गकार्यत्वेन
गुणस्यान्तरङ्गत्वाद् दीर्घस्य बहिरङ्गत्वात् पूर्वं गुणे जाते ‘गिव + एहि’
इत्यवस्थायाम् ‘अन्तादिवच्च’ इत्यनेन पूर्वान्तवद्भावेनाङ्त्वे ‘ओमाङोश्च’
इति पररूपे सिद्धमिदम् । अस्य ‘हे गिव आगच्छ’ इत्यर्थः ॥ ३-
दैत्यगत्रु ॥ ४-लक्ष्मीपतिः ॥ ५-‘अव’ इत्यस्य ‘रक्ष’ इत्यर्थः ॥
६-‘एकादेशविकृतमनन्यवत्’ इति न्यायेन गोग्दत्वेऽप्येङन्तत्वाभावान्न
प्रकृतिभावः । यस्य चित्रा गावस्तस्याग्रमिति शब्दार्थः ॥

अनेकाल् शित्सर्वस्य १ । १ । ५५ ॥

इति प्राप्ते ॥

डिच्च १ । १ । ५३ ॥

डिदनेकालप्यन्त्यस्यैव स्यात् ॥

अवङ् स्फोटायन्स्य ६ । १ । १२३ ॥

पदान्ते एङन्तस्य गोरवङ् वाऽचि । गवाग्रम्, गोऽग्रम् ।

पदान्ते किम् ? गवि ॥

इन्द्रे च ६ । १ । १२४ ॥

गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गैत्रिन्द्र ॥

दूराद्धूते च ८ । २ । ८४ ॥

दूरात्सम्बोधने वाक्यस्य टे. प्लुतो वा ॥

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ६ । १ । १२५ ॥

एतेऽचि प्रकृत्या स्यु । आगच्छ कृष्ण ३ अत्र गौश्वरति ॥

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् १ । १ । ११ ॥

ईदूदेदन्त द्विवचन प्रगृह्य स्यात् । हरी एतौ । विष्णू

इमौ । गङ्गे अम् ॥

अदसो मात् १ । १ । १२ ॥

१-अनेकाल् शिच्चादेशा सर्वस्य स्थाने भवत ॥ २-अस्य 'सर्वादेशे' इत्यादि ॥ ३-गवा पतिर्वृषभ ॥ ४-सम्यग्बोधन सम्यग् ज्ञापन न त्वभिमुखीकरणमात्रम् ॥

अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्त । अमी ईशा । रामकृष्णावमू
साते । मात्किम् ? अमुकेऽत्र ॥

चादयोऽसत्त्वे १ । ४ । ५७ ॥

अद्रव्यार्याश्चादयो निपाता स्यु ॥

प्रादयः १ । ४ । ५८ ॥

एतेऽपि तर्था ॥

निपात एकाजनाङ् १ । १ । १४ ॥

एकोऽज् निपात आङ्वर्ज प्रगृह्यः स्यात् । ई^{१०} इन्द्र । उ^{११}
उमेज । 'वैक्यस्मरणयोरडित्', आ^{१०} एवं नु मन्यसे । आ^{११} एव किल
तत् । अन्यत्र डित्, आ^{१२} ईषदुष्णम् ओष्णम् ॥

ओत् १ । १ । १५ ॥

ओदन्तो निपात प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशा ॥

१-अदससम्यन्धिनो मकारादित्यर्थ ॥ २-'द्विवचनमिति तु नानुवर्तते'
इति बोधयितु बहुवचनमुदाहरति-'अमी ईशा' इति । अस्य 'एते ईश्वरा'
इत्यर्थः ॥ ३-उपविगत इत्यर्थः ॥ ४-असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तते,
माद्ग्रहणे कृते मकारादव्यवहितपरस्यैकारस्याभावान्नानुवृत्तिरिति ॥
५-सत्त्वं द्रव्यम्, तच्च लिङ्गसख्यान्वितम् ॥ ६-निपातसज्ञकाः स्युरित्यर्थ ॥
७-इ विस्मये ॥ ८-उ वितर्के, उमेजो महादेवः ॥ ९-अथ भाष्यश्लोकस्य
चरम पाद, पूर्ण श्लोकास्त्वित्यम्—

(इपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च य ।

प्लमात डित विधाद् वाक्यस्मरणयोरडित् ॥ इति)

१०-इद वाक्यस्योदाहरणम्; अवश्यमेव त्वम् एवम्—उक्तप्रकारेण
मन्यसे, इति तदर्थः ॥ ११-किञ्चन वस्तु दृष्ट्वा तत्सदृशं प्राग्दृष्ट
वस्तु स्मरति-आ एव किल तत्-निश्चयेनैतादृशमेव तदासीदित्यर्थः ॥
१२-किञ्चित्तापयुक्तम् ॥

५७ सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्णे १ । १ । १६ ॥

सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे ।
विष्णो इति, विष्ण इति, विष्णविति ॥

५८ मय उजो वो वा ८ । ३ । ३३ ॥

मय. परस्य उजो वो वाऽचि । किंभुक्तम्, किमु उक्तम् ॥

५९ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ६ । १ । १२७ ॥

पदान्ता इको ह्रस्वा वा स्युरसवर्णेऽचि । ह्रस्वविधिसामर्थ्यान्न
स्वरसन्निः । चक्रि अत्र, चक्रयत्र । पदान्ता इति किम् ? गौर्यौ—

६० अचो रहाभ्यां द्वे ८ । ४ । ४६ ॥

अच. पराभ्या रेफहकाराभ्या परस्य यरो द्वे वा स्त । गौर्यौ ।
(न समासे) । वाप्यश्च ॥

ऋत्यकः ६ । १ । १२८ ॥

ऋति परे पदान्ता अक प्राग्वद्वा । ब्रह्म ऋषि , ब्रह्मर्षि ।

१—शाकल्यमते प्रगृह्यसजाया सत्यामपि मतान्तरे तदभावेऽवादेशे
तत्राप्येतन्मते बलोप ॥ २—अत्र ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इत्यनेन वत्वगात्रस्या-
सिद्धत्वात् ‘मोऽनुस्वारः’ इति नानुस्वारः । वत्वाभावपक्षे ‘निपात
एकाजनाङ्’ इति प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावः ॥ ३—यदि कृतेऽपि ह्रस्वे यणादिक
स्यात्तर्हि ह्रस्वविधानमेवानर्थकं स्याद्दीर्घस्यापि यणि रूपवैचित्र्या-
भावादिति भावः ॥ ४—अत्र चक्री चक्रपाणिर्विष्णुर्वर्तत इति शेषः ॥
५—‘एङ्’ पदान्तात्—’ इत्यतः ‘पदान्तात्’ इति, ‘इकोऽसवर्णे—’
इत्यतः ‘शाकल्यस्य ह्रस्व’ इति च वर्तते तदाह—प्राग्वदिति, पूर्ववदनेनापि
ह्रस्व इत्यर्थः ॥ ६—अत्रापि ह्रस्वविधानसामर्थ्याद् ‘आट्टणः’ इति गुणो न ॥

पदान्ताः किम् ? आर्छत् ॥

इत्यच्सन्धिः ।

अथ हल्सन्धिः

स्तोः श्चुना श्चुः ८ । ४ । ४० ॥

सकारतवर्गयो शकारचवर्गाभ्या योगे शकारचवर्गौ स्त ।

रामश्चेते । रामश्चिनोति । सच्चित् । शौर्द्धिञ्जय ॥

शात् ८ । ४ । ४४ ॥

शात्परस्य तवर्गस्य चुत्वं न स्यात् । विश्वं । प्रश्नं ॥

ष्टुना ष्टुः ८ । ४ । ४१ ॥

स्तौ ष्टुना योगे ष्टु स्यात् । रामष्पष्ट । रामष्टीकते । पेष्टां ।

तट्टीका । चक्रिण्डौकसे ॥

न पदान्ताद्वोरनाम् ८ । ४ । ४२ ॥

१-‘आडजादीनाम्’ इति जातस्याडागमस्य धात्ववयवत्वेन पदान्तत्वा-
भाव इति भावः, अत्र ‘आटश्च’ इति वृद्धिः । अगच्छदिति तदर्थः ॥
२-सकारस्य शकारचवर्गाभ्या योगे शकार एव तवर्गस्य शकारचवर्गाभ्या
योगे चवर्ग इत्यर्थः ॥ ३-अयनं करोति ॥ ४-अस्य ‘चयनं करोति’ इति,
‘सच्चित्’ इत्यस्य च ‘सदा विद्यमानं ज्ञानस्वरूपं ब्रह्म’ इत्यर्थः ॥ ५-हे
शार्ङ्गाख्यधनुर्धरं विष्णो । विजयं लभस्व इत्यर्थः, अत्र तवर्गस्य शकारेण योगे
सञ्जानमिति युदाहरणं ज्ञेयम् ॥ ६-अस्य भाषणमर्थः । अत्र शकारेण योगे
तवर्गस्य नकारस्य अकारः प्राप्तः ॥ ७-पृच्छा ॥ ८-तथा च सकारस्य
पकारटवर्गाभ्या योगे पकार एव तवर्गस्य पकारटवर्गाभ्या योगे टवर्गः ॥ ९-
गच्छति ॥ १०-चूर्णकारकः ॥ ११-हे सुदर्शनाख्यचक्रधारिन् हरे ! गच्छामि ॥

पदान्ताद्भवर्गात्परस्यानाम स्तो. घृर्न स्यात् । पट् सन्त ।
पट् ते । पदान्तात्किम् ? ईड् । टो किम् ? सर्पिष्टमम् । (अना-
म्रवतिनगरीणामिति वाच्यम्) । षण्णाम् । षण्णवति । षण्णगर्थ्य ॥

तोः पि ८ । ४ । ४३ ॥

न घृत्वम् । सन्धष्ठ ॥

झलां जशोऽन्ते ८ । २ । ३९ ॥

पदान्ते झला जश स्यु । वागीश ॥

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ८ । ४ । ४५ ॥

यर. पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् ।
एतन्मुरारि, एतद् मुरारि । (प्रत्यये भाषाया नित्यम्) । तन्मात्रम् ।
चिन्मयम् ॥

१-अत्र घृत्वनिषेधाभावे 'पट् पन्त' 'पट्टे' इति स्यात् ॥
२-सन्तो महात्मान. ॥ ३-ईड् ते इत्यवस्थाया डकारस्य पदान्तत्वाभावेन
घृत्वनिषेधाभावे षट्वत्वेन तकारस्य टकारे चत्वेन डकारस्य टकारे तिद्ध
रूपम् । स्तुति करोतीति तदर्थः ॥ ४-टोर्नहणाभावे पदान्ताभ्या
प्रकारटवर्गाभ्या परस्य स्तो. षट्नेत्यर्थे सर्पिष प्रकारस्य पदान्तत्वात्
तत परस्य तमप. तकारस्य षट्वत् न स्यादिति भावः ॥
५-सर्पिर्घृतम् ॥ ६-पदान्ताद्भवर्गात्परेषा नाम्रवतिनगरीशब्दाना स्तो
षट्वत्त्वनिषेधो नेत्यर्थः, तथा च 'पङ्नाम्' 'पङ्नवति' 'पङ्न-
गर्थ.' इत्येतेषु नस्य षट्वत्वेन णकारे, आद्ये 'प्रत्यये भाषाया नित्यम्' इति
डकारस्य नित्यमनुनासिकत्वे, अन्त्ययो 'यरोऽनुनासिके-' इत्यनुनासिक-
त्वविकल्पे सत्येषा सिद्धिः ॥ ७-पङ्गिका नवति ॥ ८-चृहस्पति ॥
९-विष्णुः ॥ १०-अनुनासिकादौ प्रत्यये परे पदान्तस्य यरो नित्यमनु-
नासिको भाषायाम् (लोके) इत्यर्थः ॥ ११-चेतनस्वरूपम् ॥

तोलि ८ । ४ । ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्ण । तल्लय । विद्वोल्लिखति ।

नस्यानुनासिको ल ॥

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ८ । ४ । ६१ ॥

उद परयो स्थास्तम्भो पूर्वसवर्ण ॥

तस्मादित्युत्तरस्य १ । १ । ६७ ॥

पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाण कार्य वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य
ज्ञेयम् ॥

आदेः परस्य १ । १ । ५४ ॥

परस्य यद्विहित तत्तस्यादेर्वोध्यम् । इति सैस्य थ. ॥

झरो झरि सवर्णे ८ । ४ । ६५ ॥

हल परस्य झरो वा लोप. सवर्णे झरि ॥

खरि च ८ । ४ । ५५ ॥

खरि झला चर स्यु । इत्युदो दस्य त । उत्थानम् ।

उत्तम्भनम् ॥

१-तस्य नाश ॥ २-'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्यापवादोऽयम् ॥ ३-सस्येति,

अधोऽमहाप्राणप्रयत्नवत् सस्य तादृश एव यकार इत्यर्थः ॥ ४-'उद्+
स्थानम्' इत्यत्र 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्येकवाक्यतापन्नेन 'उद स्थास्तम्भोः
पूर्वस्य' इत्यनेन सूत्रेण 'आदे परस्य' इत्येतत्सहकृतेन विचारमहाप्राण-
प्रयत्नवत् सकारस्य स्थाने तादृशे यकारे 'झरो झरि सवर्णे' इत्यनेन
पूर्वयकारस्य वैकल्पिके लोपे ढकारस्य 'खरि च' इति चत्वे 'उत्थानम्' इति
सिद्धम् । लोपाभावपक्षे उदो दस्य चत्वे 'उत्थानम्' इति । एवम्
'उत्तम्भनम्' 'उत्थुत्तम्भनम्' । अत्र यकारस्य चत्वेन तकारत्व तु नाशङ्क्य
चर्त्तदृष्ट्या पूर्वसवर्णस्यासिद्धत्वात् । 'उत्थानम्' इत्यस्य 'उन्नति',
'उत्तम्भनम्' इत्यस्य 'अवरोध' इत्यर्थः ॥

झयो होऽन्यतरस्याम् ८ । ४ । ६२ ॥

झय परस्य हस्य वा पूर्वसवर्ण । नादस्य घोषस्य सवारस्य
महाप्राणस्य तादृशो वर्गचतुर्थ । वाग्धरि , वाग्हरि ॥

शश्छोऽटि ८ । ४ । ६३ ॥

झय. परस्य शस्य छो वाऽटि । तद् शिव इत्यत्र दस्य श्रुत्वेन
जकारे कृते खरि चेति जकारस्य चकार । तच्छिव , तच्शिव ।
(छत्वमैमीति वाच्यम्) तच्छ्लोकेन ॥

मोऽनुस्वारः ८ । ३ । २३ ॥

मान्तस्य पदस्यानुस्वारो हलि । ह्रि वन्दे ॥

नश्चापदान्तस्य झलि ८ । ३ । २४ ॥

नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वार । यशासि । औक्रस्यते ।
झलि किम् ? मन्यते ॥

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ८ । ४ । ५८ ॥

१-एव चवर्गटवर्गतवर्गपवर्गेभ्य परस्य हस्य झकारढकारधकारभकारा
भवन्ति । उदाहरणञ्च क्रमेण-अज्झीनम्, पड्डलानि, तद्धवि., गुब्भसति,
इति बोध्यम् । 'वाग्धरि' इत्यस्य 'वाणीधर' इत्यर्थः ॥ २-तस्य शिव ॥
३-'शश्छोऽटि' इत्यस्य स्थाने 'शश्छोऽमि' इति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४-अत्र
'अलोऽन्त्यस्य' इति परिभाषासूत्रेण मस्यानुस्वारः ॥ ५-आक्रमण
रिण्यति ॥ ६-अपदान्तस्वैवानुस्वारस्यानेन परसवर्ण , स च नित्यस्तस्माद्
झादिशब्देऽनुस्वारसहित प्रयोगः प्रामादिक ॥

स्पष्टम् । शान्त. ॥

वा पदान्तस्य ८ । ४ । ५९ ॥

त्वङ्करोषि, त्व करोषि ॥

मो राजि समः कौ ८ । ३ । २५ ॥

किन्नन्ते राजतौ परे समो मस्य मे एव स्यात् ॥ सैम्राट् ॥

हे मपरे वा ८ । ३ । २६ ॥

मपरे हकारे परे मस्य मो वा । किम् हल्लयति, कि हल्यति ॥
(यवलपरे यवला वा) । किय् ह्यँ , कि ह्यं । किव् हँल्यति, कि हल्यति । किल् हँदयति, कि ह्यादयति ॥

नपरे नः ८ । ३ । २७ ॥

नपरे हकारे मस्य नो वा ॥ किन् हुते, कि हुते ॥

आद्यन्तौ टकितौ १ । १ । ४६ ॥

टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्त ॥

डणोः कुक्कुक् शरि ८ । ३ । २८ ॥

वा स्त । (चयो द्वितीया शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्) ।

१-एवम् अङ्कित , अञ्चित , कुण्ठित , गुम्फित इत्यादीन्युदाहरणानि ज्ञेयानि ॥ २-अत्र प्रकरणे नित्य वेकल्पिक वा मकारस्य मकारविधानमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम् ॥ ३-चक्रवर्ती ॥ ४-चालयति ॥ ५-यवलपरे हकारे परे ममारस्य क्रमशो यवला वा भवन्ति । पक्षे 'मोऽनुस्वार' । अत्र 'स्यानेज्जतरतम' इति परिभाषया ममारस्य स्थाने सानुनासिका यवला ज्ञेया ॥ ६-ह्य-पूर्वदिनम् ॥ ७-चालयति ॥ ८-सुखयति ॥ ९-अपनयति ॥ १०-इकारणकारयो क्रमेण कुक्कुकावागमौ स्तौ वा शरि पर इत्यर्थः ॥ ११-चयप्रत्याहारवाच्यवर्णानां स्वस्ववर्गाद्वितीयवर्णा भवन्ति इत्यर्थः ॥

प्राङ्ख् पष्ठ , प्राङ्ख् पष्ठ , प्राङ् पष्ठ । सुगण्ट् पष्ठ , सुगण्ट् पष्ठ ,
सुगण् पष्ठ ॥

डः सि धुट् ८ । ३ । २९ ॥

डात्परस्य सस्य बुङ्वा । पट्सन्त , षट् सन्त ॥

नश्च ८ । ३ । ३० ॥

नान्तात्परस्य सस्य धुङ्वा । सन्त्स , सन्स ॥

शि तुक् ८ । ३ । ३१ ॥

पदान्तस्य नस्य शे परे तुगा । सञ्छम्भु , सञ्छम्भु ,
सञ्छाम्भु , सञ्छाम्भु ॥

डमो हस्वादचि डमुण् नित्यम् ८ । ३ । ३२ ॥

हस्वात्परो यो डम् तदन्त यत्पदं तस्मात्परस्याचो डमुट् ।
प्रत्यङ्डात्मा । सुगण्णीश . । सन्नच्युत ॥

१-बुडागमे सति 'पङ्+व्+सन्त' इति जाते तत्र पूर्वं धकारस्य चत्वेन तकारे कृते तस्मिन्परे टकारस्य पुनश्चत्वेन टकारे कृते 'पट्सन्त' इति सिध्यति ॥ २-विद्यमानोऽसावित्यर्थः ॥ ३-'सन्+गम्भु' इत्यत्र 'शि तुक्' इत्यनेन नकारस्य वैकल्पिके तुगागमेऽनुबन्धलोपे तकारस्य ङ्चुत्वेन चकारे नकारस्यापि ङ्चुत्वेन अकारे कृते 'अङ्छोऽटि' इत्यनेन वैकल्पिके छकारे 'झरो झरि—' इत्यनेन चकारस्य वैकल्पिकलोपे सञ्छम्भु , लोपाभावपत्रे सञ्छम्भु , छत्वलोपयोरभावे सञ्छाम्भु , तुगागमाभावे सञ्जाम्भुरिति रूपचतुष्टयम् ॥ ४-डम्प्रत्याहारबोव्या डकारणकारनकारास्तेषां प्रत्येकमुदा सह सम्बन्धेन 'डुट्' 'णुट्' 'नुट्' इत्यागमत्रय ज्ञेयम् ॥ ५-अन्तरात्मा ॥ ६-सुन्दरगणनाशीलानां पति ॥ ७-सद्रूपो विष्णु ॥

समः सुटि ८ । ३ । ५ ॥

समो रु सुटि ॥

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ८ । ३ । २ ॥

अत्र रुप्रकरणे रो पूर्वस्यानुनासिको वा ॥

अनुनामिकात्परोऽनुस्वारः ८ । ३ । ४ ॥

अनुनासिक विहाय रो पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागम ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ८ । ३ । १५ ॥

खरि अवसाने च पदान्तस्य रेफस्य विसर्ग । (सपुक्काना
सो वक्तव्य) । सँस्कर्ता, सस्कर्ता ॥

पुमः खय्यम्परे ८ । ३ । ६ ॥

अम्परे खयि पुमो रु । पुँस्कोकिल, पुस्कोकिल ॥

नञ्छव्यप्रशान् ८ । ३ । ७ ॥

अम्परे छवि नान्तस्य पदस्य रु, न तु प्रशान्शब्दस्य ॥

विमर्जनीयस्य म् ८ । ३ । ३४ ॥

१-‘सम्+कर्ता’ इत्यत्र मकारस्य ‘सम. सुटि’ इति रुत्वे ‘अत्रानु-
नासिक पूर्वस्य तु वा’ इत्यनेन सकारोत्तराकारस्यानुनासिकत्वविकल्पे,
तदभावे ‘अनुनामिकात्परोऽनुस्वार’ इति अनुस्वारागमे ‘सँरु+कर्ता’
‘सन्+कर्ता’ इति जातेऽनुबन्धलेपे ‘खरवसानयोर्विसर्जनीय’ इत्यनेनो-
भयनापि विसर्गे ‘सपुक्कानाम्—’ इति विमर्गस्य सकारे जाते सिद्ध रूपद्वयम्—
‘सँम्कर्ता’ ‘सस्कर्ता’ इति । अत्र ‘सम्परिभ्या करोतो भृषणे’ इति भृषणेऽर्थे
नुदागमात् ‘सस्कर्ता’ इत्यस्य ‘भृषयिता’ ‘अलकर्ता’ इत्यादयः पर्याया ॥
२-पुमान् पिक ॥

खरि । चक्रिँस्त्रायस्व, चक्रिस्त्रायस्व । अप्रशान् किम् ?
प्रशान्तनोति । पदस्येति किम् ? हन्ति ॥

नृन्^३ पे ८ । ३ । १० ॥

नृनित्यस्य रुर्वा पे ॥

कुप्चोः ~ क ~ पौ च ८ । ३ । ३७ ॥

कवर्गे पवर्गे च विसर्गस्य ~ क ~ पौ स्त, चाद्विसर्ग ।

नृन्^४ ऋ पाहि, नृन्^५ पाहि, नृन्^६ ऋ पाहि, नृन्^७ पाहि । नृन्पाहि ॥

तस्य परमाग्नेडितम् ८ । १ । २ ॥

द्विरुक्तस्य परमाग्नेडित स्यात् ॥

कौनाग्नेडिते ८ । ३ । १२ ॥

कान्नकारस्य रु. स्यादाग्नेडिते । कौंस्कान्, कास्कान् ॥

१-‘त्रायस्व’ इत्यत्राम्पदबोधो रेफस्तत्परकश्छव् तकारो ज्ञेयः ।
रक्षा कुरु, इति तदर्थः ॥ २-प्रशमनशीलो विस्तारयति ॥ ३-नृन् इति
नृगब्दस्य द्वितीयान्तानुकरणं लुप्तपष्ठीक पदम् ॥ ४-‘नृन्+पाहि’
इत्यत्र ‘नृन् पे’ इत्यनेन नकारस्य वैकल्पिके रुत्वेऽनुनासिकेऽनुस्वारे
च ‘नृन्^४ ऋ पाहि’ ‘नृन्^५ ऋ पाहि’ इति जाते, उभयत्रायनुबन्धलोपे
रेफस्य विसर्गे ‘कुप्चो. ~ क ~ पौ च’ इत्यनेन विसर्गस्योपध्मानीयत्वे,
उभयत्रापि चकाराद् विसर्गस्य विसर्गेऽनुनासिकपक्षे ‘नृन्^६ ~ पाहि,
नृन्^७ पाहि’ अनुस्वारपक्षे च ‘नृन्^८ ~ पाहि, नृन्^९ पाहि’ इत्येव रूपचतुष्टयं
सिद्धम्, रुत्वाभावे ‘नृन् पाहि’ इति पञ्चम रूपम् । नरान् रक्षेति तदर्थः ।
‘नृन् पे’ इत्यत्र पृगब्देऽकारो न विवक्षितः ॥ ५-कानिति ‘किम्’ शब्दस्य
द्वितीयाबहुवचनान्तानुकरणं लुप्तपष्ठीक पदम् ॥

छे' च ६ । १ । ७३ ॥

ह्रस्वस्य छे तुक् । शिवच्छाया ॥

पदान्ताद्वा ६ । १ । ७६ ॥

दीर्घात्पदान्ताच्छे तुग् वा । लक्ष्मीच्छाया, लक्ष्मीछाया ॥

इति ह्रस्वसन्धिः ।

अथ विसर्गसन्धिः

विसर्जनीयस्य सः ८ । ३ । ३४ ॥

खरि । विष्णुस्त्रौता ॥

वा शरि ८ । ३ । ३६ ॥

शरि विसर्गस्य विसर्गो वा । हरि शेते, हरिश्शेते ॥

ससंजुषो रुः ८ । २ । ६६ ॥

पदान्तस्य सस्य संजुषश्च रुः स्यात् ॥

अतो रोरप्लुतादप्लुते ६ । १ । ११३ ॥

अप्लुतादत परस्य रोर स्यादप्लुतेऽति । शिबोऽर्च्य ॥

हशि च ६ । १ । ११४ ॥

तथा । शिबो वन्द्य ॥

भोमगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ८ । ३ । १७ ॥

१-अत्रापि 'छे' इत्यत्र पूर्ववदकारो न विवक्षितः ॥ २-'छाया
सूर्यप्रिया कान्तिः' इत्यमरः ॥ ३-रक्षकः ॥ ४-पूजनीयः ॥ ५-अप्लुतादत
परस्य रोरः स्यादप्लुतेऽति इति सूत्रार्थः ॥ ६-प्रणम्य ॥

एतत्पूर्वस्य रोयदिशोऽङि । देवा इह, देवायिह । भोस्
भगोस् अघोस् इति सान्ता निपाता । तेषां रोयत्वे कृते ॥

हलि सर्वेषाम् ८ । ३ । २२ ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य यस्य लोपः स्याद्धलि । भो देवा । भगो
नमस्ते । अँघो याहि ॥

रोऽसुपि ८ । २ । ६९ ॥

अहो रेफादेशो न तु सुपि । अँहरह । अँहर्गण ॥

रो रि ८ । ३ । १४ ॥

रेफस्य रेफे परे लोपः ॥

द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽङः ६ । ३ । १११ ॥

द्वँरेफयोर्लोपनिमित्तयोः पूर्वस्याणो दीर्घः । पुना रमते । हरी
रम्य । शम्भू राजते । अणः किम् ? तृढ । वृढ । मनस् रथ
इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते ॥

१-भोपूर्वस्य भगोपूर्वस्य अघोपूर्वस्य अवर्णपूर्वस्येत्यर्थः ॥
२-भोस्प्रभृतीनामित्यर्थः ॥ ३-भगवन् ॥ ४-है अघवन् (पापपरायण)
गच्छ इत्यर्थः ॥ ५-अहन् अहन् इति अलौकिक रूपम् । प्रतिदिनमित्यर्थः ॥
६-अत्र 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः' इति विसर्गापवादवार्तिकम्, तेन
अहर्पति, गीर्पति, धूर्पति-इत्यादौ रेफस्य न विसर्गः, पक्षे तु विसर्गो-
पध्मानीयौ स्तः । अहर्गण इत्यस्य दिनसमूह इत्यर्थः ॥ ७-ढकारलोपनिमित्ते
ढकारे परे रेफलोपनिमित्ते रेफे च परे पूर्वस्याणो दीर्घ इति स्पष्टार्थः ॥ ८-अत्र
पूर्वग्रहणमुत्तरपदाधिकारनिवृत्त्यर्थमत एव व्यस्तप्रयोगमुदाहरति-'पुना
रमते' इत्यादि ॥ ९-हिमितः ॥ १०-उन्यतः ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् १ । ४ । २ ॥

तुल्यबलविरोधे पर कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते । पूर्वत्रा-

सिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव । मनोरथ ॥

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ६ । १ । १३२ ॥

अककारयोरेतत्तदोर्यं सुस्तस्य लोपो हलि न तु नञ्समासे ।

एष विष्णु । स गम्भु । अको किम् ? एषको रुद्रः । अनञ्समासे
किम् ? अस गिव । हलि किम् ? एपोऽत्र ॥

सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ६ । १ । १३४ ॥

सं ज्ञयस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत । सेमो-

१-अन्यत्रान्यत्र लब्धावकाशयोरेकत्र युगपत्प्रातिस्तुल्यबलविरोधः]
प्रकृते 'पुना रमते' इत्यत्र 'रो रि' इत्यस्य 'गिवो वन्ध' इत्यत्र 'हगि च'
इत्यस्य लब्धावकाशतया 'मनोरथ' इत्येकस्मिंश्छन्दस्ये द्वयोः प्रातिरतो
विप्रतिषेधः ॥ २-'मनम्+रथ' इति स्थिते 'समजुपो रु' इति कृत्वे कृते
'हगि च' इत्युत्वे 'रो रि' इति लोपे च प्राप्ते 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्'
इत्यनेनोक्तं प्रवाच्य प्रातस्य लोपस्य 'पूर्वत्रामिद्धम्' इत्यनेन 'हगि च' इति
दृष्ट्यासिद्धत्वे, उत्त्वे, गुणे 'मनोरथ' इति मिद्धम् । 'इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा
वृट् वाञ्छा लिप्सा मनोरथ' इत्यमरः ॥ ३-'सस्' इति प्रथमान्तानु-
वर्णलक्षणप्रत्ययान्तम् । 'मुलोप' इति वर्ततेऽत आह—स इत्यस्येति ॥
४-'स सु+इमामविड्ति, न सु+एष दाशरथी राम' इत्युभयत्रापि यदि
सोर्लोपो न स्यात्तदा मस्य कृत्वे यत्वे यकारस्य लोपे तस्यामिद्धत्वाद्
गुणान्प्रभावे एकाक्षराधिक्येन पादपूर्तिर्न स्यात् । 'दाशरथी राम' इत्यत्र
तु 'दाशरथिस् राम' इत्यवस्थायां सकारस्य कृत्वे, रो रि लोपे दीर्घः ॥

मविङ्ढि प्रभृतिम् । सैप दाशरथी राम ॥

इति विसर्गसन्धिः ॥

इति पञ्चसन्धिप्रकरणम् ।

१-पञ्चसन्धिशब्दो विचार्यते-तत्र पञ्चजातीयानां वर्णानां स्थाने सन्धि-
वर्णसन्धानम् । तत्राज्झल्विसर्गसन्धयः प्रसिद्धा । चतुर्थः स्वादिसन्धिः ।
यद्यपि स हल्सन्धिरेव शिवोऽर्च्य इत्यादौ विभक्तिमकारादेर्हल्रूपत्वात्,
तथापि तत्र प्रायो विभक्तिस्थानिककार्यस्यैव 'स्वौजसमौट्—' इति सुप्रत्यय-
इत्येव प्रवृत्त्यभिधानेन गोत्रलीवर्दन्यायेन हल्सन्धितः पृथक्कथनम् ।
पञ्चमः कः ? इति प्रश्ने केचित् प्रकृतिभावस्य तत्त्वमाचक्षते, तत्र, सन्धेर्मेलन-
रूपस्य तत्राभावात् । वयं तु ब्रूम -पञ्चमोऽनुस्वारसन्धिः परमवर्णरूपः,
हल्सन्धौ तद्विधायकसूत्रोत्प्लेखस्तु मकारनकाररूपहल्वर्णयोस्तत्र प्रकरणो-
ऽनुस्वारे सम्पन्ने एवानुस्वारस्य वर्णान्तरसन्धानात् ॥

अथ षड्लिङ्गेषु अजन्तपुल्लिङ्गाः

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् १ । २ । ४५ ॥

धातु प्रत्यय प्रत्ययान्त च वर्जयित्वा अर्थवच्छब्दस्वरूप

प्रातिपदिकसज्ञ स्यात् ॥

कृत्तद्धितसमासाश्च १ । २ । ४६ ॥

कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च तथा स्यु ॥

स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्य-
स्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ४ । १ । २ ॥

सु औ जस् इति प्रथमा । अम् औट् शस् इति द्वितीया ।
टा भ्याम् भिस् इति तृतीया । ङे भ्याम् भ्यस् इति चतुर्थी । ङसि
भ्याम् भ्यस् इति पञ्चमी । ङस् ओस् आम् इति षष्ठी । ङि ओस्
सुप् इति सप्तमी ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकात् ४ । १ । १ ॥

प्रत्ययः ३ । १ । १ ॥

१-‘सुतिङन्तम्—’ इति सूत्रे प्रथम निर्दिष्ट सुबन्त साधयितु प्रकरणपट्क-
मारभमाणस्तत्रादौ सुविविधौ प्रातिपदिकस्य प्रधानतयोद्देशेन तत्सज्ञाविधाय-
कसूत्रमाह-अर्थवदित्यादि । ‘वन वनम्’ इत्यादौ प्रतिवर्णं सज्ञाचारणाय-अर्थ-
वदिति । ‘अहन्’ इत्यादौ नलोपाध्यापत्तिवारणाय-अधातुरिति ॥ २-
अप्रत्यय इत्यत्र प्रत्ययपदमावर्त्यते, तत्रैक. प्रत्ययपरोऽपरश्च प्रत्ययान्तपर-
प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रत्ययशब्दात्तदन्तविधिरत आह-प्रत्यय प्रत्ययान्त
चेत्यादि । प्रत्ययपर्युदासात् ‘हरिणु’ इत्यत्र सोर्न प्रातिपदिकत्वम् । प्रत्य-
यान्तपर्युदासेन समुदायस्य न सज्ञा ॥ ३-प्रातिपदिकसज्ञका. स्युरित्यर्थ ॥
४-अत्राय लेखक्रमो ज्यायान्-पूर्वम् ‘प्रत्ययः’, ‘परश्च’, ‘ङ्याप्प्राति-
पदिकात्’ इत्याधिकारसूत्रत्रय तत. ‘स्वौजसमौट्—’ इति सूत्र तत ‘ङ्यन्तादा-
वन्तात्०’ इति वृत्तिसन्तः ‘सु औ जस् इति प्रथमा’ इत्यादीति बोध्यम् ॥

परश्च ३ । १ । २ ॥

इत्यधिकृत्य । डयन्तादावन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादय.
प्रत्यया स्यु ॥

सुपः १ । ४ । १०३ ॥

सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचन-
संज्ञानि स्यु ॥

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने १ । ४ । २२ ॥

द्वित्वैकत्वयोरेते स्त. ॥

विरामोऽवसानम् १ । ४ । ११० ॥

वैर्णानामभावोऽवसानसंज्ञ स्यात् । रुत्वविसर्गौ । राम ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ १ । २ । ६४ ॥

एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ६ । १ । १०२ ॥

अक प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेश स्यात् ।
इति प्राप्ते ॥

नादिचि ६ । १ । १०४ ॥

आदिचि न पूर्वसवर्णदीर्घ । वृद्धिरेचि । रामौ ॥

१-यथा 'सु' इत्येकवचनम्, 'ओं' इति द्विवचनम्, 'जम्'
इति बहुवचनम्, एवमन्यत्रापि ॥ २-घटादिपदार्थद्वयविवक्षाया द्विवचनम्,
५ तदर्थैकत्वविवक्षायामेकवचनम् ॥ ३-यदुच्चारणान्तरमव्यवहितो
काले वर्णान्तर नोच्चार्यते तत्र पूर्वोच्चारितान्तवर्णोऽवसानसंज्ञ इति
५० ॥

बहुषु बहुवचनम् १ । ४ । २१ ॥

बहुत्वविवक्षाया बहुवचन स्यात् ॥

चुट् १ । ३ । ७ ॥

प्रत्ययाद्यौ चुट् इतौ स्त ॥

विभक्तिश्च १ । ४ । १०४ ॥

सुप्तिडौ विभक्तिसङ्गौ स्त ॥

न विभक्तौ तुस्माः १ । ३ । ४ ॥

विभक्तिस्थास्तवर्गसमा नेत । इति सस्य नेत्वम् । रामा. ॥

एकवचनं सम्बुद्धिः २ । ३ । ४९ ॥

सम्बोधने प्रथमाया एकवचन सम्बुद्धिसङ्ग स्यात् ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् १ । ४ । १३ ॥

य प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादिशब्दस्वरूप तस्मिन्नङ्गं स्यात् ॥

एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः ६ । १ । ६९ ॥

१-सकारमकारा इत्यर्थ । सर्वस्मात्, रामा, रामान्, रामम् इत्युदाहरणानि ॥ २-रामशब्दस्य अव्युत्पत्तिपक्षे 'अर्थवत्—' इति व्युत्पत्ति-पक्षे च 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकसंज्ञा, बहुत्वविवक्षाया 'रामश्च रामश्च रामश्च' इति विग्रहे रामरामरामेतिशब्दत्रयमध्ये 'सरूपाणाम्—' इत्यनेनैकस्य श्रेये 'बहुषु बहुवचनम्' इत्येतत्सहकृतेन 'स्वौजसमौट्—' इति सूत्रेण जसि 'चुट्' इत्यनेन जस्येच्चे 'तस्य लोप' इति लोपे च कृते सकारस्य 'ह्रलन्त्यम्' इति प्रातिपदिकजाया 'विभक्तिश्च' इति विभक्तिसङ्गापुरस्सर 'न विभक्तौ—' इत्यनेन निषेधे 'प्रथमयो —' इति पूर्वसवर्णदीर्घे सस्य रुत्व-विसर्गयो. 'रामा' इति सुसम्पन्नम् ॥

एडन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्ध्रल्लुप्यते सम्बुद्धेश्चेत् । हे राम । हे
रामौ । हे रामा ॥

अमि पूर्वः ६ । १ । १०७ ॥

अकोऽम्यचि पूर्वरूपमेकादेश । रामम् । रामौ ॥

लशक्तद्विते १ । ३ । ८ ॥

तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इत स्यु ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ६ । १ । १०३ ॥

पूर्वसवर्णदीर्घात्परो य अस सस्तस्य नः स्यात्पुंसि ॥

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ८ । ४ । २ ॥

१—सम्बोधन कारकविशेषस्तत्प्रयोगे प्रायः पूर्व 'हे' शब्दप्रयोग, एव
'अयि,' 'है' इत्यनयोरपि प्रयोग, कुत्सया क्रोधेन वा वाक्योच्चारणे
रेशब्दधिकशब्दयोरपि सम्बोधने प्रयोगो यथा—'रे मूर्ख, धिङ्मूर्ख' इति,
कचित्त्वरायाम् 'रे','है'शब्दयोः सम्बोधने द्विवचनम्, यथा—

रे रे रावण दीयतां जनरुजा'

'हे हे यशोदे तव बालकोऽसौ'

इत्यादौ । कचिदन्तेऽपि 'है' 'हे' शब्दयोः प्रयोग, कचिद् 'हे' शब्दादिक
विनापि सम्बोधनप्रयोग, यदुक्तम्—

हैहेशन्दौ विनापि स्यात्कचिदन्ते तयो स्थिति ।

यथा राम प्रसीद त्व राम हे त्वा भजाम्यहम् ॥ इति ॥

—'इको यणचि' इत्यतोऽचीति 'एक पूर्वपरयो' इति च वर्ततेऽत
ह—अचीति । तथा चामोऽवयवेऽचि पगे इति फलितार्थ ॥

अट् कवर्गं पवर्गं आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्ययासभव मिलितैश्च
व्यवधानेऽपि रप्ताभ्या परस्य नस्य ण समानपदे । इति प्राप्ते ॥

पदान्तस्य ८ । ४ । ३७ ॥

नस्य णो न । रामान् ॥

ॐ

टाडसिडसामिनात्स्याः ७ । १ । १२ ॥

अदन्ताद्वादीनामिनादय स्यु । णत्वम् । रामेण ॥

सुपि च ७ । ३ । १०२ ॥

यजादौ सुपि अतोऽङ्गस्य दीर्घ । रामाभ्याम् ॥

अतो भिस ऐस् ७ । १ । ९ ॥

अनेकाल्शित्सर्वस्य । रामै ॥

डेर्यः ७ । १ । १३ ॥

अतोऽङ्गात्परस्य ^२डेर्यदिश ॥

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ १ । १ । ५६ ॥

आदेशः स्थानिवत्स्यान् ^३तु स्थान्यलश्रयविधौ । इति स्थानि-
वत्त्वात् सुपि चेति दीर्घ । रामाय । रामाभ्याम् ॥

१-अट् कवर्गं. पवर्गं आङ् नुमित्येतेषा मध्ये प्रत्येक व्यवधाने यथा-
सम्भवमिलितद्वयादिच्यवधानेऽपि रप्ताभ्या परस्य नस्य णत्वमित्यर्थ ॥
२-चतुर्थ्येकचनस्य 'हे' इत्येतस्येत्यर्थ ॥ ३-स्थानिसम्बन्धी योऽल
तन्निमित्तके विधौ (कार्ये) स्थानिवद्भावो नेत्यर्थ ॥

बहुवचने झल्येत् ७ । ३ । १०३ ॥

झलादौ बहुवचने सुप्यतोऽङ्गस्यैकार. । रामेभ्य । सुपि किम् ?
पचध्वम् ॥

वाऽवसाने ८ । ४ । ५६ ॥

अवसाने झला चरो वा । रामात्, रामाद् । रामाभ्याम् ।
रामेभ्य । रामस्य ॥

ओसि च ७ । ३ । १०४ ॥

अतोऽङ्गस्यैकारं । रामयो ॥

ह्रस्वनद्यापो नुट् ७ । १ । ५४ ॥

ह्रस्वान्तान्नघन्तादावन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागम ॥

नामि ६ । ४ । ३ ॥

अजन्ताङ्गस्य दीर्घ । रामाणाम् । रामे । रामयो । सुपि—एत्वे
कृते ॥

आदेशप्रत्यययोः ८ । ३ । ५९ ॥

इण्कुभ्या परस्यापदान्तस्यादेशस्य प्रत्ययावयवश्च य सस्तस्य
मूर्धन्यादेश । ईषद्विवृतस्य सस्य तादृश एव ष । रामेषु । एव
कृष्णादयोऽप्यदन्ता ॥

१-ओसि पर इति गेप ॥ २-आदिशब्दाद् देवघटपटकुम्भ-

म्भन 'रामाय' - च शब्दा ग्राह्या ॥

गण स्तुत

सर्वादीनि सर्वनामानि १ । १ । २७ ॥

सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत्
त्व नेम सम सिम । पूर्वपरावर्दक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम-
सज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तर बहिर्योगोर्षसव्यानयो ।
त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु
किम् ॥

जसः शी ७ । १ । १७ ॥

अदन्तात्सर्वनाम्नो जस शी स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेश ।
सर्वे ॥

सर्वनाम्नः स्मै ७ । १ । १४ ॥

अत सर्वनाम्नो ङे स्मै । सर्वस्मै ॥

डसिङ्योः स्मात्सिनौ ७ । १ । १५ ॥

अत सर्वनाम्न एतयोरेतौ स्त । सर्वस्मात् ॥

आमि सर्वनाम्नः सुट् ७ । १ । ५२ ॥

अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्याम सुडागम । एत्वपत्वे ।
सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । जेय रामवत् । एव विश्वाद्योऽप्यदन्ता ॥
उभशब्दो नित्य द्विवचनान्त । उभौ २ । उभाभ्याम् ३ ।

१-सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युरित्यर्थ ॥ २-
त्वत्त्वशब्दावन्यार्थवाचिनौ ॥ ३-सिमशब्द सर्वपर्याय ॥ ४-अवर-
शब्दो लब्ध्वर्थवाचक ॥ ५-अधरशब्दो नीचार्थक ॥ ६-उपसव्यानशब्द
परिधानीयार्थक ॥

उभयो. २ । तस्येह पाठोऽकजर्थ । उभयशब्दस्य द्विवचन नास्ति ।
 उभय । उभये । उभयम् । उभयान् । उभयेन । उभयै । उभयस्मै ।
 उभयेभ्य । उभयस्मात् ॥ उभयेभ्य । उभयस्य । उभयेषाम् ।
 उभयस्मिन् । उभयेषु ॥ डतरडतमौ प्रत्ययौ, प्रत्ययग्रहणे तदन्त-
 ग्रहणमिति तदन्ता ग्राह्या. ॥ नेम इत्यर्थे ॥ सैम सर्वपर्यायस्तुल्य-
 पर्यायस्तु न, यथासख्यमनुदेश. समानामिति ज्ञापकात् ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञा-
 याम् १ । १ । ३४ ॥

एतेषा व्यवस्थायामसंज्ञाया च सर्वनामसंज्ञा गणसूत्रात्सर्वत्र या
 प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे, पूर्वा । असंज्ञाया किम् ? उत्तरा
 कुरव. । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थाया किम् ?
 दक्षिणा गाथका., कुशला इत्यर्थ ॥

१-ननु सर्वनामसंज्ञानिमित्तक कार्यमेकवचनबहुवचनविभक्त्यो
 हृष्टम्, उभयशब्दश्च द्विवचनान्त इति तस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह—
 तस्येहेति । ‘अव्ययसर्वनामप्रामकच् प्राक्टे.’ इति सूत्रेणेति शेष ॥ २-‘उभयो
 मणिः, उभये देवमनुष्या’ इति भाष्यकृता द्विवचनस्यादर्शितत्वात् ।
 तेनैकवचनबहुवचनयोरेव तत्प्रयोगः, द्विवचने तु तयप्रत्ययान्तस्य, तथा
 च—उभय, उभतयौ, उभये । उभयम्, उभतयौ, उभयान् इत्यादि ॥
 ३-कतर कतम-यतर-यतम-ततर-ततम-एकतर-एकतमशब्दा ॥ ४-समशब्द-
 सर्वार्थवाची तुल्यार्थवाची च, तत्राद्यस्यैव सर्वादिगणे पाठो न द्वितीयस्य,
 अत एव समानामिति सूत्रकृतोक्तम् । तुल्यपर्यायस्य ग्रहणे समेषामित्युक्त-
 भवेत् ॥ ५-स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयो दिग्देशकालरूपोऽर्थस्तेनापेक्ष्यमाणो
 ॥ ६-यस्य योऽवधेर्नियमः ‘वागी पूर्वा, कुत पूर्वा ? प्रयागात्’
 ॥ ७-संज्ञा स व्यवस्थेति ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् १ । १ । ३५ ॥

ज्ञातिधनान्यवाचिन. स्वशब्दस्य प्राप्ता सज्ञा जसि वा । स्वे, स्वा, आत्मीया, आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु, स्वा', ज्ञातयोऽर्था वा ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः १ । १ । ३६ ॥

बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य प्राप्ता सज्ञा जसि वा । अन्तरे, अन्तरा वा गृहा, बाह्या इत्यर्थ । अन्तरे, अन्तरा वा शाटका, परिधानीया इत्यर्थ ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ७ । १ । १६ ॥

एभ्यो ङसिङ्यो स्मात्स्मिनौ वा स्त । पूर्वस्मात्, पूर्वात् । पूर्वस्मिन्, पूर्वे । एव परादीनाम् । शेष सर्ववत् ॥

प्रथमचरमतयाल्पाद्धकतिपयनेमाश्च १ । १ । ३३ ॥

एते जसि उक्तसज्ञा वा स्यु । प्रथमे, प्रथमा ॥ तय प्रैत्यय । द्वितये, द्वितया । शेष रौमवत् ॥ नेमे, नेमा । शेष सर्ववत् ॥

१-स्वशब्दस्य चत्वारोऽर्था आत्मात्मीयज्ञातिधनरूपा, तत्राद्यद्वयार्थं सर्वनामसज्ञा, नान्त्यद्वयार्थे । उदाहरण मूले स्पष्टम् ॥ २-'पूर्वपरावर-' इतिमूत्रपठितसप्तशब्दा 'स्वमज्ञाति-' इत्यत्र पठितस्वशब्द 'अन्तर बहि -' इतिमूत्रपठितान्तरशब्दश्चेत्येते नव पूर्वार्थयः । प्राप्तविभाषेयम्, तेन सजोपसर्जनयोर्न प्रवर्तते ॥ ३-तेन तयप्रत्ययान्ता द्वितयत्रितयचतुष्टय-पञ्चतयप्रभृतय शब्दा ग्राह्या ॥ ४-एवमल्पार्धकतिपयशब्दानां जसोऽन्यत्र रामवद्रूपम् । इयमुभयत्रविभाषा, प्रथमादिशब्देऽप्राप्ता सर्वनामसज्ञा नेमशब्दे च प्राप्ता ॥

(ती^१यस्य ङित्सु वा) । द्वितीयस्मै, द्वितीयायेत्यादि । एव तृतीय ॥
निर्जर. ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् ७ । २ । १०१ ॥

अजादौ विभक्तौ । (प) पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च । (प)
निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । (प) एकदेशविकृतमनन्यवत्, इति जरशब्दस्य
जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः, इत्यादि । पक्षे हलादौ च रामवत् ॥
विश्वपा ॥

दीर्घाज्जसि च ६ । १ । १०५ ॥

दीर्घाज्जसि इचि च परे पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । विश्वपौ ।
विश्वपा । हे विश्वपा । विश्वपाम् । विश्वपौ ॥

सुडनपुंसकस्य १ । १ । ४३ ॥

१-तीयप्रत्ययान्तस्य ङिति सुपि परे सर्वनामसज्ञा वा भवति ॥
२-जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तावित्यर्थः । इयमेवाप्रातविभाषा ॥
३-ननु सूत्रेण जराशब्दस्यैव जरसादेश प्राप्यते, निर्जरशब्दस्तु न तथा,
तत्कथं तत्रास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः ? इति चेत्तत्राह—पदेति, पदाधिकारे-
ऽङ्गाधिकारे च तस्य सूत्रोच्चारितस्य 'जरा' इत्यादेः, तदन्तस्य सूत्रोच्चारित-
शब्दान्तस्य 'परमजरा' इत्यादिकस्य च ग्रहणं भवति ॥ ४-ननु
'पदाङ्गाधिकारे—' इति परिभाषया तदन्तग्रहणे निर्जरेति समुदायस्य
जरसादेशः स्यादित्याशङ्क्यायामाह—निर्दिश्यमानस्येति, सूत्रे उच्चार्यमाणस्यै-
वादेशा भवन्तीत्यर्थः ॥ ५-नन्वेव सूत्रे जराशब्द उच्चरितो न तु
शब्दस्तत्कथमत्र जरसादेशः ? इति चेत्तत्राह—एकदेशेति, एकदेशेन
रूपान्तरमापन्नमन्यसदृशं न भवतीत्यर्थः, छिन्नपुच्छेऽपि शुनि-
त्वव्यवहारवत् ॥

आतो धातोः ६ । ४ । १४० ॥

आकारान्तो यो वातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोप । अलोऽन्त्यस्य ।

विश्वपः । विश्वपा । विश्वपाभ्यामित्यादि । एव शङ्खध्मादयः ॥ धातो

किम् ? हाहान् ॥ हरिः । हरी ॥

जसि च ७ । ३ । १०९ ॥

ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुण । हरयः ॥

ह्रस्वस्य गुणः ७ । ३ । १०८ ॥

सम्बुद्धौ । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् ॥

शेषो घ्यसखि १ । ४ । ७ ॥ अन्तर्दिष्टौ

शेष इति स्पष्टार्थम् । ह्रस्वौ याविदुतौ तदन्त सखिर्वज्र

घिसङ्गम् ॥

आडो नाऽस्त्रियाम् ७ । ३ । १२० ॥

१-विश्वपाशब्दात् जसि, अनुबन्धलोपे 'स्वादि'वसर्वनामस्थाने' इति प्राप्ता पदसज्ञा बाधित्वा 'आकङ्कारादेका सज्ञा' इति सूत्रसहकारेण परत्वानवकाशत्वाभ्या 'यचि भम्' इति विश्वपाशब्दस्य भसज्ञायाम् 'अलोऽन्त्यस्य' इति सूत्रसहकारेण 'आतो धातोः' इत्याकारलोपे विभक्तिसकारस्य रुत्वे विसर्गे च 'विश्वपः' इति सिद्धम् । विश्वपाशब्दस्य विश्वपालकोऽर्थः ॥

२-हाहाशब्दस्येदं रूपम्—हाहा, हाहौ २, हाहा, हाहाम्, हाहान्, हाहाभ्याम् ३, हाहाभि, हाहै, हाहाभ्य २, हाहा २, हाहौ २, हाहै, हाहासु, इति । हाहा इति गन्धर्वविशेषस्य सज्ञा ॥

—ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुण स्यादिति शेषः ॥

घे परस्याडो ना स्यादस्तियाम् । आडिति टासज्ञा । हरिणा ।
हरिभ्याम् । हरिभि ॥

घेडिति ७ । ३ । १११ ॥

घिसज्ञस्य डिति सुपि गुण । हरये । हरिभ्याम् । हरिभ्य ॥

डसिडसोश्च ६ । १ । ११० ॥

एडो डसिडसोरिति पूर्वरूपमेकादेश । हरे २ । हर्यो. २ ।

हरीणाम् ॥

अच्च घेः ७ । ३ । ११९ ॥

ड्डुद्भयामुत्तरस्य डेरौत्, घेच्च । हरौ । हरिषु । एव

कव्यादय ॥

अनङ् सौ ७ । १ । ९३ ॥

सल्युरङ्गस्यानडादेशोऽसम्बुद्धौ सौ ॥

अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा १ । १ । ६५ ॥

अन्त्यादल पूर्वो वैर्ण उपधासज्ञ ॥

सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ ६ । ४ । ८ ॥

नान्तम्योपवाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने ॥

अपृक्त एकाल् प्रत्ययः १ । २ । ४१ ॥

एकाल् प्रत्ययो य सोऽपृक्तसज्ञ स्यात् ॥

हल्ङ्चावभ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ६ । १ । ६८ ॥

१-घिसज्ञकन्यान्त्यस्याकागदेश इत्यर्थ ॥ २-अग्निगिरिविविधि-
पविप्रभृतय आदिशब्दार्थ ॥ ३-चरमावयवाल्वर्णमात्रोऽवधिस्तत्पूर्वा-
ऽन्त्याल्सजातीय एव ग्राह्यः, स च वर्ण एव ॥

हलन्तात्पर दीर्घौ यौ ड्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्त
हल् लुप्यते ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ८ । २ । ७ ॥

प्रातिपदिकसंज्ञक यत्पदं तदन्तस्य नस्य लोपः । सखा ॥

सख्युरसंबुद्धौ ७ । १ । ९२ ॥

सख्युरङ्गात्पर संबुद्धिर्जं सर्वनामस्थान णिद्वत्स्यात् ॥

अचो ञ्णिति ७ । २ । ११५ ॥

अजन्ताङ्गस्य वृद्धिर्निति णिति च परे । सखायौ । सखाय ।

हे सखे । सखायम् । सखायौ । सखीन् । सख्या । सख्ये ॥

ख्यत्यात्परस्य ६ । १ । ११२ ॥

खितिशब्दाभ्या खीतीशब्दाभ्या कृतयणादेर्गाभ्या परस्य

डसिडसोरत उ । सख्यु ॥

औत् ७ । ३ । ११८ ॥

इतः परस्य डेरौत् । सख्यौ । शेष हरिवत् ॥

१-हलन्तात्पर 'सुतिसि' इत्येतदपृक्त हल्लुप्यते, दीर्घौ यौ ड्यापौ तदन्ताच्च परं 'सुतिसि' इत्येतदपृक्त हल्लुप्यत इति स्पष्टोऽर्थः ॥ २-प्रातिपदिकान्तसखिगवदात्सौ, अङ्गसजायाम्, 'डिच्च' इतिसहसरेण 'अनङ् सौ' इति शास्त्रेण इकारस्थानङ् आदेशेऽनुबन्धलोपे 'अलोऽन्त्यात्पूर्वं उपवा' इत्यनेन नकारात्पूर्वाकारस्योपधामजायाम् 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इति दीर्घ 'अपृक्त एकाल् प्रत्ययः' इत्यपृक्तमजा विधाय 'हल्ङ्याभ्यो दीर्घान्-' इति नलोपस्य लोपे 'नलोपः प्रातिपदिका तस्य' इति नलोपे सख्येति सिद्धम् । ३-मित्रमर्थः ॥ ३-'इदुद्ध्याम्' इत्यत्रैकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञयाऽऽह— इति, उकारानुवृत्तेरत्र फलाभावात् ॥

पतिः समास एव १ । ४ । ८ ॥

धिसज्ञः । पत्यु २ । पत्यौ । शेष हरिवत् । समासे
तु भूपतये । कतिशब्दो नित्य बहुवचनान्त ॥

बहुगणवतुडति संख्या १ । १ । २३ ॥

डति च १ । १ । २५ ॥

डत्यन्ता सख्या षट्सज्ञा स्यात् ॥

षड्भ्यो लुक् ७ । १ । २२ ॥

जङ्गसोः ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुपः १ । १ । ६१ ॥

लुक्श्लुपगच्छै कृत प्रत्ययादर्शन क्रमात्तत्तत्सज्ञ स्यात् ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १ । १ । ६२ ॥

प्रत्यये लुप्ते तदाश्रित कार्यं स्यात् । इति जसि चेति गुणे प्राप्ते ॥

न लुमताऽङ्गस्य १ । १ । ६३ ॥

लुमता गव्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् । कंति २ ।

कतिभि । कतिभ्य २ । कतीनाम् । कतिषु । युष्मदस्मत्षट्-

१-पतिशब्द समास एव धिसज्ञको न तु केवल इत्यर्थः ॥ २-'शेषो
प्यमरि' इत्यत 'वि' इत्यनुवर्ततेऽन आह-धिसज्ञ इति ॥ ३-बहुगण-
शब्दौ वतुडतिप्रत्ययान्तौ चेत्येते संख्यासज्ञावा स्युरित्यर्थः ॥ ४-षट्-
सज्ञकेभ्यः परयोर्जङ्गसोर्लुगित्यर्थः ॥ ५-लुक्शब्दमुच्चार्य यत्र प्रत्ययादर्शनं
तत्र लुक्सज्ञेत्येव क्रमेणार्थः ॥ ६-'लुक् श्लु लुप्' एते लुमन्तः ॥ ७-कति-
शब्दाजसि 'बहुगणवतुडति संख्या' इत्यनेन कतिशब्दस्य संख्यासज्ञा विधाय
'डति च' इत्यनेन षट्सज्ञा च कृत्वा 'प्रत्ययस्य लुक्श्लुपः' इति लुक्सज्ञा-
याम्, 'षड्भ्यो लुक्' इति जसो लुकि 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इत्यनेन
प्राप्तस्य जसुर्निमित्तस्य गुणस्य 'न लुमताऽङ्गस्य' इति निषेधे सिद्धं रूपम् ॥

सज्ञकास्त्रिपु संरूपाः ॥ त्रिगन्दो नित्य बहुवचनान्त । त्रय ।
त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्य २ ॥

त्रैस्त्रयः ७ । १ । ५३ ॥

त्रिशब्दस्य त्रयादेश स्यादामि । त्रयाणाम् । त्रिषु । गौणत्वेऽपि
प्रियत्रयाणाम् ॥

त्यदादीनामः ७ । २ । १०२ ॥

एषामकारो विभक्तौ । (द्विपर्यन्तानामेवेष्टि) । द्वौ २ ।

द्वाभ्याम् ३ । द्वयो २ ॥ पाति लोकमिति पपी सूर्य ॥

दीर्घाज्जसि च ६ । १ । १०५ ॥

पप्यौ २ । पप्य । हे पपी । पपीम् । पपीन् । पप्या ।

पपीभ्याम् ३ । पपीभिः । पप्ये । पपीभ्य २ । पप्य २ । पप्यो ।

दीर्घत्वान्न नुट्, पप्याम् । डौ तु सवर्णदीर्घ, पपी । पप्यो । पपीषु ।

एव वातप्रम्यादय ॥ बह्वय श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी ॥

यू स्याख्यौ नदी १ । ४ । ३ ॥

ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसज्ञौ स्त । (प्रथमलिङ्गग्रहण च) ।

पूर्वं स्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्व वक्तव्यमित्यर्थ ॥

१-पुँल्लिङ्गस्त्रीलिङ्गनपुमकलिङ्गेषु समानरूपाः, यथा—कति पुरुषा ?

कति स्त्रिय ? कति फलानि ? इत्यादि ॥ २-ननु त्रिगन्दो नित्य बहुवचनान्त

इत्युक्तम्, त-कथ पष्ठयेकवचने त्रेरिति रूपम् ? इति चेदुच्यते, यनार्थपरस्त्रि-

गन्दस्तत्रैव बहुवचनान्त, अत्र तु त्रिगन्द त्रिगन्दस्वरूपस्य बोधक ॥

—स्वार्थमुत्सृज्य परार्थावलम्बनत्व गौणत्वम् ॥ ४-वातप्रमी शीघ्रगामी

इत्यर्थ ॥ ५-पूर्वं समासादिवृत्ते प्राक् स्याख्यस्य नित्यस्त्रीवाच-

सम्प्रति समासादिवृत्तावुपमर्जनत्वे सत्यापि नदीसज्ञा भवतीत्यर्थ ॥

अम्भार्थनद्योर्हस्वः ७ । ३ । १०७ ॥

सम्बुद्धौ । हे बहुश्रेयसि ॥

आणनद्याः ७ । ३ । ११२ ॥

नद्यन्तात्परेषा ङितामाडागम ॥

आटश्च ६ । १ । ९० ॥

आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेश । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्या ।

बहुश्रेयसीनाम् ॥

डेराम्नद्याम्नीभ्यः ७ । ३ । ११६ ॥

नद्यन्तादावन्तानीशब्दाच्च परस्य डेराम् । बहुश्रेयस्याम् । शेष
पपीवत् ॥ अड्यन्तत्वान्न सुलोप । अतिलक्ष्मी । शेष बहुश्रेय-
सीवत् ॥ प्रधी ॥

अचि श्नुधातुभ्रवां ग्वोरियडुवडौ ६ । ४ । ७७ ॥

श्नुप्रत्ययान्तस्येवर्णोवर्णान्तस्य वातोभ्रू इत्यस्य चाङ्गस्येयडुवडौ

स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । इति प्राप्ते ॥

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ६ । ४ । ८२ ॥

वैत्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्त-
दन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यणजादौ प्रत्यये । प्रव्यौ । प्रव्य । प्रव्यम् । प्रव्यौ ।

१-अम्भार्थाना नद्यन्ताना च हस्व स्यात्सम्बुद्धावित्यर्थः ॥ २-
तथा चोक्तम्—

अवीतन्त्रीतरीलक्ष्मीधीहीश्रीणामुणादित ।

अपि स्त्रीलिङ्गवृत्तीना सोर्लोपो न कदाचन ॥ इति ॥

कचित् 'सप्तानामिति शब्दानाम्' इत्येव तृतीयपादपाठ ॥ ३-प्रकृष्टबुद्धियुक्त
इत्यर्थः ॥ ४-प्रधीशब्दे वीधातुस्तदवयवो धकार स न संयोगसजकः, स पूर्व-
मीकारस्य, तदन्तस्तादृशकारान्तो धीधातु तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य-म धातु
अन्तो यस्य अङ्गस्य तादृशम् अङ्ग प्रधीशब्दरूप तच्चेनेकाच्, इत्येव समन्वयः ॥

प्रथ्य । प्रथिय । ओप प्रवीवत् । एव ग्रामणी । डौ तु ग्रामण्याम् ॥
 अनेकाच्च किम् ? नी । नियौ । निय । अमि गसि च
 परत्वादियङ्, नियम् । डेराम्, नियाम् ॥ असयोगपूर्वस्य किम् ?
 सुश्रियौ । यवक्रियौ ॥

गतिश्च १ । ४ । ६० ॥

प्रादय क्रियायोगे गतिसज्ञा स्युः । (गतिकारकेतरपूर्वपदस्य
 यण् नेष्यते) । शुद्धधियौ ॥

न भूसुधियोः ६ । ४ । ८५ ॥

एतयोरचि सुपि यण् । सुधियौ । सुधिय इत्यादि ॥ सुखमिच्छतीति
 सुखी । सुती । सुख्यौ । सुत्यौ । सुख्युः । सुत्यु । शेष प्रवीवत् ।
 शम्भुर्हरिवत् । एव भान्वादय ॥

तृज्वत्क्रोष्टुः ७ । १ । ९५ ॥

अर्सम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्द
 प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥

१-ग्रामनायक । 'नी' इत्यस्य तु 'नेता' इत्यर्थः ॥ २-'डेराम्नग्राम्'-
 इति डेरामादेशः ॥ ३-'अमि पूर्व' इत्यतः 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' इत्यतश्च
 परत्वादित्यर्थः ॥ ४-गतिकारकाभ्यामितरद् भिन्न पूर्वपद यस्य तस्याङ्ग
 स्येत्यर्थः ॥ ५-'इको यणचि' इति यण् प्राप्तस्त वाधित्वा 'अचि इनु-' इति
 इयङुवडौ प्राप्तौ तौ वाधित्वा 'एरनेकाचो-' 'ओ सुपि' इति सूत्राभ्यां यण्
 प्राप्तस्तस्याय निषेधः ॥ ६-अङ्गसञ्ज्ञकं क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते,
 ति वृत्तौ वाक्यशेषः ॥

। ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ७ । ३ । ११० ॥

ऋतोऽङ्गस्य गुणो ङौ सर्वनामस्थाने च । इति प्राप्ते—

ऋदुशनस्पुरदंसोऽनेहसां च ७ । १ । ९४ ॥

ऋदन्तानामुशनसादीना चानङ् स्यादसम्बुद्धौ सौ ॥

अप्तन्तृचस्वसृनप्तनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम्

६ । ४ । ११ ॥

अवादीनामुपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने । क्रोष्टौ ।

क्रोष्टारौ । क्रोष्टार । क्रोष्टृन् ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि ७ । १ । ९७ ॥

अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्ट्रे ॥

ऋत उत् ६ । १ । १११ ॥

ऋतो ङसिङ्सोरति उदेकादेश । रपर ॥

रात्सस्य ८ । २ । २४ ॥

रेफात्सयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । रस्य विसर्गः ।

क्रोष्टु २ । क्रोष्ट्रे २ । (नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिपेधेन) ।

१—क्रोष्टुगव्दाल्मो 'तृज्वत्क्रोष्टु' इति सूत्रेण तृज्वद्भावेन क्रोष्टु-
गव्दस्य क्रोष्टृभावे जाते 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयो' इति प्राप्ते गुण
वाधित्वा 'ऋदुशनस्—' इति सूत्रेण ऋकारस्थानङ्ङादेशोऽनुबधलोपे
'अप्तन्तृच—' इत्यादिनोपधादीर्घे नलोपे च क्रोष्टेति सिद्धम् । औजसादिषु
तृज्वद्भावोत्तरम् 'ऋतो ङि—' इति गुणे कृते 'अप्तृन्—' इति दीर्घो बोध्यः ।
क्रोष्टुगव्दस्य शृगालोऽर्थः ॥ २—नुमः, 'अचि र ऋत', तृज्वद्भावश्च, एतान्
वाधित्वा नुडागमो भवति पूर्वविप्रतिपेधेनेत्यर्थः ॥ ३—विप्रतिपेधमत्रे 'अपरम्'
इतिच्छेदात् 'पूर्वं कार्यं स्यात्' इत्यर्थस्वीकारणेत्यर्थः । यथोक्तं मुनीनां
प्रामाण्याद् वार्तिककागम्यभिमतस्थले वेवेप्यते पूर्वविप्रतिपेधः ।

क्रोष्टृनाम् । क्रोष्टरि । पक्षे हलादौ च शम्भुवत् ॥ ह्रूह्र । ह्रूह्रौ । ह्रूह्र ।
 ह्रूह्रम् इत्यादि ॥ अतिचमूशब्दे तु नदीकार्थं विशेषं । हे अतिचमु ।
 अतिचम्बै । अतिचम्बा । अतिचमूनाम् ॥ खल्लू ॥

ओः सुपि ६ । ४ । ८३ ॥

धात्ववयवसयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो
 धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादचि सुपि । खल्लू ।
 खल्लू । एवं सुल्लादय ॥ स्वभू । स्वभुवौ । स्वभुव ॥ वर्षाभू ॥

वर्षाभ्वश्च ६ । ४ । ८४ ॥

अस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्वावित्यादि ॥ दृन्भू ।
 (दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः) । दृन्भ्वौ । एव कर्भू ॥
 वाता । हे धात । धातारौ । धातार । (ऋवर्णान्नस्य णत्व
 वाच्यम्) । धातृणाम् । एवं नप्त्रादय ॥ नप्त्रादिग्रहण व्युत्पत्तिपक्षे
 नियमार्थम् । तेनेह न । पिता । पितरौ । पितर । पितरम् । शेष

१-ह्रूह्रगन्धर्वविशेषस्य सज्ञा ॥ २-ह्रूह्रगन्धादित्यस्यादि । अस्य
 सेनाविजयीत्यर्थः ॥ ३-खल भूमि पुनातीति विग्रहः ॥ ४-सुष्टु लुनातीति
 सुल् ॥ ५-स्वेनैव भवतीति विग्रहः । ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ६-'भेक्या पुनर्नवाया
 स्त्री वर्षाभूर्ददुरे पुमान्' इति कोपः ॥ ७-'न भूसुधियो' इत्यस्यापवा-
 दोऽयम् ॥ ८-अस्य नृपो वज्र सूर्यः सर्पश्चक्र चार्थः ॥ ९-कराद्भवतीति
 विग्रहः ॥ १०-(उणादिनिष्पन्नानां तृन्तृच्प्रत्ययान्तानां सज्ञागन्धाना-
 मुपधादीर्घश्चेत्तर्हि नप्त्रादीनामेव' इति नियमार्थम् ।) एव च पित्रादिगन्धेषु
 न दीर्घः, यदाहुः —

'पिता माता ननान्दा च मयेष्टृभ्रातृयानर ।

जामाता दुहिता देवा तृन्तृच्भ्या रहिता नव ॥' इति ॥

धातृवत् । एव जामात्रादय ॥ ना । नरौ ॥

नृ च ६ । ४ । ६ ॥

अस्य नामि वा दीर्घ । नृणाम् । नृणाम् ॥

गोतो णित् ७ । १ । ९० ॥

ओकाराद्विहितं सर्वनामस्थान णिट्त्वत् । गौ । गावौ । गावः ॥

औतोऽम्शसोः ६ । १ । ९३ ॥

ओतोऽम्शसोरचि आकार एकादेश । गाम् । गावौ ।

गा । गवा । गवे । गो । इत्यादि ॥

रायो हलि ७ । २ । ८५ ॥

अस्याकारादेशो हलि विभक्तौ । रा । रायौ । राय ।

राभ्यामित्यादि ॥ ग्लौ^१ । ग्लावौ । ग्लाव । ग्लौभ्यामित्यादि ॥

इत्यजन्तपुंलिङ्गाः ।

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गाः

रमा ।

औड आपः ७ । १ । १८ ॥

आवन्तादङ्गात्परम्यौड ग्री स्यात् । औडित्यौकारविभक्ते

सज्ञा । रमे । रमा ॥

१-रा धनम् ॥ २-चन्द्रमा ॥ ३-रमते विष्णुना साकमिति

विग्रहे पचाद्यजन्त 'अजाद्यतष्टाप्' इति टाप्रत्ययः, अत्र प्रकरणे प्रायः
आकारान्तशब्देषु टाप् । रमा लक्ष्मी ॥

सम्बुद्धौ च ७ । ३ । १०६ ॥

आप एकार स्यात्सम्बुद्धौ । एङ्ह्रस्वादिति सवुद्धिलोप ।
हे रमे । हे रमे । हे रमा । रमाम् । रमे । रमा ।

आङि चापः ७ । ३ । १०५ ॥

आङि ओसि चाप एकार । रमया । रमाभ्याम् । रमाभि ॥

याडापः ७ । ३ । ११३ ॥

आपो डितो याट् । वृद्धि । रमायै । रमाभ्याम् । रमाभ्य ।
रमाया । रमयो । रमाणाम् । रमायाम् । रमासु । एव
दुर्गाभ्रिकादय ॥

सर्वनाम्नः स्याङ्हुस्वश्च ७ । ३ । ११४ ॥

आवन्तात्सर्वनाम्नो डित स्याट् स्यादापश्च ह्रस्व । सर्वस्यै ।
सर्वस्या । सर्वासाम् । सर्वस्याम् । शेष रमावत् ॥ एव विश्वादय
आवन्ता ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ १ । १ । २८ ॥

सर्वनामता वा । उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वायै । तीयस्येति वा

१-‘हल्ङ्याप्—’ इति लोप बाधित्वा परत्वात् ‘सम्बुद्धौ च’ इति
सूत्रेणैत्वे तत् ‘एङ्ह्रस्वात्—’ इति सम्बुद्धेलोप इत्यर्थः ॥ २-आवन्तादङ्गा-
त्परस्य ङिद्वचनस्य याट् स्यादित्यर्थः ॥ ३-‘वृद्धिरेचि’ इत्यनेनेत्यर्थः,
एव स्याडागमस्यलेऽपि । न तु ‘आटश्च’ इत्यनेनेति भ्रमितव्यम् इह
आटोऽभावात् ॥ ४-आदिना श्रद्धामेधावित्राशालामालहेलादोलादयो
॥ ५-दिग्वाचके बहुव्रीहिसमासे सर्वनामता वा स्यादित्यर्थः ॥
'उत्तरस्या पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालमिति विग्रहः) अत्र 'दिङ्नामा
राले' इति बहुव्रीहिसामान्यम् ॥

सर्वनामसज्ञा । द्वितीयस्यै, द्वितीयायै ॥ एव तृतीया ॥ अम्बार्थेति
ह्रस्वः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल ॥ जेरा । जरसौ इत्यादि ।
पक्षे रमावत् ॥ गोपौ , विश्वपावत् ॥ मंती । मत्या ॥

ङिति ह्रस्वश्च १ । ४ । ६ ॥

इयदुवड्स्थानौ स्त्रीशब्दमिनौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ, ह्रस्वौ
चेवर्णोवर्णौ, स्त्रिया वा नदीसज्ञौ स्तो ङिति । मत्यै, मतये ।
मत्या २ । मते २ ॥

इदुद्भ्याम् ७ । ३ । ११७ ॥

इदुद्भ्या नदीसज्ञाकाम्या परस्य डेराम् । मत्याम्, मतौ ।
शेष हरिवत् ॥ एव बुद्ध्यादयः ॥

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ७ । २ । ९९ ॥

स्त्रीलिङ्गयोरेतौ स्तो विभक्तौ ॥

अचि र ऋतः ७ । २ । १०० ॥

१-‘अम्या, अक्षा, अह्या’ इति सर्वेऽपि मातृवाचका ॥
२-वृद्धावस्था ॥ ३-गोपालिका ॥ ४-मतिशब्दो बुद्धिपर्यायः ॥ ५-ननु
नदीसज्ञापक्षे मत्यामित्यत्र ‘डेराम् नद्याम्-’ इति सूत्रेणैव डेरामि सिद्धे
‘इदुद्भ्याम्’ इति व्यर्थमिति चेन्न, गौर्यामित्यादौ ‘डेराम्-’ इत्यस्य, सख्यौ,
पत्यावित्यत्र च ‘औत्’ इत्यस्य चारितार्थ्येन परत्वात् प्रकृते ‘औत्’
इत्यस्य प्रवृत्त्यापत्ते । सति त्वस्मिन् निरवकाशेन अनेन ‘औत्’ इत्यस्य
बाध इत्याशयेनाह-इदुद्भ्यामिति ॥ ६-आदिना मतिभूतिधृतिकान्ति-
गतिरुचिदीतिश्रुतिस्मृतिप्रभृतयो ग्राह्या ॥

तिसृचतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घो-
त्वानामपवादः । तिस्रः । तिस्रः । तिसृभिः । तिसृभ्यः । तिसृभ्यः ।
आमि नुट् ॥

न तिसृचतसृ ६ । ४ । ४ ॥

एतयोर्नामि दीर्घो न । तिसृणाम् । तिसृषु ॥ द्वे । द्वे ।
द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः ॥ गौरी । गौर्यौ ।
गौर्यः । हे गौरि । गौर्यैः इत्यादि । एव नद्यादयः ॥ लक्ष्मी ।
शेषः गौरीवत् ॥ एव तैरीतन्त्र्यादयः ॥ स्त्री । हे स्त्रियः ॥

स्त्रियाः ६ । ४ । ७९ ॥

अस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः ॥

वाम्नासोः ६ । ४ । ८० ॥

अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम् । स्त्रीम् ।
स्त्रियः, स्त्री । स्त्रिया । स्त्रियैः । स्त्रिया । परत्वानुट् । स्त्रीणाम् ।
स्त्रीषु ॥ श्री । श्रियौ । श्रियः ॥

नेयडुवड्स्थानावस्त्री १ । ४ । ४ ॥

१-‘तिस्रः’ इति प्रथमायाम् ‘ऋतो डि-’ इति प्राप्तम् ‘जसि च’ इति वा
प्राप्तं गुणम्, ‘तिस्रः’ इति द्वितीयाया ‘प्रथमयो पूर्वसवर्णः’ इति प्राप्तं
दीर्घम्, प्रियतिस्र इत्यादौ ‘ऋत उट्’ इति प्राप्तमुच्च च बाधत इत्यर्थः ॥

२-‘द्वि औ’ इत्यत्र त्यदाद्यत्वे टापि, ‘औड आप’ इति शीभावे
‘णे च सिद्धम् ॥ ३-आदिना सरस्वतीनदीत्राहणीकुमारीनारीसारङ्गी

४-‘नौकाया तरणिस्तरी’ इत्यमरः । तन्त्री, वीणा ।

५-‘अवी धी ही’ शब्दा ज्ञेयाः ॥ ६-लक्ष्मी ॥

इयडुवडो स्थितिर्योस्तावीदूतौ नदीसज्ञौ न स्तो न तु स्त्री ।
हे श्री । श्रियै, श्रिये । श्रिया, श्रिय ॥

वामि १ । ४ । ५ ॥

इयडुवड्स्थानौ स्याख्यौ यू आमि वा नदीसज्ञौ स्तो न तु
स्त्री । श्रीणाम्, श्रियाम् । श्रियि, श्रियाम् ॥ धेनुर्मतिवत् ॥

स्त्रियां च ७ । १ । ९६ ॥

स्त्रीवाची क्रोष्टुगन्दस्तृजन्तवद्रूप लभते ॥

ऋन्नेभ्यो ङीप् ४ । १ । ५ ॥

ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रिया ङीप् । क्रोष्टी गौरीवत् ॥
भ्रू^३ श्रीवत् ॥ स्वयम्भू पुंवत् ॥

न षट्स्वस्रादिभ्यः ४ । १ । १० ॥

ङीप्ठापौ न स्त ॥

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च नानान्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृता ॥

स्वसा । स्वसारौ ॥ माता पितृवत् । अस्मि मातृ ॥

द्यौर्गोवत् ॥ रा पुवत् ॥ नौर्गौ^९वत् ॥

इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गा

१-वयूजम्बूकरभोरुप्रभृतयोऽपि शब्दा सुभिन्नविभक्तौ गौरीव-
ज्जेया ॥ २-नयनोर्ध्वरोमराजि ॥ ३-मूलप्रकृति ॥ ४-भगिनी ॥
५-पत्युर्भगिनी ॥ ६-पुत्री ॥ ७-पतिभ्रातृपत्नी ॥ ८-आकाशम् ॥ ९-नौका ॥

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः

अतोऽम् ७ । १ । २४ ॥

अतोऽज्ञात् क्लीवात्स्वमोरम् । अमि पूर्व । ज्ञानम् । एङ्हस्वादिति
ह्रलोपः । हे ज्ञान ॥

नपुंसकाच्च ७ । १ । १९ ॥

क्लीवादौढ शी स्यात् । भसंज्ञायाम् ॥

यस्येति च ६ । ४ । १४८ ॥

ईकारे तद्धिते च परे भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः । इत्यल्लोपे प्राप्ते
(औडै, श्या प्रतिषेधो वाच्यः) । ज्ञाने ॥

जश्शसोः शिः ७ । १ । २० ॥

क्लीवादनयो शि स्यात् ॥

शि सर्वनामस्थानम् १ । १ । ४२ ॥

शि इत्येतदुक्तसज्ञ स्यात् ॥

नपुंसकस्य झलचः ७ । १ । ७२ ॥

झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीवस्य नुम् स्यात् सर्वनामस्थाने ॥

मिदचोऽन्त्यात्परः १ । १ । ४७ ॥

१-अत्र परत्वात् सोरमादेशपूर्वरूपयोः कृतयोः 'एङ्हस्वात्—'
नेन मकारस्य लोप इत्यर्थः ॥ २-नपुंसकत्वेन औड सर्वनामस्थान-
'यच्चि भम्' इति भसंज्ञायामित्यर्थः ॥ ३-औडस्थानिकश्या
नै 'यस्येति च' इति लोपो न प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

अचा मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात् ।
उपधादीर्घ । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेष पुवत् ॥ एव
धनवनफलादय ॥

अद्भुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ७ । १ । २५ ॥

एभ्य क्लीवेभ्य स्वमोरद्वादेश स्यात् ॥

टः ६ । ४ । १४३ ॥

डिति भस्य टेलोप । कतरत्, कतरद् । कतरे । कतराणि ।
हे कतरत् । शेष पुवत् ॥ एवं कतमत् । इतरत् । अन्यत् ।
अन्यतरत् । अन्यतमस्य त्वन्यतममित्येव । (एकतरात्प्रतिषेधो
वक्तव्य) । एकतरम् ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य १ । २ । ४७ ॥

अजन्तस्येत्येव । श्रीप ज्ञानवत् ॥

स्वमोर्नपुंसकात् ७ । १ । २३ ॥

लृक् स्यात् । वारि ॥

१-ज्ञानशब्दाजमि 'जज्ञसो. जि' इत्यनेन जस. श्यादेशे 'शि
सर्वनामस्थानम्' इत्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् 'मिदचोऽन्त्यात्पर.' इति
शान्त्रवलेन 'नपुंसकस्य झलच्' इति शास्त्रेण ज्ञानशब्दान्त्यस्याच्च
परत्र नुमागमेऽनुबन्धलोपे 'सर्वनामस्थाने-' इति दीर्घे ज्ञानानीति सिद्धम् ॥

२-आदिना मूलपत्रपुपकुलकुटुम्बादयो ग्राह्या ॥ ३-अन्यतरान्यतम-
शब्दव्युत्पन्नौ स्वभावाद् द्विवचनविषये निर्धारणे वर्तते । तत्रान्यतम-
शब्दस्य इतरादिमध्ये पाठाभावाद् अद्वादेशो न ॥ ४-एकतरशब्दा-
त्परस्य स्वमोरद्वादेशो नेत्यर्थः ॥ ५-नपुंसके विद्यमानस्याजन्तस्य
प्रातिपदिकस्य ह्रस्व इत्यर्थः ॥ ६-क्लीवादङ्गात्परयो. स्वमोर्लृक् स्यात् ॥
७-जन्म ॥

इकोऽचि विभक्तौ ७ । १ । ७३ ॥

इगन्तस्य क्लीवस्य नुमचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । न
लुमतेत्यस्यानित्यत्वात्पक्षे सवुद्धिनिमित्तो गुण । हे वारे, हे वारि ।
घेर्ङितीति गुणे प्राप्ते (वृद्धयौत्त्वतृज्यद्वावगुणेभ्यो नुम्
पूर्वविप्रतिषेधेन) । वारिणे । वारिण । वारिणो । नुमचिरेति नुट् ।
वारीणाम् । वारिणि । हलादौ हरिवत् ॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्षणांमनडुदात्तः ७ । १ । ७५ ॥

एषामनङ् स्याद्वादावचि ॥

अल्लोपोऽनः ६ । ४ । १३४ ॥

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य
लोपः । दध्ना । दध्ने । दध्न । दध्न । दध्नो । दध्नोः ॥

विभौषा ङिभ्योः ६ । ४ । १३६ ॥

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य

१-‘इकोऽचि विभक्तौ’ इत्यत्र अचिग्रहणात् ‘न लुमता—’ इति निषेधो-
ऽनित्यस्तथा हि—अजग्रहण हलादिव्यावृत्त्यर्थम् । तत्र नुमि सत्यपि ‘स्वादिषु-’
इति पदत्वे नलोपे वारिभ्यामित्यादौ रूपे विशेषाभावः । सम्बोधने नुमि ‘न
ङिस्सम्बुद्धयोः’ इति निषेधेन नकारलोपाभावे तत्र नकारश्रवणापत्तिरिति तु न
वाच्यम्, सम्बुद्धेर्लुका लुप्तत्वेन तत्र प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । एव च हलादौ
दोषाभावेन ‘अचि’ ग्रहणं व्यर्थं सत् ‘न लुमता—’ इति निषेधस्यानित्यत्व कल्प-
यति । तथा सति प्रत्ययलक्षणेन सम्बोधने नुमि नकारश्रवणं स्यादतस्त-
द्वारणाय ‘अचि’ इति स्वाग्रे चरितार्थम् । फल् च जापनस्य—‘हे त्रपो, हे
त्रपु’ इति भाष्यप्रयोगसिद्धिरित्यादि ॥ २-अतिसखीनि, वारिणि, प्रिय-
गेष्टृनि, वारिणे, इत्यादीनि वृद्ध्यादेरुदाहरणानि ॥ ३-‘अल्लोपोऽनः’ इति
-विहितस्यैव कार्यस्य विकल्प इति भावः ॥

लोपो वा स्यात् ङिश्यो. परयो । दध्नि, दध्नि । शेष वारिवत् ॥
एवमस्थिसंख्यक्षि ॥ सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे, हे सुधि ॥

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्भालवस्य ७ । १ । ७४ ॥

प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुस्कमिगन्त क्लीब पुवद्वा टादावचि ।
सुधिया, सुधिनेत्यादि ॥ मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो, हे
मधु ॥ सुष्ठु । सुष्ठुनी । सुष्ठुनि । सुष्ठुनेत्यादि ॥ धातु । धातुणी ।
धातूणि । हे धातु, हे धातु । धातूणाम् ॥ एव ज्ञात्रादयः ॥

एच इग्रस्वादेशे १ । १ । ४८ ॥

आदिश्यमानेषु हस्वेषु एच इगेव स्यात् । प्रद्यु । प्रद्युनी ।
प्रद्युनि । प्रद्युनेत्यादि ॥ प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा ।
एकदेशविकृतमनन्यवत् । प्रराभ्याम् । प्ररीणाम् ॥ सुनु । सुनुनी ।
सुनुनि । सुनुनेत्यादि ॥

इत्यजन्तनपुसकलिङ्गा ।

१-सक्विग्रह उरौ शकटावयवे च । अक्षि नेत्रम् ॥ २-सुधी-
शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त गोभनध्यानकर्तृत्वम्, तच्च पुस्त्रीक्रीडेषु समानम्,
तस्मिन्सति भाषितपुस्कमुधीशब्दस्योक्तस्थले वा पुवद्भावा इति । एव
सुष्ठुशब्दे गोभनलवनकर्तृत्वम्, धातुशब्दे धारणपोषणकर्तृत्वं त्रिषु तुल्यम् ।
प्रद्युप्रभृतिषु तु नानेन पुवद्भावाविकल्पः, इगन्तस्य प्रद्युशब्दस्य भाषित-
पुस्कत्वाभावात्, भाषितपुस्कस्य प्रद्युशब्दस्येगन्तत्वाभावात् ॥
३-प्रद्युशब्दस्य हस्वे प्रद्यु इति, प्रकृष्टा द्यौर्यस्मिस्तदिति विग्रहः ॥
४-प्ररिशब्दस्य प्ररीति, प्रकृष्टो रा-वन यस्मिस्तदिति विग्रहः ॥ ५-सुनौ-
शब्दस्य सुनु इति, गोभना नौर्यस्मिन्कुले तदिति विग्रहः ॥

अथ हलन्तपुल्लिङ्गाः

हो ढः ८ । २ । ३१ ॥

हस्य ढः स्याज्झलि पदान्ते च । लिट्, लिङ् । लिहौ । लिह ।

लिङ्भ्याम् । लिट्सु, लिङ्सु ॥

दादेर्धातोर्वः ८ । २ । ३२ ॥

झलि पदान्ते चोपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घ ॥

एकाचो वशो भप् झपन्तस्य स्ध्वोः ८ । २ । ३७ ॥

धात्ववयवस्यैकाचो झपन्तस्य वशो भप् से ध्वे पदान्ते च ।

धुक्, धुग् । दुहौ । दुह । धुग्भ्याम् । धुक्षु ॥

वा द्रुहमुहण्णुहणिहाम् ८ । २ । ३३ ॥

एषा हस्य वा घो झलि पदान्ते च । धुक्, धुग्, धुट्,

धुङ् । दुहौ । दुह । धुग्भ्याम्, धुङ्भ्याम् । धुक्षु, धुट्सु, धुङ्सु ॥

एव मुक्, मुग् इत्यादि ॥

ध्रुत्वादेः पः सः ६ । १ । ६४ ॥

स्रुक्, स्रुग्, स्रुट्, स्रुङ् । एव स्निक्, स्निग्, स्निट्, स्निङ् ॥

विश्ववाट्, विश्ववाङ् । विश्ववाहौ । विश्ववाह । विश्ववाहम् । विश्ववाहौ ॥

१-सपादसप्ताध्यायीस्यकार्यत्वात्प्रथम हल्ङ्यादिलोपे कृते ढत्वम् ॥

२-‘स्वादिपु-’ इति पूर्वभागस्य पदत्वाङ्ढत्वम् ॥ ३-अत्र ‘ङः सिधुट्’ इति

धुङ्क्विकल्पः ॥ ४-‘हो ढः’ इत्यतः ‘हः’ इति वर्तते । दादिपद चोपदे-

शिकदादिपरम्, इत्याह झलीति ॥ ५-‘हो ढः’ इत्यादिवदत्र झलीति

न सम्प्रव्यते स्ध्वोर्ग्रहणात् ॥ ६-दोग्धा ॥ ७-द्रोही ॥ ८-मुग्ध ॥

धात्वादेः पकारस्य सकारः स्यात् ॥ १०-वमनकर्ता ॥ ११-स्नेही ॥

-विश्ववाहकः ॥

इयणः संप्रसारणम् १ । १ । ४५ ॥

यण स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसज्ञ स्यात् ॥

वाह ऊठ् ६ । ४ । १३२ ॥

भस्य वाह संप्रसारणमूठ् ॥

संप्रसारणाच्च ६ । १ । १०८ ॥

संप्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेश । एत्येधत्त्यूठ्स्त्रिति वृद्धिः ।

विश्वौह , इत्यादि ॥

चतुरनडुहोरामुदात्तः ७ । १ । ९८ ॥

अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥

सावनडुहः ७ । १ । ८२ ॥

अस्य नुम् स्यात् सौ परे । अनड्वान् ॥

अम् संबुद्धौ ७ । १ । ९९ ॥

हे अनड्वन् । हे अनड्वाहौ । हे अनड्वाह । अनडुह ।

अनडुहा ॥

वसुसंसुध्वंस्वनडुहां दः ८ । २ । ७२ ॥

१-एव प्रष्टवाह्भारवाह् इत्यादयः शब्दा ज्ञेया ॥ २-अत्र नलोपो न संयोगान्तलोपस्यामिद्वत्वात् । अनड्वानित्यस्य शकटवाहो वृषभ इत्यर्थः ॥ ३-चतुरनडुहोरम् स्यात् सम्बुद्धौ परे ॥ ४-अत्र 'एडः' पदान्तात्- इति पूर्वरूपं तु न, 'हैहेप्रयोगे हैहयो' इति प्लुते प्रकृतिभावात्, एव सर्वत्राजादिशब्देषु सम्बुद्धौ सन्धिकार्याभावः ॥

सान्तवस्वन्तस्य ससादेश्च द स्यात्पदान्ते । अनडुद्भ्या-
मित्यादि ॥ सान्तेति किम् ? विद्वान् । पदान्ते किम् ? स्रस्तम् ।
ध्वस्तम् ॥

सहेः साडः सः ८ । ३ । ५६ ॥

साड् रूपस्य सहे. सस्य मूर्धन्यादेश । तुरापाड्, तुराषाड् ।
तुरासाहौ । तुरासाह । तुराषाड्भ्यामित्यादि ॥

दिव औत् ७ । १ । ८४ ॥

दिविति प्रातिपदिकस्यौत्स्यात्सौ । सुद्यौ । सुदिवौ ॥

दिव उत् ६ । १ । १३१ ॥

दिवोऽन्तादेश उकार स्यात् पदान्ते । सुद्युभ्यामित्यादि ॥

चत्वारः । चतुर. । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः ॥

षट्चतुर्भ्यश्च ७ । १ । ५५ ॥

एभ्य आमो नुडागम. ॥

रँपाभ्यां नो णः समानपदे ८ । ४ । १ ॥

अचो रहाभ्यां द्वे ८ । ४ । ४६ ॥

अच पराभ्या रेफहकाराभ्या परस्य यरो द्वे वा स्त ।

चतुर्णाम्, चतुर्णाम् ॥

१-अत्र वस्वन्तत्वेऽपि सान्तत्वाभावान्न दत्वम् ॥ २-अत्र

‘सुप्तिङन्तम्-’ इति समुदायस्य पदान्तत्वम् । स्रस्तम्— ब्रष्टम् । ध्वस्तम्—

नष्टम् ॥ ३-‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ इत्यधिकृतम् ॥ ४-तुरापाड् इन्द्र ॥

५-तकार उच्चारणार्थः, उच्चारणार्थानामित्सगालोपाभ्या विनैव निवृत्तिः ।

६-‘दिव उत्’ इत्यत्रापि ॥ ६-शोभना द्यौर्यस्मिन्दिवसे स सुद्यौः ॥

रेफपकाराभ्या परस्य नस्य णः स्यादेकपदे ॥

रोः सुपि ८ । ३ । १६ ॥

रोरेवं विसर्गः सुपि । षत्वम् । षस्य द्वित्वे प्राप्ते ॥

शरोऽचि ८ । ४ । ४९ ॥

अचि परे शरो न द्वे स्त । चतुर्थु ॥

मो नो धातोः ८ । २ । ६४ ॥

धातोर्मस्य न पदान्ते । प्रेशान् ॥

किमः कः ७ । २ । १०३ ॥

किम क स्याद्विभक्तौ । क । कौ । के इत्यादि । शेष सर्ववत् ॥

इदमो मः ७ । २ । १०८ ॥

सौ^३ । त्यदाद्यत्वापवाद ॥

इदोऽय् पुंसि ७ । २ । १११ ॥

इदम इदोऽय् सौ पुंसि । अयम् । त्यदाद्यत्वे ॥

अतो गुणे ६ । १ । ९७ ॥

अपदान्तादतो गुणे पररूपमेकादेशः ॥

दश्च ७ । २ । १०९ ॥

१-सतमीवहुवचने सुपि रोरेव रेफस्य विसर्गो नान्यरेफस्य इति स्पष्ट सूत्रार्थः ॥ २-नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । सतमीवहुवचने 'प्रेशान्सु' इत्यत्र 'नश्च' इति धुडागमस्तु न, 'मो नो धातोः' इत्यस्यासिद्धत्वात् ॥

३-इदमो मस्य म स्यात्सौ । मकारस्य मकारविधानम् 'त्यदादीनाम्' इत्यत्ववाधनार्थम् ॥

इदमो दस्य म. स्याद्विभक्तौ । इमौ । इमे । त्यदादे. सम्बोधन
नास्तीत्युत्सर्ग. ॥

अनाप्यकः ७ । २ । ११२ ॥

अककारस्येदम इदोऽनापि विभक्तौ । औविति प्रत्याहार ।
अनेन ॥

हलि लोपः ७ । २ । ११३ ॥

अककारस्येदम इदो लोप आपि हलादौ । नानर्थकेऽञोऽन्त्य-
विधिरनभ्यासविकारे ॥

अद्यन्तवदेकस्मिन् १ । १ । २१ ॥

एकस्मिन्क्रियमाण कार्यमादाविवान्त इव स्यात् । सुपि चेति
दीर्घ. । आभ्याम् ॥

नेदमदसोरकोः ७ । १ । ११ ॥

अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न । एभि । अस्मै । एभ्य ।
अस्मात् । अस्य । अनयो. । एषाम् । अस्मिन् । अनयो. । एषु ॥

द्वितीयाटौस्त्वेनः २ । ४ । ३४ ॥

१-‘टा’ इत्याकारमारभ्य सुप. पकारपर्यन्तम् ‘आप्’ इति
प्रत्याहार इति व्याख्यानादिति भाव. ॥ २-अनर्थकेऽलोऽन्त्यसूत्र न प्रवर्तते,
अभ्यासविकारे त्वनर्थकेऽपि तत्प्रवर्तते यथा विभक्तिं ॥ ३-‘सुपि च’
इत्यनेनाकारान्तस्य दीर्घो विधीयते, हलि लोपे जाते ‘अ भ्याम्’
इत्यवस्थायामिदं शब्दोऽकारान्तो नास्ति, अतोऽनेनाकारान्तबुद्धौ दीर्घ ॥
‘-इदम् ए’ इत्यत्र त्यदाग्रत्वे पररूपे सौभावे कृते हलि लोप । एवम्
स्म, अस्य, एषाम्, अस्मिन् इत्येतेषु विभक्तिकार्ये कृते ततो हलि लोप ॥

इदमेतदोरन्वादेशे । किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं
विधातु पुनरुपादानमन्वादेशः । यथा—अनेन व्याकरणमधीतमेन
छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्र कुलमेनयोः प्रभूत स्वमिति ॥
एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । एनयोः ॥ राजा ॥

न डिसम्बुद्धयोः ८ । २ । ८ ॥

नस्य लोपो न डौ सम्बुद्धौ च । हे राजन् । (डौवुत्तरपदे
प्रतिषेधो वक्तव्यः) । ब्रह्मनिष्ठ । राजानौ । राजान । राज्ञ ॥

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ८ । २ । २ ॥

सुव्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो
नान्यत्र—राजाश्च इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादौत्वमेत्वमैस्त्वं च न ।
राजभ्याम् । राजभि । राज्ञि, राजनि । राजसु ॥ र्यज्वा ।
यज्वानौ । यज्वानः ॥

न संयोगाद्वमन्तात् ६ । ४ । १३७ ॥

वमन्तसंयोगादनोऽकारस्य लोपो न । यज्वन । यज्वना ।
यज्वभ्याम् ॥ ब्रह्मण । ब्रह्मणा ॥

१-किञ्चित्कार्यं व्याकरणाध्ययनादिरूपं विधातुमपूर्वं बोधयितुमुपात्त-
स्योच्चरितस्येदमादिशब्दस्य पुनः कार्यान्तरं छन्दोऽध्ययनादिरूपं विधातुम-
पूर्वं बोधयितुमुपादानमिदमादिशब्दोच्चारणम् अन्वादेशः ॥ २-‘नलोप
प्रातिपदिकान्तस्य’ इति सूत्रमेवानुवर्तते ॥ ३-उत्तरपदपरके डौ
नकारलोपस्याप्रतिषेधः, विधिरेवेत्यर्थः ॥ ४-एव चर्मतिलः, कर्मनिष्ठ
इत्यादि ॥ ५-‘राजभ्याम्’ इत्यत्रात्वम्, ‘राजभि’ इत्यत्रैस्त्वम्, ‘राजभ्य’
इत्यत्रैस्त्व च नेत्यर्थः ॥ ६-सविधिकृतयज्ञो यजमानः ॥

इन्हन्पूर्पार्यम्णां शौ ६ । ४ । १२ ॥

एषा शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र । इति निषेधे प्राप्ते—

सौ च ६ । ४ । १३ ॥

इन्नादीनामुपधाया दीर्घोऽसबुद्धौ सौ । वृत्रहा । हे वृत्रहन् ॥

एकाजुत्तरपदे णः ८ । ४ । १२ ॥

एकाजुत्तरपदस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थानिमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिस्थस्य नस्य णः । वृत्रहणौ ॥

हो हन्तेर्जिन्नेषु ७ । ३ । ५४ ॥

जिति णिति प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वम् ।

वृत्रघ्नः इत्यादि । एवं शौर्जिन्, यशस्विन्, अर्यमन्, पूषन् ॥

मघवा बहुलम् ६ । ४ । १२८ ॥

मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः । ऋ इत् ॥

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ७ । १ । ७० ॥

अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे ।

मघवान् । मघवन्तौ । मघवन्त । हे मघवन् । मघवद्भ्याम् ।

तृत्वाभावे मघवा । सुटि राजवत् ॥

१—‘शावेव’ इति नियमेन सौ दीर्घोऽप्राप्ते विध्यर्थमिदमित्याह—

दीर्घोऽसम्बुद्धाविन्यादि ॥ २—वृत्रहा इन्द्रः ॥ ३—एकाजुत्तरपद हन् इति,

तस्मिन् समासे वृत्रहन्निति समुदायरूपे पूर्वपद वृत्रेति, तत्स्थ निमित्त रेफः,

तस्मात्परस्य प्रातिपदिकान्तनकारस्य—हनो नकारस्य णकारः ॥ ४—शार्ङ्गी

७८ : यशस्वी कीर्तिमान् पुरुष । अर्यमा पूषा च सूर्य एव । मघवा

. ॥ ५—उक् प्रत्याहार इद्व्येपान्ते उगितः, ते च अच्च उगिदचस्तेषाम् ॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते ६ । ४ । १३३ ॥

अन्नन्ताना भानामेषामतद्धिते मप्रसारणम् । मघोन ।
मघवभ्याम् । एव श्वन्, युवन् ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ६ । १ । ३७ ॥

सप्रसारणे परत पूर्वस्य यण सप्रसारण न स्यात् । इति
यकारस्य नेत्वम् । अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यण पूर्व सप्रसारणम् ।
यूनः । यूना । युवभ्याम् इत्यादि ॥ अर्वा । हे अर्वन् ॥

अर्वणस्त्रसावनजः ६ । ४ । १२७ ॥

नञा रहितस्यार्धनित्यस्याङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशो न तु सौ ।
अर्वन्तौ । अर्वन्त । अर्वद्भ्यामित्यादि ॥

पथिमथ्यभृक्षामात् ७ । १ । ८५ ॥

एषामाकारोऽन्तादेश स्यात् सौ परे ॥

इतोऽत्सर्वनामस्थाने ७ । १ । ८६ ॥

पथ्यादेरिकारस्याकार स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥

थो न्यः ७ । १ । ८७ ॥

पथिमथोस्थस्य न्यादेश सर्वनामस्थाने । पन्था । पन्थानौ ।

पन्थान ॥

१-श्वा कुक्कुरः । युवा तरुणः ॥ २-ननु 'युवन् अस्' इत्यत्र पूर्वं
यकारस्य सम्प्रसारणे ततो वकारस्योभयोर्वा युगपत्सम्प्रसारणे निषेधो
व्यर्थोऽत आह-अत एवेति ॥ ३-अर्वा अश्व ॥ ४-आदित्यत्र तकार
उच्चारणार्थ ॥ ५-अनुवृत्ताना पथि-मथि-भृक्षामिन्-गवदानाम् ऋभुक्षिन्-
गव्दे थकागसम्भवादाह-पथिमथोरिति ॥ ६-पन्था मार्ग ॥

भस्य टेलोपः ७ । १ । ८८ ॥

भस्य पथ्यादेष्टेलोप । पथ । पथा । पथिभ्याम् ॥ एव मयिन्,
ऋमुक्षिन् ॥

णान्ता षट् १ । १ । २४ ॥

णान्ता नान्ता च सख्या षट्संज्ञा स्यात् । पञ्चन्शब्दो नित्य
बहुवचनान्त । पञ्च । पञ्च । पञ्चभिः । पञ्चभ्य । पञ्चभ्यः । नुट् ॥

नोपधायाः ६ । ४ । ७ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घो नामि । पञ्चानाम् । पञ्चसु ॥

अष्टन आ विभक्तौ ७ । २ । ८४ ॥

^३हलादौ वा स्यात् ॥

अष्टाभ्य औग् ७ । १ । २१ ॥

कृत्तौकारादष्टनो जश्शसोरौश् । अष्टाभ्य इति वक्तव्ये कृतात्व-

१-मन्था मन्थनदण्डः । ऋमुक्षा इन्द्रो नेता च ॥ २-पञ्चन्
आमित्यत्र 'पट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटि 'नोपधाया' इति दीर्घे 'स्वादिषु—'
इति पदसंज्ञाया नलोपे पञ्चानामिति सिद्धम् ॥ ३-अष्टन्शब्दस्य आत्व वा
स्याद् हलादौ विभक्तौ ॥ ४-यस्मिन्नष्टन्शब्दे आत्व कृत तस्मात्
कृताकारादर्यादष्टाशब्दात्परयोर्जश्शसोरौश् इत्यर्थः ॥ ५-ननु जश्शसोर्ज-
कारशकारयोरित्संज्ञालोपयोर्हलादित्वाभावात् 'अष्टाभ्यः—' इत्यौश् न
स्यादित्याशङ्क्याह—अष्टाभ्य इति । अष्टाभ्य इति कथनेऽष्टन्शब्दात्परयो
रनयोरौग् इत्यर्थः स्यात्, अष्टाभ्य इति कथने अष्टा इत्यस्यानुकरण
शब्दत्वाद् अष्टाशब्दात्परयोरनयोरौग् इत्यर्थः स्यात्, एव च तथा मून
।दनयोः परत आत्वमनुमीयत इत्यर्थः ॥

निर्देशो जङ्गसोर्विषये आत्व ज्ञापयति । अष्टौ । अष्टौ । अष्टाभि ।
अष्टाम्य । अष्टाम्य । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे अष्ट,
पञ्चवत् ॥

ऋत्विग्दधृक्स्त्रिगुणिगञ्चयुजिकृश्वां च ३ । २ । ५९ ॥

एभ्यः किन्, अञ्चे. सुप्युपपदे, युजिकृश्चोः केवल्यो,
कृञ्चेर्नलोपाभावश्च निपात्यते । कनावितौ ॥

कृदतिङ् ३ । १ । ९३ ॥

अत्र धात्वधिकारे तिङ्भिन्न प्रत्ययः कृत्सज्ञ स्यात् ॥

वैरपृक्तस्य ६ । १ । ६७ ॥

अपृक्तस्य वस्य लोपः ॥

किन्प्रत्ययस्य कुः ८ । २ । ६२ ॥

किन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः पदान्ते । अस्या-

१-अष्टन्गद्दात्परयोर्जङ्गसोर्जङ्कारशकारयोरित्सञ्जालोपयोस्तयोरजादि-
त्वाद्यद्यपि 'अष्टन् आ विभक्तौ' इत्यात्व न प्राप्नोति तथापि 'अष्टाम्यः'
इति कृताकारानुकरणेन ज्ञापनादात्वे 'अष्टाम्य औग्' इति शित्वात्सर्वस्य
स्याने औगादेशे शकारेत्सञ्जालोपयोर्वृद्धौ-'अष्टौ' पद साधु जातम् ॥

२-उणिगन्तः प्रथमान्तपदम्, अञ्चयुजिकृश्चामिति पञ्चम्यर्थे पठ्यते, तथा
च ऋत्विगादय उणिगन्ताः शब्दाः किन्नन्ता निपात्यन्ते । अञ्चप्रभृतिभ्यः
किन् इति सूत्रार्थः ॥

सिद्धत्वाच्चो. कुरिति कुत्वम् । ऋत्विक्, ऋत्विग् । ऋत्विजौ ।
ऋत्विग्भ्याम् ॥

युजेरसमासे ७ । १ । ७१ ॥

युजे सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । सयोगान्तलोपः ।
कुत्वेन नस्य ङ. । युङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । युञ्जौ । युञ्ज
युग्भ्याम् ॥

चोः कुः ८ । २ । ३० ॥

चवर्गस्य कवर्गं स्याज्झलि पदान्ते च । सुयुक्, सुयुग् ।
सुयुजौ । सुयुग्भ्याम् ॥ खन् । खञ्जौ । खन्भ्याम् ॥

ब्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ८ । २ । ३६ ॥

झलि पदान्ते च । जश्चचत्वे । राट्, राङ् । राजौ । राज ।

१-ऋतुगन्धे उपपदे यज्धातो 'ऋत्विग्दधृक्-' इत्यादिना किनि
ककारस्य 'लशक्तद्विते' इति सूत्रेण नकारस्य 'हलन्त्यम्' इत्यनेनेत्सज्ञाया
तयोलोपे, इकारस्योच्चारणार्थकत्वे-यजे. सम्प्रसारणे यणि 'कृदतिङ्'
इति प्रत्ययस्य कृत्सञ्ज्ञायाम् 'वेरपृक्तस्य' इति वस्य लोपे कृदन्तत्वात्प्राति
पदिकत्वे सौ तस्य 'हल्ङ्थाब्य-' इति लोपे 'क्विन्प्रत्ययस्य-' इति
कुत्वस्यासिद्धत्वात् 'चो. कु.' इति कुत्वेन गकारे 'वाऽवसाने' इति
चत्त्वविकल्पे 'ऋत्विक्, ऋत्विग्' इति रूपद्वयं सिद्धम् । अस्य याजक
इत्यर्थः ॥ २-'क्विन्प्रत्ययस्य-' इति सूत्रेणेत्यर्थः । 'चो कु' इत्यस्य तु न
प्राप्तिश्चवर्गाभावात् ॥ ३-योगी ॥ ४-अत्र श्रुत्वेन नकारस्य जकारस्तु
न, अनुस्वारे कर्तव्ये ष्चुत्वस्यासिद्धत्वात् ॥ ५-सुयोगी ॥ ६-खञ्ज ॥
७-ब्रश्चादीनां सप्तानां छगान्तयोश्च पकारोऽन्तादेशः. स्याज्झलि पदान्ते
। राजार्थक 'राट्' शब्दः । विगोपेण भ्राजत इति विभ्राट् । देवेङ्
। विश्वसृङ् ब्रह्मा ॥

राङ्भ्याम् ॥ एव विभ्राट्, देवेट्, विश्वसृट् ॥ (परौ व्रजे ष पदान्ते) । परावुपपदे व्रजे क्तिप् स्यादीर्घश्च पदान्ते षत्वमपि । परित्राट् । परित्राजौ ॥

विश्वस्य वसुराटोः ६ । ३ । १२८ ॥

विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः । स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे । विश्वैराट्, विश्वाराङ् । विश्वराजौ । विश्वाराङ्भ्याम् ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ८ । २ । २९ ॥

पदान्ते झलि च य संयोगस्तदाद्यो स्कोर्लोपः । भृट् । सस्य श्चुत्वेन श । झला जश् झशि इति शस्य ज । भृजौ । भृङ्भ्याम् ॥ त्यदाद्यत्व पररूपत्व च ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः ७ । २ । १०६ ॥

त्यदादीना तकारदकारयोरनन्त्ययो स स्यात्सौ । स्य । त्यौ । त्ये ॥ स । तौ । ते ॥ य । यौ । ये ॥ एषः । एतौ । एते ॥

डेप्रथमयोरम् ७ । १ । २८ ॥

युष्मदस्मद्भ्या परस्य डे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः ॥

१-परित्राट् सन्यासी ॥ २-वसुशब्दे परे विश्वशब्दस्य दीर्घे 'विश्वावसु' इत्युदाहरणम् । गन्धर्वविशेषस्य सजा । तद्रूपञ्च विष्णु-वज्जेयम् ॥ ३-विश्वेश्वरः ॥ ४-'भृस्ज् सु' इति स्थिते 'हल्ङ्घाव्ययः-' इत्यादिना सोर्लोपे 'स्को -' इत्यादिना सकारलोपे 'व्रश्चभ्रस्ज्-' इत्यादिना परारे तस्य 'वाऽवसाने' इति वैकल्पिकचत्वे पक्षे 'झला जगोऽन्ते' इति जगत्वे च 'भृट्, भृङ्' इत्युभय रूप सिद्धम् । अस्य भर्जनवर्त्तत्यर्थः ॥

त्वाहौ सौ ७ । २ । ९४ ॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य त्वाहौ आदेशौ स्त ॥

शेषे लोपः ७ । २ । ९० ॥

एतयोष्टिलोप । त्वम् । अहम् ॥

युवावौ द्विवचने ७ । २ । ९२ ॥

द्वयोरुक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ७ । २ । ८८ ॥

औडयेतयोरात्व लोके । युवाम् । आवाम् ॥

यूयवयौ जसि ७ । २ । ९३ ॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य । यूयम् । वयम् ॥

त्वमावेकवचने ७ । २ । ९७ ॥

एकस्योक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ॥

द्वितीयायाश्च ७ । २ । ८७ ॥

अनयोरात्स्यात् । त्वाम् । माम् ॥

शसो न ७ । १ । २९ ॥

१-युष्मदस्मच्छब्दयोस्त्रिषु लिङ्गेषु समान रूपम् । त्व पुमान्, अह पुमान् । त्व स्त्री, अह स्त्री । त्व दैवतम्, अह दैवतम् ॥

२-द्वयोरुक्तावनयोः, द्वित्वार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोरित्यर्थः ॥ ३-प्रथमाया द्विवचने औविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्यात्व स्याल्लोके ॥

४-अनयोर्मपर्यन्तस्य यूयवयो स्तो जसि परे ॥ ५-एकार्थवाचिनोर्युष्म-
स्मदोरित्यर्थः ॥ ६-युष्मदस्मदोरात्स्याद्द्वितीयाया विभक्तौ परत ॥

आभ्या शसो न स्यात् । अमोऽपत्राद । आदे परस्य ।
सयोगान्तलोप । युष्मान् । अस्मान् ॥

योऽचि ७ । २ । ८९ ॥

अनयोर्यकारादेश स्यादनादेशेऽजादौ परतः । त्वया । मया ॥

युष्मदस्मदोरनादेशे ७ । २ । ८६ ॥

अनयोरात्स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् ।

आवाभ्याम् । युष्माभि । अस्माभि ॥

तुभ्यमह्यौ ङयि ७ । २ । ९५ ॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य । ढिलोप । तुभ्यम् । मय्यम् ॥

भ्यसोऽभ्यम् ७ । १ । ३० ॥

आभ्या परस्य । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ॥

एकवचनस्य च ७ । १ । ३२ ॥

आभ्या ङसेरत् । त्वत् । मत् ॥

पञ्चम्या अत् ७ । १ । ३१ ॥

आभ्या पञ्चम्या भ्यसोऽत्स्यात् । युष्मत् । अस्मत् ॥

तवममौ ङसि ७ । २ । ९६ ॥

१-युष्मच्छब्दाच्छसि शस्येत्सञ्जालोपयोः, 'द्वितीयायाञ्च' इत्यात्वे दीर्घे च 'युष्मा अस्' इति जाते 'आदे. परस्य' इत्येतत्सहकारेण शसोऽकारस्य नकारे सकारस्य सयोगान्तलोपे युष्मानिति सिद्धम् ॥ २-अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो डेविभक्तौ परतः ॥ ३-युष्मदस्मदभ्या परस्य भ्यसोऽभ्यमादेशः स्यात् । अत्र मकारस्य नेत्त्वम् 'न विभक्तौ-' इति निषेधात् ॥ ४-युष्मदस्मदभ्या परस्य पञ्चम्या एकवचनस्य अदादेशः स्यात् । अत्रापि पूर्ववत्कारस्य नेत्त्वम् । एवमेवाकमित्यादौ मकारस्य ॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि ॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ७ । १ । २७ ॥

तव । मम । युवयो । आवयो ॥

साम आकम् ७ । १ । ३३ ॥

आभ्या परस्य साम आक स्यात् । युष्माकम् । अस्माकम् ।

त्वयि । मयि । युवयो । आवयो । युष्मासु । अस्मासु ॥

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानावौ ८ । १ ।

२० ॥

पदात्परयोरपादादौ स्थितयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वा नौ

इत्यादेशौ स्तः ॥

बहुवचनस्य वस्त्वसौ ८ । १ । २१ ॥

उक्तविधयोरनयो षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्त्वसौ स्तः ॥

तेमयावेकवचनस्य ८ । १ । २२ ॥

उक्तविधयोरनयोऽप्रीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः ॥

त्वामौ द्वितीयायाः ८ । १ । २३ ।

द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा इत्यादेशौ स्तः ॥

१-‘युष्मद् आम’ इत्यत्र आम सामबुद्ध्या ‘साम आकम्’
कामादेशे ‘शेषे लोप’ इति टिलोपे निर्दिष्ट रूप मिद्धम् ॥ २-उक्त-
योः—पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरित्यर्थः ॥

श्रीशस्त्राऽवतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म स ।
 स्वामी ते मेऽपि स हरि पातु वामपि नौ विभु ॥
 सुख वा नौ ददात्वीश पतिर्वामपि नौ हरिः ।
 सोऽव्याद्वो न शिव वो नो दद्यात् सेव्योऽत्र व स न ॥

(एकवाक्ये युष्मदस्मदादेशा वक्तव्या) । एकतिङ्
 वाक्यम् । ओदन पच तव भविष्यति । (एते वान्नावाद्योऽनन्वादेशे
 वा वक्तव्या) । अन्वादेशे तु नित्यं स्यु । धाता ते भक्तोऽस्ति, धाता
 तव भक्तोऽस्ति वा । तस्मै ते नम इत्येव ॥ सुपात्, सुपाद् । सुपादौ ॥

पादः पत् ६ । ४ । १३० ॥

पाच्छन्दान्त यदङ्ग भ तदवयवस्य पाच्छन्दस्य पदादेश ॥

१-श्रीगो विष्णु त्वा-त्वाम् अवतु रक्षतु, इह लोके मा-माम् अपि
 अवतु । स श्रीग ते-तुभ्यम्, मे-मह्यमपि शर्म सुख दत्ताद् ददातु । स हरि-
 ते-तव, मे-मम अपि स्वामी अस्ति । इति द्वितीयाचतुर्थोपष्टयेकवचनानां
 क्रमेणोदाहरणानि । विभुर्व्यापको हरि वाम्-युवाम्, नौ-आवाम् अपि पातु
 रक्षतु । ईशो हरि वाम्-युवाभ्याम्, नौ-आवाभ्यां सुख ददातु । हरि-
 वाम्-युवयो, नौ-आवयोरपि पती रक्षकोऽस्ति । इति सर्वासां क्रमेण द्विवच-
 नोदाहरणानि । स हरि व-युग्मान्, न-अस्मान् अव्यात् पायात् । स हरि
 व-युग्मभ्यम्, न-अस्मभ्य शिव मङ्गल दद्यात् । अत्र लोके स हरि व-
 युष्माकम्, न-अस्माकं सेव्यो भजनीय । इति सर्वासां क्रमेण बहुवच-
 नोदाहरणानि । अत्रेदं बोध्यम्-द्वितीयैकवचने 'त्वा माम्' इत्यत्र 'त्वा
 मा' इत्यादेशौ । चतुर्थैकवचने 'तुभ्य मह्यम्' इत्यनयो स्थाने 'ते मे'
 इत्यादेशौ । एव उपष्टयेकवचने 'तव मम' इत्यत्रापि । सर्वासां द्विवचने
 'वा नौ' इत्यादेशौ, बहुवचने तु 'वम्नसौ' इति ॥ २-शोभनौ पादौ यस्य
 न सुपात् ॥

सुपद । सुपदा । सुपाद्भ्याम् ॥ अग्निमत्, अग्निमद् । अग्निमथौ ।
अग्निमथ । ॥

अनिदितां हल उपधायाः किङिति ६ । ४ । २४ ॥

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोप किति ङिति ।
नुम् । सयोगान्तस्य लोप । नस्य कुत्वेन ङ । प्राङ् । प्राञ्चौ ।
प्राञ्च ॥

अचः ६ । ४ । १३८ ॥

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोप ॥

चौ ६ । ३ । १३८ ॥

लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घ । प्राच । प्राचा ।
प्राग्भ्याम् ॥ प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रतीच । प्रत्यग्भ्याम् ॥ उदङ् ।
उदञ्चौ ॥

उद ईत् ६ । ४ । १३९ ॥

उच्छ्रद्धात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत् । उदीच ।
उदीचा । उदग्भ्याम् ॥

समः समि ६ । ३ । ९३ ॥

१-य. शम्यादिमन्थनेनाग्निमुत्पादयति सोऽग्निमदित्युच्यते ॥

२-प्रकर्षेण अञ्चतीति विग्रहे 'प्र अञ्च' इत्यस्माद् 'ऋत्विग्-' इत्यादिसूत्रेण
किन्प्रत्यये तस्य सर्वापहारिलोपे कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वेन सौ 'अनिदि
ताम्-' इत्यनेन नलोपे दीर्घे 'उगिदचाम्-' इति नुमागमे सोर्हल्ङ्यादिलोपे,
चकारस्य सयोगान्तलोपे नकारस्य कुत्वेन ङकारे 'प्राङ्' इति सिद्धम् । एव
प्रत्यङ्, उदङ्, सम्यङ्, सत्रयङ्, तिर्य्यङ्, न्यङ्, अवाङ् इत्यादय ।
'दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादय.' इति कोपात् 'प्राञ्च्' गब्द.
पूर्वदिग्देशकालेषु प्रयुज्यते, तत्र भवोऽपि 'प्राङ्' इत्युच्यते प्राचीनश्च ॥

३-पश्चिमदिग्देशकालभव प्रत्यङ् प्रतीचीनश्चोच्यते । प्रत्यक्पराक्छन्दौ
क्रमेणान्तर्बहिर्वाचिनौ च ॥ ४-उत्तरदिग्देशकालभव उदङ् उदीचीनश्च ॥

५-चप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे समश्चन्दस्य समिरादेशः ॥

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । समीच ।

सम्यग्भ्याम् ॥

सहस्य सध्रिः ६ । ३ । ९५ ॥

तथा । सध्रयङ् ॥

तिरसस्तिर्यलोपे ६ । ३ । ९४ ॥

अलुप्ताकारेऽञ्चतौ वप्रत्ययान्ते तिरसस्तिर्यदेश । तिर्यङ् ।

तिर्यञ्चौ । तिरश्च । तिर्यग्भ्याम् ॥

नाञ्चेः पूजायाम् ६ । ४ । ३० ॥

पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न । प्राङ् । प्राञ्चौ ।

नलोपाभावादलोपो न । प्राञ्च । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु ॥ एवं

१-समीचीन ॥ २-वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे सहशब्दस्य सध्रिरादेश इत्यर्थः ॥ ३-य सहाञ्चति स सध्रयङ् (सहचर.) ॥ ४-स तिर्यङ् यस्तिरो-
ऽञ्चति-पशुपक्ष्यादि ॥ ५-किन्प्रत्ययान्तात् 'तिरस्' अञ्च्न् शब्दाच्छसि
'अनिदिताम्-' इति नलोपे अस्येत्सञ्चालोपयो, भसशासहकारेण 'अच.'
इत्यकारलोपे इचुत्वेन सस्य शकारे विभक्तिसकारस्य रुत्वे विसर्गे च 'तिरश्च'
इति सिद्धम् । एव 'तिरश्चा' इत्यादयः ॥ ६-प्रपूर्वकादञ्चते 'ऋत्विग्-'
इत्यादिना किन्प्रत्यये तस्य सर्वापहारिलोपे नलोपे प्राप्ते 'नाञ्चे. पूजायाम्'
इति तन्निषेधे प्राञ्च्शब्दात् सुपि पस्येत्सञ्चालोपयो पदत्वेन चकारस्य
सयोगान्तलोपे 'निमितापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय' इति न्यायेन चकारलोपे
अनुस्वारपरमवर्णयोरभावे नकारस्थितौ प्रान् सु इति जाते नकारस्य कुत्वेन
ङ्कारे 'ङ्णो कुक्-' इति कुगागमे पत्वे च 'चयोद्वितीया -' इति ककारस्य
'खकारे 'प्राङ्खपु' इति, द्वितीयाभावे 'प्राङ्क्षु' इति, कुगागमाभावे 'प्राङ्पु'
इति रूपत्रयम्, एव पूजापक्षे प्रत्यञ्चादेरपि रूपत्रय बोध्यम् ॥

पूजार्थे प्रत्यङ्ङादय ॥ कुङ्ङ् । कुञ्चौ । कुङ्भ्याम् ॥ पयोमुक्, पयोमुग् । पयोमुचौ । पयोमुग्भ्याम् ॥ उगित्वान्नुमि—

सान्तमहतः संयोगस्य ६ । ४ । १० ॥

सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने । महान् । महान्तौ । महान्त । हे महन् । महद्भ्याम् ॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः ६ । ४ । १४ ॥

अत्वन्तस्योपधाया दीर्घो वातुभिन्नासन्तस्य चासम्बुद्धौ सौ परे । उगित्वान्नुम् । धीमौन् । धीमन्तौ । धीमन्त । हे धीमन् । शसादौ महद्वत् ॥ भातेर्डवतु । डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोप । भवान् । भवन्तौ । भवन्त । शत्रन्तस्य भवन् ॥

उभे अभ्यस्तम् ६ । १ । ५ ॥

षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसङ्गे स्त ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ७ । १ । ७८ ॥

१-कुञ्च्धातो 'ऋत्विग्-' इत्यादिना किन्प्रत्यये तद्विधानसामर्थ्येन अस्य अकारोपधत्वेन नलोपाभावे क्रदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् सौ तस्य हल्ङ्यादिलोपे चस्य संयोगान्तलोपे अस्य कुत्वेन इकारे 'कुङ्' इति । अस्य सुपि पूजार्थं 'प्राञ्च्' शब्दवद्रूपम् । अस्य जुषधत्वादेव कुञ्च्यादित्यत्र नलोपो न । वक्त्रातीय पक्षिविशेष 'कुङ्' इत्युच्यते ॥ २-पयोमुग् मेघ ॥ ३-बुद्धिमान् ॥ ४-'यचि भम्' इत्यनेन चतुर्थपञ्चमाध्यायविहित प्रत्ययेषु परतो भसजाविधानाद् डवतुप्रत्ययस्योणादित्वेन तृतीयाध्यायस्यत्वात् तस्मिन् परे भत्वाभाव इति भावः ॥ ५-शत्रन्तस्या त्वन्तत्वाभावान्न दीर्घः ॥

अभ्यस्तात्परस्य गतुर्नुम् न । ददत्^१, ददद् । ददतौ । ददत ॥

जक्षित्यादयः षट् ६ । १ । ६ ॥

षड्धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एते अभ्यस्तसज्ञा स्युः ।

जक्षत्, जक्षद् । जक्षतौ । जक्षत ॥ एव जाग्रत् । दरिद्रित् ।

गासत् । चकासत् ॥ गुप्, गुब् । गुपौ । गुपः । गुब्भ्याम् ॥

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कश्च ३ । २ । ६० ॥

त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद्दृशे कञ् स्यात् । चात् किन् ॥

आ सर्वनाम्नः ६ । ३ । ९१ ॥

सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृशवतुष्टु । तादृक्,

तादृग् । तादृगौ । तादृशः । तादृग्भ्याम् ॥ ब्रश्चेति षः ।

जश्चचत्वे^{१०} । विट्, विड् । विशौ । विश । विड्भ्याम् ॥

१-दान कुर्वन् ॥ २-जाग्र, दरिद्रा, गासु, चकासु, दीधीङ्, वेवीङ् इति षट् धातव । जाग्रत्, दरिद्रित्, गासत्, चकासत्, दीध्यत्, वेव्यत्—इति क्रमेणैषा प्रथमैकवचने रूप बोध्यम् ॥ ३-भक्षयन् हसश्च ॥ ४-जागरण कुर्वन् ॥ ५-दुर्गति दैन्य वा प्राप्नुवन् ॥ ६-गासन कुर्वन् ॥ ७-शोभमान ॥ ८-श्चक्र ॥ ९-तादृग् इत्यस्मात् 'त्यदादिषु' इति किन्प्रत्यये तस्य सर्वापहारिलोपे, 'आ सर्वनाम्न' इति तदो दकारस्याकारे दीर्घे च प्रातिपदिकत्वात्सौ सोर्लोपे शकारस्य 'ब्रश्च' इति पत्वे तस्य जश्त्वेन डकारे 'किन्-प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन गकारे 'वाऽवसाने' इति चर्त्वविकल्पे 'तादृक्, तादृग्' इति रूपद्वयम् । मुपि 'स्वरि च' इति चत्वेन गस्य ककारे यथाप्राप्तकार्ये 'तादृशु' इति ज्ञेयम् । एवम् 'नक्' इत्यत्र कुत्वपक्षे षट्गकाना प्रक्रिया उन्नेया । एव 'घृतस्पृक्' इत्यापि ॥ १०-वैश्य ॥

नशेर्वा ८ । २ । ६३ ॥

नशे. क्वर्गोऽन्तादेशो वा पदान्ते । नैक्, नग्, नट्, नड् ।
नशौ । नश । नग्भ्याम्, नड्भ्याम् ॥

स्पृशोऽनुदके किन् ३ । २ । ५८ ॥

अनुदके सुप्युपपदे स्पृशे किन् । ^१धृतस्पृक्, धृतस्पृग् ।
धृतस्पृशौ । धृतस्पृश ॥ ^३दधृक्, दधृग् । दधृषौ । दधृग्भ्याम् ॥
रत्नमुषौ । रत्नमुड्भ्याम् ॥ षट्, षड् । षड्भि । षड्भ्य ।
षण्णाम् । षट्सु ॥ रुत्व प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषो रुरिति रुत्वम् ॥

वोरूपधाया दीर्घ इकः ८ । २ । ७६ ॥

रेफवान्तयोर्धात्वोरुपधाया इको दीर्घ पदान्ते । पिपैठी ।
पिपठिषौ । पिपठीर्भ्याम् ॥

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ८ । ३ । ५८ ॥

एतैः प्रत्येक व्यवधानेऽपि इणकुभ्या परस्य सस्य
मूर्धन्यादेशः । ष्टुत्वेन पूर्वस्य ष । पिपैठीष्यु, पिपठी षु ॥

१-नश्वरः ॥ २-धृतस्पर्शकारी ॥ ३-‘श्रुत्विग्-’ इत्यादिना क्तिन्नन्त
दधृष्शब्दात् सौ तस्य लोपे पस्य जश्त्वेन डकारे कुत्वेन गकारे वैकल्पिकचत्वे
निर्दिष्टरूपद्वय सिद्धम् । दधृक्-धर्षणकारक ॥ ४-रत्नापहारकौ ॥ ५-पठितु-
मिच्छुः ॥ ६-पिपठिष्शब्दात् सुप्यनुबन्धलोपे ‘स्वादिष्वसर्वनामस्थाने’ इति
पदसंज्ञायाम् ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इति पत्वस्यासिद्धत्वात् ‘समजुषो रु.’ इति
रुत्वेऽनुबन्धलोपे ‘वोरूपधाया दीर्घ इक’ इति दीर्घे ‘रो’ सुपि इति रोर्विसर्गे
तस्य ‘वा शरि’ इत्यनेन पाक्षिकस्थितौ तदभावे विसर्गस्य सकारादेशे
‘पिपठी सु, पिपठीस्सु, इति रूपद्वये जाते ‘नुम्विसर्जनीय-’ इति सूत्रेणोभयत्र
सुप. सकारस्य पत्वे द्वितीयलक्ष्ये ष्टुत्वेन पूर्वसकारस्य प्रकारे निर्दिष्टरूपद्वय
सिद्धम् ॥

चिकी. । चिकीर्षो । चिकीर्ष्याम् । चिकीर्षु ॥ विद्वान् । विद्वत्सौ ।
हे विद्वन् ॥

वसोः सम्प्रसारणम् ६ । ४ । १३१ ॥

वखन्तस्य भस्य सम्प्रसारण स्यात् । विदुष । वसुस्रस्रिति दः ।

विद्वद्भ्याम् ॥

पुंसोऽसुङ् ७ । १ । ८९ ॥

सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुसोऽसुङ् स्यात् । पुमान् । हे पुमन् ।
पुमासौ । पुस । पुम्याम् । पुंसु ॥ ऋदुशनेत्यनङ् । उर्शना ।
उशनसौ । (अस्य सबुद्धौ वानङ्, नलोपश्च वा वाच्य.) । हे
उशन, हे उशनन्, हे उशन । हे उशनसौ । उशनोभ्याम् ।
उशनस्सु ॥ अनेहा । अनेहसौ । हे अनेह ॥ वेधा । वेधसौ ।
हे वेध । वेधोभ्याम् ॥

अदस औ सुलोपश्च ७ । २ । १०७ ॥

अदस औकारोऽन्तादेश स्यात्सौ परे सुलोपश्च । तदोरिति
स । असौ । त्यदाद्यत्वम् । पररूपत्वम् । वृद्धिः ॥

अदसोऽसेर्दादु दो मः ८ । २ । ८० ॥

१-चिकीर्ष् शब्दात् सौ तस्य लोपे पत्वस्यासिद्धत्वात् 'रात्सस्य' इति
सयोगान्तलोपे रेफस्य विसर्गे 'चिकी' इति । एव चिकीर्ष्यामित्यत्रापि
'रात्सस्य' इति सयोगान्तलोपः । अस्य सुपि रेफस्य विसर्गस्तु न, 'रो' सुपि
इति नियमात् । 'शरोऽचि' इत्यनेन द्वित्वाभावश्च । अस्य कर्तुमिच्छु-
रित्यर्थः ॥ २-चस्प्रत्ययावयवत्वेनात्र सस्य प ॥ ३-पुरुषः ॥
४-शुक्लार्च्यः ॥ ५-कालः ॥ ६-ब्रह्मा ॥

अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च । आन्तरतम्या
द्ध्रस्वस्य उ , दीर्घस्य ऊ । अमू । जस. शी । गुण. ॥

एत ईद्बहुवचने ८ । २ । ८१ ॥

अदसो दात्परस्यैत ईदस्य च मो बह्वर्थोक्तौ । अमी
पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे । अमुम् । अमू
अमून् । मुत्वे कृते घिसज्ञाया नाभाव ॥

न मु ने ८ । २ । ३ ॥

नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः । अमुना
अमूभ्याम् ३ । अमीभि । अमुष्मै । अमीभ्य २ । अमुष्मात्
अमुष्य । अमुयो २ । अमीपाम् । अमुष्मिन् । अमीषु ॥

इति हलन्तपुल्लिङ्गाः ।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गाः

नहो धः ८ । २ । ३४ ॥

नहो हस्य ध स्याज्झलि पदान्ते च ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ ६ । ३ । ११६ ॥

१-‘अदस्’ शब्दात् टाविभक्तावनुबन्धलोपे त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे
‘अदसोऽसे-’ इति मुत्वे ‘अमु आ’ इति जाते घिसज्ञायाम् ‘आडो नान्त्रियाम्’
इति नाभावे कर्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्व प्राप्तम् ‘न मु ने’ इत्यनेन निषिद्धयते,
ततश्च नाभावे कृते अमुना इति सिद्धम् । मुत्वस्यासिद्धत्वात् ‘सुपि च’ इति
दीर्घस्तु न गङ्गयः, तेनेव सूत्रेण नाभावे जातेऽपि मुत्वस्यासिद्धत्वनिषेधात् ॥

क्विन्तेषु पूर्वपदस्य दीर्घ । उ॑पानत्, उ॒पानद् । उ॒पानहौ ।
उ॒पानत्सु ॥ क्विन्तत्वात् कुत्वेन घं । उ॑ष्णिक्, उ॒ष्णिग् ।
उ॒ष्णिहौ । उ॒ष्णिग्भ्याम् ॥ १६० । दि॒त्रौ । दि॒त्र । द्यु॒भ्याम् ॥
गी । गि॒रौ । गि॒र ॥ ए॒व पूं ॥ च॒तस्र । च॒तसृ॒णाम् ॥ का ।
के । का । सर्वा॒वत् ॥

यः सौ ७ । २ । ११० ॥

इ॒दमो दस्य य । इ॒यम् । त्य॒दाद्यत्वम् । पर॒रूप॒त्वम् । टाप् ।
द॒श्चेति म । इ॒मे । इ॒मा । इ॒माम् । अ॒नया । ह॒लि लो॒प । आ॒भ्याम् ।
आ॒भि । अ॒स्यै । अ॒स्या । अ॒नयो । आ॒साम् । अ॒स्याम् । आ॒सु ॥
त्य॒दाद्यत्वम् । टाप् । स्या । त्ये । त्या ॥ ए॒व तद्, ए॒तद् ॥
वाक्, वाग् । वा॒चौ । वा॒ग्भ्याम् । वा॒क्षु ॥ अ॒प॒शब्दो नित्यं
वहु॒वच॒नान्त । अ॒प्तृ॒न्निति दी॒र्घ । आ॒प॒ । अ॒प ॥

अपो मि ७ । ४ । ४८ ॥

अ॒प॒स्त॒कारो भा॒दौ प्र॒त्यये । अ॒द्भि । अ॒द्भ्य । अ॒द्भ्य ।

- १-ए॒व नी॒वृत्, प्रा॒वृट्, म॒र्मा॒वित्, नी॒रुक्, अ॒भीरुक्, ऋ॒तीप॒ट्, प॒री॒नत् इत्येतेषु पूर्वपदस्य दीर्घो बोध्यः । 'उ॒पानद्' इत्यस्य पादत्राणम् अर्थः ॥
२-महाप्राणसवारादिप्रयत्नसाम्यात् ॥ ३-वेदमन्त्रेषूपलभ्यमानश्छन्दोविशेषः ॥
४-यौ स्वर्गो नभश्च ॥ ५-वाणी ॥ ६-ग्रामः ॥ ७-उ॒दमृ॒गव॒दान् डौविभक्ता-
चनुचन्धलोपे त्यदाद्यत्वे पररूपे टापि दीर्घे 'डे॒राम्-' इति डेरामादेशे 'सर्वनाम्न-
स्याट्-' इति आ॒म स्या॒टाग॒मे आ॒पश्च ह्रस्वे ह॒लि लो॒पे आ॒मा सह स॒वर्णदी॒र्घ च
'अ॒स्याम्' इति सिद्धम् ॥ ८-सा, ते, ता । ए॒षा, ए॒ते, ए॒ता । इत्यादिरूपाणि ॥
९-वाणी ॥ १०-जलम् ॥

अपाम् । अँप्सु ॥ दिक्, दिग् । दिगौ । दिग्ग । दिग्म्याम् ।
 त्र्यंदादिष्विति दृशे किन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम् । दँक्, दग्
 दृशौ । दृग्म्याम् ॥ त्विट्, त्विड् । त्विषौ । त्विड्म्याम् ॥ ससजुष
 रुरिति रुत्वम् । सजू, सजुषौ । सजूर्म्याम् ॥ 'आशी । आशिषौ
 आशीर्म्याम् ॥ असौ । उत्त्वमत्वे । अमू । अमू । अमुया
 अमूम्याम् ३ । अमूभि । अमुष्यै । अमूम्य २ । अमुप्या
 अमुयोः २ । अमूषाम् । अमुप्याम् । अमूपु ॥

इति हलन्तस्त्रीलिङ्गाः ।

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गाः

खमोर्लृक् । दत्वम् । स्वनडुत्, स्वनडुद् । स्वनडुही ।
 चतुरनडुहोरित्याम् । स्वनड्वाहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुवत् ॥

१-अत्र 'चयो द्वितीया.-' इति तु न प्रवर्तते, पकारस्य जश्त्वेन वकारे
 तस्य चत्वेन पकारः क्रियते, तस्यासिद्धत्वात् । एव 'गु'सु' इत्यादावपि ज्ञेयम् ॥
 २-'ऋत्विग्-' आदिना किन्नन्तदिशब्दोदात्तौ तल्लोपे 'ब्रश्च-' इत्यादिसूत्रेण
 शस्य पत्वे जश्त्वे किन्नन्तत्वात्कुत्वेन गकारेऽवसाने पाक्षिकचत्वं निर्दिष्टं
 रूपद्वयं सिद्धम्, एव दृगित्यत्रापि सर्वं कार्यम् । दिक्छब्दः प्राच्यादिषु
 रुढः । दृक्छब्दो नेत्रपर्यायः ॥ ३-किन्प्रत्ययो यस्माद् दृष्टस्तस्य कुत्वम्
 इति 'किन्प्रत्ययस्य कु.' इत्यस्यार्थस्वीकारात् । किन्प्रत्ययश्च 'तादृग्' इत्यत्र
 दृशेर्दृष्ट इति भावः ॥ ४-लोचनम् ॥ ५-कान्तिः ॥ ६-सजूःशब्दो
 मित्रवाची त्रिलिङ्गः ॥ ७-आशी. दृष्टार्थाशसनम् ॥ ८-अदस्
 शब्दान् टौ त्यदाद्यत्वे पररूपे टापि दीर्घे डेरामादेशे स्याडागमे पूर्वस्य
 ह्रस्वे आमा सह दीर्घे मुत्वे पत्वे च अमुष्यामिति ॥ ९-शोभना अनड्वा
 । यस्य यस्मिन् वा तत् स्वनडुत्कुलम् ॥

वाः । वारी । वारि । वार्याम् ॥ चत्वारि ॥ किम् । के । कानि ॥
इदम् । इमे । इमानि ॥ (अन्वादेशे नपुसके वा एनद्वक्तव्यः) ।
एनत् । एने । एनानि । एनेन । एनयो ॥ अहं । विभाषा
डिङ्यो । अही, अहनी । अहानि ॥

अहन् ८ । २ । ६८ ॥

अहन्नित्यस्य रु पदान्ते । अहोभ्याम् ॥ दण्डि । दण्डिनी ।
दण्डीनि । दण्डिना । दण्डिभ्याम् ॥ सुपथि । टेर्लोप । सुपथी ।
सुपेन्थानि ॥ ऊर्क्, ऊर्ग् । ऊर्जो । ऊर्जि । नरंजाना सयोगः ।
तत् । ते । तानि ॥ यत् । ये । यानि ॥ एतत् । एते । एतानि ॥
गवाक्, गवाग् । गोची । गवाञ्चि । पुनस्तद्वत् । गोचा । गवाग्भ्याम् ॥

१-वा.-जलम् ॥ २-स्वमोर्लुकि 'न लुमताऽङ्गस्य' इति निषेधेन
प्रत्ययलक्षणाभावे विभक्तिपरत्वाभावात् कादेशो न । एवम् इदम्, त्यद्,
तद्, यद्, एतद् इत्यत्र स्वमोर्लुकि अत्वसत्वाद्यभावः ॥ ३-इदमेतदोः
ह्रीवे द्वितीयैकवचने एनादेश वाधित्वा 'अन्वादेशे-' इति वार्तिकेन एनदा-
देशः । अमो लुकि चर्त्तविकल्पेन 'एनत्, एनद्' इति रूपद्वयम् । द्वितीया-
द्विवचनादौ एनादेश एव ॥ ४-अत्र 'रोऽसुपि' इति रेफादेशः । अस्य
दिनमित्यर्थः ॥ ५-सुपथिन्शब्दाज्जशोः श्यादेशे सर्वनामस्थानत्वेन
'इतोऽत् सर्वनामस्थाने' इति अत्वे 'यो न्य.' इति यस्य न्यादेशे 'सर्वनाम-
स्थाने-' इति दीर्घे 'सुपन्थानि' इति रूप सिध्यति । प्रथमैकवचने सुपथी-
त्यत्रात्वादिक तु न, सोर्लुका लुप्तत्वात् ॥ ६-बल तेजश्च ॥ ७-ऊर्ज्-
शब्दाज्जशोः श्यादेशे हलन्तलक्षणे ऊकारात्परनुमागमे नकाररेफ-
जकाराणा क्रमेण सन्निधानमतः तवर्गस्य चवर्गेण योगाभावात् श्रुत्व न ॥
८-गवाक्छन्दे गतिपूजाभेदेन रूपबाहुल्यान्मूलानुसारेण केवलगतिपक्षे
रूपाणि लिख्यन्ते—गवाक्, गवाग् २ । गोची २ । गवाञ्चि २ । गोचा ।
गवाग्भ्याम् ३ । गवाग्भिः । गोचे । गवाग्न्य. २ । गोचः २ ।
गोचो. २ । गोचाम् । गोचि । गवाक्षु ॥

शकृत् । शकृती । शकृन्ति ॥ ददत् ॥

वा नपुंसकस्य ७ । १ । ७९ ॥

अभ्यस्तात्परो य शता तदन्तस्य क्लीबस्य वा नुम् सर्वनामस्थाने ।
ददन्ति, ददति ॥ तुदत् ॥

आच्छीनद्योर्नुम् ७ । १ । ८० ॥

अवर्णान्तादङ्गात्परो य. शतुरवयवस्तदन्तस्य नुम् वा शीनद्यो ।
तुदन्ती, तुदती । तुदन्ति ॥

शपश्यनोर्नित्यम् ७ । १ । ८१ ॥

शपश्यनोरात्परो य. शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् शीनद्यो ।
पचन्ती । पचन्ति ॥ दीव्यत् । दीव्यन्ती । दीव्यन्ति ॥ धनु ।
धनुषी । सान्तेति दीर्घ । नुम्भिसर्जनीयेति षः । धनूंषि ।
धनुषा । धनुभ्याम् । एव चक्षुर्वहिरादय ॥ पयः । पयसी ।
पयासि । पयसा । पयोभ्याम् ॥ सुपुम् । सुपुसी । सुँपुमासि ॥
अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्त्वमत्वे । अमू । अमूनि । शेषं पुवत् ॥

इति हलन्तनपुसकलिङ्गाः ।

इति षड्लिङ्गप्रकरणम् ।

१-शकृत् पुरीषपर्यायः ॥ २-अवर्णान्ताङ्ग 'तुद' इति ततः पर.
शतुरवयवस्तकारः, तदन्त. 'तुदत्' इति ॥ ३-'पचत् ई', 'दीव्यत् ई' इत्यत्र
शपोऽकारश्चकारोत्तरः, श्यनोऽकारो यकारोत्तरः, तस्मात् परः शतुरवयव
उभयत्रापि तकारस्तदन्तस्य 'पचत् दीव्यत्' शब्दस्य शीपरे नित्य
नुमागमः ॥ ४-'सुपुस्' शब्दाज्जशसोः श्यादेशे सर्वनामस्थानत्वे 'पुसो
ऽसुङ्' इति असुङ्हादेशे 'सुपुमस् इ' इति जाते झलन्तलक्षणानुमागमे
'सान्तमहतः-' इति दीर्घे 'नश्चापदान्तस्य-' इति नस्यानुस्वारे 'सुपुमासि'
ति ॥ ५-'अदस्' शब्दात्स्वमोर्लुकि लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात्
'औ-' इति न प्रवर्तते, 'अदसोऽसेर्दादु दो म-' इति मुत्वमपि न,
२२-२२ सान्तत्वात् । सकारस्य रुत्वे विसर्गे च 'अद.' इति ॥

अथाव्ययानि

स्वरादिनिपातमव्ययम् १ । १ । ३७ ॥

स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसज्ञा. स्यु. । स्वर । अन्तर ।
प्रातर । पुनर । सनुतर । उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । ऋधक् ।
ऋते । युगपत् । आरात् । पृथक् । ह्यस् । श्वस् । दिवा । रात्रौ ।
सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषम् । तूष्णीम् ।
बहिस् । अवस् । समया । निकषा । स्वयम् । वृथा । नक्तम् ।
नञ् । हेतौ । इद्धा । अद्धा । सामि । वत् । ब्राह्मणवत् ।
क्षत्रियवत् ॥ सना । सनत् । सनात् । उपधा । तिरस् । अन्तरा ।
अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम् । सहसा । विना । नाना ।

१-अत्र स्वरादीनामर्या निर्दिश्यन्ते—स्वरिति स्वर्गे परलोके च ।
अन्तरिति मध्ये । प्रातरिति प्रत्यूषे । पुनरित्यप्रथमे विशेषे च । सनुतरित्यन्त-
र्धाने । उच्चैरिति महति । नीचैरित्यल्पे । शनैः क्रियामान्धे । ऋधक् सत्ये ।
ऋते वर्जने । युगपदित्येककाले । आरादूरसमीपयोः । पृथग् भिन्ने । ह्यस्
अतीतेऽहि । श्वोऽनागतेऽहि । दिवा दिवसे । रात्रौ निशि । सायमिति
निशामुखे । चिरमिति बहुकाले । मनाक्, ईषत् इमावल्पे । जोष सुखे मौने
च । तूष्णीमिति मौने । बहिस्, अवस् इमौ बाह्ये । समयेति समीपे मध्ये
च । निकषेत्यन्तिके । स्वयमिति आत्मनेत्यर्थे । वृथेति व्यर्थे । नक्तमिति
रात्रौ । नञिति निषेधे । हेताविति निमित्ते । इद्धेति प्राकाश्ये । अद्धेति
स्फुटावधारणयोः । सामि इत्यर्धे जुगुप्सिते च । वत् इति तुल्येऽर्थे तद्धित-
प्रत्यय, तस्य 'ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत्' इत्युदाहरणे । सना, सनत्,
सनात् एते नित्ये । उपधेति भेदे । तिरस् अन्तर्धौ तिर्यगर्थे परिभवे
च । अन्तरेति मध्ये विनार्ये च । अन्तरेणेति वर्जने । ज्योगिति कालाधिक्ये
प्रश्ने शीघ्रे सम्प्रत्यर्थे च । कमिति वारिमूर्धनिन्दासुखेषु । शमिति सुखे ।
सहसेति आकस्मिकाविमर्शयोः । विनेति वर्जने । नानेत्यनेकविनार्ययोः ।

स्वस्ति । स्वधा । अलम् । वषट् । श्रौषट् । वौषट् । अन्यत् ।
 अस्ति । उपाशु । क्षमा । विहायसा । दोषा । मृषा । मिथ्या ।
 मुधा । पुरा । मिथो । मिथस् । प्रायस् । मुहुस् । प्रवाहुकम्,
 प्रवाहिका । आर्यहलम् । अभीक्षणम् । साकम् । सार्धम् ।
 नमस् । हिरुक् । धिक् । अथ । अम् । आम् ।
 प्रताम् । प्रशान् । प्रतान् । मा । माङ् । आकृतिगणोऽयम् ॥

स्वस्तीति मङ्गले । स्वधा पितृदाने । अल भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु ।
 वषट्, श्रौषट्, वौषट् एते हविर्दाने । अन्यदन्यार्थे । अस्तीति सत्तायाम् ।
 उपाशु इति अप्रकटोच्चारणरहस्ययोः । क्षमेति क्षान्तौ । विहायसा इति
 आकाशार्थे । दोषेति रात्रौ । मृषा, मिथ्येत्येतौ वितथे । मुधेति व्यर्थे ।
 पुरा इत्यविरते चिरातीति भविष्यदासन्ने च । मिथो, मिथस् एतौ रहः-
 सहार्थयोः । प्रायस् इति बाहुल्ये । मुहुरिति पुनरर्थे । प्रवाहुकमिति समान-
 काले ऊर्ध्वार्थे च, प्रवाहिकेति पाठान्तरम् । आर्यहलमिति बलात्कारे (आर्येति
 प्रतिबन्धे, अलमिति प्रतिषेधविवादयोर्वा) । अभीक्षणमिति पौनःपुन्ये ।
 साकम्, सार्धमेतौ सहार्थे । नमस् नतौ । हिरुक् वर्जने । धिङ् निन्दा-
 भर्त्सनयोः । अथ आनन्तर्ये । अम् शैघ्र्येऽल्पे च । आम् अङ्गीकारे । प्रताम्
 ग्लानौ । प्रशान् समानार्थे । प्रतान् विस्तारे । मा, माङ् एतौ निषेधाशङ्कयोः ॥

१-तेनान्येऽपि ज्ञेयाः । तथा हि—काम स्वाच्छन्द्ये । प्रकाममित्य-
 तिज्ञये । भूय इति पुनरर्थे । साम्प्रतमिति न्याय्ये । परमिति किन्त्वर्थे ।
 साक्षात् प्रत्यक्षे । साचीति तिर्यगर्थे । सत्यमित्यर्धाङ्गीकारे । मद्भु, आशु
 एतौ शैघ्र्ये । सवत् वर्षे । अवश्य निश्चये । उषेति रात्रौ । ओमित्यङ्गीकारे
 ब्रह्मणि च । भूरिति पृथिव्याम् । भुवरित्यन्तरिक्षे । क्षणिति, क्षणिति, तरसा
 —एते शैघ्र्ये । सुष्ठु प्रशसायाम् । दुष्ठु निवृत्ते । सु पूजायाम् । कु
 १-५२-येः । अञ्जसेति तत्त्वशीघ्रार्थयोः । मिथु इति द्वावित्यर्थे ।
 १-५३-ति विनाशे । स्थाने इति युक्ते । वरमिति ईषदुत्कर्षे । सुदि शुक्लपक्षे ।
 ३-१५-इत्यादि ॥

च । वा । ह । अह । एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । युगपत् । भूयस् । कूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । चण् । कच्चित् । यत्र । नह । हन्त । माकि । माकिम् । नकि । नकिम् । माङ् । नञ् । यावत् । तावत् । त्वै । द्वै । न्वै । रै । श्रौषट् । वौषट् । स्वाहा । स्वधा । वषट् । तुम् । तथाहि । खलु । किल । अथो । अथ । सुष्ठु । स्म । आढह । (उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च) । अत्रदत्तम् । अहंयु । अस्तिक्षीरा । अँ । आ । इ । ई । उ ।

१-चेति समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेषु । वा स्याद्विकल्पोप-
मयोरिवायैऽपि समुच्चये । ह इति प्रसिद्धौ । अह इति पूजायाम् । एवेत्यवधारणे-
ऽनवक्लप्तौ च । एवमित्युक्तपरामर्शे । नूनमिति निश्चये तर्के च । शश्वदिति
पौनःपुन्ये नित्ये सहाय्ये च । युगपदित्येककाले । भूयस् पुनरर्थे आधिक्ये
च । कूपदिति प्रश्ले प्रशसाया च । कुविदिति भूर्यर्थे प्रशसाया च । नेदिति
शङ्काया प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु च । चेदिति यद्यर्थे । चण् चेदर्थे ।
कच्चिदतिष्ठप्रश्ले । यत्रेति अनवक्लप्त्यमर्षगर्हाश्चर्येषु । नहेति प्रत्यारम्भे ।
हन्तेति हर्षे विपादेऽनुकम्पाया वाक्यारम्भे च । माकिः माकि नकिः
नकिमिति चत्वारोऽपि वर्जने । माङ् नञौ स्वरादिषूक्तौ । यावत्तावदेतौ
साकल्यावधिमानावधारणेषु । त्वै विशेषवितर्कयोः । द्वै वितर्के । न्वै
इति पाठान्तरम् । रै दानेऽनादरे च । श्रौषट्, वौषडिति स्वरादिषूक्तौ ।
स्वाहा देवताभ्यो दाने । स्वधेति पितृभ्यः । तुमिति तुकारे (गुरु दुकृत्य
हुकृत्य) । तथाहि निदर्शने । खलु इति निषेधवाक्यालकारनिश्चयेषु । किलेति
वार्तायामलीके च । अथो, अथेति मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्याधिकार-
प्रतिज्ञासमुच्चयेषु । सुष्ठु प्रशसायाम् । स्मेत्यतीते पादपूरणे च । आदहेति
उपक्रमहिंसाकुत्सनेषु ॥ २-अवदत्तमित्यत्रावशब्द उपसर्गसमानाकारोऽपि
न साक्षादुपसर्गः, अत उपसर्गप्रतिरूपकत्वात्तस्याव्ययत्वं भवति । एवमेव
विदत्तं प्रदत्तमित्यादि । उपसर्गभिन्नत्वादेव 'अच उपसर्गात्तः' इति तादेशो
न । तथा चोक्तम्—

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

मुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेप्यते ॥ इति ॥

३-अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमहकारे बोध्यम् । अहयुरित्यस्याहकारीत्यर्थः ॥

४-अ इति सम्बोधने निषेधेऽधिषेपे च । आ इति वाक्यस्मरणयोः । इ

ऊ। ए। ऐ। ओ। औ। पशु। शुकम्। यथाकथाच। पाट्। प्याट्। अङ्ग
 है। हे। भो। अये। य। विष्णु। एकपदे। युत्। आत। चादिरप्याकृति
 गणः ॥ तसिलादयः प्राक् पाशप। शस्त्रप्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्य
 अम्। आम्। कृत्वोर्थाः। तसिवती। नानाञौ। एतदन्तमप्यव्ययम् ॥

कृन्मेजन्तः १। १। ३९ ॥

कृधो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात्। स्मार स्मारम्
 जीवसे। पिवध्यै ॥

क्त्वातोसुन्कसुनः १। १। ४० ॥

एतदन्तमव्ययम्। कृत्वा। उदेतो। विसृप ॥

अव्ययीभावश्च १। १। ४१ ॥

अधिहरि ॥

अव्ययादाप्सुपः २। ४। ८२ ॥

अव्ययाद्विहितस्याप सुपश्च लुक्। तत्र शालायाम् ॥

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

वाष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो।

आप चैव हलन्ताना यथा वाचा निशा दिशा ॥

वैगाहः, अवगाह। पिधानम्, अपिधानम् ॥

इत्यव्ययानि

सम्बोधनजुगुप्साविस्मयेषु। ई उ ऊ ए ऐ ओ औ सम्बोधने। पशु इति
 सम्यगर्थे। शुक शैग्र्ये। यथाकथाचेत्यनादरे। पाट्प्रभृतयः सप्त सम्बोधने।
 चेति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु। विष्णु नानार्थे। एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थे।
 युत् कुत्सायाम्। आत इति इतोऽपीत्यर्थे ॥

१-तद्यथा—यत्तदिति हेतौ। आहोस्विद्विकल्पे। सीम सर्वतोभावे।
 शुकमतिशये। अनुक्त वितर्के। शब्द अन्तःकरणे आभिमुख्ये च। व
 २-१९० इवार्थे च। दिष्टयेत्यानन्दे। चटु, चाटु इत्येतौ प्रियवाक्ये।
 ३-त भर्त्सने। इवेति सादृश्ये। अद्यत्वे इति इदानीमित्यर्थे, इत्यादि ॥
 ४-१६ वगाहशब्दै स्नानार्थकौ ॥ ३-पिधानापिधानशब्दावाच्छादनपर्यायौ ॥

अथ तिङन्ते भ्वादयः

लट् लिट् लृट् लृट् लेट् लोट् लङ् लिङ् लृङ् लृङ् । एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ३ । ४ । ६९ ॥

लकारा सकर्मकेभ्य कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च ॥

वर्तमाने लट् ३ । २ । १२३ ॥

वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ । उच्चारणसामर्थ्याल्लस्य नेत्वम् । भू सत्तायाम् ॥ १ ॥ कर्तृविवक्षाया भू ल् इति स्थिते—

तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मसूतातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ३ । ४ । ७८ ॥

एतेऽष्टादश लौदेशा स्युः ॥

लः परस्मैपदम् १ । ४ । ९९ ॥

१-धातवो द्विधा, सकर्मका अकर्मकाश्च, तत्र सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि कर्तरि च, अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च लकारा भवन्ति ॥

२-आत्मधारणानुकूलो व्यापारः सत्ता ॥ ३-ननु एकस्य लस्य स्थाने कथमष्टादशादेशा भवेयुरिति चेत् प्रतिप्रधान गुणावृत्तिरिति न्यायेन प्रधानादेजानुरोधेन एकस्यैव लस्य पुन पुनरुच्चारणात् ॥

लादेशा. परस्मैपदसज्ञा. स्यु. ॥

तडानावात्मनेपदम् १ । ४ । १०० ॥

तड् प्रत्याहार शानच्कानचौ चैतत्सज्ञा स्यु । पूर्व-
सज्ञाऽपवाद. ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् १ । ३ । १२ ॥

अनुदात्तेतो ङितश्च वातोरात्मनेपद स्यात् ॥

स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले १ । ३ । ७२ ॥

स्वरितेतो जितश्च धातोरात्मनेपद स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् १ । ३ । ७८ ॥

आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्वातो. कर्तरि परस्मैपद स्यात् ॥

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः १ । ४ । १०१ ॥

तिङ उभयो. पदयोस्त्रयस्तिका. क्रमादेतत्सज्ञा स्यु ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः १ । ४ । १०२ ॥

लब्धप्रथमादिसज्ञानि तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रत्येकमेकवचनादि-
सज्ञानि स्यु. ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः १ ।

४ । १०५ ॥

१-तिङ उभे पदे परस्मैपदमात्मनेपदञ्च । तत्र परस्मैपदे 'तिप्
तस् क्षि'—इत्येक त्रिकम्, तस्य प्रथमपुरुषः सज्ञा । 'सिप् थस् थ' इति
द्वितीयं त्रिकम्, तस्य मध्यमपुरुषः सज्ञा । 'मिप् वस् मस्' इति तृतीय
म्, तस्योत्तमपुरुषः सज्ञा । एवमात्मनेपदे 'त आताम् ज्ञ' इति प्रथमः,
आथाम् ध्वम्' इति मध्यमः, 'इट् वहि महिङ्' इत्युत्तम. पुरुष. ॥

तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च
मध्यम ॥

अस्मद्युत्तमः १ । ४ । १०७ ॥

तथाभूतेऽस्मद्युत्तम ॥

शेषे प्रथमः १ । ४ । १०८ ॥

मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथम स्यात् । भू ति इति जाते ॥

तिङ्शित्सार्वाधातुकम् ३ । ४ । ११३ ॥

तिङ् शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्सज्ञा स्यु ॥

कर्तरि शप् ३ । १ । ६८ ॥

कर्त्र्ये सार्वाधातुके परे धातो शप् ॥

सार्वाधातुकार्धधातुकयोः ७ । ३ । ८४ ॥

अनयो परयोरिगन्ताङ्गस्य गुण । अवादेश । भवति ।

भवत ॥

झोऽन्तः ७ । १ । ३ ॥

प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेश । अतो गुणे । भवन्ति । भवसि ।

भवथ । भवथ ॥

१-तिङ्वाच्यकारकवाचिनि अस्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च
उत्तम इत्यर्थः । २-सत्तार्थकाद् धातुसज्ञकाद् भूशब्दात् 'वर्तमाने लट्'
इति लटि अकारटकारयोरित्वे लोपे च जाते 'तित्सस्झि-' इत्यादिना लस्य
तिवादेशे पत्येत्वे लोपे च 'तिङ्शित्सार्वाधातुकम्' इति सार्वाधातुकसंज्ञायाम्
'कर्तरि शप्' इति शप्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे शित्वात्सार्वाधातुकसंज्ञायाम् 'सार्वाधातु-
कार्धधातुकयोः' इति गुणे, अवादेशे 'भवति' इति सिद्धम् ॥

अतो दीर्घो यञि ७ । ३ । १०१ ॥

अतोऽङ्स्य दीर्घो यञादौ सार्वधातुके । भवामि । भवाव ।
भवामः । स भवति । तौ भवत । ते भवन्ति । त्व भवसि ।
युवा भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि । आत्रा भवाव । वय
भवामः ॥*

परोक्षे लिट् ३ । २ । ११५ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्वातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिवादय ॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ३ । ४ । ८२ ॥

लिट्स्तिवादीना नवाना णलादयः स्युः । भू अ इति स्थिते—

भुवो वुग् लुङ्लिटोः ६ । ४ । ८८ ॥

भुवो वुगागम स्यात् लुङ्लिटोरचि ॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य ६ । १ । ८ ॥

लिटि परेऽनभ्यासधात्वयवस्यैकाचः । प्रथमस्य द्वे स्त आदि-

भूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ इति स्थिते—

पूर्वोऽभ्यासः ६ । १ । ४ ॥

अत्र ये द्वे विहिते तयो पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् ॥

* अत्रेदं तत्त्वम्—यत्र सः त्वम् इति कर्तृपदद्वयम्, तत्र मध्यम
पुरुषद्विवचनान्तप्रयोगो 'भवथः' इति, यत्र सः त्वम् अहम् इति त्रयाणां
कर्तृत्वम्, तत्र 'भवामः' इति उत्तमपुरुषबहुवचनम् । एव त्वम् अहम् इत्यनयोः
कर्तृत्वे 'भवावः' इति । त्रयाणां प्रथममध्यमोत्तमपुरुषाणां द्वयोः सर्वेषां वा
प्रयोगे यः परः पुरुषः स एव प्रयोक्तव्यः । परत्वं चात्र व्यवस्थितम्, प्रथमा
पेक्षया मध्यमः परः, उभयोरपेक्षया उत्तमः पुरुषः पर इति बोध्यम् ।
अनया रीत्या व्यत्ययेनापि प्रथमादीनां प्रयोगे परः पुरुषो निर्द्धारणीयः ।
५ च अहम्, त्वम्, म चेत्येव कर्तृपदप्रयोगेऽपि 'भवामः' व्यत्येव क्रिया ॥

हलादिः शेषः ७ । ४ । ६० ॥

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः ॥

ह्रस्वः ७ । ४ । ५९ ॥

अभ्यासस्याचो ह्रस्व स्यात् ॥

भवतेरः ७ । ४ । ७३ ॥

भवतेरभ्यासोकारस्य अ स्याल्लिटि ॥

अभ्यासे चर्च ८ । ४ । ५४ ॥

अभ्यासे झला चर स्युर्जशश्च । झशा जश खया चर इति

विवेकः । वभूव । वभूवतु । वभूवुः ॥

लिट् च ३ । ४ । ११५ ॥

लिङादेगस्तिङ्गार्धधातुकसंज्ञः ॥

आर्धधातुकस्येड्वलादेः ७ । २ । ३५ ॥

वलादेरार्धधातुकस्येडागम स्यात् । वभूविथ । वभूवथु ।

वभूव । वभूव । वभूविव । वभूविम ॥

१-भूधातोः 'परोक्षे लिट्' इति लिट्यनुबन्धलोपे लकारस्य सिवादेशे तस्य 'लिट् च' इत्यार्धधातुकत्वे 'परस्मैपदानाम्-' इति सिपस्थलादेशे 'भू य' इति जाते स्थानिवत्त्वेन यस्यार्धधातुकत्वात् 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीडागमे 'भुवो वुग्-' इति भुवो वुगागमे 'भूव्' शब्दस्य 'लिटि धातो-रनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इति पूर्वस्याभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इत्यनेन वस्य लोपे 'ह्रस्व' इत्यनेन ह्रस्वे 'अभ्यासे चर्च' इति भस्य वकारे 'वभूविथ' इति सिद्धम् ॥

अनद्यतने लुट् ३ । ३ । १५ ॥

भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् ॥

स्यतासी ललुटोः ३ । १ । ३३ ॥

धातो स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो ललुटो परत ।

शवाद्यपवादः । लृ इति लृङ्लुटोर्ग्रहणम् ॥

आर्धधातुकं शेषः ३ । ४ । ११४ ॥

तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धातोरिति विहित प्रत्यय एतत्सज्ञ

स्यात् । इट् ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः २ । ४ । ८५ ॥

डा रौ रस् एते क्रमात् स्यु । डित्वसामर्थ्यादिभस्यापि टेलोप ।

भविता ॥

तासस्त्योलोपः ७ । ४ । ५० ॥

तासेरस्तेश्च सस्य लोप स्यात्सादौ प्रत्यये परे ॥

रि च ७ । ४ । ५१ ॥

रादौ प्रत्यये तथा । भवितारौ । भवितार । भवितासि ।

भवितास्थः । भवितास्थ । भवितास्मि । भवितास्व । भवितास्मः ॥

१-अतीतरात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितः कालोऽद्य-
तनस्तद्विन्नोऽनद्यतनः ॥ २-भूधातो. 'अनद्यतने लुट्' इति लुटि लस्य
तसादेशे 'भू तस्' इति जाते शप प्रवाध्य 'स्यतासी ललुटोः' इत्यनेन धातो.
तासि प्रत्यये तासः 'आर्धधातुक शेषः' इत्यार्धधातुकसंज्ञायामिडागमे
धातोर्गुणावादेशयोः 'भवितास् तस्' इति जाते तसः 'लुटः प्रथमस्य-' इति
यः । तसाहचर्येण रौभावे 'रि च' इत्यनेन सस्य लोपे 'भवितारौ'
सिद्धम् । आगामिनि परदिनादौ लुट्प्रयोगः, न तु वर्तमानदिनस्या-
मनि काले ॥

लृट् शेषे च ३ । ३ । १३ ॥

भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् क्रियार्थाया क्रियाया सत्यामसत्या वा ।
स्य । इट् । भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि ।
भविष्यथ । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ॥

लोट् च ३ । ३ । १६२ ॥

विध्याद्यर्थेषु धातोर्लोट् ॥

आशिषि लिङ्लोटौ ३ । ३ । १७३ ॥

एरुः ३ । ४ । ८६ ॥

लोट इकारस्य उ । भवतु ॥

तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् ७ । १ । ३५ ॥

आशिषि तुह्योस्तातङ् वा । परत्वात्सर्वादेशः । भवतात् ॥

लोटो लङ्वत् ३ । ४ । ८५ ॥

लोटस्तामादयस्सलोपश्च ॥

तस्थस्यमिपां तान्तन्तामः ३ । ४ । १०१ ॥

ङितश्चतुर्णां तामादयः क्रमात्स्युः । भवताम् । भवन्तु ॥

सेर्ह्यपिच्च ३ । ४ । ८७ ॥

लोट सेर्हिः सोऽपिच्च ॥

अतो हेः ६ । ४ । १०५ ॥

अतः परस्य हेर्लृक् । भव । भवतात् । भवतम् । भवतः ॥

मेर्निः ३ । ४ । ८९ ॥

लोटो मेर्निः स्यात् ॥

अनद्यतने लुट् ३ । ३ । १५ ॥

भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् ॥

स्यतासी ललुटोः ३ । १ । ३३ ॥

धातो स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो ललुटो. परत. ।

शबाद्यपवाद । लृ इति लृङ्लुटोरग्रहणम् ॥

आर्धधातुकं शेषः ३ । ४ । ११४ ॥

तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धातोरिति विहित प्रत्यय एतत्सज्ञ

स्यात् । इट् ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः २ । ४ । ८५ ॥

डा रौ रस् एते क्रमात् स्यु । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोप ।

भविता ॥

तासस्त्योलोपः ७ । ४ । ५० ॥

तासेरस्तेश्च सस्य लोप स्यात्सादौ प्रत्यये परे ॥

रि च ७ । ४ । ५१ ॥

रादौ प्रत्यये तथा । भवितारौ । भवितार । भवितासि ।

भवितास्य । भवितास्य । भवितास्मि । भवितास्व । भवितास्म ॥

१-अतीतरात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहित. कालोऽद्य-
तनस्तद्भिन्नोऽनद्यतनः ॥ २-भूधातो. 'अनद्यतने लुट्' इति लुटि लस्य
तसादेशे 'भू तस्' इति जाते शप प्रबाध्य 'स्यतासी ललुटोः' इत्यनेन धातो
तासि प्रत्यये तास. 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यार्धधातुकसंज्ञायामिडागमे
धातोर्गुणावादेशयो. 'भवितास् तस्' इति जाते तस. 'लुट. प्रथमस्य-' इति
'यासख्यसूत्रसाहचर्येण रौभावे 'रि च' इत्यनेन सस्य लोपे 'भवितारौ'
सिद्धम् । आगामिनि परदिनादौ लुट्प्रयोगः, न तु वर्तमानदिनस्या
मिनि काले ॥

लट् शेषे च ३ । ३ । १३ ॥

भविष्यदर्थान्नातोर्लट् क्रियार्थाया क्रियाया सत्यामगत्या वा ।

स्यः । इट् । भविष्यति । भविष्यत । भविष्यन्ति । भविष्यसि ।

भविष्यथ । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्याव । भविष्याम ॥

लोट् च ३ । ३ । १६२ ॥

विध्याचर्येषु धातोर्लोट् ॥

आशिषि लिङ्लोटौ ३ । ३ । १७३ ॥

एरुः ३ । ४ । ८६ ॥

लोट इकारस्य उ । भवतु ॥

तुह्योस्तातङ् आशिष्यन्यतरस्याम् ७ । १ । ३५ ॥

आशिषि तुह्योस्तातङ् वा । परत्वात्सर्वादेश । भवतात् ॥

लोटो लङ्वत् ३ । ४ । ८५ ॥

लोटस्तामादयस्सलोपश्च ॥

तथ्यस्यमिषां तान्तन्तामः ३ । ४ । १०१ ॥

ङितश्चतुर्णां तामादय क्रमात्स्यु । भवताम् । भवन्तु ॥

सेर्ह्यपिच्च ३ । ४ । ८७ ॥

लोट सेर्हि सोऽपिच्च ॥

अतो हेः ६ । ४ । १०५ ॥

अत परस्य हेर्लुक् । भव । भवतात् । भवतम् । भवत ॥

मेर्निः ३ । ४ । ८९ ॥

लोटो मेर्निः स्यात् ॥

आडुत्तमस्य पिच्च ३ । ४ । ९२ ॥

लोडुत्तमस्याट् स्यात् पिच्च । हिन्योरुत्वं न, इकारोच्चारण-
सामर्थ्यात् ॥

ते प्राग्धातोः १ । ४ । ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातो प्रागेव प्रयोक्तव्या ॥

आनि लोट् ८ । ४ । १६ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य ण
स्यात् । प्रभवाणि । (दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्य) ।
दु.स्थिति. । दुर्भवानि । (अन्तश्शब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं
वाच्यम्) । अन्तर्भवाणि ॥

नित्यं डित् ३ । ४ । ९९ ॥

सकारान्तस्य डिदुत्तमस्य नित्य लोप. । अलोऽन्त्यस्येति
सलोपः । भवाच्च । भवाम् ॥

अनद्यतने लङ् ३ । २ । १११ ॥

अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् ॥

१-भू धातोः 'लोट् च' इति 'आशिपि-' इति वा लोट्यनुबन्धलोपे
तस्य उत्तमपुरुषैकवचने मिवादेशे तस्य सार्वधातुकत्वेन शपि गुणेऽवादेशे च
'मेर्निः' इत्यनेन मिशब्दस्य निशब्दादेशे 'आडुत्तमस्य पिच्च' इति आडागमे
दीर्घे 'भवानि' इति जातमत्र 'एरु.' इत्युत्वं तु न, 'मेर्निः' इत्यत्रेकारोच्चारण
सामर्थ्यात् । तस्मात् 'ते प्राग्धातोः' इति सूत्रेण प्रशब्दस्य प्राक्प्रयोगे
'आनि लोट्' इति सूत्रेण नस्य णत्वे 'प्रभवाणि' इति सिद्धम् । लोट आशिपि
प्रयोगो यथा—भवान् पण्डितो भवतात्, विधौ तु—मम सहायको भवतु,
इत्यादि ॥

लुङ्लङ्लङक्ष्वडुदात्तः ६ । ४ । ७१ ॥

एप्वङ्गत्याद् ॥

इतश्च ३ । ४ । १०० ॥

डितो लस्य परस्मैपदमिकारान्त यत्तदन्तस्य लोपः । अभवत् ।
अभवताम् । अभवन् । अभव । अभवतम् । अभवत । अभवम् ।
अभवाव । अभवाम ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ३ ।
३ । १६१ ॥

एप्वर्येषु धातोर्लिङ् ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ३ । ४ । १०३ ॥

लिङ्. परस्मैपदाना यासुडागमो ङिच्च ॥

लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ७ । २ । ७९ ॥

सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः । इति प्राप्ते—

अतो येयः ७ । २ । ८० ॥

अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य यास् इत्यस्य इय् । गुणः ॥

लोपो व्योर्वलि ६ । १ । ६६ ॥

भवेत् । भवेताम् ॥

ञेर्जुस् ३ । ४ । १०८ ॥

१-विधिः प्रेरणम् । निमन्त्रण नियोगकरणम् । आमन्त्रण
कामचारानुशा । अधीष्ट सत्कारपूर्वको व्यापारः ॥ २-वकारयकारयोर्लोपः
स्याद् वलि परे ॥

लिङो ज्ञेर्जुस् स्यात् । भवेयु । भवे । भवेतम् । भवेत ।
भवेयम् । भवेव । भवेम ॥

लिङाशिषि ३ । ४ । ११६ ॥

आशिषि लिङस्तिङार्धधातुकसज्ञ स्यात् ॥

किदाशिषि ३ । ४ । १०४ ॥

आशिषि लिङो यासुट् कित् । स्को सयोगाद्योरिति सलोप ॥

क्ङिति च १ । १ । ५ ॥

गित्किण्डिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्त । भूयात् ।
भूयास्ताम् । भूयासु । भूया । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् ।
भूयास्व । भूयास्म ॥

लुङ् ३ । २ । ११० ॥

भूतार्थे धातोर्लुङ् स्यात् ॥

माङि लुङ् ३ । ३ । १७५ ॥

सर्वलकारापवाद ॥

स्रोत्तरे लङ् च ३ । ३ । १७६ ॥

१-भवते: 'विधिनिमन्त्रणा-' इत्यादिसूत्रेण लिङि तस्य प्रथमपुरुष वहुवचने ज्ञयादेशे सार्वधातुकत्वे च तस्य 'ज्ञेर्जुस्' इति जुसादेशे 'न विभक्तौ-' इति निषेधेन सस्येत्वाभावे जस्येत्सञ्चालोपयो. 'यासुट् परस्मैपदेषु-' इति यासुडागमे धातो. शपि गुणावादेशयो. 'भव यास् उस्' इति जाते 'अतो येयः' इति यास इयादेशे गुणे रुत्वे विसर्गे च 'भवेयु.' इति सिद्धम् ॥
२-माङ्शब्दे उपपदे धातोर्लुङ् स्यात् ॥

स्मोत्तरे माडि लट् म्याच्चात्लुट् ॥

चिल लुटि ३ । १ । ४३ ॥

शत्राघपचाट ॥

च्लेः सिच् ३ । १ । ४४ ॥

इचावितौ ॥

गातिस्थाघुपाभूम्यः सिचः परस्मैपदेषु २ । ४ । ७७ ॥

एभ्य सिचो लुक् स्यात् । गापाविहेणादेशपिवती गृह्येते ॥

भूसुवोस्तिडि ७ । ३ । ८८ ॥

भू सू एतयो सार्वधातुके तिडि परे गुणो न ।
अभूत् । अभूताम् । अभूवन् । अभू । अभूतम् । अभूत ।
अभूवम् । अभूव । अभूम ॥

न माड्योगे ६ । ४ । ७४ ॥

अडाटौ न स्त । मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् । मा
स्म भूत् ॥

लिङ्निमित्ते लृट् क्रियातिपत्तौ ३ । ३ । १३९ ॥

१-‘इणो गा लुटि’ इति सूत्रविहितो गादेशः, पानार्थक. पाधातु-
रित्यर्थः ॥ २-अत्रेत्य लकाराणां प्रयोगक्रमः । कालस्त्रिविधः, भूतो
वर्तमानो भविष्यश्च । तत्र भूतसामान्ये लृट्, वर्तमाने लट्, भविष्यत्सा-
मान्ये लट् । अनद्यतनभूते लट् तत्रैवाधिकपरोक्षार्थविवक्षायां लिट् ।
अनद्यतनभविष्यद्विवक्षायां लृट् । विध्याशीर्भेदेन लिट् द्विविधस्तत्र
विधिलिट् सार्वधातुकम्, आशीर्लिट् आर्धधातुकम् । आशीर्विध्याद्यर्थेषु
लोट् । क्रियायां अनिष्पत्तौ लिङ्निमित्तसद्भावे भविष्यत्काले लृट्-
प्रयोगः, विध्याद्यर्थस्य तत्रैव सम्भवात् । लिङ्लोटोरपि भविष्यत्काल
एव प्रयोगः । लट् लोट् लृट् विधिलिट् एषु ‘शप्’ ‘श्यन्’ ‘श’
‘स्तम्’ आदयो भवन्ति । शेषेषु यथायथमार्धधातुककार्यम् ॥

हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्त तत्र भविष्य यर्थे लङ् स्यात्
क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत् । अभविष्यताम् ।
अभविष्यन् । अभविष्य. । अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् ।
अभविष्याव । अभविष्याम । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षन-
भविष्यत्, इत्यादि ज्ञेयम् ॥ अतः सातत्यगमने ॥ २ ॥ अतति ॥

अत आदेः ७ । ४ । ७० ॥

अभ्यासस्यादेरतो दीर्घ. स्यात् । आत । आततु । आतु ।
आतिथ । आतथुः । आत । आत । आतिव । आतिम । अतिता ।
अतिष्यति । अततु ॥

आडजादीनाम् ६ । ४ । ७२ ॥

अजादेरङ्गस्याट् लुङ्लङ्लङ्क्षु । आतत् । अतेत् । अत्यात् ।
अत्यास्ताम् । लुङि सिचि ईडागमे कृते—

अस्तिसिचोऽपृक्ते ७ । ३ । ९६ ॥

विद्यमानात् सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागम ॥

इट ईटि ८ । २ । २८ ॥

इट परस्य सस्य लोप स्यादीटि परे । (सिज्लोप एकादेशे
सिद्धो वाच्यः) । आतीत् । आतिष्ठाम् ॥

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ३ । ४ । १०९ ॥

१—सातत्यगमन सर्वदा गमनम् ॥ २—पररूपगुणान्येकादेशानाम
पवादभूतमिदं सूत्रम् । 'आत' इत्यत्र पररूप बाधते 'आनृजे' इत्यत्र च
गुणैकादेशम् ॥ ३—इह 'आत् इ ई त्' इति दशाया त्रैपादिकत्वेन
सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् सकारेण व्यवधानात् सवर्णदीर्घो न प्राप्नोति, अतः

१५—सिज्लोप इति ॥

सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परम्य डिःसवन्विनो ङेर्जुस् । आतिष्ठ ।
आती । आतिष्ठम् । आतिष्ठ । आतिष्ठम् । आतिष्ठ । आतिष्ठम् ।
आतिष्ठत् ॥ पिध गत्याम् ॥ ३ ॥

ह्रस्वं लघु १ । ४ । १० ॥

संयोगे गुरु १ । ४ । ११ ॥

सयोगे परे ह्रस्व गुरु स्यात् ॥

दीर्घं च १ । ४ । १२ ॥

गुरु स्यात् ॥

पुगन्तलघूपधस्य च ७ । ३ । ८६ ॥

पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुण सार्वधातुकार्धधातुकयो ।
धात्वादेरिति स । सेधति । पत्वम् । सिपेध ॥

असंयोगाल्लिट् कित् १ । २ । ५ ॥

असंयोगात्परोऽपिलिट् कित् स्यात् । सिपिधत् । सिपिधुः ।
सिपेधिय । सिपिधयु । सिपिध । सिपेध । सिपिधिव । सिपिधिम ।
सेधिता । सेधिष्यति । सेधतु । असेधत् । सेधेत् । सिध्यात् ।
असेधीत् । असेधिष्यत् । एवम्—चिती सज्ञाने ॥ ४ ॥ शुचि
शोके ॥ ५ ॥ गट व्यक्ताया वाचि ॥ ६ ॥ गदति ॥

१—सततगमनार्थकात् 'अत्' धातोर्लुङि इत्यादेशे 'ल्लि लुङि' इति ल्लौ
'ल्लेः सिच्' इति तस्य सिजादेशे 'आङजादीनाम्' इत्याङागमे 'आटश्च'
इति वृद्धौ 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति ङेर्जुसादेशे सिच् इङागमे सस्य षत्वे
रत्वे विसर्गे च 'आतिष्ठुः' इति सिद्धम् ॥ २—सज्ञानं सम्यग् ज्ञानम्, यथार्थ-
ज्ञानमिति यावत् ॥ ३—शोचति, शुशोच, शोचिता, शोचिष्यति, शोचतु,
अशोचत्, शोचेत्, शुच्यात्, अशोचीत्, अशोचिष्यत् ॥ ४—स्पष्टवर्णोच्चारणे ॥

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिव-
पतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ८ । ४ । १७ ॥

उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्य नेर्नस्य णो गदादिषु परेषु । प्रणिगदति ॥

कुहोश्चुः ७ । ४ । ६२ ॥

अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवगदिशः ॥

अत उपधायाः ७ । २ । ११६ ॥

उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् जिति णिति च प्रत्यये परे ।

जगाद । जगदतुः । जगदुः । जगदिथ । जगदथुः । जगद ॥

णलुत्तमो वा ७ । १ । ९१ ॥

उत्तमो णल् वा णित्स्यात् । जगाद, जगद । जगदिव ।

जगदिम । गदिता । गदिष्यति । गदतु । अगदत् । गदेत् ।

गद्यात् ॥

अतो हलादेर्लघोः ७ । २ । ७ ॥

हलादेर्लघोरकारस्य वृद्धिर्देडादौ परस्मैपदे सिचि । अगादीत्,
अगदीत् । अगदिष्यत् ॥ णद् अव्यक्ते शब्दे ॥ ७ ॥

णो नः ६ । १ । ६५ ॥

धात्वादेर्णस्य नः । णोपदेशास्त्वनर्द्नाटिनाथ्नाध्न्न्दन-
क्कनृनृतः ॥

उपसर्गादिसमासेऽपि णोपदेशस्य ८ । ४ । १४ ॥

उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः ।

२८ । प्रणिनदति । नदति । ननाद ॥

१—अस्पष्टवर्णोच्चारणे, ध्वनावित्यर्थः ॥ २—अत्र 'नेर्गद-' इति णत्वम् ॥

अंत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ६ । ४ । १२० ॥

लिणिमित्तादेशादिक न भवति यदङ्ग तदवयवस्यासयुक्त-
हल्मव्यस्थस्यात एत्वमभ्यासलोपश्च किति लिटि । नेदतुः । नेदु ॥

थलि च सेटि ६ । ४ । १२१ ॥

प्रागुक्त स्यात् । नेदिथ । नेदथु । नेद । ननाद, ननद ।
नेदिब । नेदिम । नदिता । नदिष्यति । नदतु । अनदत् । नदेत् ।
नद्यात् । अनादीत्, अनदीत् । अनदिष्यत् ॥ दुनदि संमृद्धौ ॥ ८ ॥

आदिर्बिदुडवः १ । ३ । ५ ॥

उपदेशे धातोराद्या एते इत स्यु ॥

ईदितो नुम् धातोः ७ । १ । ५८ ॥

नन्दति । ननन्द । नन्दिता । नन्दिष्यति । नन्दतु ।
अनन्दत् । नन्देत् । नन्द्यात् । अनन्दीत् । अनन्दिष्यत् ॥ अर्च
पूजायाम् ॥ ९ ॥ अर्चति ॥

तस्मान्नुड् द्विहलः ७ । ४ । ७१ ॥

१-लिणिमित्तो य आदेशादि. 'कुहोश्चुः', 'अभ्यासे चर्च' इति
शास्त्रकृतः, तद्विन्न यद् अङ्ग तदवयवस्य असयुक्तहल्मव्यस्थस्य । कारस्येत्यादिः ।
समन्वयो यथा—'नद्' धातोः लिट्यतुषि द्वित्वह्लादिशेषोत्तरम् 'ननद्
अतुस्' इति दशायाम्, 'ननद्' इत्यङ्ग लिणिमित्तादेशादिभिन्नम्,
तदवयव. असयुक्तहल्मव्यस्थ. अकारो द्वितीयनकारोत्तरोऽकारस्तस्यैत्वम्,
आद्यनशब्दस्य लोपश्च ॥ २-समृद्धि. सम्यगृद्धिरधिकधनधान्यादिवृद्धि. ॥
३-ह्रस्वेकार इत्संज्ञको यस्य धातोस्तस्य नुमागमः ॥

द्विहलो धातोर्दीर्घोभूतात्परस्य नुट् स्यात् । आनर्च ।
 आनर्चतु । अर्चिता । अर्चिष्यति । अर्चतु । आर्चत् । अर्चेत् ।
 अर्च्यात् । आर्चीत् । आर्चिष्यत् ॥ व्रज गतौ ॥ १० ॥ व्रजति ।
 वव्राज । व्रजिता । व्रजिष्यति । व्रजतु । अव्रजत् । व्रजेत् ।
 व्रज्यात् ॥

वदव्रजहलन्तस्याचः ७ । २ । ३ ॥

एषामचो वृद्धिः सिचि परस्मैपदेषु । अव्राजीत् । अव्रजिष्यत् ॥
 कटे वर्षावरणयोः ॥ ११ ॥ कटति । चकाट । चकटतु । कटिता ।
 कटिष्यति । कटतु । अकटत् । कटेत् । कट्यात् ॥

ह्रस्वन्तक्षणश्चसजागृणिश्च्येदिताम् ७ । २ । ५ ॥

ह्रमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्रयतेरेदितश्च वृद्धिर्नेडादौ
 सिचि । अकटीत् । अकटिष्यत् ॥ गुपू रक्षणे ॥ १२ ॥

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ३ । १ । २८ ॥

एभ्य आय प्रत्यय स्यात् स्वार्थे ॥

सनाद्यन्ता धातवः ३ । १ । ३२ ॥

सनादय कर्मेर्णिङन्ता प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसज्ञकाः ।
 धातुत्वाल्लडादयः । गोपायति ॥

आयादय आर्धधातुके वा ३ । १ । ३१ ॥

१-वर्षो वृष्टिः, आवरणम् आच्छादनम् ॥ २-'प्रत्यय' इत्यधि-
 क्रियते । 'अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्यया स्वार्थे भवन्ति' ॥ ३-सनादयो द्वादश ।

मन्क्वच्काम्यच्क्वड्क्वपोऽथाचारकिब्णिज्यडौ तथा ।

यगाय इयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादयः ॥

इत्युक्तेः ॥

आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्यु । (कास्यनेकाच
आम् वक्तव्य) । लिटि आस्कासोराम्बिधानान्मस्य नेत्वम् ॥

अतो लोपः ६ । ४ । ४८ ॥

आर्धधातुकोपदेगे यददन्त तस्यातो लोप आर्धधातुके ॥

आमः २ । ४ । ८१ ॥

आम परस्य लुक् ॥

कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि ३ । १ । ४० ॥

आमन्ताल्लिट्परा कृभ्यस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । तेषा द्वित्वादि ॥

उरत् ७ । ४ । ६६ ॥

अभ्यासऋवर्णस्यात् प्रत्यये । रपर. । हलादि शेषः ।

वृद्धि । गोपायाञ्चकार । द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते—

द्विर्वचनेऽचि १ । १ । ५९ ॥

द्वित्वनिमित्तेऽचि अच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये । गोपायाञ्चक्रत् ॥

१—‘कास् धातोः, अनेकाज्धातोश्चाम् स्याल्लिटि’ इत्यर्थः ।

२—‘हलन्त्यम्’ इति सूत्रेण आमो मकारस्येत्सशा प्राप्ता, तत्राह—आस्कासो-
रित्यादि । मकारस्येत्सशया मित्त्वात् ‘मिदचोऽन्त्यात्—’ इति नियमेनाकारतः
परत्रामागमे आकारद्वयस्य सवर्णदीर्घे सत्याम्बिधान व्यर्थमेव स्यादिति
भावः ॥ ३—रक्षणार्थकस्य ‘गुप्’ इत्यस्यानुबन्धलोपे ‘भूवादयः—’ इति धातु-
ञ्जायाम् ‘आयादय आर्धधातुके वा’ इत्यनेन वैकल्पिक आयप्रत्यये
तस्यार्धधातुकत्वेन तन्निमित्ते लघूपधगुणे ‘गोपाय’ इति जाते ‘सनाद्यन्ता.—’
इति धातुत्वे लिटि ‘कास्यनेकाचः—’ इति आम्प्रत्यये ‘अतो लोपः’ इति
यकारोत्तराकारलोपे ‘आम.’ इत्यनेन लिटो लुकि ‘कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि’
इति लिट्परकृजोऽनुप्रयोगे लिटस्तसादेशे तस्यातुसादेशे ‘गोपायाम् कृ अतुस्’
इति जाते ‘इको यणचि’ इति यणि द्वित्वे च प्राप्ते ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति
यणादेशनिषेधे द्वित्वे ‘उरत्’ इति अभ्यासऋकारस्याकारे रपरत्वे ‘हलादिः
शेषः’ इति रलोपे ‘कुहोश्चु.’ इति ककारस्य चकारे आमो मकारस्यानुस्वारे
परसवर्णे ऋकारस्य यणि सकारस्य रुत्वे विसर्गे च ‘गोपायाञ्चक्रत्ः’
इति । आयाभावपक्षे ‘जुगुपतुः’ इति ॥

स्वरतिस्त्रुतिस्रयतिधृजृदितो वा ७ । २ । ४४ ॥

स्वरत्यादेरुदितश्च परस्य व्रन्तदेरार्धधातुकस्येड् वा स्यात् ।
जुगोपिथ, जुगोप्य । गोपायिता, गोपिता, गोप्ता । गोपायिष्यति,
गोपिष्यति, गोप्स्यति । गोपायतु । अगोपायत् । गोपायेत् ।
गोपाय्यात्, गुप्यात् । अगोपायीत् ॥

नेटि ७ । २ । ४ ॥

इडादौ सिचि ह्रन्तस्य वृद्धिर्न । अगोपीत्, अगौप्सीत् ॥

झलो झलि ८ । २ । २६ ॥

झल परस्य सस्य लोपो झलि । अगौप्ताम् । अगौप्सु ।
अगौप्सी । अगौप्सम् । अगौप्त । अगौप्सम् । अगौप्स्व । अगौप्स्म ।
अगोपायिष्यत्, अगोपिष्यत्, अगोप्स्यत् ॥ क्षि क्षये ॥ १३ ॥
क्षयति । चिक्षाय । चिक्षियतु । चिक्षियु । एकाच इति निषेधे
प्राप्ते—

कृसृभृवृस्तुडुस्रुश्रुवो लिटि ७ । २ । १३ ॥

क्रादिभ्य एव लिट् इण् स्यादन्यस्मादनिटोऽपि स्यात् ॥

अचस्तास्वत्थल्यनितो नित्यम् ७ । २ । ६१ ॥

उपदेशेऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततस्थल इण् न ॥

उपदेशेऽज्वतः ७ । २ । ६२ ॥

उपदेशेऽकारवतस्तासौ नित्यानिट् परस्य थल इण् न स्यात् ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ७ । २ । ६३ ॥

तासौ नित्यानिट् ऋदन्तादेव यलो नेट् भारद्वाजस्य मते ।
तेन अन्यस्य स्यादेव । अयमत्र सग्रहः—

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।

ऋदन्त ईदृङ् नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत् ॥

चिक्षयिथ, चिक्षेथ । चिक्षियथु । चिक्षिय । चिक्षाय, चिक्षय ।
चिक्षियिव । चिक्षियिम । क्षेता । क्षेप्यति । क्षयतु । अक्षयत् । क्षयेत् ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ७ । ४ । २५ ॥

अजन्ताङ्गस्य दीर्घो यादौ प्रत्यये न तु कृत्सार्वधातुकयो ।
क्षीयात् ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ७ । २ । १ ॥

इजन्ताङ्गस्य वृद्धि स्यात् परस्मैपदे सिचि । अक्षैषीत् ।
अक्षेप्यत् । तप सतापे ॥ १४ ॥ तपति । तताप । तेपतु ।
तेपु । तेपिथ, ततप्य । तेपिव । तेपिम । तप्ता । तप्स्यति ।

१-सत्रचतुष्टयफलितार्थसग्रह इति भाव । यो धातु अजन्त-
क्षि, जि, नी, इत्यादिस्तासौ नित्यानिट् च, तस्य थलि वा इट् भवति,
एव योऽकारवान् यथा—प्रच्छ्, भ्रस्ज्, त्यज्, मस्ज्, इत्यादिस्तासौ नित्या-
निट् चास्ति, तस्यापि थलि वा इड् भवति, यो धातुर्ह्रस्वकारान्तो ह्र, ह्र-
प्रभृतिस्तामौ नित्यानिट् च, तस्य थलि नेट् । वमादिषु तु इड् भवत्येव । 'कृम्-'
इतिगूत्रपठितेभ्यो धातुभ्यो लिटि कुत्रापि इड् न भवति । केवल
वृधातोस्थलि 'ववरिथ' इत्यत्र निपातनादिड् भवति । 'कृम्-' इति गूत्र
पठितधातुभिन्नेभ्योऽनिट्भ्योऽपि धातुभ्यो लिटि इड् भवत्येव ॥ २-अत्र
त्वानिपातार्थोत्तर भारद्वाजमतेन इडागमे 'चिक्षयिथ' इति रूपम्, मनान्ते
चमा, नत्—' इति तन्निपेवे 'चिन्नेथ' इति रूपम् ॥ ३-सन्ताप कृष्ण ॥

तपत् । अतपत् । तपेत् । तप्यात् । अताप्सीत् । अताप्ताम् ।
अतस्यत् ॥ क्रमु पादविक्षेपे ॥ १५ ॥

वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लुमुत्रसित्रुटिलपः ३ । १ । ७० ॥

एभ्य श्यन्वा कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । पक्षे शप् ॥

क्रमः परस्मैपदेषु ७ । ३ । ३६ ॥

क्रमो दीर्घ परस्मैपदे गिति । क्राम्यति, क्रामति । चक्राम ।
क्रमिता । क्रमिष्यति । क्राम्यतु, क्रामतु । अक्राम्यत्, अक्रामत् ।
क्राम्येत्, क्रामेत् । क्रम्यात् । अक्रमीत् । अक्रमिष्यत् ॥ पा
पाने ॥ १६ ॥

पात्राध्मास्थाम्नाढाण्ड्यतिर्तिशदसदां पिवजिघ्रधम-
तिष्ठमनयच्छपश्यच्छधौशीयसीदाः ७ । ३ । ७८ ॥

पादीना पिव्रादय स्युरित्सज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे ।
पिवादेशोऽदन्तस्तेन न गुण । पिवति ॥

आत औ णलः ७ । १ । ३४ ॥

आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेश स्यात् । पपौ ॥

आतो लोप इटि च ६ । ४ । ६४ ॥

१-पादविक्षेप पादेन गमनम् ॥ २-‘ह्यन्त-’ इति वृद्धिनिषेध ॥

३-पा, पिव । घ्रा, जिघ्र । ध्मा, धम । स्था, तिष्ठ । म्ना, मन । ढाण्,
यच्छ । द्यग्, पश्य । श्रृ, श्रृच्छ । सु, धौ । शद्, शीय । सद, सीद ।
इत्येवमादेशक्रमो यथासख्यसूत्रसहकारेण बोध्य ॥

अजाद्योर्धधातुकयो. क्ङिदिटो. परयोरातो लोप । पपतु.
पपुः । पपिथ, पपाथ । पपथु. । पप । पपौ । पपिव । पपिम
पाता । पास्यति । पिबतु । अपिबत् । पिबेत् ॥

एलिङि ६ । ४ । ६७ ॥

घुसज्ञकाना मास्थादीना च एत्वं स्यादार्धधातुके किति लिङि
पेयात् । गातिस्थेति सिचो लुक् । अपात् । अपाताम् ॥

आतः ३ । ४ । ११० ॥

सिञ्ज्लुकि आदन्तादेव शेर्जुस् ॥

उस्यपदान्तात् ६ । १ । ९६ ॥

अपदान्तादकारादुसि पररूपमेकादेश । अपु । अपास्यत् ॥
ग्लै हर्षक्षये ॥ १७ ॥ ग्लायति ॥

आदेच उपदेशेऽशिति ६ । १ । ४५ ॥

उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्त्व न तु शिति । जग्लौ । ग्लाता ।
ग्लास्यति । ग्लायतु । अग्लायत् । ग्लायेत् ॥

वाऽन्यस्य संयोगादेः ६ । ४ । ६८ ॥

१-‘आर्धधातुके’ इत्यधिक्रियते, ‘दीडो युट्—’ इत्यत ‘अचि,
क्ङिति’ इति वर्तते । विशेषणे तदादिविधिफलितमर्थमाह—अजाद्योरिति ।
अजादौ क्ङिति आर्धधातुके, आर्धधातुके इटि चेत्यर्थः ॥ २-‘शेर्जुस्’
इति वर्तते । सिञ्ज्लुकि प्रत्ययलक्षणेन ‘सिजभ्यम्—’ इत्यनेनैव शेर्जुमि सिद्धे
‘गत’ इति सूत्रं व्यर्थं सन्नियमार्यमित्याह—सिञ्ज्लुकि इत्यादि ॥
हर्षक्षयो ग्लानि ॥

घुमास्थादेरन्यस्य सयोगादेर्धातोरात् एत्वं वार्धधातुके किति लिङि । ग्लेयात्, ग्लयात् ॥

यमरमनमातां मक् च ७ । २ । ७३ ॥

एषा सक् स्यादेभ्य सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । अग्लासीत् । अग्लास्यत् ॥ ह्र कौटिल्ये ॥ १८ ॥ हरति ॥

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ७ । ४ । १० ॥

ऋदन्तस्य सयोगादेरङ्गस्य गुणो लिटि । उपधाया वृद्धिः । जह्वार । जह्वरतुः । जह्वरु । जह्वर्य । जह्वरथु । जह्वर । जह्वार, जह्वर । जह्वरिव । जह्वरिम । ह्वर्ता ॥

ऋद्धनोः स्ये ७ । २ । ७० ॥

ऋतो हन्तेश्च स्यस्येट् । हरिष्यति । हरतु । अहरत् । हरेत् ॥

गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ७ । ४ । २९ ॥

अर्ते सयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुण स्याद्यकि यादावार्धधातुके लिङि च । हर्यात् । अह्वर्षीत् । अह्वरिष्यत् ॥ श्रु श्रवणे ॥ १९ ॥

श्रवः शृ च ३ । १ । ७४ ॥

श्रुव शृ इत्यादेश स्यात् श्नुप्रत्ययश्च । शृणोति ॥

सार्वधातुकमपित् १ । २ । ४ ॥

अपित्सार्वधातुक ङिद्वत् । शृणुतः ॥

१-कौटिल्य वक्रव्यवहारः ॥ २-श्नुप्रत्ययश्चित्त्व सार्वधातुक-सञ्चार्यम्, तत्फलं च 'सार्वधातुकमपित्' इति श्नुप्रत्ययस्य ङिद्वन्धावेन ऋकारस्य गुणामावः ।

हुन्नुवोः सार्वधातुके ६ । ४ । ८७ ॥

हुन्नुवोरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सार्वधातुके ।
शृण्वन्ति । शृणोषि । शृणुय । शृणुय । शृणोमि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ६ । ४ । १०७ ॥

असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्य लोपो वा म्वो परयो । शृण्व.,
शृणुव. । शृण्म., शृणुम । शुश्राव । शुश्रुवतु. । शुश्रुवु । शुश्रोथ ।
शुश्रुवथु । शुश्रुव । शुश्राव, शुश्रव । शुश्रुव । शुश्रुम । श्रोता ।
श्रोष्यति । शृणोतु, शृणुतात् । शृणुताम् । शृण्वन्तु ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ६ । ४ । १०६ ॥

असंयोगपूर्वात्प्रत्ययोतो हेर्लृक् । शृणु, शृणुतात् । शृणुतम् ।
शृणुत । गुणावादेगौ । शृणवानि । शृणवाव । शृणवाम । अशृणोत् ।
अशृणुताम् । अशृण्वन् । अशृणो । अशृणुतम् । अशृणुत ।
अशृणवम् । अशृण्व, अशृणुव । अशृण्म, अशृणुम । शृणुयात् ।
शृणुयाताम् । शृणुयु । शृणुया । शृणुयातम् । शृणुयात ।
शृणुयाम् । शृणुयाव । शृणुयाम । श्रूयात् । अश्रौपीत् । अश्रोष्यत् ॥
गम्ल् गतौ ॥ २० ॥

इपुगमियमां छः ७ । ३ । ७७ ॥

एषा छ. स्यात् शिति । गच्छति । जगाम ॥

१-अत्र 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः' इति सूत्रवाधित्वा परत्वाद्गुणः ॥

२- 'कृष्ट-' इत्यादिना नित्येडभावः ॥ ३-णित्वाभावे गुणेऽवादेशे च कृते त-

त्तः ॥ ४-अत्र छकारादेशोत्तरम् 'छे च' इति तुगागमः श्रुत्व च बोध्यम् ॥

गमहनजनखनघसां लोपः ङित्यनङि ६ । ४ । ९८ ॥

एषामुपधाया लोपोऽजादौ ङिति न त्वङि । जग्मतु ।
जग्मु । जगमिथ, जगन्थ । जग्मथु । जग्म । जगाम, जगम ।
जग्मिव । जग्मिम । गन्ता ॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु ७ । २ । ५८ ॥

गमे. परस्य सादेरार्धधातुकस्येड् स्यात् परस्मैपदेषु ।
गमिष्यति । गच्छतु । अगच्छत् । गच्छेत् । गम्यात् ॥

पुषादिद्युताघ्लृदितः परस्मैपदेषु ३ । १ । ५५ ॥

श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् परस्मैपदेषु ।
अगमत् । अगमिष्यत् ॥

इति परस्मैपदिनः ॥

—५२१२२—

५५

एध वृद्धौ ॥ १ ॥

टित् आत्मनेपदानां टेरे ३ । ४ । ७९ ॥

टितो लस्यात्मनेपदाना टेरेत्वम् । एधते ॥

आतो ङित्तः ७ । २ । ८१ ॥

अत परस्य ङितामाकारस्य ड्य् स्यात् । एवेते । एधन्ते ॥

थासः से ३ । ४ । ८० ॥

टितो लस्य थास से स्यात् । एधसे । एधेथे । एध्वे ।
अतो गुणे । एधे । एधावहे । एधामहे ॥

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ३ । १ । ३६ ॥

इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छयन्यस्तत आम् स्याल्लिटि ॥

आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य १ । ३ । ६३ ॥

आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहि । आम्प्रकृत्या

तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् कृजोऽप्यात्मनेपदम् ॥

लिटस्तझयोरेशिरेच् ३ । ४ । ८१ ॥

लिडादेशयोस्तझयोरेश् इरेजेतौ स्त । एधाश्चक्रे । एधाश्चक्राते ।

एधाश्चकिरे । एधाश्चकृषे । एधाश्चक्राथे ॥

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ८ । ३ । ७८ ॥

इणन्तादङ्गात्परेषा षीध्वंलुङ्लिटा धस्य ङ स्यात् ॥

एधाश्चकृद्वे । एधाश्चक्रे । एधाश्चकृवहे । एधाश्चकृमहे । एधाम्ब्रभूव ।

एधामास । एधिता । एधितारौ । एधितार । एधितासे । एधितासाथे ॥

१-आम्प्रकृतिः 'एध' धातुस्तस्मात् 'एधते' इत्यादौ यथा आत्मनेपदम्, तद्वत् तस्मादनुप्रयुज्यमानात् कृजोऽप्यात्मनेपदम्, 'गोपायाश्चकार' इत्यादि-परस्मैपदे गुप्प्रभृतिधातुभ्यो यत्राम्प्रत्ययस्तत्राम्प्रकृतिभूतगुप्प्रभृतिधातु-तुल्य कृजोऽपि परस्मैपदमेव ॥ २-वृद्धयर्थकात् 'एध' धातोर्लिटि 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इत्याम्प्रत्यये लिटो लुकि लिट्परककृजोऽनुप्रयोगे लिटः स्थाने कृजो जित्वाङुभयपदे प्राप्ते 'आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य' इति नियमेन लिटः स्थाने आत्मनेपदसंज्ञकध्वमादेशे द्वित्वादिकार्ये जाते 'एधाम् चकृ ध्वम्' इति दशायाम् 'टित आत्मनेपदानाम्—' इति टेरेत्वे 'इणः वलुङ्लिटा धोऽङ्गात्' इति धस्य ङादेशे मकारस्यानुस्वारे परसवर्णे च ँरूप सिद्धम् ॥

धि च ८ । २ । २५ ॥

धादौ प्रत्यये परे सन्य लोप । एधिताध्वे ॥

ह एति ७ । ४ । ५२ ॥

तासस्त्योः सस्य ह म्यादेति परे । एधिताहे । एधितास्वहे ।

एधितास्महे । एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते । एधिष्यसे ।

एधिष्येथे । एधिष्यध्वे । एधिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे ॥

आमेतः ३ । ४ । ९० ॥

लोट एकारस्याम् स्यात् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ॥

सवाभ्यां वामौ ३ । ४ । ९१ ॥

सवाभ्या परस्य लोडेत् क्रमाद्वामौ स्त । एधस्व । एधेथाम् ।

एधध्वम् ॥

एत ऐ ३ । ४ । ९३ ॥

लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । एधै । एधावहै । एधामहै ॥

आटश्च । ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधथा । ऐधेथाम् । ऐधध्वम् ।

ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ॥

लिङः सीयुट् ३ । ४ । १०२ ॥

संलोप । एधेत । एधेयाताम् ॥

झस्य रन् ३ । ४ । १०५ ॥

लिङो झस्य रन् स्यात् । एधेरन् । एधेथाः । एधेयाथाम् ।

एधेध्वम् ॥

इटोऽत् ३ । ४ । १०६ ॥

लिङादेशस्य इटोऽत्स्यात् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि ॥

सुट् तिथोः ३ । ४ । १०७ ॥

लिङस्तथोः सुट् । यलोप । और्ध्वातुकत्वात्सलोपो न ।
एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठा । एधिषीया-
स्थाम् । एधिषीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि ।
एधिष्ट । एधिषाताम् ॥

आत्मनेपदेष्वनतः ७ । १ । ५ ॥

अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य अदित्यादेशः स्यात् ।
एधिपत । एधिष्ठा । एधिषायाम् । ऐधिद्वम् । ऐधिषि ।
ऐधिष्वहि । ऐधिष्महि । ऐधिष्यत । ऐधिष्येतान् । ऐधिष्यन्त ।
ऐधिष्यथा । ऐधिष्येथाम् । ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि ।
ऐधिष्यामहि ॥ कमु कौन्तौ ॥ २ ॥

१-‘लिङाशिपि’ इति सूत्रेणेति शेषः ॥ २-सीवप्रत्ययस्य इडागमे
एधमात्रस्याङ्गत्वेन इणन्ताङ्गात्परत्वाभावेन ‘इणः पीध्वम्-’ इति ढत्व न
भवति ॥ ३-ह्रस्वाकारभिन्नात्परस्येत्यर्थः ॥ ४-अत्र ‘ऐविस्’ इति
समुदायोऽङ्गसङ्गः, तत्र सिचः सकारस्य ‘धि च’ इति लोपेऽपि एकदेश-
विकृतन्यायेन अङ्गत्वाक्षत्या ‘इणः पीध्वम्-’ इत्यादिना ढत्व बोध्यम् ।
यत्तु स्वामिदयानन्देन सलोपस्य स्थानिवद्भावेन इणन्तत्वाभावाद् ढत्वत्र
प्राप्नोतीत्युक्तन्तत्र विचारसहम्, ‘स्थानिवत्-’ सूत्रेण आदेशप्रयुक्तवारणा-
सम्भवात्, अन्यथा ‘नायकः, पावकः’ इत्यादौ आयात्यादेशप्राप्तिः प्रसज्येत ॥
५-कान्तिरिच्छा ॥

कमेर्णिङ् ३ । १ । ३० ॥

स्वार्थे । हित्वात्तङ् । कामयते ॥

अयामन्ताल्वाग्येत्त्विप्पु ६ । ४ । ५५ ॥

आम् अन्त आलु आव्य इत्तु इप्पु एषु णेर्यादेशः स्यात् ।
कामयाञ्चक्रे । आयादय इति णिङ् वा । चक्रमे । चकमाते ।
चकमिरे । चकमिरे । चक्रमाथे । चकमिध्वे । चक्रमे । चकमिवहे ।
चकमिमहे । कामयिता । कामयितासे । कमिता । कामयिष्यते,
कमिष्यते । कामयताम् । अकामयत । कामयेत । कामयिषीष्ट ॥

विभाषेतः ८ । ३ । ७९ ॥

इण परो य इट् तत परेपा पीध्वलुड्लिटा धस्य वा ढः ।
कामयिषीट्वम्, कामयिषीचम् । कमिषीष्ट । कमिषीध्वम् ॥

णिश्चिद्रुश्रुभ्यः कर्तरि चङ् ३ । १ । ४८ ॥

प्यन्तात् श्र्यादिभ्यश्च च्लेश्चङ् स्यात् कर्त्रर्थे लुङि परे ।

अकामि अ त इति स्थिते—

णेरनिटि ६ । ४ । ५१ ॥

अनिटादावार्धधातुके परे णेल्लेपः स्यात् ॥

णौ चङ्चुपधाया ह्रस्वः ७ । ४ । १ ॥

चङ्परि णौ यदङ्ग तम्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥

चङि ६ । १ । ११ ॥

चडि परे अनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाच प्रथमस्य द्वे
स्तोऽजादेर्द्वितीयस्य ॥

सन्वल्लघुनि चङ्परिऽनग्लोपे ७ । ४ । ९३ ॥

चङ्परि णौ यदङ्ग तस्य योऽभ्यासो लघुपर तस्य सनीव
कार्यं स्याण्णावग्लोपेऽसति ॥

सन्वतः ७ । ४ । ७९ ॥

अभ्यासस्यात इत् स्यात् सनि ॥

दीर्घो लघोः ७ । ४ । ९४ ॥

लघोरभ्यासस्य दीर्घ स्यात् सन्वद्भावविषये । अचीकमत,
णिङ्भावपक्षे—(कमेऽन्लेश्वङ् वाच्य) । अचकमत । अकामयिष्यत,
अकमिष्यत ॥ अय गतौ ॥ ३ ॥ अयते ॥

उपसर्गस्यायतौ ८ । २ । १९ ॥

अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लृत्वं स्यात् । प्रायते । पलायते ॥

१—‘अ चकम् अ त’ इत्यत्र चङ्परिणपरम् अङ्गम् ‘अ चकम्’ इति
तस्याभ्यासः ‘च’ इति, स च ककारोत्तराकाररूपलघुपरः, तस्याभ्यासस्य
सनि परे यत्कार्यम् इत्त्वदीर्घरूपं तद् भवति । यत्र च णिनिमित्तकोऽग्लोपः
‘अचकयत्’ इत्यादौ तत्र न तत्कार्यम् । प्रकृते तु उपदेश एव उकारलोपो न
णिज्निमित्तः ॥ २—इच्छार्थकाल्लुप्तानुबन्धकात् ‘कम्’ इत्यस्मात् ‘आयादयः—’
इति वैकल्पिके णिङि ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धौ ‘सनायन्ता —’ इति धातुत्वे
लुङि तादेशेऽङागमे च्लौ तस्य ‘णिश्चिद्रुश्रुभ्यः कर्तरि चङ्’ इति चङ्ङादेशे
‘णेरनिटि’ इतीकारलोपे ‘णौ चङ्युपधायाः—’ इति उपधाह्रस्वे ‘चडि’
इति द्वित्वे अभ्यासकार्ये ‘अ चकम् अ त’ इति दशायाम् ‘सन्वल्लघुनि—’
इति सन्वद्भावे ‘सन्वतः’ इतीत्वे ‘दीर्घो लघोः’ इति दीर्घे सिद्धं रूपम् ॥

दयायासश्च ३ । १ । ३७ ॥

दय् अय् आस् एभ्य आम् म्याल्लिटि । अयाञ्चके । अयिता ।
अयिष्यते । अयताम् । आयन । अयेत । अयिषोष्ट । त्रिभाषेटः ।
अयिषोड्वम्, अयिषीद्वम् । आयिष्ट । आयिद्वम्, आयिद्वम् ।
आयिष्यत ॥ द्युत दीप्तौ ॥ ४ ॥ द्योतते ॥

द्युतिस्त्राप्योः सम्प्रसारणम् ७ । ४ । ६७ ॥

अनयोरभ्यासस्य सम्प्रसारण म्यात । दिद्युते ॥

द्युद्भ्यो लुङि १ । ३ । ९१ ॥

द्युतादिभ्यो लुङ् परस्मैपद वा स्यात् । पुषादीत्यङ् ।
अद्युतत्, अद्योतिष्ट । अद्योतिष्यत ॥ एव श्विता वर्णे ॥ ५ ॥
जिमिदा स्नेहने ॥ ६ ॥ जिप्विदा स्नेहनमोचनयोः ॥ ७ ॥
मोहनयोरित्येके । जिक्ष्विदा चेत्येके ॥ रुच दीप्तावभिप्रीतौ च ॥ ८ ॥
घुट परिवर्तने ॥ ९ ॥ शुभ दीप्तौ ॥ १० ॥ क्षुभ संचलने ॥ ११ ॥
णम तुभ हिसायाम् ॥ १२-१३ ॥ संसु भंसु ध्वंसु
अवस्रसने ॥ १४-१५-१६ ॥ ध्वंसु गतौ च ॥ सम्भु विश्वासे ॥ १७ ॥
वृत्तु वर्तने ॥ १८ ॥ वर्तते । ववृते । वर्तिता ॥

वृद्भ्यः स्यसन्तोः १ । ३ । ९२ ॥

१-वहुवचनमाद्यर्थम् ॥ २-वर्णो रागकरणम् । यथा प्रासाद श्वेतते,
मुषादिभिरुपलिप्य श्वेत करोतीत्यर्थः ॥ ३-स्नेहन स्निग्धत्वकरणम् ॥
४-मोचन त्यागः ॥ ५-मोहनम् आकुलीकरणम् ॥ ६-दीप्तिः प्रकाशः,
अभिप्रीतिः इच्छाविषयीभवनम् ॥ ७-परिवर्तनम् एकस्यैव वस्तुनः
सर्वतोभावेन घर्षणम् ॥ ८-संचलन स्वभावत्यागेन वर्तनम् ॥ ९-अवस्रसन
स्वलनम् ॥ १०-वर्तन सत्ता ॥

वृतादिभ्यः पञ्चभ्यो वा परस्मैपद स्यात्स्ये सनि च ॥

न वृद्धयश्चतुर्भ्यः ७ । २ । ५९ ॥

वृत्तुवृधुशृधुस्यन्दूभ्यः सकारादेरार्धचातुकस्येण् न स्यात्
तडानयोरभावे । वर्त्स्यति, वर्तिष्यते । वर्तताम् । अवर्तत । वर्तेत ।
वर्तिषीष्ट । अवर्तिष्ट । अवर्त्स्यत्, अवर्तिष्यत् ॥ दद दाने ॥ १९ ॥ ददते ॥

न शसददवादिगुणानाम् ६ । ४ । १२६ ॥

शसेर्ददेर्वकारादीना गुणशब्देन विहितो योऽकारस्तस्य
एत्त्राभ्यासलोपो न । दददे । दददाते । दददिरे । ददिता ।
ददिष्यते । ददताम् । अददत । ददेत । ददिषीष्ट । अददिष्ट ।
अददिष्यत ॥ त्रपूप् लज्जायाम् ॥ २० ॥ त्रपते ॥

तफलभजत्रपश्च ६ । ४ । १२२ ॥

एषामन एत्त्रमभ्यासलोपश्च स्यात् किति लिटि सेटि थलि च ।
त्रेपे । त्रपिता, त्रमा । त्रपिष्यते, त्रप्स्यते । त्रपताम् । अत्रपत ।
त्रपेत । त्रपिषीष्ट, त्रप्सीष्ट । अत्रपिष्ट, अत्रप्त । अत्रपिष्यत, अत्रप्स्यत ॥

इत्यात्मनेपदिनः ॥

श्रिज् मेवायाम् ॥ १ ॥ श्रयति, श्रयते । श्रिष्यात्, श्रिष्ये ।
श्रयितामि, श्रयितानि । श्रयिष्यति, श्रयिष्यते । श्रयतु, श्रयताम् ।
अश्रयत्, अश्रयत । श्रयेत्, श्रयेत । श्रियात्, श्रयिषीष्ट ।
चद् । अश्रियत्, अश्रियत । अश्रयिष्यत्, अश्रयिष्यत ॥

१-श्रियिष्यत् कर्त्तरि चट् इत्यनेन ॥

भृञ् भरणे ॥ २ ॥ भरति, भरते । वभार । वभ्रतु । वभ्रु ।
वभर्थ । वभृत् । वभृम । वभ्रे । वभृपे । भर्तासि, भर्तासे । भरिष्यति,
भरिष्यते । भरतु, भरताम् । अभरत्, अभरत । भरेत्, भरेत ॥

रिङ् शयग्लिङ्शु ७ । ४ । २८ ॥

जे यकि यादावार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङ् आदेशः स्यात् ।
रीङि प्रकृते रिङ्विधानसामर्थ्यादीर्घो न । भ्रियात् ॥

उथ १ । २ । १२ ॥

ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ्सिचौ कितौ स्तस्तडि । भृषीष्ट ।
भृषीयास्ताम् । अभर्षीत् ॥

ह्रस्वाङ्झान् ८ । २ । २७ ॥

सिचो लोपो झलि । अभृत । अभृपाताम् । अभरिष्यत्,
अभरिष्यत ॥ हृञ् हरणे ॥ ३ ॥ हरति, हरते । जहार । जहर्थ ।
जहिव । जहिम । जहे । जहिपे । हर्तासि, हर्तासे । हरिष्यति,
हरिष्यते । हरतु, हरताम् । अहरत्, अहरत । हरेत्, हरेत ।
ह्रियात्, हृषीष्ट । हृषीयास्ताम् । अहर्षीत्, अहृत । अहरिष्यत्,
अहरिष्यत ॥ धृञ् धारणे ॥ ४ ॥ धरति, धरते ॥ णीञ्
प्रापणे ॥ ५ ॥ नयति, नयते ॥ डुपचप् पाके ॥ ६ ॥ पचति,
पचते । पपाच । पेचिथ, पपक्थ । पेचे । पक्तासि, पक्तासे ॥

१-भरण वस्त्रानादिना साहाय्यकरण पूरणकरण च ॥ २-‘रीङ्
ऋतः’ इति सूत्राद् रीङोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रकृतसूत्रेण ह्रस्वरिङ्विधानसामर्थ्यात्
‘अकृत्सार्वधातुफ्यो-’ इत्यादिना दीर्घो न, तदेव सूचयति-‘रीङि’
इत्यादिना ॥ ३-हरण प्रापण स्तेयो नाशन स्वीकारश्च ॥

भज सेवायाम् ॥ ७ ॥ भजति, भजते । वभाज, मेजे । भक्तासि,
भक्तासे । भक्ष्यति, भक्ष्यते । अभाक्षीत्, अगक्त । अभक्षाताम् ॥
यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु ॥ ८ ॥ यजति, यजते ॥

लित्यभ्यासस्योभयेषाम् ६ । १ । १७ ॥

वज्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं लिति । इयाज ॥

वचिस्त्रयपियजादीनां किति ६ । १ । १५ ॥

वचिस्त्रयोर्यजादीनां च सम्प्रसारणं स्यात् किति । ईजतु ।

ईजु । इयजिय, इयष्ट । ईजे । यष्टा ॥

पठोः कः सि ८ । २ । ४१ ॥

यक्ष्यति, यक्ष्यते । इज्यात्, यक्षीष्ट । अयाक्षीत्, अयष्ट ॥

वह प्रौढणे ॥ ९ ॥ वहति, वहते । उवाह । ऊहतु । ऊहु ।
उवाहिथ ॥

अपस्तथोर्धोऽयः ८ । २ । ४० ॥

अप परयोस्तथोर्व स्यान्न तु दधाते ॥

ढो ढे लोपः ८ । ३ । १३ ॥

मत्विहोरोढवर्णस्य ६ । ३ । ११२ ॥

१-यच्चाद्या अधो निर्दिश्यन्ते—

यच्चिपिर्वर्तिथव वनिर्वत वनेज इत्यपि ।

हृन्वर्गं श्यनिर्वने यज्जगता स्यरिमे नव ॥ इति ॥

२-यस्य दस्य च कः न्यात मकारे परे ॥ ३-प्रापण सकम्पादियु
न्यासनिधा नननम् ॥

अनयोरवर्णस्य ओत्स्याड्ढलोपे । उवोढ । ऊहे । वोटा ।
वन्त्यति । अवाक्षीत् । अवोढाम् । अवाद्भु । अवाक्षी । अवोढम् ।
अवोढ । अवाक्षम् । अवाक्ष्व । अवाक्षम् । अवोढ । अवक्षाताम् ।
अवक्षत । अवोढा । अवक्षायाम् । अवोढ्वम् । अवक्षि ।
अवक्ष्वहि । अवक्ष्महि ॥

इति भ्वादयः ॥ १ ॥

अथादादयः

अद् भक्षणे ॥ १ ॥

अदिप्रभृतिभ्यः ञपः २ । ४ । ७२ ॥

लुक् स्यात् । अत्ति । अत्त । अदन्ति । अत्ति । अत्थ ।
अत्य । अत्ति । अद् । अद् ॥

लित्यन्यतरस्याम् २ । ४ । ४० ॥

अदो वस्त्व वा स्याल्लिटि । जघास । उपधालोप ॥

शासिवसिघसीनां च ८ । ३ । ६० ॥

ङणकुभ्या परस्यैषा सस्य प स्यात् । घस्य चत्वंम् । जक्षतु ।
जक्षु । जघसिव । जक्षथु । जक्ष । जघास, जघस । जक्षिव ।
जक्षिम । आद । आदतु । आदु ॥

१-अदादिभ्यः परस्य ञपो लुक् स्यादित्यर्थः ॥ २-‘गमहनजनखनघसा
लोपः किङ्त्वनडि’ इत्यनेनेत्यर्थः ॥ ३-‘अद्’ धातोर्लिटि तस्य तसादेशे तसोऽनुसि
‘लित्यन्यतरस्याम्’ इति वैकल्पिकघस्लादेशेऽनुबन्धलोपे द्वित्वेऽभ्यासकार्ये
‘गमहन-’ इत्युपधालोपे ‘जघम् अतुस्’ इति जाते घस्य चत्वेन ककारे
‘शासिवसि-’ इति धातुसकारस्य पकारे कृप्सयोगे धे प्रत्ययस्य रुत्वे विसर्गे
च ‘जक्षतु’ इति सिद्धम् । पक्षे ‘आदतुः’ इति, अत्र ‘अद् अतुम्’ इत्य-
वस्थाया द्वित्वेऽभ्यासकार्ये ‘अत आदेः’ इति दीर्घे कृते शेष समानम् ॥

इडच्यतिर्व्ययतीनाम् ७ । २ । ६६ ॥

अद् ऋ व्येञ् एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात् । आदिथ ।
अत्ता । अत्स्यनि । अत्तु । अत्तात् । अत्ताम् । अदन्तु ॥

हुङ्लभ्यो हेर्धिः ६ । ४ । १०१ ॥

होर्ङ्लन्तेभ्यश्च हेर्धि स्यात् । अद्धि । अत्तात् । अत्तम् ।
अत्त । अदानि । अदाव । अदाम ॥

अटः सर्वेषाम् ७ । ३ । १०० ॥

अट परस्यापृक्तसार्वधातुकस्य अट् स्यात्सर्वमतेन । आदत् ।
आत्ताम् । आदन् । आद । आत्तम् । आत्त । आदम् । आद्व । आद्व ।
अद्यात् । अद्याताम् । अद्यु । अद्यात् । अद्यास्ताम् । अद्यासु ॥

लुङ्मनोर्वस्लृ २ । ४ । ३७ ॥

अदो वस्लृ स्यान्लुङि सनि च । लृदित्त्वादङ् । अवसत् ।
आत्स्यत् ॥ हन हिसागत्यो ॥ २ ॥ हन्ति ॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि
दिङिति ६ । ४ । ३७ ॥

अनुनामिकान्तानामेषा वनतेश्च लोप स्याज्झञादौ किति
दिङि परे । यमिगमिनमिगमिङनिमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः । तनु
क्षणु क्षिणु ऋणु तृणु वृणु वनु मनु तनोत्यादयः । हन् ।
हन्ति । हनि । हय । हय । हन्मि । हन्व । हन्म । जघान ।
जन्तु । जह ॥

अभ्यानाञ्च ७ । ३ । ५५ ॥

अभ्याना अभ्य हन्तेर्ह्यङ् लृङ् स्यात् । जघनिय, जघन्थ ।

आदेशस्यानेकाच्चादेकाच इतीगिणेष्वामावादिट् । 'अतो हलादे' इति वृद्धौ प्राप्तायान्—

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ १ । १ । ५७ ॥

परनिमित्तोऽत्रादेशः स्थानिवत्, स्थानिभूतादच पूर्वत्वेन दृष्टव्यं विधौ कर्तव्ये । इत्यल्लोमस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । अवधीत् । अहनिष्यत् ॥ यु मिश्रणामिश्रणयो ॥ ३ ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि ७ । ३ । ८९ ॥

लुग्विषये उतो वृद्धिः पिति हलादौ सार्वधातुके नत्वन्यस्तस्य । यौति । युत । युवन्ति । यौषि । युय । युय । यौमि । युव । युम । युयाव । यविता । यविष्यति । यौतु, युतात् । अयौत् । अयुतान् । अयुवन् । युयात् । इह उतो वृद्धिर्न, भाष्ये— 'पिञ्च डिन्न डिञ्च पित्त' इति व्याख्यानात् । युयातान् । युयु । यूयात् । यूयास्तान् । यूयामु । अयावीत् । अयविष्यत् ॥ या प्राप्ते ॥ ४ ॥ यानि । यान । यान्ति । ययौ । याना । यात्यति । यातु । अयात् । अयानान् ॥

लङः शाकटायनस्यैव ३ । ४ । १११ ॥

आदन्तात्परस्य लङो षेर्जुन् वा त्यात् । अयु, अयान् । यायात् । यायानान् । यायु । यायात् । यायास्तान् । यायामु । अयामीत् । अयात्यत् । वा गतिर्गन्धनयो ॥ ५ ॥ मा दीमौ ॥ ६ ॥

१-मिश्रण मेलनतद्विरुद्धनमिश्रणम् ॥ २-'अयौत्, अयो' इत्यत्र 'यो' डिच्वाद् वृद्धिर्न त्यात् युतात्, युमा, युमान्' एषु तिप्तिनिमित्ता मिच्चाद् वृद्धिः त्यात्, इत्याद्यङ्गानामाह—'भाष्ये' इति । यदाभेदिकं भिन् तद् डिञ्च भवति एवं यदाभेदिकं डिन् तत्पिञ्च भवति इति तदर्थः ॥ ३-इह 'अङ्गसार्वधातुक्यो' इति दीर्घः ॥ ४-विचि वृद्धिः परस्मैभेदेऽपि इति वृद्धिः ॥ ५-प्राप्तं गतिर्न तु नमनम् ॥ ६-उल्लङ्घनादिति परत्वनम् ॥ ७-यमरनेति कम् ॥ ८-उल्लाहने च हिवाया मूचने चापि गन्धनम् । इत्यनरः ॥

ष्णा शौचे ॥ ७ ॥ आ पाके ॥ ८ ॥ द्रा कुत्साया गतौ ॥ ९ ॥
प्सा भक्षणे ॥ १० ॥ रा दाने ॥ ११ ॥ ला आदाने ॥ १२ ॥
दाप् लवने ॥ १३ ॥ पा रक्षणे ॥ १४ ॥ ख्या प्रकथने ॥ १५ ॥
अय सौर्वधातुक एव प्रयोक्तव्य ॥ विद् ज्ञाने ॥ १६ ॥

विदो लटो वा ३ । ४ । ८३ ॥

वेत्तेर्लट परस्मैपदाना णलदयो वा स्युः । वेद । विदतु ।

विदु । वेत्थ । विदथु । विद । वेद । विद्व । विद्म । पक्षे—
वेत्ति । वित्त । विदन्ति ॥

उपविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ३ । १ । ३८ ॥

एभ्यो लिटि आम्वा स्यात् । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि
न गुण । विदाञ्चकार, विवेद् । वेदिता । वेदिष्यति ॥

विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ३ । १ । ४१ ॥

वेत्तेर्लेटि आम् गुणाभावो लोटो लुक् लोटन्तकरोत्यनु-
प्रयोगश्च वा निपात्यते पुंरुषवचने न विवक्षिते ॥

तनादिकृञ्भ्य उः ३ । १ । ७९ ॥

१-शौचमत्र स्नानम् ॥ २-आदान ग्रहणम् ॥ ३-लवन छेदनम् ॥
४-लटि 'ख्याति' । लोटि 'ख्यातु' । लङि 'अख्यात्' । विविलिङि 'ख्यायात्' ।
न तु लिङादावस्य प्रयोगः ॥ ५-आम्सन्निधौ निपातनादित्यर्थः, तेनाम्-
सन्निधान एवातो लोपस्य स्थानिवद्भावेन न गुणः । आमोऽसन्निधाने तु
'वेदिता' इत्यादौ गुणो भवत्येव ॥ ६-सूत्रे 'विदाङ्कुर्वन्तु' इति प्रथम-
पुरुषवहुवचनप्रयोगदर्शनादेतत्सूत्रविहित कार्यं तत्रैव स्यान्नान्यत्र इत्यत
आह-पुरुषेति । सूत्रेतिशब्देन तयोरत्राविवक्षा ॥

तनादे कृञश्च उ प्रत्यय स्यात् । शपोऽपवाद । गुणौ ।
विदाङ्करोतु ॥

अत उत्सार्वधातुके ६ । ४ । ११० ॥

उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽत उत्सार्वधातुके किङिति । विदाङ्कुरुतात् ।
विदाङ्कुरुताम् । विदाङ्कुर्वन्तु । विदाङ्कुरु । विदाङ्कुराणि । अवेत् ।
अवित्ताम् । अविदु ॥

दश्च ८ । २ । ७५ ॥

वातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि रुर्वा । अवे , अवेत् । विद्यात् ।
विद्याताम् । विद्यु । विद्यात् । विद्यास्ताम् । अवेदीत् । अवेदिष्यत् ॥
अस् भुवि ॥ १७ ॥ अस्ति ॥

श्वसोरह्योपः ६ । ४ । १११ ॥

श्वस्यास्तेश्वातो लोप सार्वधातुके किङिति । स्त । सन्ति ।
अस्ति । स्थ । स्थ । अस्मि । स्त । स्म ।

उपमर्गग्रादुभ्यामस्तिर्यचपर ८ । ३ । ८७ ॥

उपसर्गेण ग्रादुसश्चास्ते सस्य षो यकारेऽचि च परे ।
निष्यात् । प्रनिपन्ति । ग्रादु षन्ति । यचपर किम् ? अभिस्त ॥

१-ऋकारस्य गुण आर्षधातुकनिमित्तः । उकारस्य गुण सार्वधातुक-
निमित्तः ॥ २-ज्ञानार्थकाद् 'विद्' वातोर्लोपि 'विदाङ्कुर्वन्तु-' इत्यादिना
आम्प्रत्यये गुणाभावे लोटो लुकि लोटन्तकृञोऽनुप्रयोगे 'विदाम् कृ लोट्' इति
जाते लोटस्तिवादेशे 'एव' इत्युक्ते शप प्रमान्य 'तनादिङ्गन्म उ' इति
उप्रत्यये तस्य आर्षधातुक्त्वे गुणे 'नुह्यो-' इत्यादिना तुञ्जन्तस्य तातङ्गादेशे
'अत उत्सार्वधातुके' इति ककारोत्तराकारस्य उच्चे मकारस्यानुस्वारो परमगर्णे
च 'विदाङ्कुरुतात्' इति सिद्धम् ॥ ३-अत्र हलि चेति 'गातस्य दीर्घस्य 'न
भञ्जुर्धुताम्' इति निषेधः ॥

अस्तेभूः २ । ४ । ५२ ॥

आर्धधातुके । बभूव । भविता । भविष्यति । अस्तु, स्तात् ।

स्ताम् । सन्तु ॥

ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ६ । ४ । ११९ ॥

धोरस्तेश्च एत्त्व स्याद्धौ परे अभ्यासलोपश्च । एत्त्वस्यासिद्ध-
त्वाद्धेर्वि । श्रसोरित्यलोप । तातड्पक्षे एत्त्व न, परेण तातडा
वाधात् । एंवि, स्तात् । स्तम् । स्त । असानि । असाव ।
असाम । आसीत् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । स्याताम् ।
स्युः । भूयात् । अभूत् । अभविष्यत् ॥ इण् गतौ ॥ १८ ॥
एति । इत. ॥

ईणो यण् ६ । ४ । ८१ ॥

अजादौ प्रत्यये परे । यन्ति ॥

अभ्यासस्यासवर्णे ६ । ४ । ७८ ॥

अभ्यासस्य डवर्णोवर्णयोग्यिडुवडौ स्तोऽसवर्णेऽचि । ईयाय ॥

१-सत्तार्थकात् 'अस्' धातोर्लोपि तस्य सिपि सेर्हित्वे शपि तस्य लुकि
'अस् हि' इति जाते 'ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इति सकारस्यैत्त्वे 'श्रसोरलोपः'
इत्यकारलोपे 'असिद्धवदत्राभात्' इति सूत्रेणैत्त्वस्यासिद्धत्वाद् हेर्हित्वे 'एधि'
इति सिद्धम् । हेस्तातड्ढादेशपक्षे 'ध्वसो.-' इत्येत्त्व न भवति तातड्ढादेशस्य
परत्वेन वावकत्वात् । 'श्रसो.-' इत्यकारलोपे 'स्तात्' इति रूपम् ॥ २-अत्र
'अस्तिचिचोऽपृक्ते' इतीट् ॥ ३-'इको यणचि' इति यण वाधित्वा इयङि
प्राप्ते तस्यापवादः ॥ ४-अत्र इशब्दस्य द्वित्वे 'वाणादाङ्ग वलीय.' इति
न्यायेन सवर्णदीर्घे वाधित्वा परस्येकारस्य वृद्धौ पूर्वस्य 'अभ्यासस्यासवर्णे'
इति इयङ्ढादेशः ॥

दीर्घ इणः किति ७ । ४ । ६९ ॥

इणोऽभ्यासस्य दीर्घ स्यात् किति लिटि । ईर्यतुः । ईयु ।
इययिथ, इयेथ । एता । एष्यति । एतु । ऐत् । ऐताम् । आयन् ।
इयात् ॥

एतेर्लिङि ७ । ४ । २४ ॥

उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्व आर्धधातुके किति लिङि ।
निरियात् । उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् । अभीयात् । अणः
किम् ? समेयौत् ॥

इणो गा लुङि २ । ४ । ४५ ॥

गातिस्थेति सिचो लृक् । अगात् । ऐष्यत् ॥ शीड
स्वप्ने ॥ १९ ॥

शीडः सार्वधातुके गुणः ७ । ४ । २१ ॥

क्ङिति चेत्यस्यापवाद । शेते । शयाते ॥

शीडो रुट् ७ । १ । ६ ॥

शीड परस्य ज्ञादेशस्यातो रुडागम स्यात् । शेते । शेपे ।
शयाथे । शेव्वे । शये । शेवहे । शेमहे । शिश्ये । शिष्याते ।
शिष्यिरे । शयिता । शयिष्यते । शेताम् । शयाताम् । अशेत ।
शयाताम् । अशेरत । शयीत । शयीयाताम् । शयीरन् ।
२ यि नी ८ । अशयिष्ट । अशयिष्यत ॥ इड् अध्ययने ॥ २० ॥

१-द्वित्वोत्तर परेकारस्य यणि प्रवेकारस्य दीर्घ ॥ २-उपसर्गात्परस्य
इण्धातुत्वस्योभयस्याश्रयणमत्राभीष्टमिति नान्तादिवदिति, ह्रस्वो नेति
भावः ॥ ३-'सम् आङ् ईयात्' इति स्थितौ आङ् सट् गुणे परादि-
वद्भावेनैकारे ण्त्वात् प्रातो ह्रस्वोऽणग्रहणानुवर्तनान्न ॥

इडिकावध्युपसर्गतो न व्यभिचरत. । अवीते । अवीयाते ।

अधीयते ॥

गाड् लिटि २ । ४ । ४९ ॥

इडो गाड् स्याल्लिटि । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे ।

अध्येता । अध्येष्यते । अवीताम् । अवीयाताम् । अवीयताम् ।

अधीष्व । अधीयाथाम् । अधीन्वम् । अँव्यये । अव्ययावहै ।

अध्ययामहै । अध्येत । अँव्यैयाताम् । अव्यैयत । अव्यैया ।

अव्यैयाथाम् । अध्यैन्वम् । अव्यैयि । अव्यैवहि । अव्यैमहि ।

अवीयीत । अवीयीयाताम् । अवीयीरन् । अव्येषीष्ट ॥

विभाषा लुङ्लुङौः २ । ४ । ५० ॥

इडो गाड् वा स्यात् ॥

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्जिण्डित् १ । २ । १ ॥

गाडादेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽञ्जित प्रत्यया डित स्यु ॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि ६ । ४ । ६६ ॥

एषामात ईत्स्याद्वलादौ ऋडित्यार्धधातुके । अव्यगीष्ट, अव्यैष्ट ।

अव्यगीष्यत, अव्यैष्यत ॥ दुह प्रपूरणे ॥ २१ ॥ दोग्धि । दुग्ध. ।

१-इमौ घातू अद्युपसर्गं कदापि न परित्यजत इति भावः ॥

२-‘अधि इ इट्’ इति स्थितौ ‘टित आत्मनेपदानाम्-’ इति टेरत्वे ‘एत ऐ’ इति ‘ऐ’ आदेशे, आडागमे वृद्धौ शपि, तस्य लुकि ‘इङ्’ धातोर्गुणायदेश-
गोरुपसर्गेकारस्य यणि ‘अध्यै’ इति सिद्धम् ॥ ३-आडागमे इयङ्ङादेशे
वृद्धौ, उपसर्गस्य यणि निर्दिष्टपद सिद्धम् ॥ ४-अत्र ‘दादेर्धातोर्धः’ इति
इत्य घ, ‘झपस्तथोर्धो घः’ इति तस्य घ. इति स्मर्तव्यम् ॥

दुहन्ति । धोक्षि । दुग्धे । दुहाते । दुहते । धुक्षे । दुहाथे । धुग्ध्वे ।
 दुहे । दुह्वहे । दुह्वहे । दुदोह, दुदुहे । दोग्धासि, दोग्धासे ।
 धोक्ष्यति, धोक्ष्यते । दोग्धु, दुग्धात् । दुग्धाम् । दुहन्तु । दुग्धि,
 दुग्धात् । दुग्धम् । दुग्ध । दोहानि । दोहाव । दोहाम् । दुग्धाम् ।
 दुहाताम् । दुहताम् । वुक्ष्व । दुहाथाम् । वुग्ध्वम् । दोहै ।
 दोहावहै । दोहामहै । अधोक् । अदुग्धाम् । अदुहन् । अदोहम् ।
 अदुग्ध । अदुहाताम् । अदुहत । अधुग्ध्वम् । दुह्यात्, दुहीत ।

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु १ । २ । ११ ॥

इक्समीपाद्बल. परौ झलादी लिङ्सिचौ कितौ स्तस्तडि ।
 धुक्षीष्ट ॥

शल इगुपधादनिटः कसः ३ । १ । ४५ ॥

इगुपधो य शलन्तस्तस्मादनिटश्चले कसादेश स्यात् ।
 अधुक्षत् ॥

लुग्या दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ७ । ३ । ७३ ॥

एषा कसस्य लुग्या स्यादन्त्ये तडि । अदुग्व, अधुक्षत ॥

कसस्याचि ७ । ३ । ७२ ॥

अजादौ तडि कसस्य लोप । अधुक्षाताम् । अवुक्षन्त ।

दु वा., अधुक्षया. । अवुक्षायाम् । अधुग्ध्वम्, अवुक्ष्वम् ।
 अधुक्षि । अदुह्वहि, अधुक्षावहि । अधुक्षामहि । अधोक्ष्यत ॥

१-‘एकाचो वशो भष्-’ इति दस्य भष्भावेन घ ॥ २-वातो
 इत्यविकृत विशेष्यमादाय शल इति विशेषणेन तदन्तविधि. ॥
 ३-‘अलोऽन्त्यस्य’ इति निवमेनान्तस्याकारस्यैव लोप. ॥

एव दिह उपचये ॥ २२ ॥ लिह आस्वादने ॥ २३ ॥ लेढि ।
लीढ^३ । लिहन्ति । लेक्षि^४ । लीढे । लिहाते । लिहते । लिक्षे । लिहाथे ।
लीढ्वे । लिलेह, लिलिहे । लेढासि, लेढासे । लेक्ष्यति, लेक्ष्यते ।
लेहु । लीढाम् । लिहन्तु । लीढि । लेहानि । लीढाम् । अलेट्,
अलेड् । अलिक्षत्, अलीढ, अलिक्षत । अलेक्ष्यत्, अलेक्ष्यत ॥
ब्रून् व्यक्ताया वाचि ॥ २४ ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ३ । ४ । ८४ ॥

ब्रुवो लटस्तिवादीना पञ्चाना णलादय पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाहा-
देशः । आह । आहतु । आहु ॥

आहस्यः ८ । २ । ३५ ॥

ज्ञलि परे । चर्त्वम् । आत्य । आहत्यु । ॥

ब्रुव ईट् ७ । ३ । ९३ ॥

ब्रुव परस्य हलादे पित ईट् स्यात् । ब्रवीति । ब्रूतः ।
ब्रुवन्ति । ब्रूते । ब्रुवाते । ब्रुवते ॥

ब्रुवो वचिः २ । ४ । ५३ ॥

आर्धधातुके । उवाच । ऊचतु । ऊचु । उवचिथ, उवक्थ ।
ऊचे । वक्तासि, वक्तासे । वक्ष्यति, वक्ष्यते । ब्रवीतु, ब्रूतात् ।

१-उपचयो वृद्धिः । देग्धि, दिग्धे । दिदेह, दिदिहे । देग्धा । धेक्ष्यति,
धेक्ष्यते । देग्धु, दिग्धाम् । अधेक्, अदिग्ध । दिह्यात्, दिहीत । दिह्यात्,
धिक्सीष्ट । अधिक्षत्, अदिग्ध, अधिक्षत । अधेक्ष्यत्, अधेक्ष्यत ॥

२-आस्वादनं स्निग्धस्य वस्तुनो जिह्वया रसानुभवः ॥ ३-‘ढ्रलोपे—’ इति
दीर्घः ॥ ४-इस्य ढत्वे कृते ‘पढो. कः वि’ इति कः ॥ ५-आहो हस्य यः
स्याज्झलि पर इति सूत्रार्थः ॥

ब्रुवन्तु । ब्रूहि । ब्रवाणि । ब्रूताम् । ब्रवै । अब्रवीत्, अब्रूत ।
ब्रूयात्, ब्रूवीत । उच्यात्, वक्षीष्ट ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ३ । १ । ५२ ॥

एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् ॥

वच उम् ७ । ४ । २० ॥

अङि परे । अवोचत्, अवोचत । अवक्ष्यत्, अवक्ष्यत ।
(ग० सू०) चर्करीत च । चर्करीतमिति यङ्लुगन्तस्य सज्ञा,
तददादौ बोध्यम् ॥ ऊर्णुञ् आच्छादने ॥ २५ ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ७ । ३ । ९० ॥

वा वृद्धि स्याद्वलादौ पिति सार्ववातुके । ऊर्णोति, ऊर्णोति ।
ऊर्णुत । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते ।
(ऊर्णोतेराम्नेति वाच्यम्) ॥

न न्द्राः संयोगादयः ६ । १ । ३ ॥

अचः परा संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति । नृशब्दस्य

१-वच उमागमोऽङि परे ॥ २-नृशब्द एवात्र णत्वेन 'णु' इति श्रूयते,

नकारजावनुस्वारपञ्चमौ शलि धातुषु ।

सकारजदशकारश्चे पांड्वर्गस्तवर्गजः ॥

इत्यभियुक्तोक्ते । अस्यायमर्थः-धात्ववयवशलि परे कुत्रचिदनुस्वारः
कुत्रचित् पञ्चमवर्णां डकारादिश्च दृश्यते तौ नकारजौ । अनुस्वारो यथा-
ससु, व्वसु, भ्रसु इत्यादौ । पञ्चमो यथा-अङ्क, अञ्च, लुण्ठ, मन्थ, तुम्फ
इत्यादौ । चकारे परे यः शकारो दृश्यते 'ओनश्चू' इत्यादौ स द्युत्वनिष्पन्न
सकारजः । रेफप्रकाराभ्यां परष्टवर्गस्तवर्गजः, यथा-रेफात् परः 'ऊर्णु' इति
प्रकारात्पर टवर्गस्तवर्गजः 'द्यु' 'श्रा' इत्यादौ ॥

द्विवम् । ऊर्गुनाव । ऊर्गुनुवतु । ऊर्गुनुवु ॥

विभाषोर्णोः १ । २ । ३ ॥

इडादिप्रत्ययो वा ङित्स्यात् । ऊर्गुनुविथ, ऊर्गुनविथ ।
ऊर्गुविता, ऊर्गविता । ऊर्गुविष्यति, ऊर्गविष्यति । ऊर्गौतु,
ऊर्गौतु । ऊर्गवानि । ऊर्गवै ॥

गुणोऽपृक्ते ७ । ३ । ९१ ॥

ऊर्णोतेर्गुणोऽपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके । वृद्धयपवाद ।
और्णोत् । और्णो । ऊर्गुयात् । ऊर्गुया । ऊर्गुवीत । ऊर्गूयात् ।
ऊर्गुविषीष्ट, ऊर्गविषीष्ट ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ७ । २ । ६ ॥

इडादौ सिचि वा वृद्धि परस्मैपदे परे । पक्षे गुण ।
और्णोवीत्, और्णुवीत्, और्णवीत् । और्णाविष्टाम्, और्णुविष्टाम्,
और्णविष्टाम् । और्णुविष्ट, और्णविष्ट । और्णुविष्यत्, और्णविष्यत् ।
और्णुविष्यत, और्णविष्यत ॥

इत्यदादय ॥ २ ॥

१-‘ऊर्गुज्’ धातोर्लङि ‘और्णु इ स ई त्’ इति दशायाम् ‘ऊर्णोतेर्वि-
भाषा’ इति वृद्धिपक्षे यथाप्राप्तशास्त्रकार्ये ‘और्णावीत्’ इति ‘विभाषोर्णोः’
इति द्विद्वावपक्षे उवङ्ङादेशे ‘और्णुवीत्’ इति । द्विद्वावाभावपक्षे
गुणे ‘और्णवीत्’ इति ॥

अथ जुहोत्यादयः

हु दांनादनयो ॥ १ ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः २ । ४ । ७५ ॥

शपः श्लुः स्यात् ॥

श्लौ ६ । १ । १० ॥

घातोर्द्वे स्तः । जुहोति । जुहुतः ॥

अदभ्यस्तात् ७ । १ । ४ ॥

ईस्यात्स्यात् । हुस्तुवोरिति यण् । जुहति ॥

भीहीभृहुवां श्लुवच्च ३ । १ । ३९ ॥

एभ्यो लिटि आम् वा स्यादामि श्वाविव कार्यं च । जुहवाञ्चकार,

जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु, जुहुतात् । जुहुताम् । जुहुतु ।

जुहुधि । जुहवानि । अजुहोत् । अजुहुताम् ॥

जुसि च ७ । ३ । ८३ ॥

इगन्ताङ्गस्य गुणोऽजादौ जुसि । अजुह्वु । जुहुयात् ।

हूयात् । अहौषीत् । अहोष्यत् ॥ जिभी भये ॥ २ ॥ विभेति ॥

भियोऽन्यतरस्याम् ६ । ४ । ११५ ॥

इकारो वा स्याद्भ्रल्लदौ क्छिति सार्ववातुके । विभित्,

भीत । विभ्यति । विभयाञ्चकार, विभाय । भेता । भेष्यति ।

विभेतु, विभितात्, विभीतात् । अविभेत् । विभीयात् । भीयात् ।

१-दाने अदने चेत्यर्थः । इह दान होमकरणरूपम् । अदन भक्षणम् । २-अन्यस्तात् परत्य ज्ञत्य अत् स्यात् । अत्र 'उभे अन्यन्तम्' इति अन्यस्तसञ्ज्ञा ॥

अभैषीत् । अभेष्यत् ॥ ह्री लज्जायाम् ॥ ३ ॥ जिहेति । जिहीतः ।
जिहियति । जिहयाञ्चकार, जिहाय । हेता । हेप्यति । जिहेतु ।
अजिहेत् । जिहीयात् । हीयात् । अहैषीत् । अहेष्यत् ॥ प
पालनपूरणयो. ॥ ४ ॥

अर्तिपिपत्योश्च । ७ । ४ । ७७ ॥

अभ्यासस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ । पिपर्ति ॥

उदोष्ठ्यपूर्वस्य ७ । १ । १०२ ॥

अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ऋत् तदन्तस्याङ्गस्य उत् स्यात् ॥

हलि च ८ । २ । ७७ ॥

रेफवान्तस्य वातोरुपधाया इको दीर्घो हलि । पिपूर्तः ।
पिपुरति । पपार ॥

शुद्धां ह्रस्वो वा ७ । ४ । १२ ॥

एषा लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पप्रतु. ॥

ऋच्छत्यताम् ७ । ४ । ११ ॥

तौदादिकऋच्छेऋधातोर्ऋता च गुणो लिटि । पपरतुः ।
पपरु ॥

वृतो वा ७ । २ । ३८ ॥

१-‘वृ ऋत’ इति पदच्छेदः । ‘वृ’ इति निरनुबन्धकग्रहणेन ‘वृङ्-
वृजो’ उभयोर्ग्रहणं भवति ॥

वृड्वृज्भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि । परीता,
परिता । परीष्यति, परिष्यति । पिपर्तु । अपिप । अपिपूर्ताम् ।
अपिपरु । पिपूर्यात् । पूर्यात् । अपरीरत् ॥

सिचि च परस्मैपदेषु ७ । २ । ४० ॥

अत्र इटो न दीर्घ । अपारिष्टाम् । अपरीष्यत्, अपरिष्यत् ॥
ओहाक् त्यागे ॥ ५ ॥ जहाति ॥

जहातेश्च ६ । ४ । ११६ ॥

इद्वा स्याद्भलादौ किडति सार्वधातुके । जहति ॥

ई हल्यघोः ६ । ४ । ११३ ॥

श्राभ्यस्तयोरात् ईत् स्यात् सार्वधातुके किडति हलादौ न
तु घो । जहीत ॥

श्राभ्यस्तयोरात् ६ । ४ । ११२ ॥

अनयोरातो लोप किडति सार्वधातुके । जहति । जहौ ।
हाता । हास्यति । जहातु, जहितात्, जहीतात् ॥

आ च हौ ६ । ४ । ११७ ॥

जहातेर्हौ परे आ स्याच्चादिदीतौ । जहाहि, जहिहि, जहीहि ।

अजहात् । अजहु ॥

लोपो यि ६ । ४ । ११८ ॥

जहातेरालोपो यादौ सार्वधातुके । जह्यात् । एर्द्धिडि ।
हेयात् । अहासीत् । अहास्यत् ॥ माङ् माने शब्दे च ॥ ६ ॥

भृजामित् ७ । ४ । ७६ ॥

भृज् माङ् ओहाङ् एषा त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् लौ ।
मिमीते । मिमाते । मिमते । ममे । माता । मास्यते । मिमीताम् ।
अमिमीत । मिमीत । मासीष्ट । अमास्त । अमास्यत ॥ ओहाङ्
गतौ ॥ ७ ॥ जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । हाता । हास्यते ।
जिहीताम् । अजिहीत । जिहीत । हासीष्ट । अहास्त । अहास्यत ॥
डुभृज् वारणपोषणयोः ॥ ८ ॥ विभर्ति । विभृतः । विभ्रति ।
विभृते । विभ्राते । विभ्रते । विभराञ्चकार, वभार । वभर्य ।
वभृव । विभराञ्चक्रे, वभ्रे । भर्तासि, भर्तासे । भरिष्यति, भरिष्यते ।
विभर्तु । विभराणि । विभृताम् । अविभः । अविभृताम् । अविभरुः ।
अविभृत । विभृयात्, विभ्रीत । भ्रियात्, भ्रूषीष्ट । अभाषीत्,
अभृत । अभरिष्यत्, अभरिष्यत ॥ डुदाज् दाने ॥ ९ ॥ ददाति ।
दत्तः । ददति । दत्ते । ददाते । ददते । ददौ, ददे । दातासि,
दातासे । दास्यति, दास्यते । ददातु ॥

दाधा घ्वदाप् १ । १ । २० ॥

दारूपा वारूपाश्च धातवो घुसज्ञाः स्युर्दाप्दैपौ विना ।
घसोरित्येत्त्वम् । देहि । दत्तम् । अददात्, अदत्त । दद्यात्,
ददीत । देयात्, दासीष्ट । अँदात् । अदाताम् । अदुः ॥

स्थाघ्वोरिच्च १ । २ । १७ ॥

अनयोरिदन्तादेश सिच्च कित्स्यादात्मनेपदे । अँदित ।
अदास्यत्, अदास्यत ॥ डुधाज् वारणपोषणयोः ॥ १० ॥ दधाति ॥

१-‘आतो लोप-’ इत्यालोपः ॥ २-अत्र ‘रिङ्शयग्लिङ्क्षु’ इति
रिङ्भावः ॥ ३-‘उश्च’ इति कित्वाद्गुणाभावः ॥ ४-‘गातिस्था-’ इति
सिचो लुक् ॥ ५-इत्वे ‘ह्रस्वादङ्गात्’ इति ह्रस्वात्परत्वात्सिचः सकारस्य लोपः ॥

दधस्तथोश्च ८ । २ । ३८ ॥

द्विरुक्तस्य झघन्तस्य वाओ वशो भष् स्यात्तयोः स्त्वोश्च परतः ।
धत्त । दधति । दधासि । धत्थ । धत्थ्य । वत्ते । दधाते । दधते ।
धत्से । धद्ध्ये । ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च । घेहि । अदधात्,
अधत्त । दध्यात्, दधीत । धेयात्, धासीष्ट । अघात्, अधित ।
अधास्यत्, अधास्यत ॥ णिजिर् शौचैर्पोषणयोः ॥ ११ ॥ (इ
इत्संज्ञा वाच्या) ॥

णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ ७ । ४ । ७५ ॥

णिज्विज्विषामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ । नेनेक्ति । नेनक्तिः ।
नेनिजति । नेनित्ते । निनेज, निनिजे । नेक्ता । नेक्ष्यति, नेक्ष्यते ।
नेनेक्तु । नेनिग्धि ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ७ । ३ । ८७ ॥

लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । नेनित्ताम् । अनेनेक् ।
अनेनित्ताम् । अनेनिजुः । अनेनिजम् । अनेनित्त । नेनिज्यात् ।
नेनिजीत । निज्यात्, निक्षीष्ट ॥

इरितो वा ३ । १ । ५७ ॥

इरितो धातोश्च्लेरङ् वा परस्मैपदेषु । अनिजत्, अनैक्षीत्,
अनित्त । अनेक्ष्यत्, अनेक्ष्यत ॥

इति जुहोत्यादयः ॥ ३ ॥

१-अस्मिन्सूत्रे 'दध' इत्यनन कृतद्विर्वचनाभ्यासकार्यस्य 'दुवाङ्'
त्यस्यैव ग्रहणं भवति न तु 'दध धारणे' इत्यस्य इति ॥ २-शौचपदेनात्र
वत्तृशालनं बोध्यम् ॥

अथ दिवादयः

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्ति-
गतिषु ॥ १ ॥

दिवादिभ्यः श्यन् ३ । १ । ६९ ॥

शपोऽपवादः । हलि चेति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव ।
देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् ।
अदेवीत् । अदेविष्यत् ॥ एव पिवु तैन्तुसन्ताने ॥ २ ॥
नृती गात्रविक्षेपे ॥ ३ ॥ नृत्यति । ननर्त । नर्तिता ॥

सेऽसिचि कृतचृतच्छृदृदनृतः ७ । २ । ५७ ॥

एभ्यः परस्य सिग्भिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्येड्वा । नर्तिष्यति,
नर्त्स्यति । नृत्यतु । अनृत्यत् । नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्तीत् ।
अनर्तिष्यत्, अनर्त्स्यत् ॥ त्रसी उँद्वेगे ॥ ४ ॥ घा भ्राशेति श्यन्वा ।
त्रस्यति, त्रसति । तत्रास ॥

वा जृभ्रमुत्रसाम् ६ । ४ । १२४ ॥

एपा किति लिटि सेटि यलि च एत्वाभ्यासलोपौ वा । त्रेसतुः,
तत्रसतुः । त्रेसिय, तत्रसिय । त्रसिता ॥ शो तँनूकरणे ॥ ५ ॥

१-क्रीडा खेलनम् । विजिगीषा जयेच्छा । व्यवहार. क्रयविक्रयरूपः ।
द्युति. प्रकाशः । स्तुतिः प्रशसा । मोदो हर्ष । मदो गर्व । स्वप्नः शयनम् ।
कान्तिरप्रेच्छा न तु द्युतिस्तस्याः पृथगुपादानात् ॥ २-श्यनः शकारः
सर्वधातुकस्यार्थः । तस्य छित्वाल्लघूपधगुणो न । नकारः स्वरार्थः ॥
३-तन्तुसन्तान सूचीव्यापारेण वस्त्रसंयोजनम्, सीव्यतीत्यादि रूपाणि ॥
४-उद्वेगो भयम् ॥ ५-सूक्ष्मकरण इत्यर्थः ॥

ओतः श्यनि ७ । ३ । ७१ ॥

लोप स्यात् । श्यति । श्यत । श्यन्ति । शशौ । शशतु ।
शाता । शास्यति ॥

विभाषा घ्राधेद्शाच्छासः २ । ४ । ७८ ॥

एभ्यस्तिचो लुग्व स्यात्परस्मैपदे परे । अशात् । अशाताम् ।
अशु । इट्सकौ । अशासीत् । अशासिष्टाम् ॥ छो छेदने ॥ ६ ॥
छयति ॥ षोऽन्तर्कर्मणि ॥ ७ ॥ स्यति । संसौ ॥ दोऽवखण्डने ॥ ८ ॥
घति । ददौ । देयात् । अदात् ॥ व्यध ताडने ॥ ९ ॥

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृञ्जतीनां डिति
च ६ । १ । १६ ॥

एषा सम्प्रसारण स्यात्किति डिति च । विव्यति । विव्याध ।
विविधतु । विविधु । विव्यविय, विव्यद्व । व्यद्वा । व्यत्स्यति ।
विव्येत् । विव्यात् । अव्यात्सीत् ॥ पुष पुष्टौ ॥ १० ॥ पुष्यति ।
पुषोष । पुषोषिय । पोष्टा । पोष्यति । पुषादीत्यङ् । अपुषत् ॥
शुष शोषणे ॥ ११ ॥ शुष्यति । शुशोष । अशुषत् ॥ णश
अदर्शने ॥ १२ ॥ नश्यति । ननाश । नेशतु ॥

रधादिभ्यश्च ७ । २ । ४५ ॥

१-अन्तर्कर्म विनाशकरणम् ॥ २-अत्र 'आदेच उपदेशेऽशिति' इति
लोपे 'आत औ णल' इति णल औकारादेशः ॥ ३-अवखण्डन शकृती-
त्यङ् ॥ ४-घ्राणादिना पीडाकरणमत्र ताडनम् ॥ ५-पुष्टि, पोषणम् ॥
६-विरसीभवने ॥

रश् नश् तृप् दृप् दृह् मुह् ण्युह् णिह् एभ्यो वलाद्यार्धधा-
तुकस्य वेट् स्यात् । नेशिय ॥

मस्जिनशोर्झलि ७ । १ । ६० ॥

तुम् स्यात् । ननष्ट । नेशिव, नेश्व । नेशिम, नेश्म । नशिता,
नष्टा । नशिष्यति, नड्क्ष्यति । नश्यतु । अनश्यत् । नश्येत् ।
नश्यात् । अनशत् ॥ पूङ् प्राणिप्रसवे ॥ १३ ॥ सूयते । सुषुवे ।
क्रादिनियमादिट् । सुषुषिपे । सुषुषिवहे । सुषुषिमहे । सविता,
सोता ॥ दूङ् परितापे ॥ १४ ॥ दूयते ॥ दीङ्क्षये ॥ १५ ॥ दीयते ॥

दीङो युङचि किङति ६ । ४ । ६३ ॥

दीङ परस्याजादे किङत आर्धधातुकस्य युट् । (वुग्युटावु-
वड्यणो सिद्धौ वक्तव्यौ) । दिदीये ॥

मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ६ । १ । ५० ॥

एषामात्त्व स्याल्ल्यपि चादेशित्येज्जनिमित्ते । दाता । दास्यति ।
(स्थाघोरित्वे दीङ प्रतिषेध) । अदास्त ॥ डीङ् विहायसा
गतौ ॥ १६ ॥ डीयते । डिङये । डयिता ॥ पीङ् पाने ॥ १७ ॥
पीयते । पेता । अपेष्ट ॥ माङ् माने ॥ १८ ॥ मायते । ममे ॥
जनी प्रादुर्भावे ॥ १९ ॥

१-अनयोर्नुमागमः स्याज्झलि परे ॥ २-इङभावे नैत्वाभ्यास-
लोपौ नुमोऽनुस्वारे 'प्रश्चभ्रस्ज-' इति शस्य पत्वेन तत्सिद्धिः ॥ ३-प्राणिप्रसवो
जीवजननम् ॥ ४-युटः सिद्धत्वेन न यण् ॥ ५-शिद्धिन्ने गुणवृद्धिनिमित्ते
इत्यर्थः ॥ ६-आकाशेन गमने ॥ ७-मान परिच्छेदकरणम् ॥
८-प्रादुर्भाव उत्पत्तिः ॥

ज्ञाजनोर्जा ७ । ३ । ७९ ॥

अनयोजदिश. स्याच्छिति । जायते । जज्ञे । जनिता ।

जनिष्यते ॥

दीपजनबुधपूरितायिध्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ३ । १ । ६१ ॥

एभ्यश्च्लेश्विण् वा स्यादेकवचने तशब्दे परे ॥

चिणो लुक् ६ । ४ । १०४ ॥

चिण परस्य लुक् स्यात् ॥

जनिवध्योश्च ७ । ३ । ३५ ॥

अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ङिति कृति च । अजनि,
अजनिष्ट ॥ दीपी दीप्तौ ॥ २० ॥ दीप्यते । दिदीपे । अदीपि,
अदीपिष्ट ॥ पद गतौ ॥ २१ ॥ पद्यते । पेदे । पत्ता । पत्सीष्ट ॥

चिण् ते पदः ३ । १ । ६० ॥

पदेश्च्लेश्विण् स्यात्तशब्दे परे । अपादि । अपत्साताम् ।
अपत्सत ॥ विद् सत्तायाम् ॥ २२ ॥ विद्यते । वेत्ता । अविक्त ॥
बुध अवगमने ॥ २३ ॥ बुध्यते । बोद्धा । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट ।
अबोधि, अबुद्ध । अभुत्साताम् ॥ युध सग्रहारे ॥ २४ ॥ युध्यते ।
वे । योद्धा । अयुद्ध ॥ सृज विसर्गे ॥ २५ ॥ सृज्यते ।
ससृजे । ससृजिषे ॥

१-अत्र 'गमद्गन-' इत्युपवालोपे कृते श्चुत्वम् ॥ २-अवगमन गानम् ॥

३-सम्प्रहार सग्रामकरणम् ॥ ४-यद्यपि त्यागरूपो विसर्गो वात्वर्थो
निर्दिष्टस्तथापि विपूर्वकसृजवातोरेव सोऽर्थः । नेवलस्य तु निमाणमर्थः ॥

सृजिदृशोर्ज्ञल्यमकिति ६ । १ । ५८ ॥

अनयोरमागम. स्याज्जलादावकिति । सृष्टा । सृक्ष्यति ।

सृक्षीष्ट । असृष्ट । असृक्षाताम् ॥ मृप तितिक्षायाम् ॥ २६ ॥
मृष्यति, मृष्यते । ममर्ष । ममर्षिथ । ममृषिणे । मर्षितासि ।
मर्षिष्यति, मर्षिष्यते ॥ णह वन्धने ॥ २७ ॥ नह्यति, नह्यते ।
ननाह । नेहिथ, ननद्ध । नेहे । नद्धा । नत्स्यति । अनात्सीत् ,
अनद्ध ॥

इति दिवादयः ॥ ४ ॥

अथ स्वादयः

पुञ् अ॒भिपवे ॥ १ ॥

स्वादिभ्यः श्नुः ३ । १ । ७३ ॥

शपोऽपवाद । सुनोति । सुनुत । हुशुवोरिति यण् ।
सुन्वन्ति । सु॒न्व , सुनुव । सुनुते । सुन्वाते । सुन्वते । सुन्वहे,
सुनुवहे । सुपाव, सुपु॒व । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै ।
सुनुयात् । सूयात् ॥

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ७ । २ । ७२ ॥

एभ्यस्तिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । असावीत् , असोष्ट ॥ चिञ्
चयने ॥ २ ॥ चिनोति, चिनुते ॥

१-तितिक्षा सहनम् ॥ २-अत्र 'नहो ध' इति धकार. ॥ ३-अभिपवः

रूपन लान पीडन सुरासधान च ॥ ४-अत्र 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्'-

इत्युकारलोपो वैकल्पिक. ॥ ५-चयन राशीकरणम् ॥

विभाषा चेः ७ । ३ । ५८ ॥

अभ्यासात्परस्य कुन्व वा स्यात्सनि छिटि च । चिकाय,
चिचाय, चिक्ये, चिच्ये । अचैषीत्, अचेष्ट ॥ स्तृञ् आच्छादने
॥ ३ ॥ स्तृणोति, स्तृणुते ॥

शर्पूर्वाः खयः ७ । ४ । ६१ ॥

अभ्यासस्य शर्पूर्वा खय शिष्यन्तेऽन्ये हलो लुप्यन्ते ।
तस्तार । तस्तारतु । तस्तारे । गुणोऽर्जाति गुण । स्तर्यात् ॥

ऋतश्च संयोगादेः ७ । २ । ४३ ॥

ऋदन्तात्सयोगादे परयोर्लिङ्सिचोरिङ्वा स्यात्तडि । स्तरिषीष्ट,
स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट, अस्तृत ॥ धूञ् कम्पने ॥ ४ ॥ धूनोति,
धूनुते । दुधाव । खरतीति वेट् । दुधविय, दुधोय ॥

श्र्युकः किति ७ । २ । ११ ॥

अत्र एकाच उगन्ताच्च गित्किनोरिण् न । परमपि स्वरत्यादि-
विकल्प बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे
प्राप्ते क्वादिनियमान्नित्यमिड् । दृधुविव । दृधुवे । अधावीत्, अधविष्ट,
अधोष्ट । अधविष्यत्, अधोष्यत् । अधविष्यतान्, अधोष्यतान् ।
अधविष्यत, अधोष्यत ॥

इति न्वादयः ॥ ५ ॥

१-अत्र 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इति गुण ॥ २-प्राप्तो भवति
निषेधः' इति निषेधनेङ्विधायकमूत्रसमूह पठित्वैव तद्विषेधकप्रचनानि
पठनीयानि । किन्वेवविदापि पाणिनिना यदष्टाव्याख्यानिषेधकान्ये
वचनानि प्राङ् पठितानि तदनु च तद्विधायकातीति विवक्षितं निषेधाना
नलीकृतत्वं सूचितम् । अत्र एव परमपि स्वरत्यादिनिरूप्य बाधित्वा प्रकृत
सूत्रेण निषेधः प्राप्तो भवति ॥ ३-'स्तृणुञ्च' → इति निषेधनिर्णयः ।

अथ तुदादयः

तुद व्यथने ॥ १ ॥

तुदादिभ्यः शः ३ । १ । ७७ ॥

शपोऽपवाद । तुदति, तुदते । तुतोद । तुतोदिय । तुतुदे ।
तोत्ता । अतौत्सीत्, अतुत्त ॥ णुद प्रेरणे ॥ २ ॥ नुदति, नुदते ।
नुनोद । नोत्ता । भ्रस्ज पाके ॥ ३ ॥ ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् ।
सस्य श्चुत्वेन श । शस्य जश्त्वेन ज । भृज्जति, भृज्जते ॥

भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ६ । ४ । ४७ ॥

भ्रस्जे रेफस्योपवायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके ।
मिच्चादन्त्यादच पर । स्थानपष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः । वभर्ज ।
वभर्जतुः । वभर्जिथ, वभर्ष्ठ । वभ्रज्ज । वभ्रज्जतु । वभ्रज्जिथ ।
स्कोरिति सलोप । व्रथेति प । वभ्रष्ट । वभर्जे, वभ्रज्जे । भर्ष्ठा,
भ्रष्टा । भर्क्षति, भ्रक्षति । किडति रमागम वाधित्वा सम्प्रसारण
पूर्वविप्रतिपेधेन । भृज्यात् । भृज्यास्ताम् । भृज्यासु ।
भर्क्षीष्ट, भ्रक्षीष्ट । अभर्क्षीत्, अभ्राक्षीत् । अभर्ष्ट, अभ्रष्ट ॥ कृप
र्विलेखने ॥ ४ ॥ कृपति, कृपते । चकर्प, चकृपे ॥

१-व्यथन दुःखदानम् ॥ २-पाकोऽत्र ग्राष्ट्रेऽन्नादीना भर्जन-
लोपो न त्वोदनादेः पाकस्तत्र प्रयोगाभावात् ॥ ३-यद्यय रम् आगम-
स्तदा रोपधयो स्थाने न स्यात्, यदि चादेशस्तदान्त्यादच परो न स्याद्
इत्याशङ्का समाधत्ते मिच्चादित्यादि ॥ ४-भ्रस्जेराशीर्लिङि परत्वात्
सम्प्रसारण वाधित्वा रमागमे 'भृज्यात्' इति स्यादत आह किडतीति ॥
५-रमागमस्यावकाशः-‘भर्ष्ठा, भर्क्षति’ इति, सम्प्रसारणस्यावकाशः-
‘भृज्यात्, उच्यात्’ इति, सम्प्रसारण भवति पूर्वविप्रतिपेधेनेति भावः ॥
६-विलेखन भूमिकर्पणम् ॥

ल० कौ० ११-१२-

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ६ । १ । ५९ ॥

उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा स्याज्जलादावकिति । ऋश्र, कर्था । कृक्षीष्ट । (स्पृशमृगकृषतृपट्टपा च्ले सिञ्चा वाच्य) । अक्रा-
क्षीत्, अकाक्षीत्, अकृक्षत् । अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्षत । क्सपक्षे-
अकृक्षत । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त ॥ मिल सगमे ॥ ५ ॥ मिलति,
मिलते । मिमेल । मेलिता । अमेलीत् ॥ मुच्छ्ल मोचने ॥ ६ ॥

शे मुचादीनाम् ७ । १ । ५९ ॥

मुच्लिप्विद्लुप्सिचकृत्खिद्विषा नुम् त्यात् शे परे । मुञ्चति,
मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् । मुक्षीष्ट । अमुचत्, अमुक्त ।
अमुक्षाताम् । लुप्ल छेदने ॥ ७ ॥ लुम्पति, लुम्पते । लोप्ता ।
अलुपत्, अलुप्त ॥ विद्ल लामे ॥ ८ ॥ विन्दति, विन्दते । विवेद,
विविदे । व्याघ्रभूतिमते सेट् । वेदिता । भाष्यमतेऽनिट् । परिवेत्ता ॥
पिच क्षरणे ॥ ९ ॥ सिञ्चति, सिञ्चते ॥

लिपिसिचिह्वश्च ३ । १ । ५३ ॥

एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् । असिचत् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ३ । १ । ५४ ॥

लिपिसिचिह्व परस्य च्लेरङ् वा । असिचत, असिक्त ॥
१० ॥ उपदेहे ॥ १० ॥ उपदेहो वृद्धि । लिम्पति, लिम्पते । लेप्ता ।
अलिपत्, अलिप्त, अलिप्त ॥

इत्युभयपदिनः ।

कृती छेदने ॥ ११ ॥ कृन्तति । चकर्त । कर्तिता ।
कर्तिष्यति, कर्त्स्यति । अकर्त्तात् ॥ खिद परिघाते ॥ १२ ॥
खिन्दति । खिखेद । खेत्ता ॥ पिश अत्रयवे ॥ १३ ॥ पिशति ।
पेशिता ॥ ओत्रश्चू छेदने ॥ १४ ॥ वृश्चति । वत्रश्च । वत्रश्चिथ,
वेत्रष्ठ । व्रश्चिता, व्रष्टा । व्रश्चिष्यति, व्रक्ष्यति । वृश्च्यात् । अत्रश्चीत्,
अत्राक्षीत् ॥ व्यच व्यौजीकरणे ॥ १५ ॥ विचति । विव्याच ।
विविचतु । व्यचिता । व्यचिष्यति । विच्यात् । अव्याचीत्,
अव्यचीत् । व्यचे कुटादित्वमनसीति तु नेह प्रवर्तते, अँनसीति
पर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात् ॥ उछि उञ्छे ॥ १६ ॥ उञ्छति ।

‘उञ्छ कणश आदान कणिशार्जन शिलम् ।’

इति यादवः ॥ ऋच्छ गतीन्द्रियप्रल्यमूर्तिभावेषु ॥ १७ ॥
ऋच्छति । ऋच्छयूतामिति गुण । द्विहल्ग्रहणस्यानेकहलुपलक्षण-
त्वान्नुट् । आनर्च्छ । आनर्च्छतु । ऋच्छिता ॥ उज्झ उत्सर्गे ॥ १८ ॥
उज्झति ॥ लुभ विमोहने ॥ १९ ॥ लुभति ॥

तीपसहलुभरुपरिः ७ । २ । ४८ ॥

१-अत्र ‘सेऽसिचि-’ इति इङ् विकल्पः ॥ २-परिघातो दैन्यम् ॥

३-अवयवः पृथक्करणम् ॥ ४-श्चुत्वस्यासिद्धत्वात्सयोगादिलोपे ‘व्रश्च-’ इति
पत्वे घृत्वे च कृते सिद्धयति ॥ ५-व्याजीकरण छद्मकरणम् ॥ ६-‘अतो
हलादेर्लोपोः’ इति वृद्धिः ॥ ७-अत्र ‘अनसि’ इति पर्युदासः, तथा च
अस्भिन्ने अस्सहशे प्रत्यये परे व्यचे. कुटादित्वमित्यर्थः । एव च
‘गाङ्कुटादिभ्यः-’ इति सूत्रेण तासादेर्द्विद्भावे ‘ग्रहिज्या-’ इति सम्प्रसारणे
‘विचिता’ इत्यादि भविष्यति इति चेन्न, यतः सादृश्य कृत्वेन गृह्यते तथा
च अस्भिन्नकृत्यत्यये परे एव तत्प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ८-कणिश सत्यमञ्जरी ॥
९-इन्द्रियप्रलयः स्वाप । मूर्तिभावः काठिन्यम् ॥ १०-‘तस्मान्नुड् द्विहलः’
इत्यत्रेति शेषः ॥ ११-उत्सर्गः त्यागः ॥

इच्छयादे परस्य तादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् । लोभिता,
लोब्धा । लोभिष्यति ॥ तृप तृप्फ तृप्तौ ॥ २०-२१ ॥ तृपति ।
ततर्प । तर्पिता । अतर्पीत् । तृप्फति । (शे तृप्फादीनां नुम्
वाच्यः) । आदिशब्द प्रकारे, तेन येऽत्र नकारानुधत्तास्ते
तृप्फादयः । ततृप्फ । तृप्फ्यात् ॥ मृड पृड सुखने ॥ २२-२३ ॥
मृडति । पृडति ॥ शुन गतौ ॥ २४ ॥ शुनति ॥ इषु इच्छायाम्
॥ २५ ॥ इच्छति । एषिता, एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् ॥
कुट कौटिल्ये ॥ २६ ॥ गाड्कुटादीति डित्त्वम् ॥ चुकुटिथ ।
चुकोट, चुकुंठ । कुटिता ॥ पुट सश्लेषणे ॥ २७ ॥ पुटति । पुटिता ॥
स्फुट विकसने ॥ २८ ॥ स्फुटति । स्फुटिता ॥ स्फुर स्फुल
सचलने ॥ २९-३० ॥ स्फुरति । स्फुलति ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ८ । ३ । ७६ ॥

षत्व वा स्यात् । निष्फुरति, निष्फुरति ॥ णू स्तवने ॥ ३१ ॥
परिणूतगुणोदय । नुवति । नुनाव । नुविता ॥ टुमस्जो शुद्धौ
॥ ३२ ॥ मज्जति । ममज्ज । ममज्जिय । मस्तिजनशोरिति
नुम् । (मस्तेरन्त्यात्पूर्वो नुम्वाच्य) । सयोगादिलोप ।
ममङ्कय । मङ्क्ता । मङ्क्यति । अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्ताम् ।

१-अत्र 'तीपसह-' इति वेट् ॥ २-'णलुत्तमो वा' इति
द्विकल्पः ॥ ३-सश्लेषण पदार्थद्वयमेलनम् ॥ ४-विकसन विक्रमः ॥
५-'शर्परे खरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः' इति वार्तिकेन वा विसर्गलोप
'निष्फुरति' इति विसर्गपक्षे 'वा शरि' इति विकल्पेन विसर्गस्य विसर्ग 'निष्फु-
रति' इति तदभावपक्षे 'विसर्जनीयस्य स' इति सकारे तस्य ध्रुत्वेन पकारे
'निष्फुरति' इति रूपत्रय सिद्धम् ॥ ६-'णू' धातुर्दान्त इत्यत्र मान
दर्शितम्, अन्यथा 'परिणूत' इति स्यात् ॥

अमाङ्क्षु ॥ रुजो भङ्गे ॥ ३३ ॥ रुजति । रोक्ता । रोक्ष्यति ।
 अरौक्षीत् ॥ भुजो कौटिल्ये ॥ ३४ ॥ रुजिवत् ॥ विश प्रवेशने
 ॥ ३५ ॥ विशति ॥ मृश आमर्शने ॥ ३६ ॥ आमर्शन स्पर्श ॥
 अनुदात्तस्य चर्दुपवस्यान्यतरस्याम् ॥ अम्राक्षीत्, अमाक्षीत्,
 अमृक्षत् ॥ पद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु ॥ ३७ ॥ सीदतीत्यादि ॥
 शद्लृ शौतने ॥ ३८ ॥

शदेः शितः १ । ३ । ६० ॥

शिद्भाविनोऽस्मात्तडानौ स्त । शीयते । शीयताम् । अशीयत ।
 शीयेत । शशाद । शत्ता । शत्स्यति । अशदत् । अशत्स्यत् ॥
 कृ विक्षेपे ॥ ३९ ॥

ऋत इद्धातोः ७ । १ । १०० ॥

ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात् । किरति । चकार । चकरतु ।
 चकर । करीता, करिता । कीर्यात् ॥

किरितौ लवने ६ । १ । १४० ॥

उपात्किरते सुट् छेदने । उपात्किरति । (अङ्भ्यासव्यवायेऽपि
 सुट् कात् पूर्व इति वक्तव्यम्) । उपात्किरत् । उपचस्कार ॥

हिंसायां प्रतेश्च ६ । १ । १४१ ॥

उपात्प्रतेश्च किरते सुट् स्यात् हिसायाम् । उपात्किरति ।
 प्रतिस्किरति ॥ गृ निगरणे ॥ ४० ॥

१-भङ्गो विकलीकरणम् ॥ २-विशरणमवयवानां विभागः, अवसादन
 दुःखम् ॥ ३-शातन विशरणम् ॥ ४-निगरणं मुखे ग्रासप्रक्षेपः ॥

अचि विभाषा ८ । २ । २१ ॥

गिरते रेफस्य लो वाऽजादौ प्रत्यये । गिरति, गिलति । ज
जगाल । जगरिथ, जगलिथ । गरीता, गरिता, गलीता, गलिता ॥ १
शीप्सायाम् ॥ ४१ ॥ ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । पृच्छति । पप्र
पप्रच्छतु । पप्रच्छु । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् ॥
प्राणत्यागे ॥ ४२ ॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च १ । ३ । ६१ ॥

लुङ्लिङो. शितश्च प्रकृतिभूतान्मृडस्तङ् नान्यत्र । रि
इयङ् । म्रियते । ममार । मर्ता । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृ
पृङ् व्यायामे ॥ ४३ ॥ प्रायेणाय व्याङ्पूर्व । व्याप्रियते । व्या
व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत । व्यापृषाताम् ॥
प्रीतिसेवनयो ॥ ४४ ॥ जुषते । जुजुषे ॥ ओविजी भयचल
॥ ४५ ॥ प्रायेणायमुत्पूर्व । उद्विजते ॥

विज इट् १ । २ । २ ॥

विजे. पर इडादिप्रत्ययो ङिद्वत् । उद्विजिता ॥

इति तुदादयः ॥ ६ ॥

अथ रुधादयः

रुधिर् आवरणे ॥ १ ॥

१-‘वृत्तो वा’ इति वैकल्पिको दीर्घः ॥ २-शीप्सा त्रिगुणा ॥

रुधादिभ्यः श्रम् ३ । १ । ७८ ॥

शपोऽपवादः । रुणद्धि । श्रसोरल्लोपः । रुन्धः । रुन्धन्ति ।
 रुणत्सि । रुन्धः । रुन्धः । रुणध्मि । रुन्ध्वः । रुन्ध्वः । रुन्ध्वे ।
 रुन्धाते । रुन्धते । रुन्त्से । रुन्धाथे । रुन्ध्वे । रुन्धे । रुन्ध्वहे ।
 रुन्ध्वहे । रुन्धे, रुन्धे । रुन्धासि, रुन्धासे । रुन्त्स्यति, रुन्त्स्यते ।
 रुणद्धु, रुन्धात् । रुन्धाम् । रुन्धन्तु । रुन्धि । रुणधानि ।
 रुणधाव । रुणधाम । रुन्धाम् । रुन्धाताम् । रुन्धताम् । रुन्धस्व । रुणधै ।
 रुणधावहै । रुणधामहै । अरुणत्, अरुणद् । अरुन्धाम् । अरुन्धन् ।
 अरुण, अरुणत्, अरुणद् । अरुन्धः । अरुन्धाताम् । अरुन्धत ।
 अरुन्धा । रुन्ध्यात् । रुन्धीत । रुन्ध्यात्, रुन्धीष्ट । अरुन्धत्,
 अरुन्धीत् । अरुद्धः । अरुन्धाताम् । अरुन्धत । अरुन्त्स्यत्,
 अरुन्त्स्यत ॥ मिदिर् विदारणे ॥ २ ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे ॥ ३ ॥

१-अनुकार्यस्य स्पष्टज्ञानाय 'रुधादिभ्यः-' इत्यत्र जश्त्व न कृतम्, साधुत्वे च सौत्रत्व हेतुः, श्रमः शकारः 'श्रसोरल्लोपः' इति विशेषणार्थो न तु सर्वधातुकस्यार्थः फलाभावात्, 'रुणद्धि' इत्यत्र रुमात्रस्याङ्गत्वाभावेन गुणाप्रवृत्तेः, मित्वम् 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इत्यस्य प्रवृत्त्यर्थम् ॥ २-अत्र 'रुन्धत्स्' इत्यवस्थायाम् 'श्रसोरल्लोपः' इत्यकारलोपे 'झपस्तथो-' इत्यनेन तसस्तकारस्य वत्त्वे नकारस्य 'नश्चा-' इत्यनुस्वारे 'झला जश् झशि' इति धातुधकारस्य दकारे 'अनुस्वारस्य ययि-' इति परसवर्णेन नकारे 'झरो झरि-' इति पाक्षिकदकारलोपे वत्त्वे विसर्गे च 'रुन्धः' इति लोपाभावे 'रुन्ध्वः' इत्यपि रूपम् । एव 'रुन्धे' इत्यादावपि प्रक्रिया ज्ञेया ॥ ३-विदारण भेदनम्, भिनत्ति, भिन्ते, विभेद, विभिदे, भेत्ता, भेत्स्यति, भेत्स्यते, भिनत्तु, भिन्ताम्, अभिनत्, अभिन्त, भिन्यात्, भिन्दीत, भिद्यात्, भित्सीष्ट, अभैत्सीत्, अभिदत्, अभित्त, अभेत्स्यत्, अभेत्स्यत ॥ ४-एकस्य वस्तुनश्छेदनेन खण्डद्वयकरणम् ॥

युजिर् योगे^१ ॥ ४ ॥ रिचिर् विरेचने^२ ॥ ५ ॥ रिणक्ति, रिङ्क्ते
 रिरेच । रेक्ता । रेक्ष्यति । अरिणक् । अरिचत्, अरैक्षीत्
 अरिक्त ॥ विचिर् पृथग्भावे ॥ ६ ॥ विनक्ति, विङ्क्ते ॥ क्षुदि
 सपेर्षणे ॥ ७ ॥ क्षुणत्ति, क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत्, अक्षौत्सीत्
 अक्षुत्त । उच्छृदिर् दीप्तिदेवैनयो ॥ ८ ॥ छृणत्ति, छृन्ते । चच्छर्द
 सेऽसिचीति वेट् । चच्छृदिषे, चच्छृत्से । छर्दिता । छर्दिष्यति
 छत्स्यति । अच्छृदत्, अच्छर्दीत्, अच्छर्दिष्ट ॥ उत्तृदिर् हिंसा
 दायो ॥ ९ ॥ तृणत्ति, तृन्ते ॥ कृती वेष्टने ॥ १० ॥ कृणत्ति ।
 तृह हिंसि हिंसायाम् ॥ ११-१२ ॥

तृणह इम् ७ । ३ । ९२ ॥

तृह श्रमि कृते इमागमो हलादौ पिति सार्वधातुके । तृणेदि ।
 तृण्ड । ततर्ह । तर्हिता । अतृणेट् ॥

श्रान्नलोपः ६ । ४ । २३ ॥

श्रम परस्य नस्य लोप स्यात् । हिनस्ति । जिहिस ।
 हिंसिता ॥

तिप्यनस्तेः ८ । २ । ७३ ॥

पदान्तस्य सस्य द स्यात्तिपि न त्वस्ते । ससजुपोरुत्पि-
 णापवाद । अहिनत्, अहिनद् । अहिस्ताम् । अहिसन् ॥

सिपि धातो र्वा ८ । २ । ७४ ॥

१-योग सयोजनम् ॥ २-विरेचन पृथक्करणम् ॥ ३-पृथग्भावे
 विभागकरणम् ॥ ४-सपेर्षण चूणाकरणम् ॥ ५-देवन शोकः ॥
 ६-अनादरोऽपमान ॥

पदान्तस्य वातो सस्य रु० स्याद्वा, पक्षे द० । अहिन , अहिनत् ,
अहिनद् ॥ उन्दी क्लेदने ॥ १३ ॥ उनत्ति । उन्त । उन्दन्ति ।
उन्दाञ्चकार । औनत्, औनद् । औन्ताम् । औन्दन् । औन , औनत् ,
औनद् । औनदम् ॥ अञ्ज व्यक्तिक्रक्षणकान्तिगतिषु ॥ १४ ॥
अनक्ति । अङ्क्त । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ , आनङ्कथ ।
अञ्जिता, अङ्क्ता । अङ्ग्वि । अनञ्जानि । आनक् ॥

अञ्जेः सिचि ७ । २ । ७१ ॥

अञ्जे सिचो नित्यमिद् स्यात् । आञ्जीत् ॥ तञ्चू
सकोचने ॥ १५ ॥ तनक्ति । तञ्चिता, तङ्क्ता ॥ ओविजी
भयचलनयो ॥ १६ ॥ विनक्ति । विङ्क्त । विज इडिति
ङित्वम् । विविजिथ । विजिता । अधिनक् । अविजीत् ॥ शिष्ट
विशेषणे ॥ १७ ॥ शिनष्टि । शिष्ट । शिपन्ति । शिनक्षि । शिशेष ।
शिशेषिथ । शेष्टा । शेक्षति । हेर्धि । शिण्डि । शिनषाणि ।
अशिनट् । शिष्यात् । शिष्यात् । अशिषत् ॥ एव

१-‘झला जशोऽन्ते’ इत्यनेन ॥ २-क्लेदनमार्द्राकरणम् ॥ ३-व्यक्ति-
विवेचनम्, म्रक्षणमभ्यङ्गविलेपनम् ॥ ४-सकोचन प्रसृतस्य वस्तुनोऽपदेशे
करणम् ॥ ५-विपूर्वकस्यैव ‘शिष्’ धातोरितरव्यावृत्तिकरणरूप विशेषण-
मर्थः । केवलस्य त्ववशेषोऽर्थः ॥ ६-‘शिन्प् हि’ इत्यवस्थायाम् ‘हुञ्जल्भ्यो
हेर्धि’ इति हेर्धित्वे ण्वत्वेन तस्य ढकारे नस्यानुस्वारे पस्य जश्त्वेन ढकारे
परसवर्णेनानुस्वारस्य णकारे ‘झरो झरि-’ इति पाक्षिके ङस्य लोपे ‘शिण्डि’
इति, लोपाभावपक्षे ‘शिण्डि’ इति ॥

पिप्लु सचूर्णने ॥ १८ ॥ भञ्जो आमर्दने ॥ १९ ॥ भ्रान्नलोपः । भ
वभञ्जिय, वभङ्क्य । भङ्क्ता । भङ्ग्धि । अभाङ्क्षीत् ॥ भुज
नाभ्यवहारयोः ॥ २० ॥ भुनक्ति । भोक्ता । भोक्षयति । अभु

भुजोऽनवने १ । ३ । ६६ ॥

तडानौ स्त । ओदनं भुङ्क्ते । अनवने किम् ?
भुनक्ति ॥ विइन्धी दीप्तौ ॥ २१ ॥ इन्द्रे । इन्वाते । इन्
इन्त्से । इन्ध्वे । इन्धाश्चक्रे । इन्विता । इन्वाम् । इन्धात
इनधै । ऐन्ध । ऐन्धाताम् । ऐन्वा. ॥ विद विचारणे ॥ २
विन्ते । वेत्ता ॥

इति रुधादयः ॥ ७ ॥

अथ तनादयः

तनु विस्तारे ॥ १ ॥

तनादिकृञ्भ्य उः ३ । १ । ७९ ॥

शपोऽपवाद । तनोति, तनुते । ततान, तेने । तनित
तनितासे । तनिष्यति, तनिष्यते । तनोतु । तनुताम् । अतन्
अतनुत । तनुयात्, तन्वीत । तन्यात्, तनिपीष्ट । अतान्
अतनीत् ॥

१-पिनष्टि । पिपेप । पेश । पेश्यति । पिनष्टु । अपिन
पिष्यात् । पिष्यात् । अपिपत् । अपेश्यत् इति ॥ २-आमर्दन चोटन
३-अभ्यवहारो भक्षणम् ॥ ४-अवन रक्षण तद्विज्ञेऽर्थे 'भुज' व
रात्मनेपद स्यात् ॥ ५-'आदिर्जिदुडव.' इति जेरित्तज्ञा ॥ ६-तन्
कृञ्भ्य उ. प्रत्यय. स्यात् ॥

तनादिभ्यस्तथासोः २ । ४ । ७९ ॥

तनादे सिचो वा लुक् स्यात्तथासो । अंतत, अतनिष्ट ।
अतथा , अतनिष्ठा । अतनिष्यत्, अतनिष्यत ॥ षणु दाने ॥ २ ॥
सनोति, सनुते ॥

ये विभाषा ६ । ४ । ४३ ॥

जनसनखनामात्व वा यादौ किङिति । सायात्, सन्यात् ॥

जनसनखनां सज्झलोः ६ । ४ । ४२ ॥

एपामाकारोऽन्तादेशः स्यात् सनि झलदौ किङिति । असात,
असनिष्ट । असाया , असनिष्ठा ॥ क्षणु हिसायाम् ॥ ३ ॥
क्षणोति, क्षणुते ॥ ह्यन्तेति न वृद्धि ॥ अक्षणीत्, अक्षत,
अक्षणिष्ट । अक्षथा , अक्षणिष्ठा ॥ क्षिणु चै ॥ ४ ॥ उप्रत्यये
लूपधस्य गुणो वा । क्षेणोति, क्षिणोति । क्षेणिता । अक्षेणीत्,
अक्षित, अक्षेणिष्ट ॥ तृणु अदने ॥ ५ ॥ तृणोति, तर्णोति, तृणुते,
तर्णुते ॥ डुकृञ् करणे ॥ ६ ॥ करोति ॥

अत उत्सार्वधातुके ६ । ४ । ११० ॥

उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उ स्यात् सार्वधातुके किङिति ।
कुरुत ॥

न भकुर्लुराम् ८ । २ । ७९ ॥

भस्य कुर्लुरोरुपधाया न दीर्घ । कुर्वन्ति ॥

नित्यं करोतेः ६ । ४ । १०८ ॥

१-अत्र 'अनुदात्तोपदेश-' इति नकारलोपः ॥ २-चकारेण पूर्वधात्वर्थो
विधानुकृष्यते ॥ ३- 'सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वादिमते गुणाभावः ।
तदनङ्गीकर्तृमते गुणः स्यादेव ॥

करोते प्रत्ययोकारस्य नित्य लोपो म्यो परयो । कुर्व
कुर्म । कुरुते । चकार, चक्रे । कर्तासि, कर्तासि । करिष्य
करिष्यते । करोतु । कुरुताम् । अकरोत् । अकुरुत ॥

ये च ६ । ४ । १०९ ॥

कृञ उलोपो यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात्, कुर्वीत । क्रिया
कृषीष्ट । अकार्षीत्, अकृत । अकरिष्यत्, अकरिष्यत ॥

सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे ६ । १ । १३७ ॥

समवाये च ६ । १ । १३८ ॥

सम्परिपूर्वस्य करोते सुट् स्याद् भूषणे सघाते चायं
सत्करोति । अलङ्करोतीत्यर्थ । सत्कुर्वन्ति । सङ्गीभवन्तीत्यर्थ
सम्पूर्वस्य कचिदभूषणेऽपि सुट् । सत्कृत भक्षा इति ज्ञापकात्

उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च ६ । १ । १३९ ॥

उपात्कृञ सुट् स्यादेष्वर्थेषु चात्प्रागुक्तयोरर्थयो । प्रतियत्न
गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृत विकार । वाक्याध्याहार आकाङ्क्षि
तैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या । उपस्कृता ब्राह्मणा । एधो^१ दक्षस्योप
स्कुरुते । उपस्कृत भुङ्क्ते । उपस्कृत व्रूते ॥ वनु याचने ॥ ७ ॥ वनुते
ववने ॥ मनु अवबोधने ॥ ८ ॥ मनुते । मेने । मनिता । मनिष्यते ।
मनुताम् । अमनुत । मन्वीत । मनिषीष्ट । अमत, अमनिष्ट । अमनिष्यत ॥

इति तनादय ॥ ८ ॥

—

१-‘उश्च’ इति किञ्चेन गुणो न ॥ २-एधश्चब्दोऽत्र सान्तनपुसः
लिङ्ग काश्चवाची । दक्षश्च उदरपर्याय । काथादौ काष्ठ जलस्य गुण
मावत्ते इत्यर्थ ॥

अथ क्रयादयः

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ॥ १ ॥

क्रयादिभ्यः श्वा ३ । १ । ८१ ॥

शपोऽपवाद । क्रीणाति । ई हल्यघो । क्रीणीत । श्वा-
भ्यस्तयोरात । क्रीणन्ति । क्रीणासि । क्रीणीयः । क्रीणीथ ।
क्रीणामि । क्रीणीवः । क्रीणीम । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते ।
क्रीणीषे । क्रीणाथे । क्रीणीध्वे । क्रीणे । क्रीणीवहे । क्रीणीमहे ।
चिक्राय । चिक्रियतु । चिक्रियु । चिक्रयिथ, चिक्रेथ । चिक्रिय ।
चिक्रिये । क्रेता । क्रेष्यति, क्रेष्यते । क्रीणातु, क्रीणीतात् । क्रीणीताम् ।
अक्रीणात्, अक्रीणीत । क्रीणीयात्, क्रीणीत । क्रीयात्, क्रेषीष्ट ।
अक्रेषीत्, अक्रेष्ट । अक्रेष्यत्, अक्रेष्यत ॥ ग्रीञ् तर्पणे कान्तौ
च ॥ २ ॥ ग्रीणाति, ग्रीणीते ॥ श्रीञ् पाके ॥ ३ ॥ श्रीणाति,
श्रीणीते ॥ मीञ् हिसायाम् ॥ ४ ॥

हिनुमीना ८ । ४ । १५ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यैतयोर्नस्य ण स्यात् । प्रमीणाति,
प्रमीणीते । मीनातीत्यात्वम् । ममौ । मिम्यतु । ममिंय, ममाथ ।
मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात्, मासीष्ट । अमासीत् ।

१-द्रव्यविनिमयो वस्त्वन्तरदानपूर्वक वस्त्वन्तरग्रहणम् । लोके
त्वेव श्रेयम्—केवल क्रीधातु क्रये प्रयोक्तव्यो विपूर्वकस्तु विक्रये ॥
२-तर्पण वृत्ति सन्तुष्टिरिति यावत् ॥ ३-‘असयोगात्-’ इति सूत्रेण अतुस-
कित्त्वेन एज्निमित्तत्वाभावान्नात्वम् ॥ ४-इट्पक्षे ‘आतो लोप-’
इत्याकारलोप ॥

अमासिष्ठाम् । अमास्त ॥ पिञ् वन्वने ॥ ५ ॥ सिनाति, सिनीते
सिषाय, सिष्ये । सेता ॥ स्कुञ् आह्वने ॥ ६ ॥

स्तन्मुस्तुन्मुस्कन्मुस्कुन्मुस्कुन्म्यः श्नुश्च ३ । १ । ८२ ॥
चात् श्ना । स्कुनोति, स्कुनाति । स्कुनुते, स्कुनीते । चुस्काय,
चुस्कुवे । स्कोता । अस्कौषीत्, अस्कोष्ट ॥ स्तन्मादयश्चत्वार
सौत्रा । सर्वे रोधनार्था परस्मैपदिन ॥

हलः श्रैः शानज्ज्ञौ ३ । १ । ८३ ॥

हल परस्य श्रः शानजादेश स्याद्वौ परे । स्तमान् ॥

जृस्तन्मुग्रचुम्लुचुग्रचुग्लुचुग्लुश्चश्चिभ्यश्च ३ । १ । ५८ ॥

च्लेरङ् वा स्यात् ॥

स्तन्मेः ८ । ३ । ६७ ॥

स्तन्मे सौत्रस्य सस्य ष स्यात् । व्यष्टभत् । अस्तम्भीत् ॥
युञ् वन्वने ॥ ७ ॥ युनाति, युनीते । योता ॥ क्रूञ् शब्दे ॥ ८ ॥
कृनाति, कृनीते । कृविता ॥ द्रूञ् हिसायाम् ॥ ९ ॥ द्रूणाति,
द्रूणीते ॥ दृ विदारणे ॥ १० ॥ दृणाति, दृणीते ॥ पूञ्
पवने ॥ ११ ॥

१-आह्वनमत्र गतिविशेष ॥ २-सूत्रपठिता इत्यर्थः । रोवन-
रेव ॥ ३-अत्र श्रः इति श्राशब्दस्य षष्ठ्येकवचने रूपम् । 'आतो
ते' इत्यत्र आत' इति योगविभागादभातोरप्याकारलोपः ॥
-‘स्तन्म्’ वातोर्गेति स्तन्मुस्तुन्मु-’ इत्यादिना आप्रत्ययपक्षे ‘स्तन्म्
॥ हि’ इत्यवस्थाया नाशब्दस्य हलः श्रः-’ इति शानजादेशो वित्वात्सार्य
। तुक्त्वे अपित्वेन टिच्चे अनिदिताम्-’ इति नलोपे ‘अतो हे’ इति
इर्लुकि ‘स्तमान्’ इति सिद्धम् ॥

प्वादीनां ह्रस्वः ७ । ३ । ८० ॥

पूञ् लृञ् स्तृञ् कृञ् वृञ् धूञ् शृञ् षृञ् भृञ् मृञ् जृञ् ञ् नृञ् कृञ् गृञ् यारीली-
व्लीषीना चतुर्विंशते ङिति ह्रस्व । पुनाति, पुनीते । पविता ॥
लृञ् छेदने ॥ १२ ॥ लुनाति, लुनीते ॥ स्तृञ् आच्छादने ॥ १३ ॥
स्तृणाति । शर्पूर्वा खय । तस्तार । तंस्तरतु । तस्तरे । स्तरीता,
स्तरिता । स्तृणीयात्, स्तृणीत । स्तीर्यात् ॥

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ७ । २ । ४२ ॥

वृड्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिङ् वा स्यात्तडि ॥

न लिङि ७ । २ । ३९ ॥

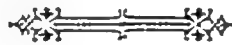
वृत् इटो लिङि न दीर्घ । स्तरिषीष्ट । उश्चेति क्त्वम् ।
स्तीर्षीष्ट । सिचि च परस्मैपदेषु । अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् ।
अस्तारिष्ठु । अस्तरीष्ट, अस्तरिष्ट, अस्तीर्ष्ट ॥ कृञ् हिसायाम् ॥ १४ ॥
कृणाति, कृणीते । चकार, चकरे ॥ वृञ् वरणे ॥ १५ ॥ वृणाति,
वृणीते । ववार, ववरे । वरिता, वरीता । उदोष्ठयेत्युत्वम् । वूर्यात् ।
वरिषीष्ट, वूर्पीष्ट । अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवरिष्ट, अवरीष्ट,
अवूर्ष्ट ॥ धूञ् कम्पने ॥ १६ ॥ धुनाति, धुनीते । धंविता, वोता ।
अधौवीत् । अधविष्ट, अधोष्ट ॥ ग्रह उर्षादाने ॥ १७ ॥ गृह्णाति,
गृहीते । जग्राह, जगृहे ॥

१-अत्र 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुण ॥ २-अत्र 'स्वरतिसूति-' इत्यादिना
इट्विकल्प ॥ ३-अत्र 'स्तुसुधूञ्भ्य -' इति नित्यमिट् ॥ ४-उपादान
ग्रहणम् ॥

ग्रहोऽलिटि दीर्घः ७ । २ । ३७ ॥

एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घो न तु लिटि । ग्रहीता । गृह्णतु ।
हलश्च शानज्ज्ञाविति श्च शानजादेश । गृहाण । गृह्यात्,
ग्रहीषीष्ट । ह्यन्तेति न वृद्धि । अग्रहीत् । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट ।
अग्रहीषाताम् ॥ कुप निष्कर्षे ॥ १८ ॥ कुष्णाति । कोपिता ॥ अश
भोजने ॥ १९ ॥ अश्नौति । आश । अशिता । अशिष्यति । अश्नातु ।
अशान ॥ मुष स्तेये ॥ २० ॥ मोषिता । मुषाण ॥ ज्ञा अव-
बोधने ॥ २१ ॥ जज्ञौ ॥ वृड् संभक्तौ ॥ २२ ॥ वृणीते । ववृषे ।
ववृद्धे । वरिता, वरीता । अवरीष्ट, अवरिष्ट, अवृत ॥

इति ऋदादयः ॥ ९ ॥

अथ चुरादयः

चुर स्तेये ॥ १ ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्ण-
चुरादिभ्यो णिच् ३ । १ । २५ ॥

एभ्यो णिच् त्यात् । चूर्णान्तेन्य प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे
इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहण प्रपञ्चार्यन् । चुरादिन्यस्तु स्थाये ।

१- न लिटि' इति निषेधस्तु न, 'वृत्तो वा' इत्यत्यत्र स बाधक ।
२- अग्रहीष्टाम्' इत्यत्र सिचि च परस्मैपदेषु' इति निषेधोऽपि नेति
नन् ॥ ३- निष्कर्षाऽन्तर्गतस्य ग्रहिर्निस्सारणम् ॥ ४- अत्र ग्रात्' इति
निषादश्च्युत्तम् ॥ ५- स्तेय चार्थम् ॥ ६- न भक्ति पूजा ॥ ६- प्रपञ्चो
अविनार ॥

पुंगन्तेति गुण । सनाद्यन्ता इति चातुत्वम् । तिप्शनादि ।
गुणायादेशौ । चोरयति ॥

णिचश्च १ । ३ । ७४ ॥

णिजन्तादात्मनेपद स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते ।
चोरयामास । चोरयिता । चोर्येत्, चोरयिषीष्ट । णिश्रीति चङ् ।
णौ चङीति ह्रस्वः । चङीति द्वित्वम् । हलादिः शेषः । दीर्घो
लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घः । अचूचुरत्, अचूचुरत ॥ कथं वाक्य-
प्रबन्धे ॥ २ ॥ अलोपः ॥

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ १ । १ । ५७ ॥

अल्विध्यर्थमिदम् । परिनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत् स्यात्स्थानि-
भूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इति स्थानिवत्त्वान्नो-
पवावृद्धिः । कथयति । अलोपित्वादीर्घसन्वद्भावौ न । अचकथत् ॥
गणं सख्येयान् ॥ ३ ॥ गणयति ॥

ई च गणः ७ । ४ । ९७ ॥

गणयतेरभ्यासस्य ई स्याच्चङ्परि णौ चाँदत् । अजीगणत्,
अजगणत् ॥ इति चुरादयः ॥ १० ॥

१-णिच आर्धधातुकत्वादिति शेषः ॥ २-णेलोपे 'निमित्तापाये-'
इति न्यायेन गुणाभावस्तु न, प्रत्ययलक्षणेन निमित्तस्य णिचः परत्व-
सद्भावात् ॥ ३-'अतो लोपः' इत्यनेन ॥ ४-'कथयति' इत्यत्र पर णिच्
तन्निमित्तोऽजादेशोऽकारस्य लोपरूपः, स स्थानिवत्; स्थानिभूतोऽच्
यकारोत्तराकारस्तत् पूर्वत्वेन दृष्टः ककारोत्तराकारस्तस्य विधिवृद्धिरूप-
स्तस्मिन् कर्तव्ये इति समन्वयः ॥ ५-'सन्वद्भ्युनि-' इति सन्वद्भावस्तत्रैव
यत्र णिनिमित्तोऽलोपो न, अत्र तु णिनिमित्तोऽतो लोप इति भावः ॥
६-सख्यानं गणना ॥ ७-चकारादकारस्य अकार एवेत्यर्थः ॥

अथ ण्यन्तप्रक्रिया

स्वतन्त्रः कर्ता १ । ४ । ५४ ॥

क्रियाया स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च १ । ४ । ५५ ॥

कर्तुं प्रयोजको हेतुसज्ञः कर्तृसज्ञश्च स्यात् ॥

हेतुमति च ३ । १ । २६ ॥

प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये वातोर्णिच् स्यात् । भग्नं प्रेरयति भावयति ॥

१-अत्र प्रकरणे 'भूवादयो वातवः' इति 'सनाद्यन्ता वातवः' इति च सूत्रद्वयविहितधातुसज्ञकमात्रेभ्यः प्रयोजकव्यापारे णिच्प्रत्ययो विधीयते । प्रयोजकश्च कर्तुं प्रेरको यथा चैत्रः पण्डितो भवति, भवन्त त मैत्रोऽध्यापनादिना प्रेरयति, तत्र भवनक्रियाकर्ता चैत्रः स प्रयोज्यो णिच्प्रत्ययस्तु प्रेषणादिकर्तृमैत्रव्यापारे भवति । तत्र णिचि जाते गत्याग्र्यवातूनां प्रयोज्यकर्तुं 'स्वतन्त्रः कर्ता' इत्यनेन प्राप्ता कर्तृसज्ञा बाधित्वा ('गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्ता स णौ') इत्यनेन कर्मसज्ञया 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेन द्वितीया विधीयते । एवञ्च 'चैत्रः मैत्रो भावयति' इति प्रयोगो भवति । यत्र च चैत्रो भवति भवन्त तमुभौ प्रेरयतस्तत्र चैत्रमुभौ भावयतः, एव चैत्रमन्ये भावयन्ति, भवति त्वं प्रेरयसि, युवा प्रेरयथः, वयं प्रेरयथः, अहं प्रेरयामि वादौ भावयसि, भावयथः, भावयथः, भावयामि, इत्यादि स्वयमूहनीयम् । गतानां भिन्नेभ्यः सकर्मकेभ्यो वातुभ्यः पचिप्रभृतिभ्यो ण्यन्ते प्रयोज्य कर्तरि तृतीया—यथा चैत्रेण तण्डुलं मैत्रं पाचयति । अत्र प्रकरणे प्रयोजकानुसारेणैव प्रथममध्यमोत्तमपुरुषाणां व्यवस्था श्रेया ॥ २-णिच् द्येति कर्तृगे फले आत्मनेपदम्, भावयते ॥

ओः पुयण्ज्यपरे ७ । ४ । ८० ॥

सनि परे यदङ्ग तदव्यवाभ्यासोकारस्य इत्स्यात् पवर्गयण्ज-
कारेष्ववर्णपरेषु परत । अवीभवत् ॥ घृ गतिनिवृत्तौ ॥

अतिहीवलीरीवनूयीक्षमाय्यातां पुङ् णौ ७ । ३ । ३६ ॥
स्थापयति ॥

तिष्ठतेरित् ७ । ४ । ५ ॥

उपधाया इदादेश स्याच्चङ्परे णौ । अतिष्ठिपत् ॥ घट
चेष्टायाम् ॥

मितां ह्रस्वः ६ । ४ । ९२ ॥

घटादीना ज्ञपादीना चोपधाया ह्रस्व स्याण्णौ । घटयति ॥
ज्ञप ज्ञाने ज्ञापने च ॥ ज्ञपयति । अजिज्ञपत् ॥

इति ण्यन्तप्रक्रिया ॥

अथ सन्नन्तप्रक्रिया

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ३ । १ । ७ ॥

१-‘भू’ धातोर्णिच्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे ‘सनाग्रन्ता.-’ इति धातुत्वे
लुङि तस्य तिवादेशे अडागमे ‘अ भू इ त्’ इति दशायाम्, णेलोपे
‘चङि’ इत्यनेन भूशब्दस्य द्वित्वेऽभ्यासकार्येऽभ्यासोत्तरभूशब्दस्य
वृद्ध्यावादेशयो. ‘अ बु भाव् अ त्’ इत्यवस्थायाम् ‘णौ चङि-’
इत्युपधाह्रस्वे ‘ओ पुयण्ज्यपरे’ इत्यनेनाभ्यासोकारस्येत्वे ‘दीर्घो
लघो.’ इति दीर्घे ‘अवीभवत्’ इति सिद्धम् ॥

इपिकर्मण इषिणैककर्तृकाद्वातो सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् ॥

पठ व्यक्ताया वाचि ॥

सन्यङोः ६ । १ । ९ ॥

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च वातोऽरन्ध्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे
स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य । सन्यत । पठितुमिच्छति पिपठिषति ।
कर्मण किम् ? गमनेनेच्छति । समानकर्तृकात् किम् ? शिष्या
पठन्तितीच्छति गुरु । वा ग्रहणाद्वाक्यमपि ॥ लुङ्सनोर्धस्तु ॥

सः स्यार्धधातुके ७ । ४ । ४९ ॥

सस्य त स्यात्सादाचार्यधातुके । अत्तुमिच्छति जिघत्सति ।

एकाच इति नेट् ॥

अज्झनगमां सनि ६ । ४ । १६ ॥

१-‘गुतिज्किङ्क्षय-’ इत्यत ‘सन्’ इत्यनुवर्तते । कर्मत्व समान
कर्तृत्व चोपस्थितत्वादिपरेवेत्यभिप्रेत्याह—इपिकर्मण इत्यादि । समन्वयपुर
स्तरस्तदर्थं यथा—वातोऽर्याद् धातुमात्रात् सन् प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् ।
कीदृशाद्वातोः ? इपिकर्मण , इच्छाक्रियाकर्मभूतात् पुनश्च इच्छाक्रियाकर्तृ
कर्तृकात् ‘पठितुमिच्छति’ इति विग्रहे इच्छाक्रियाकर्म पठनम् इच्छा
क्रियाकर्ता चेन्नादि स एव पठनस्यापि । ‘पठनेन इच्छति’ इत्यत्र तु सन्
‘नो न, पठनस्येच्छाकर्मत्वाभावात् । एव ‘शिष्या पठन्तु, इतीच्छति
३२’ इत्यत्र पठे सन् न, शिष्याणां पठनकर्तृत्वाद् गुरोरिच्छाकर्तृ-
त्वात्समानकर्तृकत्वाभावात् ॥ २-‘पठितुमिच्छति’ इति विग्रहे ‘वातो
कर्मण-’ इत्यादिना पठे सन्प्रत्यये ‘सन्पठो’ इत्यनेन ‘पठ्’ शब्दस्य
द्विवेदस्यासकार्यं ‘सन्यत’ इतीत्ये ‘सनाग्रन्ता-’ इति सन्नन्तस्य वातुत्वे
लटि तिपि शपि परस्मैपे सन्य प वे ‘पिपठिषति’ इति सिद्धम् ॥

अजन्ताना हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घो झलादौ सनि ॥

इको झल् १ । २ । ९ ॥

इगन्ताज्झलादि सन् कित् स्यात् । ऋत इद्वातो । कर्तुमिच्छति

चिक्कीर्षति ॥

सनि ग्रहगुहोश्च ७ । २ । १२ ॥

ग्रहेगुहेरुगन्ताच्च सन इण् न स्यात् । बुभूपति ॥

इति सन्नन्तप्रक्रिया ॥

अथ यङन्तप्रक्रिया

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ३ । १ । २२ ॥

पौन पुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोरेकाचो हलादेर्यङ् स्यात् ॥

गुणो यङ्लुकोः ७ । ४ । ८२ ॥

अभ्यासस्य गुणो यङि यङ्लुकि च परत । डिदन्तत्वादात्मने-
पदम् । पुन पुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते । बोभूयाञ्चक्रे ।
अत्रोभूयिष्ट ॥

१-अस्य 'एकाच उपदेशे-' इतीप्तिपेधे 'इको झल्' इति कित्त्वेन
गुणाभावे 'अज्झन-' इति दीर्घे 'ऋत इद्वातो' इतीच्चे रपरत्वे द्वित्वादि-
कार्ये परस्येकारस्य 'हलि च' इति दीर्घे यथोक्तकार्ये सिद्धिर्ज्ञेया ॥

२-'अतिशयेन पुन पुनर्वा भवति' इति विग्रहे 'भू' धातोः 'धातोरेकाचः-'
इति यङ्प्रत्यये 'सन्त्यङो' इति द्वित्वे अभ्यासस्य ह्रस्वे जश्त्वे 'गुणो
यङ्लुको' इति गुणे च 'बोभूय' इत्यस्य 'सनाद्यन्ताः-' इति धातुत्वे
डित्त्वादात्मनेपदे श्वादिकार्ये यथोक्तरूप सिद्धम् । अत्र 'क्रियासमभिहारे
द्वे वाच्ये' इति वार्तिकेन 'स्मार स्मारम्' इतिवत् 'बोभूयते' इत्यस्य द्वित्व
तु न 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन यङा क्रियासमभिहारस्य उक्तत्वात् ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ ३ । १ । २३ ॥

गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे ॥

दीर्घोऽङ्कितः ७ । ४ । ८३ ॥

अङ्कितोऽभ्यासस्य दीर्घो यङ्यङ्लुको । कुटिल व्रजति
वात्रज्यते ॥

यस्य हलः ६ । ४ । ४९ ॥

यस्येति सघातग्रहणम् । हल परस्य यशब्दस्य लोप आर्थ-
वातुके । आदे परस्य । अतो लोप । वात्रजाञ्चक्रे । वात्रजिता ॥

रीगृदुपधस्य च ७ । ४ । ९० ॥

ऋदुपधस्य वातोऽभ्यासस्य रीगागमो यङ्यङ्लुको । वरीवृत्यते ।
वरीवृताञ्चक्रे । वरीवर्तिता ॥

श्रुभ्नादिषु च ८ । ४ । ३९ ॥

णत्व न । नरीनृत्यते । जरीगृह्यते ॥

इति यङन्तप्रक्रिया ॥

१-अत्र 'अतिशयेन पुन पुनर्वा व्रजति' इति विग्रहे 'धातो-
काच -' इति यङ् तु न, गत्यर्थाणां कौटिल्य एव यङ्विवानात् ॥
२-अकारसहितो यकारो विवक्षितः, न तु अकारस्योच्चारणार्थत्वम्,
यच्च 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया अर्थवति
शब्दे एवाव्य प्रवृत्तिः, तेन 'पुनर्काम्याञ्चकार' इत्यत्र यलोपो न ॥

अथ यङ्लुक्प्रक्रिया

यङोऽचि च २ । ४ । ७४ ॥

यङोऽचि प्रत्यये लुक् स्यात्, चकारात्त विनापि क्वचित् ।
अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति । तत् प्रत्ययलक्षणेन यङन्त-
त्वाद्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । धातुत्वाल्लडादयः । शेपात्कर्तरीति
परस्मैपदम् । चर्करीत चेत्यदादौ पाठाच्छपो लुक् ॥

यङो वा ७ । ३ । ९४ ॥

यङ्लुगन्तात्परस्य हलादे पित सार्वधातुकस्येड् वा स्यात् ।
भूसुवोरिति गुणनिपेधो यङ्लुकि भाषाया न, बोभोतु तेतिक्ते
इति छन्दसि निपातनात् । वोभवीति, वोभोति । वोभूत ।
अदम्यस्तात् । वोभूवति । वोभवाञ्चकार, वोभवामास । वोभविता ।

१-अयम्भावो यङ्लुग् द्विविधः. 'पापच' इत्यादावज्जनिमित्तक एकः
सूत्रस्य 'च'शब्देनाच विनापि भवन् अनैमित्तिको द्वितीयः । एवञ्च 'असिद्ध
वहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषया लुक्प्रत्ययनैमित्तिकत्वरूपान्तरङ्गत्वसत्त्वाद्
द्वित्वादिकार्येषु निमित्तसापेक्षत्वरूपवहिरङ्गत्वसत्त्वाल्लुकि कर्तव्ये
तेषामसिद्धिरिति ॥ २-'अतिशयेन पुनः पुनर्वा भवति' इति विग्रहे
'भू' धातोर्यङि अन्तरङ्गत्वात्तस्य 'यङोऽचि च' इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन
यङन्तत्वमाश्रित्य भूशब्दस्य द्वित्वेऽभ्यासकार्ये जाते 'वोभू' इत्यस्य
धातुत्वाल्लटि 'शेपात्कर्तरी-' इति सूत्रसहकारेण लट्. परस्मैपदसंज्ञके
तिपि शपि यङ्लुग्वोधकस्य 'चर्करीत'शब्दस्यादादिपाठाच्छपो लुकि
'यङो वा' इतीड्विकल्पे गुणावादेशयोः. 'वोभवीति' इति, इडभावपक्षे
'वोभोति' इति रूपद्वयम् । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिपेधस्तु न 'वोभोतु'
इति छन्दसि गुणनिपातनेन भाषाया यङ्लुकि गुणस्येष्टत्वात् ॥ ३-अत्र
'अचि श्नु-' इति उवङ्छादेशः ॥

बोभविष्यति । बोभवीतु, बोभोतु, बोभूतात् । बोभूताम् । बोभुवतु ।
 बोभूहि । बोभवानि । अबोभवीत्, अबोभोत् । अबोभूताम् ।
 अबोभवु । बोभूयात् । बोभूयाताम् । बोभूयु । बोभूयात् ।
 बोभूयास्ताम् । बोभूयासु । गातिस्थेति सिचो लुक् । यङो
 वेतीदृशे गुण वाधित्वा नित्यत्वाद्वुक् । अबोभूवीत्, अबोभोत् ।
 अबोभूताम् । अबोभूवु । अबोभविष्यत् ॥

इति यङ्लुक्प्रक्रिया ॥

अथ नामधातवः

सुप आत्मनः क्यच् ३ । १ । ८ ॥

इषिकर्मण एषितु सवन्विन सुवन्तादिच्छायामर्थे क्यच्
 प्रत्ययो वा स्यात् ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २ । ४ । ७१ ॥

एतयोरवयवस्य सुपो लुक् ॥

१-‘प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्’ इति वचनेन यङ्लुगन्त
 स्यापि भूग्रहणेन ग्रहणादिति वाक्यशेषः ॥ २-‘भुवो वुग् लुङ्लिटो.’ इति
 सूत्रेणेति शेषः । ‘परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तर वलीय.’ इति न्यायेन
 परगुणापेक्षया कृताकृतप्रसङ्गित्वरूपनित्यत्वस्य वुकि सत्त्वात् ॥ ३-इच्छा-

नकृतसवन्विनः इच्छाक्रियाकर्मभूतात्सुवन्तादिच्छायामर्थं क्यजित्यादि
 ष्मृत्तार्यः । ‘आत्मन पुत्रमिच्छति’ इति विग्रहे पुत्रम् इति सुवन्तमिच्छा-
 नृसवन्वि, इच्छान्त्याकर्म च । तत्र ‘पुत्रम्’ इति द्वितीयान्तात्क्यच् । परस्य
 पुत्रमिच्छतीत्यत्र क्यच् न, पुत्रस्य परसवन्विवात् । ‘पुत्रेणेच्छति’ इत्यत्रापि
 न, पुत्रत्वेच्छाकर्मत्वाभावात् ॥ ४-अत्र अवयवावयविभाजसम्बन्ध
 प्रत्यर्थस्तदाह—एतयोरवयवस्येति ॥

क्यचि च ७ । ४ । ३३ ॥

अवर्णस्य ई । आत्मन पुत्रमिच्छति पुत्रीयति ॥

नः क्ये १ । ४ । १५ ॥

क्यचि क्यडि च नान्तमेव पद नान्यत् । नलोप । रंजीयति ।

नान्तमेवेति किम् ? वाच्यति । हलि च । गीर्यति । पूर्यति ।
धातोरित्येव । नेह^३—दिवमिच्छति दिव्यति ॥

क्यस्य विभाषा ६ । ४ । ५० ॥

हल परयो क्यच्क्यडोलोपो वार्धधातुके । आदे परस्य ।
अतो लोप । तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न । समिधिता,
समिध्यता ॥

काम्यच्च ३ । १ । ९ ॥

उक्तविषये काम्यच् स्यात् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति ।
पुत्रकाम्यता ॥

उपमानादाचारे ३ । १ । १० ॥

१—मूलोक्तलौकिकविग्रहे ‘पुत्र अम्’ इत्यस्मात् ‘सुप आत्मनः—’
इति क्यचप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे ‘सनाद्यन्ता—’ इति धातुत्वे ‘सुपो धातु-
प्रातिपदिकयोः’ इत्यमो लुकि ‘क्यचि च’ इति ईत्वे धातुत्वाल्लडादि-
कार्ये निरुक्तरूप निष्पन्नम् ॥ २—सुवादिविधित्वाभावेन ‘नलोपः सुप्स्वर—’
इति नियमाप्रवृत्तौ ईत्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वाभावः ॥ ३—‘दिव्’ इत्यस्य
प्रातिपदिकत्वेन धातुत्वाभावात् । न च ‘गीर्यति’ इत्यादावपि ‘गिर्’ इत्यादेः
प्रातिपदिकत्वेन धातुत्वाभावात्तत्रापि दीर्घा न स्यादिति वाच्यम्, ‘क्विप्विजन्ता
धातुत्व न जहति’ इति वचनाद् धातुत्वाक्षते । न च ‘दिव्’ शब्दोऽपि
क्विप्विजन्त एवेति तत्रापि दीर्घ स्यात्, किपि सति ‘च्छ्वोः शूडनुनासिके च’
इत्यूठि कृते ‘द्यू’ इति रूपसम्भवात् । नाप्यय विजन्तः, विचि लघूपधगुणे
वलि लोपे च कृते ‘दे’ इति रूपसद्भावात् । तस्मात् ‘दिव्’ इत्यव्युत्पन्नमेव
प्रातिपदिकमतोऽत्र न दीर्घ ॥ ४—‘अच परस्मिन्—’ इति सूत्रेणेति शेषः ॥

उपमानात्कर्मण सुवन्तादाचारेऽर्थे क्यच् । पुत्रमिवाचरति
पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ॥ (सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्त्विवा
वक्तव्य) । अतो गुणे । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । स्व इवाचरति
स्वति । सखौ ॥

अनुनासिकस्य क्झलोः क्झति ६ । ४ । १५ ॥

अनुनासिकान्तस्योपवाया दीर्घ स्यात्कौ झलादौ च क्झति ।
इदमिवाचरति इदामति । राजेव राजानति । पन्था इव पथीनति ॥

कष्टाय क्रमणे ३ । १ । १४ ॥

चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् । कष्टाय क्रमते
कष्टायते । पाप कर्तुमुत्सहत इत्यर्थ ॥

१-यस्य सादृश्यमन्यत्र निरूप्यते तदुपमानम्, यथा 'रविरिव राजते राजा'
इत्यत्र रविः । प्रकृते च पुत्रशब्दः ॥ २-'अकृत्सार्वधातुकयोः-' इति
दीर्घः ॥ ३-प्रातिपदिकमात्रादाचारेऽर्थे क्तिप्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥
४-यद्यपि लौकिकविग्रहे 'कृष्णः' इति प्रथमान्त पद दृश्यते तथापि
वार्तिकेन प्रातिपदिकादेव क्त्विवानात् सुवन्तत्वाभावेन पदत्वाभा
वेऽपदान्तनिमित्तक पररूपमिति ध्येयम् ॥ ५-'स्व इवाचचार' इति विग्रहे
स्वशब्दात् 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्त्विवा वक्तव्य' इत्यनेन क्तिपि सर्वापहारि
लोपे 'सनाद्यन्ताः-' इति वातुत्वाह्लिति णलि द्वित्वादिकार्ये 'सस्व अ'
इत्यवस्थायाम् 'अचो ङ्गिति' इति सूत्रेण स्वशब्दाकारस्य वृद्धौ 'आत औ
णल' इति णल औकारे वृद्धौ रूपम् । अनुसादौ तु 'अतो लोपः' इत्यनेन
स्वतु' इत्यादि । एव लुडादौ क्रमशः स्विता, स्विभ्यति, स्वतु, अस्वत,
नत्, स्व्यात्, अस्वीत्, अस्विष्यत् इति रूपाणि ॥ ६-अन्तरङ्गत्वादीर्घ
गुणो न ॥ ७-कष्ट पापम्, क्रमणमुत्साहः, न हि कश्चिच्चेतनः स्वकष्टाय
उत्साहं विधत्ते इति हेतोरयासगत्योदाहरणमसङ्गतमिति तु न शङ्क्यम्,
कष्टसाधनपापाय उत्साह एव कष्टयोत्साहः, तदेतदाह-पाप कर्तुमित्यादि,
'कष्टायते' इत्यत्र चतुर्थ्यन्तात्क्यङ्प्रत्यये 'मुपो धातुः' इति डेरुक् ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ३ । १ । १७ ॥

एभ्य कर्मभ्य करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्द करोति शब्दायते ॥ (ग. सू) तत्करोति तदाचष्टे, इति णिच् ॥ (ग सू) प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच् स्यात्, इष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावभावटिलोपविन्मतुव्लोपयणादि-लोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसज्ञास्तद्वण्णावपि स्यु । इत्यल्लोप. । घट करोत्याचष्टे वा घटयति ॥

इति नामधातवः ॥

अथ कण्ड्वादयः

कण्ड्वादिभ्यो यक् ३ । १ । २७ ॥

एभ्यो धातुभ्यो नित्य यक् स्यात्स्वार्थे । कण्डूञ् गात्रविघर्षणे ॥ १ ॥ कण्डूयति । कण्डूयत इत्यादि ॥

इति कण्ड्वादयः ॥

अथात्मनेपदप्रक्रिया

कर्तरि कर्मव्यतिहारे १ । ३ । १४ ॥

क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदम् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य योग्य ल्वेन करोतीत्यर्थ ॥

१-‘शब्द अम्’ इत्यस्मात् क्यङ्प्रत्यये तदन्तस्य धातुत्वे ‘सुपो धातु-’ इत्यमो लुक् ॥ २-पुवद्भावस्योदाहरणम्—पट्वीमाचष्टे पटयति, इदमेव भसज्ञाया अपि । रभावस्य—दृढ करोति द्रढयति । टिलोपस्य—पटुमाचष्टे पटयति । विनो लुकि—स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । मतुपो लुकि, श्रीमन्त करोति श्राययति । यणादिलोपे—स्थूलमाचष्टे स्थवयति, दूर करोति दवयति । प्रादेशे—प्रियमाचष्टे प्रापयति । स्थादेशे—स्थिर करोति स्थापयति । स्फादेशे—स्फिरमाचष्टे स्फापयति ॥ ३-एव घटयाञ्चकार, घटयिता, घटयिष्यति, लुङि—अजघटत् इत्यादि ॥ ४-शूद्रस्य योग्य सत्यादिल्वन ब्राह्मण. करोतीत्यर्थ. ॥

न गति^१हिंसार्थेभ्यः १ । ३ । १५ ॥

व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति ॥

नेर्विशः १ । ३ । १७ ॥

निविशते ॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः १ । ३ । १८ ॥

परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ॥

विपराभ्यां जेः १ । ३ । १९ ॥

विजयते । पराजयते ॥

समवप्रविभ्यः स्थः १ । ३ । २२ ॥

सतिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥

अपह्वे ज्ञः १ । ३ । ४४ ॥

शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ॥

अकर्मकाच्च १ । ३ । ४५ ॥

सर्पिषो जानीते । सर्पिषोपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

उर्द्वरः सकर्मकात् १ । ३ । ५३ ॥

वर्ममुचरते । उलङ्घय गच्छतीत्यर्थः ॥

१-गत्यर्थकेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च कर्मव्यतिहारे आत्मनेपद न ॥

२-अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयार्थतो निशब्दस्य ग्रहणात् 'मधुनि विशन्ति भ्रमराः' इत्यत्रात्मनेपद न ॥ ३-विषाहचर्यात्पराशब्देनोपसर्गपराशब्दस्यैव ग्रहणं तेन 'परा जयति सेना' इत्यत्र पराशब्देन योगे नात्मनेपदप्रसङ्गः ॥

४-गच्छतीत्यर्थः ॥ ५-अपपूर्वात्रानातेरात्मनेपद स्यादपलापेऽर्थः ॥ ६-

उत्पूर्वकात्सकर्मनाचरतेरात्मनेपद स्यात् ॥

समस्तृतीयायुक्तात् १ । ३ । ५४ ॥

रथेन सञ्चरते ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे १ । ३ । ५५ ॥

सम्पूर्वादाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्त स्यात् तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे ।

दास्या सयच्छते कामी ॥

पूर्ववत्सनः १ । ३ । ६२ ॥

सन पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपद स्यात् ।

एदिधिषते ॥

हलन्ताच्च १ । २ । १० ॥

इक्समीपाद्बल परो झलादि सन् कित् । निविविक्षते ॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु

कृञः १ । ३ । ३२ ॥

गन्धन सूचनम् । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थ । अवक्षेपणं

भर्त्सनम् । श्येनो वर्तिकामुत्कुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थ । हरिमुपकुरुते ।

सेवत इत्यर्थ । परदारान्प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तते । एँधो दक-

स्योपस्कुरुते । गुणमाधत्ते । कथा प्रकुरुते । प्रकथयतीत्यर्थ । शत

प्रकुरुते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते । एषु किम् ? कट करोति ॥

भुजोऽनवने १ । ३ । ६६ ॥

ओदन भुङ्क्ते । अनवने किम् ? महीं भुनक्ति ॥

इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥

१-तृतीयान्तेन युक्तासम्पूर्वाचरतेरात्मनेपद स्यात् ॥ २-‘अशिष्ट-
व्यवहारे दाण. प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया’ इति वार्तिकेन ‘दास्या’ इत्यत्राशिष्ट-
व्यवहारे चतुर्थ्यर्थे तृतीया ज्ञेया ॥ ३-गन्धनाद्यर्थेषु कृञ आत्मनेपद स्यात् ॥

४-साहसिक्य बलात्कारेण वशीकरणम् ॥ ५-उपयोगो धर्माद्यर्थे द्रव्य-
विनियोगः ॥ ६-सूचन परदोषाविष्करणम् ॥ ७-काष्ठ जलस्य गुणमाधत्त
इति वाक्यार्थः ॥

अथ परस्मैपदप्रक्रिया

अनुपराभ्यां कृजः १ । ३ । ७९ ॥

कर्तृगे च फले गन्धनादौ च परस्मैपदं स्यात् । अनुकरोति
पराकरोति ॥

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः १ । ३ । ८० ॥

क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति ॥

ग्राद्वहः १ । ३ । ८१ ॥

प्रवहति ॥

परेर्मृषः १ । ३ । ८२ ॥

परिमृष्यति ॥

व्याडुपरिभ्यो रमः १ । ३ । ८३ ॥

रमु क्रीडायाम् ॥ विरमति ॥

उपाच्च १ । ३ । ८४ ॥

यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थ । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥

इति परस्मैपदप्रक्रिया ॥

इति पदव्यवस्था ॥

१-दैवादिक. 'मृष तितिक्षायाम्' इति वातु. ॥ २-उपपूर्वकस्य
'८२' वातोर्निवृत्तिरूपोपरामोऽयं, तदर्थेऽकर्मकत्वाद् यज्ञदत्तमिति
कर्मणोऽनौचित्यमाशङ्क्य परिहरति—अन्तर्भावितेति । अन्तर्भाषित
स्वार्थत्वेनाङ्गीकृतो ण्यर्थ प्रयोजकव्यापारो येन स इत्यर्थ । एवञ्च प्रकृते
उपरामकरणस्य धात्वर्थत्वात् स कर्मकत्वमुपपन्नम् ॥

अथ भावकर्मप्रक्रिया

भावकर्मणोः १ । ३ । १३ ॥

लस्यात्मनेपदम् ॥

सार्वधातुके यक् ३ । १ । ६७ ॥

धातोर्यक् भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके । भाव. क्रिया ।

१-‘ल. कर्मणि-’ इति सूत्रे भावकर्मकर्तृरूपा लस्यार्था उक्तास्तत्रै-
तावत्पर्यन्त धातुमात्रेभ्यः कर्तरि लकारमभिधाय सम्प्रति अकर्मकेभ्यो
भावे सकर्मकेभ्यः कर्मणि च लकार विधातु प्रकरणारम्भः ॥ २-भावे
कर्मणि च यो लस्तस्यात्मनेपद स्यात् ॥ ३-ननु अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो
भावे लो विधीयते तत्र भावपदार्थः क इति चेद् ? भाव. क्रिया भावना
व्यापार इति सर्वे पर्यायवचना इति गृहाण । नन्वेवमपि धातुमात्रस्य
भावरूपोऽर्थः स च धातुनैव लब्धः तत्किमिति तदर्थे पुनर्लकारो विधीयते
इति चेच्छृणु, यो हि भावो धातुनोच्यते स एव लकारेणानूद्यते न तु
लस्य तदतिरिक्तभावोऽर्थः । ननु भावे लकारे प्रथमादिपुरुषत्रयमध्ये
कस्य प्रयोग इति चेच्छृणु, तिङ्वाच्यकारकवाचिनोर्युष्मदस्मदोः सत्त्वे
एव मध्यमोत्तमयोः प्रयोगो भवति, भावे लकारे तिङ्वाच्यकारकाभावेन
तयोरप्रयोगः । ननु तर्हि किम् प्रथमपुरुषस्यैव सर्वाणि वचनानि
भवेयुः ? न, लकारेणानूयमानस्य भावस्याद्रव्यरूपत्वेन द्वित्वाद्यभानान्न
प्रथमपुरुषस्यापि द्विवचनवहुवचने स्याताम् । तर्हि प्रथमपुरुषैकवचनमपि
न स्यात् तस्मिन् भावे एकत्वस्याप्रतीतेरिति चेन्न, भावे प्रत्यये सर्वत्रौत्सर्गि-
कैकवचनस्वीकारात् । एव च भावे लकारे कर्तुरनुक्तत्वात् ‘कर्तृ
करणयोः-’ इति तृतीया, सर्वस्मिँल्लकारे प्रथमपुरुषैकवचनञ्च । ‘त्वया
मया अन्यैश्च भूयते’ इत्याद्युदाहरणमिति, कर्मणि लकारे तु कर्तुरनुक्त-
त्वात्तृतीया, कर्मण उक्तत्वात्तत्र प्रथमा, किन्तु सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषां
वचनानामत्र कर्मानुसारेण प्रयोगः । अत्र दिङ्मात्रमुदाहरणम्—चैत्र

सा च भावार्थकलकारेणानूद्यते । युष्मदस्मद्भ्या सौमानाधिकरण्या-
भावात्प्रथम. पुरुष । तिङ्वाच्यक्रियाया अद्रव्यरूपत्वेन द्वित्वाद्य-
प्रतीतेर्न द्विवचनादि किं त्वेकवचनमेवोत्सर्गत । त्वया मया
अन्यैश्च भूयते । वभूवे ॥

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशोऽञ्जनग्रहदशां
वा चिष्वदिट् च ६ । ४ । ६२ ॥

उपदेशे योऽच् तदन्ताना हनादीना च चिणीवाङ्गकार्यं ना
स्यात्स्यादिषु भावकर्मणोर्गन्प्यमानयो स्यादीनामिडागमश्च । चिष्वद्-

आनन्दमनुभवति, इति चैत्रेणानन्दोऽनुभूयते, चैत्रस्त्वामनुभवति
चैत्रेण त्वमनुभूयसे । चैत्रो मामनुभवति चैत्रेणाहमनुभूये । सकर्मका
कर्मरूपोरेव व्यवस्था ज्ञेया । सर्वेषा वातूना फलव्यापारावयौ, तत्र ताउभौ
यत्रैकस्मिन्नेव कर्तरि वर्तते ते वातवोऽकर्मका एव, यथा—आत्मधारणानुकूल
व्यापाररूपा सत्ता भूधात्वर्थः, तत्रात्मधारणरूपफलस्य व्यापारस्य च
एकत्र कर्तरि सत्त्वात्सोऽकर्मकः । यत्र तौ भिन्नदेशस्थौ यथा विह्वित्यनुकूलो
व्यापार. 'पच्' वातोरर्थः, तत्र विह्वित्तिरूप फल तण्डुले, फूत्कारादि
व्यापार. कर्तरि वर्ततेऽतः स सकर्मकः । एवञ्च फलसमानाधिकरण
व्यापारवाचकत्वम् अकर्मकत्वम् । फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं
सकर्मकत्वम् । केचिदेवमकर्मकवात्वर्यान् सगृह्णन्ति—

लज्जामत्तास्थितिनागरण वृद्धिश्रवभयनीपितनरणम् ।

शयनक्रोडावचिदीप्यर्थं वानुगणनमकर्मकमाहुः ॥ ११ ॥

—युष्मदस्मदोर्भाववाचकत्वाभावात्कारस्य भाववाचकत्वात्तां
मानाधिकरण्यं नास्तीति नात्र ॥ २—चिणि परे यथाङ्गस्य वृद्ध्यादिकार्यं
तद्वदन स्यादिषु परेष्वपि ॥

भावपक्षेऽयमिट् । चिण्वद्भावाद् वृद्धि । भाविता, भविता ।
भाविष्यते, भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भाविषीष्ट, भविषीष्ट ॥

चिण् भावकर्मणोः ३ । १ । ६६ ॥

च्लेश्चिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे । अभावि ।
अभाविष्यत, अभविष्यत । अकर्मकोऽप्युपसर्गवशात्सकर्मक । अनुभूयते
आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते ।
त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम्,
अन्वभविषाताम् । णिलोप । भाव्यते । भावयाञ्चक्रे, भावयाम्बभूवे,
भावयामासे । चिण्वदिट् । आभीयत्वेनासिद्धत्वाणिलोप ।

१-‘भू’ धातोर्भावे लुटि तस्य तादेशे तासि प्रत्यये ‘भू तास् त’
इति जाते ‘स्यसिच्सीयुट्-’ इति चिण्वद्भावे तासेरिडागमे च चिण्वद्भा-
वाद्वृद्धौ आवादेशे ‘भावि तास् त’ इति स्थिते तस्य डादेशे टिलोपे
‘भाविता’ इति, चिण्वद्भावाभावपक्षे ‘आर्धधातुकस्य-’ इतीडागमे
गुणादिकार्ये ‘भविता’ इति ॥ २-तेन कर्मणि प्रत्यये युष्मदस्मदोर्लकार-
वाच्यकर्मकारकवाचित्वात् तिङ्सामानाधिकरण्येन द्वित्वबहुत्वसंख्या-
सन्धस्यापि सत्त्वेन न पुरुषवचनानुपपत्तिरिति भावः ॥ ३-अकर्मक-
धातुभ्यो यत्र हेतुमणिच् तत्र णिजन्तावस्थाया प्रयोज्यस्य ‘गतिवृद्धि-’
इत्यादिसूत्रेण कर्मत्व प्रयोजकस्य कर्तृत्वम्, एवञ्च णिचि अकर्मकाणामपि
सकर्मकत्वम्, तत्र प्रयोज्यकर्मणि प्रत्यये तस्य प्रथमान्तता, प्रयोजकस्य
तृतीयान्तता, यथा ‘चैत्रो मैत्र भावयति, चैत्रेण मैत्रो भाव्यते, चैत्रस्त्वा
भावयति चैत्रेण त्व भाव्यसे, चैत्रो मा भावयति चैत्रेणाह भाव्ये’ इत्येव-
मुदाहरणान्यूह्यानि ॥

भाविता, भावयिता । भाविष्यते, भावयिष्यते । अभाव्यत । भाव्येत ।
 भाविषीष्ट, भावयिषीष्ट । अभावि । अभाविषाताम्, अभावयिषाताम् ॥
 बुभूष्यते । बुभूषाञ्चक्रे । बुभूषिता । बुभूषिष्यते ॥ बोभूयते ।
 वोभूयते ॥ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ । स्त्रयते विष्णु । स्तामिता,
 स्तोता । स्ताविष्यते, स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविषाताम्,
 अस्तोषाताम् ॥ ऋ गतौ ॥ गुणोऽर्तीति गुण । अर्यते ॥ स्मृ
 स्मरणे । स्मर्यते । सस्मरे । उपदेशग्रहणाच्चिष्वदिट् । आरिता,
 अर्ता । स्मारिता, स्मर्ता । अनदितामिति नलोप । स्रस्यते ।
 इदितस्तु नन्धते । सप्रसारणम् । इज्यते ॥

तनोतेर्यकि ६ । ४ । ४४ ॥

आकारोऽन्तादेशो वा स्यात् । तायते, तन्यते ॥

तपोऽनुतापे च ३ । १ । ६५ ॥

१-ण्यन्ताद्भावयते. कर्मणि लुटि तादिकार्ये जाते 'भावि तास् त'
 इत्यवस्थायाम् 'स्यसिच्—' इति चिष्वद्भावे इटि च 'भावि इ तास् त' इति
 जाते 'णेरनिटि' इति णेर्लोपो न स्यादिट्परत्वादिति न शङ्क्यम् 'असिद्ध
 वदत्राभात्' इत्यनेन चिष्वदिटोऽसिद्धत्वात्, तथा च णिलोपे डादेशादि
 कार्ये तत्सिद्धम्, चिष्वद्भावविरहे 'आर्वधातुकस्य—' इति इडागमे तत्र
 लोपोभावे गुणयादेशयो 'भावयिता' इति निष्पन्नम् ॥ २-अकर्मक-
 प्रवृत्तिकास्तु सन्नन्ता अकर्मका एव, सकर्मकास्तु सन्नन्ता सकर्मका ॥
 ३-यद्यङ्लुक्कोन्तु प्रकृतिवत्सकर्मकाकर्मकतेति बोध्यम् ॥ ४-'ऋ'
 यातोर्लुटि 'ऋ तास् त' इति दशाया परत्वात् 'सार्वधातुक्—' इति
 गुणेऽजन्तत्वाभावाच्चिष्वद्भावो न स्यादिति न शङ्क्यम्, उपदेशे 'ऋ'
 यानोरजन्तत्वेन सम्प्रति ह्यन्तत्वेऽपि तत्प्रवृत्ते ॥

तपश्चलेश्चिण् न स्यात् कर्मकर्तर्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन ।
घुमास्थेतीत्वम् । दीयते । वीयते । ददे ॥

आतो युक् चिण्कृतोः ७ । ३ । ३३ ॥

आदन्ताना युगागम स्याच्चिणि जिणिति कृति च । दायिता,
दाता । दायिपीष्ट, दासीष्ट । अदायि । अदायिपाताम् ॥ भज्यते ॥

भञ्जेश्च चिणि ६ । ४ । ३३ ॥

नलोपो वा स्यात् । अभाजि, अभञ्जि ॥ लभ्यते ॥

विभापा चिण्णमुलोः ७ । १ । ६९ ॥

लभेर्नुमागमो वा स्यात् । अलम्भि, अलाभि ॥

इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

अथ कर्मकर्तृप्रक्रिया

यदा कर्मैव कर्तृत्वेन विवक्षितं तदा सकर्मकाणामप्यकर्मकत्वा-
कर्तरि भावे च लकार ॥

१-पाप किल्बिष कर्तृपुरुषमन्वताप्सीत् तेन पापेन पुरुषोऽन्वतप्तः,
अत्र कर्मणि प्रत्ययः । 'तपोऽनुतापे च' इति चिणिपेधे च्ले. सिच् ॥

२-एकस्मिन्नेव पचादिधातुप्रयोगे 'चैत्रो वह्निना स्थाल्या तण्डुल पचति'
इत्यत्र कर्तृकरणाधिकरणकर्मकारकाणां मेलनं दृश्यते तत्र चैत्रस्य
कर्तृत्वाविवक्षायां करणादीनामेव कर्तृत्वविवक्षायाम् 'वहिः पचति',
'स्थाली पचति', 'तण्डुल पच्यते' इति प्रयोगः । सम्प्रदानापादानयोस्तु
'विप्राय गा ददाति, ग्रामादायाति' इत्यादौ न कदापि कर्तृत्वविवक्षा,
अनुभवविरोधात् । एव स्थिते यत्र कर्मण कर्तृत्वविवक्षा तत्र कर्तरि प्रत्यये
'पच्यते तण्डुलः' इति, भावे प्रत्यये 'तण्डुलेन पच्यते' इति, पचेरकर्मकत्वेन
कर्तृभावयोरेव 'ल' कर्मणि- इति नियमेन प्रत्ययस्यौचित्यात्, इत्येतदर्थं जात
बोधयितुं प्रकरणमारभ्यते ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ३ । १ । ८७ ॥

कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रिय कर्ता कर्मवत्स्यात् । कार्याति-
देशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिट् स्युः । पच्यते फलम् ।
भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अमेदि । भावे, भिद्यते काष्ठेन ॥

इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

अथ लकारार्थप्रक्रिया

अभिज्ञावचने लट् ३ । २ । ११२ ॥

स्मृतित्रोधिन्युपपदे भूतानद्यतने वातोर्लट् । लङोऽपवादः ॥
वस निवासे ॥ स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्याम । एवं बुध्यसे,
चेतयसे इत्यादिप्रयोगेऽपि ॥

१-ननु पचे. कर्मणः फलस्य कर्तृत्वविवक्षायाम् 'फल पचति' इति
प्रयोगः स्याद् इति चेन्न कर्तृरूपस्य फलस्य कर्मवद्भावातिदेशेन कर्मणि
लकारवत् 'पच्यते फलम्' इत्येव प्रयोगस्येष्टत्वात् तथा च सूत्रं
कर्मवदिति—'कालः फल पचति' इत्यत्र कर्मस्था क्रिया फलनिष्ठा पाक
क्रिया तथा क्रियया तुल्यक्रिया फलस्य कर्तृत्वविवक्षायाम् फलनिष्ठा पाक
क्रिया तस्याः कर्ता फलरूपस्तस्य फलस्य कर्मवद्भावः इति सूत्रार्थः जाते
कर्तुरेव कर्मत्वात्कर्मणि लकारे यगादिकार्ये कृते 'पच्यते फलम्' इति
२ म् । अत्र कर्मवद्भावपक्षे सर्वेषां प्रथमादिपुरुषाणां यथायथं प्रयोगा
'त्व पच्यसे, अहं पच्ये' इत्यादयो बोद्धव्याः । भावे लकारे च 'चैत्रेण
भूयते' इतिवत् प्रथमपुरुषैकवचनमेव फलेन, त्वया, मया च पच्यते'
इत्येतत्प्रकरणतात्पर्यम् ॥ २-सामान्यतः उक्तेऽपि लकारार्थे कतिपयानां
लकाराणां विशेषार्थदर्शनान्न प्रकरणारम्भः ॥

न यदि ३ । २ । ११३ ॥

यद्योगे उक्त न । अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्जमहि ॥

लट् स्मे ३ । २ । ११८ ॥

लिटोऽपवाद । यजति स्म युधिष्ठिर ॥

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ३ । ३ । १३१ ॥

वर्तमाने ये प्रत्यया उक्तास्ते वर्तमानसामीप्ये भूते भविष्यति

च वा स्यु । कदागतोऽसि । अयमागच्छामि, अयमागम वा ।

कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि, गमिष्यामि वा ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ३ । ३ । १५६ ॥

वा स्यात् । कृष्ण नमेच्चेत्सुख यायात् । कृष्ण नस्यति

चेत्सुख यास्यति । (भविष्यत्येवेष्यते) । नेह । हन्तीति पलायते ॥

विधिनिमन्त्रणेति लिङ् । विधि प्रेरण भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् ।

यजेत ॥ निमन्त्रण नियोगकरणम्, आवश्यके श्राद्धभोजनादौ

दौहित्रादे प्रवर्तनम् । इह भुञ्जीत ॥ आमन्त्रण कौमचारानुज्ञा ।

इहासीत ॥ अधीष्ट सत्कारपूर्वको व्यापारः । पुत्रमध्यापयेद्भवान् ॥

सप्रश्न सप्रश्नारणम् । किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम् ॥ प्रार्थन

याच्चा । भो भोजन लभेय । एव लोट् ॥

इति लकारार्थप्रक्रिया ॥

इति तिङन्त समाप्तम् ॥

१-स्मशब्दयोगे लट् स्यात् ॥ २-हेतुः कारण हेतुमतः कार्यम्, तयोर्गम्यमानत्वे भविष्यति लिङ् वा स्यात् पक्षे लट् । अत्र कृष्णनमनः कारण सुखप्राप्तिः कार्यरूपा ॥ ३-परकीयाभिलषितविषयेऽनुमति-प्रदानम् ॥ ४-निश्चयकरणम् ॥

९
अथ कृदन्ते कृत्यप्रक्रिया

धातोः ३ । १ । ९१ ॥

आतृतीयाध्यायसमाप्तेर्ये प्रत्ययास्ते धातोः परे स्यु ।
कृदतिङिति कृत्यसज्ञा ॥

वासरूपोऽस्त्रियाम् ३ । १ । ९४ ॥

अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा
स्यात् सूर्यधिकारोक्त विना ॥

कृत्याः ३ । १ । ९५ ॥

ण्वुलृच्चावित्यतः प्राक् कृत्यसज्ञा स्यु ॥

कर्तरि कृत् ३ । ४ । ६७ ॥

कृत्यप्रत्यय. कर्तरि स्यात् । इति प्राप्ते—

तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ३ । ४ । ७० ॥

एते भावकर्मणोरेव स्यु ॥

तद्यत्तव्यानीयरः ३ । १ । ९६ ॥

१-‘सुप्तिङन्तम्-’ इत्यत्र निर्दिष्टक्रमेण सामान्यतः सुवन्तत्वा
भिधानानन्तर तिङन्तजातमभिवाय सम्प्रति ‘कृत्तद्वित-’ इति सूत्रे
प्रथमोपात्तप्रातिपदिकसञ्ज्ञेद्देश्य कृदन्त सावयितु प्रकरणारम्भ. ॥
२-‘क्ष्रिया क्तिन्’ इत्यधिकारोक्तप्रत्यय विनेत्यर्थ । ‘अ प्रत्ययात्’ इत्येत
द्विषये क्तिन् न प्रवर्तत इति भावः ॥

आतोरेते प्रत्यया स्यु । एधितव्यम्, एधनीय त्वया । भावे
औत्सर्गिकमेकवचन क्लीबत्व च । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया
(केलिम् उपसख्यानम्) पचेलिमा माया । पक्तव्या इत्यर्थ ।
भिदेलिमा सरला । भेत्तव्या इत्यर्थ । कर्मणि प्रत्यय ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ३ । ३ । ११३ ॥

क्वचित्प्रवृत्ति क्वचिदप्रवृत्ति क्वचिद्धिभाषा क्वचिदन्यदेव ।

विधेर्विधान बहुधा समीक्ष्य चतुर्विध बाहुलक वदन्ति ॥ १ ॥

क्षान्त्यनेनेति स्नानीय चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ॥

अचो यत् ३ । १ । ९७ ॥

अजन्ताद्भातोर्यत् स्यात् । चेर्यम् ॥

ईद्यति ६ । ४ । ६५ ॥

१-त्वमेधस्व एधेथा वेति, त्वया एध्यताम् एध्येत वेति, त्वया एधि-
तव्यम्-लिङ्लोट्कृत्यप्रत्ययाः समानार्था एवञ्च 'एध्' धातोरकर्मकत्वा-
द्भावे 'तयोरेव-' इति नियमात् कृत्यसशक्तव्यप्रत्ययेऽनुक्ते कर्त्तरि 'कर्तृकर-
णयो -' इति तृतीया, अत्र 'कृत्याना कर्त्तरि वा' इति कर्त्तरि षष्ठ्यपि पक्षे
भवति, भावे प्रत्यये तस्य प्राधान्यात् तत्र द्वित्वाद्यप्रतीतेः पुस्त्वाद्यप्रतीते-
श्चौत्सर्गिकमेकवचनम्, 'सामान्ये नपुसकम्' इति नपुसकत्वञ्च, एवम्
'एधनीयम्' इत्यत्रापि सर्वे ज्ञेयम् ॥ २-'पचेलिमा,' इत्यस्य कर्म-
प्रत्ययान्तत्वेन 'पक्तव्याः' इति भाष्ये विवरणदर्शनादिति भावः ॥ ३-कृत्य-
सशक्तप्रत्यया ल्युट् च यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि बहुल भवन्ति । तेन
'क्षानीयम्, दानीयः' इत्यादिपु करणसम्प्रदानादावपि कृत्यप्रत्ययः ॥ ४-'त्व
चिनु, त्वया चीयताम्' इति विग्रहे 'त्वया चैयम्' इति, एव 'चेतुमर्हम्'
'चेतु शक्यम्' इत्यनयोरपि विग्रहयोरिदं रूपम् । कर्मणि कृत्यप्रत्यये
कर्मानुरोधेन लिङ्गवचनव्यवहारः कार्यः ॥

यति परे आत ईत्स्यात् । देयम् । ग्लेयम् ॥

पोरदुपधात् ३ । १ । ९८ ॥

पवर्गान्ताददुपवाद्यत्स्यात् । ण्यतोऽपवाद । शर्ष्यम् । लभ्यम् ।

एतिस्तुशास्वृद्धजुषः क्यप् ३ । १ । १०९ ॥

एभ्यः क्यप् स्यात् ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ६ । १ । ७१ ॥

इत्य । स्तुत्यः ॥ शासु अनुशिष्टौ ॥

शास इदङ्हलोः ६ । ४ । ३४ ॥

शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ किङिति । शिष्य । वृत्य ।

आदृत्यः । जुष्यः ॥

मृजेर्विभाषा ३ । १ । ११३ ॥

मृजे क्यच्चा । मृज्य ॥

ऋहलोर्ण्यत् ३ । १ । १२४ ॥

ऋवर्णान्ताद्बलन्ताच्च वातोर्ण्यत् । कौर्ण्यम् । ह्यौर्ण्यम् । वीर्ण्यम् ॥

चजोः कु विण्ण्यतोः ७ । ३ । ५२ ॥

१-

१-आकारस्य ईकारे 'सार्ववातुक-' इति गुण ॥ २-अत्र 'शप

आक्रोशे' इति भौवादिको देवादिकश्च उभयपदी धातुः । 'लभ्यम्' इत्यत्र

'डुलभप् प्रातौ' इति भ्वा० आ० ॥ ३-अत्र क्रमेण 'इण् गतौ' पर०,

'ष्टुन् स्तुतौ' उभ०, 'शासु अनुशिष्टौ' पर०-एते अदादयः । 'वृन् वरणे'

स्वा० उभ०, 'हृद् आदरे' तु० आ०, 'जुषी प्रीतिषेवनयो' तु० आ० ॥

४-मृजू शुद्धौ' अदा० पर० ॥ ५-'डुकृन् करणे' तना० उभ० ॥

६-'हृन् हरणे' भ्वा० उभ० ॥ ७-'वृन् वरणे' भ्वा० उभ० ॥

चजो कुत्व स्यात् धिति ण्यति च परे ॥

मृजेर्वृद्धिः ७ । २ । ११४ ॥

मृजेरिको वृद्धि सार्वधातुकार्धधातुकयो । मार्ग्य ॥

भोज्यं भक्ष्ये ७ । ३ । ६९ ॥

भोग्यमन्यत् ॥

इति कृत्यप्रक्रिया ॥

अथ पूर्वकृदन्तम्

ण्वुलृचौ ३ । १ । १३३ ॥

धातोरेतौ स्त । कर्तरि कृदिति कर्त्रर्थे ॥

युवोरनाकौ ७ । १ । १ ॥

यु वु एतयोरनाकौ स्त । कौरक । कर्ता ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ३ । १ । १३४ ॥

नन्धादेर्ल्यु , ग्रह्यादेर्णिनि , पचादेरच् स्यात् । नन्दयतीति नन्दन । जनमर्दयतीति जर्नार्दन । लँवण । ग्राही । स्थायी ।

१-‘भुज पालनाभ्यवहारयो’ रुधा० उभ० ॥ २-पालनीयमुपभोग्य चार्थः ॥ ३-स्त्रिया कारिका क्लीवे कारकम् ॥ ४-स्त्रिया कर्त्रो क्लीवे कर्तृ ॥ ५-ण्यन्तस्य ‘टुनदि समृद्धौ’ इत्यस्य धातोर्णिलोपे कृते इद रूप भवति ॥ ६-विष्णुपर्यायो जनार्दनशब्दः । अत्र ‘अर्द गतौ याचने च’ इति ण्यन्तो धातुः भ्वा० पर० ॥ ७-‘लृञ् छेदने’ क्रया० उभ० । निपातनादत्र णत्वम् ॥ ८-‘ग्रह उपादाने’ क्रया० उभ० ॥ ९-‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ’ भ्वा० पर० ॥

मन्त्री । पचादिराकृतिगण ॥

इगुपधज्ञाग्रीकिरः कः ३ । १ । १३५ ॥

एभ्य कः स्यात् । वुँव । कृँश । ज्ञ । प्रिय । किरः ॥

आतथोपसर्गे ३ । १ । १३६ ॥

प्रज्ञः । सुँल ॥

गेहे कः ३ । १ । १४४ ॥

गेहे कर्तरि ग्रहे कः स्यात् । गृहँम् ॥

कर्मण्यण् ३ । २ । १ ॥

कर्मण्युपपदे वातोरण् प्रत्ययः स्यात् । कुम्भः करोतीति
कुम्भकारः ॥

आतोऽनुपसर्गे कः ३ । २ । ३ ॥

आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् । अणोऽपवादः ।
आतो लोप इटि च । गोद । वनद । कम्बलद । अनुपसर्गे
किम् ? गोसन्दाय । (वा) मूलविभुजादिभ्यः कः । मूलानि
विभुजानि मूलविभुजो रयः । आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुध्रः ॥

चरेष्टः ३ । २ । १६ ॥

- १-‘मन्त्रि गुप्तभाषणे चुरा० आ० । ‘मन्त्रयते’ इति विग्रहः ॥
२-‘ज्ञा अवबोधने’ ऋया० उभ०, ‘ग्रीन् तर्पणे’ ऋया० उभ०, ‘कृ विक्षेपे’
तु० पर० ॥ ३-बुवः पण्डितः । अत्र ‘बुवः अवगमने’ दिवा० आ० ॥
४-‘कृशः तनूकरणे’ दिवा० पर० ॥ ५-‘ग्लै हर्षक्षये’ न्वा० पर० ॥
६-गृहः भवनम् । ‘गृह्णाति वाग्यादिकम्’ इति विग्रहः ॥ ७-अस्त्र
लु० ने० ॥ ८-अत्र तादर्थ्यं चतुर्थं । एषा सिद्धयर्थं कप्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥
९-महीध्रः पर्वतपर्यायो ॥

अधिकरणे उपपदे । कुरुचर ॥

भिक्षासेनादायेषु च ३ । २ । १७ ॥

भिक्षाचर । सेनाचर । आदायेति ल्यब्रन्तम् । आदायचर ॥

कृजो हेतुताच्छील्ल्यानुलोम्येषु ३ । २ । २० ॥

एषु द्योत्येषु करोतेष्ट स्यात् ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीप्वनव्ययस्य ८ ।
३ । ४६ ॥

आदुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्य सादेशः
करोत्यादिषु परेषु । यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः ॥

एजेः खश् ३ । २ । २८ ॥

प्यन्तादेजे खश् स्यात् ॥

अरुर्द्विपदजन्तस्य मुम् ६ । ३ । ६७ ॥

अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागम स्यात्खिदन्ते परे न
त्वव्ययस्य । शित्वाच्छवादि । जनमेजयतीति जैनमेजय ॥

प्रियवशे वदः खच् ३ । २ । ३८ ॥

१-‘कुरुषु चरति’ इति विग्रहः । ‘चर गतिभक्षणयोः’ भ्या० पर० ॥

२-‘जनम् एजयति कम्पयति’ इति लौकिकविग्रहे प्यन्तात् ‘एज्’
(एजृ कम्पने भ्या० आ०) धातोः । ‘एजे. खश्’ इति खग्रूप्रत्ययेऽनुबन्ध-
लोपे शित्वात् सार्वधातुकत्वे शप्प्रत्यये गुणेऽयादेशे पररूपे च जनशब्देन
सह समासे विभक्तेर्लुकि ‘अरुर्द्विपदजन्तस्य मुम्’ इति पूर्वपदस्य मुमागमे
समुदायात्सौ सत्त्वादिकार्ये ‘जनमेजय’ इति ॥ ३-‘वद व्यक्ताया वाचि’
भ्या० पर० ॥

प्रियवद । वेशवद. ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ३ । २ । ७५ ॥

मनिन् कनिप् वनिप् विच् एते प्रत्यया धातो स्यु ॥

नेङ्वशि कृति ७ । २ । ८ ॥

वशादे कृत इण् न स्यात् ॥ शु हिसायाम् ॥ सुशर्मा
प्रौतरित्वा ॥

विङ्वनोरनुनासिकस्याऽऽत् ६ । ४ । ४१ ॥

अनुनासिकस्याऽऽत्स्यात् । विजायत इति विजार्वा ॥ ओण
अपनयने ॥ अवावा । विच् ॥ रुप रिष हिसायाम् ॥ रोट् । रेट् ।
सुगण् ॥

क्विप् च ३ । २ । ७६ ॥

अयमपि दृश्यते । उखासत् । पर्णव्वत् । वाहभ्रट् ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ३ । २ । ७८ ॥

अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिस्ताच्छील्ये द्योत्ये । उण्णभोजी ॥

मनः ३ । २ । ८२ ॥

१-प्रियवक्ता ॥ २-अवीन ॥ ३-'प्रातर्गामी' इत्यर्थः । अत्र
ण् गतौ' इति धातुः ॥ ४-'जनी प्रादुर्भावे' दिवा० आ० ॥ ५-'ओण्
' इत्यत्र णकारस्यात्वेऽवादेशे सो दीर्घादिकार्यं सिद्धम् । अत्र 'ओण्
पनयने' न्वा० पर० धातुः ॥ ६-'उखाया. (पात्रात्) व्यसने' इति
'व्वत्, अत्र अनिदिताम्-' इति नलोपः 'वमुल्लसु-' इति दत्व चत्वे च ('वमु
भ्रशु अवचलने' न्वा० आ०) पर्णव्वत्, वाहभ्रट् इत्यत्र तु 'पर्णाद्
वसते, वाहाद् (अश्वात्) व्रसते' इति विप्रदः । आये 'वमुल्लसु-' इति दत्वम् ।
अन्ते 'वश्च-' इति प्रत्वम् ॥ ७- उण्ण भुङ्क्ते तच्छील्ये' इति वा विप्रदः ॥

सुपि मन्यतेर्णिनि स्यात् । दर्शनीयमानी ॥

आत्ममाने खश्च ३ । २ । ८३ ॥

स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यते सुपि खश् स्यात् चाणिनि ।

पण्डितमात्मान मन्यते पण्डितमन्य । पण्डितमानी ॥

खित्यनव्ययस्य ६ । ३ । ६६ ॥

खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्व । ततो मुम् । कालिम्मन्या ॥

करणे यजः ३ । २ । ८५ ॥

करणे उपपदे भूतार्थे यजेर्णिनि कर्तरि । सोमेनेष्टवान्
सोमैयाजी । अग्निष्टोमयाजी ॥

दृशेः कनिप् ३ । २ । ९४ ॥

कर्मणि भूते । पार दृष्टवान् पारदृश्वा ॥

राजनि युधि कृञः ३ । २ । ९५ ॥

क्वैनिप्स्यात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थ । राजानं योधितवान्

राजयुध्वा । राजकृत्वा ॥

सँहे च ३ । २ । ९६ ॥

कर्मणीति निवृत्तम् । सह योधितवान् सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥

सप्तम्यां जनेर्ङः ३ । २ । ९७ ॥

१-‘मन ज्ञाने’ दिवा० आ० ॥ २-‘यज देवपूजादौ’ भ्वा० उभ० ॥

३-‘राजन्’ शब्दे उपपदे युध्यते. कृञश्च कनिप् स्यादित्यर्थ ॥

४-सहशब्दोपपदादन्तर्भावितण्यर्थाद्युध्यते. कनिप् स्यात् ॥ ५-सप्तम्यन्ते
उपपदे जन्धातोर्ङ स्यादित्यर्थ ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ६ । ३ । १४ ॥

डेरलुक् । सरसिजम्, सरोजम् ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् ३ । २ । ९९ ॥

प्रजा स्यात्सततौ जने ॥

क्तवतू निष्ठा १ । १ । २६ ॥

एतौ निष्ठासज्ञौ स्तः ॥

निष्ठा ३ । २ । १०२ ॥

भूतार्थवृत्तेर्वातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र तयोरेवेति भावकर्मणो
क्त । कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवतु । उकावितौ । स्नात मया ।
स्तुतस्त्वया विष्णु । विश्व कृतवान् विष्णु ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ८ । २ । ४२ ॥

रदाभ्या परस्य निष्ठातस्य न स्यात् निष्ठापेक्षया पूर्वस्य
वातोर्दस्य च ॥ श्रु हिसायाम् ॥ ऋत इत् । रपर । णत्वम् ।
शीर्ण । भिन्न । छिन्न ॥

संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ८ । २ । ४३ ॥

१-तत्पुरुषे समासे कृदन्ते उत्तरपदे सप्तम्या अलुग् वा । सरसिज
वा कमलवाचि ॥ २-उपसर्गे उपपदे 'जनेर्द' स्यात् संज्ञायाम् ॥
अहम् अन्नासिपम्, मया अन्नायि वा इति विग्रहे स्नातम् । अत्र
तृकर्मणो कृति' इति पृथी तु न, 'न लोकाव्ययनिष्ठासलर्थतुनाम्' इति
नवेवान् । अत्र 'स्ना शोचे' अदा० पर० बालु ॥ ४-'भिन्न, छिन्न.'
त्यत्र ऋमेण 'मिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैवीकरणे' इमौ कधादी उभ० ॥
५-संयोगादेरादन्तस्य यण्वतो वातो परस्य निष्ठातस्य नत्वम् ॥

निष्ठातस्य न स्यात् । द्राण । ग्लान ॥

ल्वादिभ्यः ८ । २ । ४४ ॥

एकविंशतेर्द्वादिभ्य प्राग्वत् । लून ॥ ज्या वातु ॥

ग्रहिज्येति सप्रसारणम् ॥

हलः ६ । ४ । २ ॥

अङ्गावग्याद्वल पर यत्सप्रसारण तदन्तस्य दीर्घ । जीर्ण ॥

ओदितश्च ८ । २ । ४५ ॥

भुजो भुग्न । दुओश्चि, उँच्छून ॥

शुपः कः ८ । २ । ५१ ॥

निष्ठातस्य क ॥ शुष्क ॥

पचो वः ८ । २ । ५२ ॥

पक्व ॥ क्षै क्षये ॥

क्षायो मः ८ । २ । ५३ ॥

क्षाम ॥

निष्ठायां सेटि ६ । ४ । ५२ ॥

णेलोप । भावित । भावितवान् ॥ दृढ हिसायाम् ॥

दृढः स्थूलत्रयोः ७ । २ । २० ॥

१-‘द्रा कुत्साया गतौ’ अदा० पर० ॥ २-‘ग्लै हर्षक्षये’ ॥ ३-‘लज्
छेदने’ ॥ ४-जीर्णवयस्क ॥ ५-अय गतिवृद्धयर्थकं म्वा० पर० ॥
६-वृद्धि गत ॥ ७-चैत्रो मैत्रमयीभवत्, चैत्रेण मैत्रोऽभावि इति भावित ।
भावयतेर्निष्ठासूत्रेण क्तप्रत्यये इडागमे ‘निष्ठायाम्—’ इति णेलोपे सिद्धम् ॥

स्थूले वल्यति च निपात्यते ॥

दधातेर्हिः ७ । ४ । ४२ ॥

तादौ किति । हितम् ॥

ढो दद् घोः ७ । ४ । ४६ ॥

दुसज्ञकस्य दा इत्यस्य दैय् स्यात् तादौ किति । चर्त्वम् ।

दत्त ॥

लिटः कानच्चा ३ । २ । १०६ ॥

कसुश्च ३ । २ । १०७ ॥

लिट कानच् कसुश्च वा स्त । तडानावात्मनेपदम् । चक्राण ॥

म्बोश्च ८ । २ । ६५ ॥

मान्तस्य वातोर्नत्व म्बो परत । जगन्वान् ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ३ । २ । १२४ ॥

अप्रथमान्तेन समानाधिकरणे लट एतौ वा स्त । शवादि ।

पंचन्त चैत्र पश्य ॥

आने मुक् ७ । २ । ८२ ॥

अदन्ताङ्गस्य मुगागम स्यादाने परे । पचमान चैत्र पश्य ।

लङित्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणात्प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि कचित् ।

५ द्विज ॥

१-अत्र भाग्यकृता यान्त एव पाठ समर्थित ॥ २-‘पचन्त चत्र

२५) पचता चैत्रेण कृतम्, पचते चैत्राय देहि’ इत्यादिषु प्रथमान्तभिन्नेषु

चैत्र चैत्रेण चैत्राय’ इत्यादिषु प्राकृतिना कर्तुं सामानाधिकरण्यात् पार्श्वे

८ शवादि ॥

विदेः शतुर्वसुः ७ । १ । ३६ ॥

वेत्ते परस्य शतुर्वसुरादेशो वा । विदन् । विद्वान् ॥

तौ सत् ३ । २ । १२७ ॥

तौ शतृशानचौ सत्सज्ञौ स्त ॥

लटः सद्वा ३ । ३ । १४ ॥

व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तर-
पदयो सत्रोघने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्त करिष्यमाण पश्य ॥

अक्रेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ३ । २ । १३४ ॥

क्लिपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणा प्रत्ययास्तच्छीलादिषु कर्तृषु बोध्याः ॥

तृन् ३ । २ । १३५ ॥

कर्ता कटान् ॥

जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृडः पाकन् ३ । २ । १५५ ॥

पः प्रत्ययस्य १ । ३ । ६ ॥

प्रत्ययस्यादि ष इत्सज्ञः स्यात् । जल्पाक । भिक्षाक ।

कुट्टाक । लुण्टाक । वराक । वराकी ॥

सनाशंसभिक्ष उः ३ । २ । १६८ ॥

चिकीर्षु । आगसु । भिक्षु ॥

१-एवम्, प्रत्यये करिष्यतोऽपत्य कारिष्यत, उत्तरपदे करिष्यद्भक्तिः,
सत्रोघने हे करिष्यन्, लक्षणहेत्वो. अर्जयिष्यन् वसति ॥ २-अर्थाधिका-
रोऽयम्, 'भ्राजभास—' इत्येतदन्तशास्त्रविहितप्रत्ययाः यथायथमेवार्थेषु
बोध्याः ॥ ३-एभ्य पाकन् प्रत्यय स्यात् । 'जल्प व्यक्ताया वाचि'
भ्वा० पर० । 'भिक्ष भिक्षायाम्' भ्वा० आ० । 'कुट्ट छेदने' भ्वा० पर० ।
'लुटि स्तेये' भ्वा० पर० । 'वृड् सम्भक्तौ' कथा० आ० ॥

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्तिप् ३ । २ । १७७ ॥
विभ्राट् । भा ॥

राह्योपः ६ । ४ । २१ ॥

रेफाच्छ्लोर्लोप कौ झलदौ क्तिडति । धू । विद्युत् । ऊर्क् ।
पू । दृशिग्रहणस्यापकर्षाज्जिवतेर्दोर्व । जू । ग्रावस्तुत् । (क्तिञ्चि-
प्रच्छयायतस्तुकटप्रजुश्रीणा दीर्घोऽसम्प्रसारण च) । वक्तीति वौक् ॥

च्छ्लोः शूडनुनासिके च ६ । ४ । १९ ॥

सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमात् श् ऊट् इत्यादेश
स्तोऽनुनासिके कौ झलंदौ च क्तिडति । पृच्छतीति प्राट् । आयत
स्तौतीति आयतस्तू । कट प्रवते कटप्रू । जूरुक्त । श्रयति
हरि श्री ॥

दौग्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ३ ।
२ । १८२ ॥

दावादे टून् स्यात्करणेऽर्थे । दात्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ॥

१-‘दुभ्राजृ दीतौ’ भ्वा० पर० । ‘भास् दीतौ’ भ्वा० आ० ।
‘धुर्वा हिसायाम्’ भ्वा० पर० । ‘युत दीतौ’ भ्वा० आ० । ‘ऊर्जं ग्ल
प्राणनयो.’ भ्वा० पर० । ‘पृ पालनपूरणयो.’ जुहो० पर० । ‘जु गतो’ सौत्र० ।
‘ग्रावन्’ शब्दपूर्व. ‘पुन्स्तुतौ’ वातु , ‘ग्रावाण स्तौति’ इति ग्रावस्तुत् ॥ २-
‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इत्यग्रिमसूत्राद् दृशिग्रहणमपकृष्य तस्य च विध्यन्तरोप
सप्रहार्यत्वस्वीकाराज् जुवातो. क्तिप् दीर्घश्च, इत्येव सूचयति-‘दृशि-
इत्यादिना ॥ ३- वच परिभाषणे’ अदा० पर० ॥ ४-कटप् ‘पुट् गता
भ्वा० आ०, कट वृणमय स्तरण तस्य रचयिता ॥ ५-‘दाप्लवने’ अदा० पर०
‘णीज् प्रापणे’ भ्वा० उभ० । ‘शमु हिसायाम्’ भ्वा० पर० । ‘
मिश्रणामिश्रणयो’ अदा० पर० । ‘युनिर्द्योते’ भ्वा० उभ० । ‘पु
स्तुतौ’ अदा० उभ० । ‘तुद व्यथने’ । ‘पिन् वन्वने’ स्वा० उभ०

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ७ । २ । ९ ॥

‘षिच क्षरणे’ तुदा० उभ० । ‘मिह सेचने’ (मूत्रत्यागे) ‘पत्ल पतने’
उभौ भ्वा० पर० । ‘दश दशने’ भ्वा० पर० । ‘णह वन्धने’ दिवा० उभ० ॥

१-‘ति’ ‘तु’ ‘च’ ‘त’ ‘थ’ ‘सि’ ‘सु’ ‘सर’ ‘क’ ‘स’—इत्येतेषु
कृत्प्रत्ययेषु इडागमो न भवति । ‘ति’ इति क्तिन्क्तिचोः सामान्यग्रहणम्, क्तिन्-
दीतिः । क्तिच्-दीतिः । ‘तु’ इति ‘सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्यस्तुन्’
इत्यौणादिक ‘तुन्’ प्रत्ययः, सेतुः, सक्तुः इत्यादि । ‘च’ इति ‘दाम्नीशस-
युयुज-’ इत्यादिना विहितः, घृन्, दात्रम्, पात्रम् इत्यादि । उणादिष्वपि
‘सर्वघातुभ्यः घृन्’ इति घृन् भवति, तन्त्रमित्यादि । ‘त’ इति ‘हसिमृग्रिण्-
वाऽमिदमिद्रूपधुर्विभ्यस्तन्’ इत्यौणादिक ‘तन्’, हस्तः इत्यादि । औणादिक-
स्यैव तशब्दस्य ग्रहणमिष्यते न तु कृदन्तस्य, ‘हसितम्’ इत्येव तत्र भवति ।
‘थ’ इति ‘हानिकुपिनीरमिकाशिभ्यः कथन्’ इत्यौणादिक. ‘कथन्’, हथः,
कुष्ठम्, काष्ठम् इत्यादि । ‘सि’ इति ‘प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः’
इत्यौणादिक. ‘क्सिः’, कुक्षिः इत्यादि । ‘सु’ इति ‘इपेः वसु’ (उ० सू०)
‘वसुः’, इक्षुः । ‘सर’ इति ‘अशे सर’ (उ० सू०) ‘सरः’, अक्षरम् ।

तथा च भाष्यम्—

अक्षर न क्षर विद्यादश्रोतेर्वा सरोऽक्षरम् ।

वर्णं वाङ् पूर्वसूत्रे किमर्थमुपदिश्यते ॥ इति ॥

‘क’ इति ‘दण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्’ (उ० सू०) इति ‘कन्’
प्रत्ययः, शल्कः । ‘स’ इति ‘वृत्तवादिहानिकमिकपिभ्यः स’ इत्यौणादिक.
‘स’, वत्सः इत्युदाहरणानि । एतत्सूत्रापवादवार्तिकम्—‘तितुत्रेष्वग्रहा-
दीनामिति वक्तव्यम्’ ग्रहादयो ग्रहप्रकारा येषामिदं क्तिनि दृश्यते, निगृहीतिः,
निपठिति, उपस्निहिति, निकुचिति । कृतीत्येव, नेह रोदिति, स्वपिति ।
यदाहुः—

वृद्धिस्तन्तुश्च योत्र च गतं काष्ठं वृषिस्तथा ।

जागृपुर्धूसरोऽर्कश्च

दृषश्चेत्यग्रहादिषु ॥ इति ॥

एषा दशाना कृत्प्रत्ययानामिण् न । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् ।
स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सैक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्रम् । दष्टा । नद्धी ॥

अर्तिलघुसूखनसहचर इत्रः ३ । २ । १८४ ॥

अरित्रम् । लघित्रम् । धुवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् ।
सहित्रम् । चरित्रम् ॥

पुवः संज्ञायाम् ३ । २ । १८५ ॥

पवित्रम् ॥

इति पूर्वकृदन्तम् ॥

अथोणादयः

कृत्रापाजिमिस्त्रदिसाव्यशून्य उण् ॥ १ ॥ करोतीति कारुः ।
वातीति वायु । पायुर्गुदम् । जायुरौषधम् । मायु पित्तम् ।
स्वादु । साधोति परकार्यमिति साधु । आशु शीघ्रम् ॥

उणादयो बहुलम् ३ । ३ । १ ॥

१-योत्र योक्त्र च वृषादेर्गले युगवन्वनरजोर्नाम ॥ २-वेणुदण्डो वृषभादि
प्रेरणदण्डो वा ॥ ३-सेत्र बन्धनम् ॥ ४-सेचनार्थं यन्त्र पात्र वा ।
५-जननेन्द्रियम् ॥ ६-‘पत्र तु बाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणो,’ इति
७-‘नी’ ॥ ७-अत्र ‘नद्धे व’ इति ह्रस्व व. ‘क्षपस्तयोर्वाऽव’ इति तत्त्व व.
८-‘त्री चर्ममयी रज्जु ॥ ८-‘ऋ गतौ’ न्वा० पर० । ‘द्रुञ् छेदने’ कया०
उभ० । ‘द्रुञ् विभूने’ तुदा० पर० । ‘प्र प्रेरणे’ तुदा० पर० । ‘खनु अनदारणे’
न्वा० पर० । ‘पद् मर्पणे’ न्वा० आ० । ‘चर गतिभक्षणयो’ न्वा० पर० ।
९-नोष्ठस्य चालनदण्डो यो हि नोचालनसमये जले निपात्यते ॥ १०-छेदन
शस्त्रम् । ‘द्रुञ् छेदने’ वातु ॥ ११-‘ऋ’ इत्यादित्वात् प्रत्ययस्य द्वित्ये उवङ् । ‘भुवि
व्यचन तत्रचित्त मृगचर्मणा’ इत्यमर ॥ १२-एननशस्त्रं कुदाद्यादि ॥

एते वर्तमाने सज्ञाया च बहुल स्युः । केचिदविहिता
अप्यूह्या ॥

सज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च तत परे ।

कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

इत्युणादयः ॥

अथोत्तरकृदन्तम्

तुमुन्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ३ । ३ । १० ॥

क्रियार्थाया क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः ।

मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टु याति । कृष्ण दर्शको याति ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ३ । ३ । १६७ ॥

कालार्येपूपपदेषु तुमुन् । काल समयो वेला वा भोक्तुम् ॥

भावे ३ । ३ । १८ ॥

१-केचिदविहिता अप्यूह्या इत्युक्तम्, कथम्यूह्याः ? इति दर्शयति
सज्ञास्वित्यादिना; अयं भावः—सज्ञासु सज्ञाशब्देषु धातुरूपाणि प्रकल्प्य ततः
पर प्रत्ययाः कल्पनीयाः । प्रत्ययेष्वपि गुणवृद्धिसम्प्रसारणतदभावादिकार्या-
नुसारेण ङित्व किङ्त्वं चेत्याद्यनुबन्ध जानीयात् । एतदेवोणादिषु शास्त्रम्—
शासनार्हमिति भावः । यथा 'ऋफिङ्ङः' इति सज्ञाशब्दः । अत्र 'ऋ' धातुः
प्रकृतिः, फिङ्ङप्रत्ययः, गुणाभावदर्शनाच्च प्रत्ययस्य कित्त्वमित्यान्यूह्यते ॥

२-अत्र 'अव्ययकृतो भावे' इति वार्तिकाद् भावे प्रत्ययः । 'कृन्मेजन्तः'
इत्यव्ययत्वम्, 'सृजिदृशो.—' इत्यमागम ॥ कृष्ण दर्शको यातीत्यत्र 'अकेनो-
र्भविष्यदाधमर्णयोः' इति पष्ठ्याः प्रतिषेधः । 'वु' इत्यस्य 'युवोरनाकौ'
इत्यकादेशश्च ॥

सिद्धावस्थापने धात्वर्थे वाच्ये वातोर्वञ् । पाक ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ३ । ३ । १९ ॥

कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ॥

वञि च भावकरणयोः ६ । ४ । २७ ॥

रञ्जेर्नलोप स्यात् । राग । अनयो किम्^१ रज्यत्यस्मिन्निति

रङ्ग ॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ३ । ३ । ४१ ॥

एषु चिनोतेर्वञ् आदेश्च ककार । उपसमाधान राशीकरणम् ।

निकायः । कौय । गोमयनिकाय ॥

एरच् ३ । ३ । ५६ ॥

इवर्णान्तादच् । चैय । जय ॥

ऋदोरप् ३ । ३ । ५७ ॥

ऋवर्णान्तादुवर्णान्ताच्चाप् । कँर । गँर । रँव । लँव ।

^{१०}स्तव । ^{११}पव । ॥ (घवर्थे कविधानम्) । ^{१२}प्रस्थ । ^{१३}विघ्न ॥

१-यत्र क्रियायाः क्रियान्तराकाङ्क्षा सा सिद्धावस्था ॥ २-भावे
करणे च यो घञ् तस्मिन् परे रञ्जेर्नस्य लोपः स्यात्, राग इत्यत्र 'रञ्जनम्'
'रज्यतेऽनेन' इति वा विग्रहः । 'रञ्ज रागे' भ्वा० उभ० ॥ ३-रङ्गो नाट्यशाला ॥
४-चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमसौ काय शरीरमिति यावत् ॥ ५-'स्याच्चो
वप्रमस्त्रियाम्' इत्यमरः, 'चय समूहे प्राकारे मूलबन्धे समाहृतौ' इति
दिर्न ॥ ६-'बलिहस्ताश्वः कराः' इत्यमरः । 'करो वर्षापले रश्मौ पाणौ
नृत्य यज्ञोऽपि' इति मेदिनी ॥ ७-निगरणम् ॥ ८-'यवो धान्येऽप्य
क्कृतौ' इति हैमः ॥ ९-'लवोऽभिलावो लवने' इत्यमरः ॥ १०-स्तोत्रम् ॥
११-'निध्यावः पवने पव' इत्यमरः । पवो वान्यादीना बहुलीकरणम् ॥
१२-कित्वात् 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः । प्रस्थ परिमाणविशेषः ॥
१३-'गमद्गन्तव्यं' इत्युपवालोपे 'हो हन्ते -' इति कित्त्वम् । विघ्न -
अन्तरायो विधातश्च ।

डिवतः क्त्रिः ३ । ३ । ८८ ॥

क्त्रेर्मन्त्रित्यम् ४ । ४ । २० ॥

क्त्रिप्रत्ययान्तान्मप् निर्वृत्तेऽर्थे । पाकेन निर्वृत्त पक्त्रिमम् ।

डुवप् उप्त्रिमम् ॥

टिवतोऽयुच् ३ । ३ । ८९ ॥

डुवेष्टु कम्पने, वेपथु ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ३ । ३ । ९० ॥

यज्ञ । याच्ना । यत्न । विश्व । प्रश्न । रक्षण ॥

स्वपो नन् ३ । ३ । ९१ ॥

स्वप्न ॥

उपसर्गे घोः किः ३ । ३ । ९२ ॥

प्रवि । उपधि ॥

स्त्रियां क्तिन् ३ । ३ । ९४ ॥

स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् स्यात् । घञोऽपवाद । कृति । स्तुति ।

(ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्य) । तेन नत्वम् । कीर्ण ।

१-‘वापेन निर्वृत्तम्’ इति विग्रहः ॥ २-‘यज देवपूजादौ’ ‘डुयाचृ याच्नायाम्’ उभौ भ्वा० उभ० । ‘यती प्रयत्ने’ भ्वा० आ० । ‘विच्छ गतौ’ भ्वा० पर० । ‘रक्ष रक्षणे’ भ्वा० पर० ॥ ३-भाषार्यो विच्छधातुरत्र ॥ ४-‘अिष्वप् शये’ अदा० पर० ॥ ५-उपसर्गे उपपदे घुसज्ञकात् कि. प्रत्ययो भावेऽकर्तरिकारके च । उपधी रयचक्रम्, प्रवि-चक्रस्य परिधिः ॥ ६-ऋका-रान्ताल्ल्वादिभ्यश्च पर. क्तिन् प्रत्ययो निष्ठावद् भवतीति तदर्थः ॥ ७-विक्षेप ॥

ठूनिः । धूनिः । पूनि । (सपदादिभ्यः क्तिप्) । सपत् ।
 विपत् । आपत् । (क्तिन्नपीष्यते) । सपत्ति । विपत्ति ।
 आपत्ति ॥

ऊँतिपूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च ३ । ३ । ९७ ॥

एते निपात्यन्ते ॥

ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च ६ । ४ । २० ॥

एषामुपधावकारयोरूठ् अनुनासिके कौ झलादौ क्तिङिति ॥

अतः क्तिप् । जूँ । तूँ । सूँ । ऊँ । मूँ ॥

इच्छा ३ । ३ । १०१ ॥

उपेर्निपातोऽयम् ॥

अः प्रत्ययात् ३ । ३ । १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो वातुभ्यः स्त्रियामकारः प्रत्ययः स्यात् । चिकीर्षा^{११} ।

^{१२}पुत्रकाम्या ॥

गुरोश्च हलः ३ । ३ । १०३ ॥

गुरुमतो हलन्तास्त्रियामकारः प्रत्ययः स्यात् । ईर्ष्या^{१३} ॥

१-छेदनम् ॥ २-कम्पनम् ॥ ३-पवित्रतेत्यर्थः ॥ ४-'अव रक्षणे'

यु मिश्रणे' ऋ वातु सौत्र , 'धो अन्तर्कर्मणि' 'हि गतौ' 'कृत सशब्दने' अर्पते
 । तव ॥ ५-'ज्वर रोगे' न्वा० पर० । 'जित्वरा सभ्रमे' भ्वा० आ० ।

'क्षिबु गतिशोपणयो' दिवा० पर० । 'अव रक्षणे' 'मव वन्वने' न्वा०
 पर० ॥ ६-दग्ध ॥ ७-शीघ्रकारी ॥ ८-शोपको गन्ता वा ॥ ९-

रक्षक ॥ १०-वन्धक ॥ ११-कर्तुमिच्छा ॥ १२-पुत्रस्येच्छा ॥ १३-
 'ईदं चेष्टायान्' न्वा० आ० । 'इच्छा काङ्क्षा लप्तेहा' इत्यमरः ॥

प्यासश्रन्थो युच् ३ । ३ । १०७ ॥

अकारस्यापवाद । कारणा । हारणा ॥

नपुंसके भावे क्तः ३ । ३ । ११४ ॥

व्युट् च ३ । ३ । ११५ ॥

हसितम्, हसनम् ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ३ । ३ । ११८ ॥

छादेर्घेऽद्वयपसर्गस्य ६ । ४ । ९६ ॥

द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वो घे परे । दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेनेति
दन्तच्छद । आकुर्वन्त्यस्मिन्नित्याकार ॥

अवे तृस्त्रोर्घञ् ३ । ३ । १२० ॥

अवतार कूपादे । अवस्तारो जवनिका ॥

हलश्च ३ । ३ । १२१ ॥

हलन्ताद् घञ् । घापवाद । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति राम ।

अपमृज्यतेऽनेन व्याव्यादिरित्यपामार्ग ॥

ईषद्दुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ३ । ३ । १२६ ॥

१-क्तो व्युट् नपुंसके भावे स्त्रिया क्तिनादयो यत ।

अतो घञत्रय पुंसि परिशेषादिति स्थिति ॥

२-ओष्ठ ॥ ३-खनि ॥ ४-सोपानमित्यर्थ । अत्र 'तृ प्रवनतरणयो'

इति धातु, स्वा० पर० ॥ ५-'स्तुञ् आच्छादने' क्रया० उभ० ॥

६-अत्र 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घ (अपामार्गो हिन्दी-
नापायाम् 'चिचिद्धा' इति प्रसिद्ध) 'मृजू शुद्धौ' इति धातु ॥

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दु खसुखार्थेषूपपदेषु
खल् तयोरेवेति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे-दुष्कर कटो भवता ।
अकृच्छ्रे-ईषत्करः । सुकरः ॥

आतो युच् ३ । ३ । १२८ ॥

खलोऽपवादः । ईषत्पान सोमो भवता । दुष्पान । सुपान ॥

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ३ । ४ । १८ ॥

प्रतिषेधार्थयोरलखल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचा ग्रहण
पूजार्थम् । अमैवाव्ययेनेति नियमान्नोपपदसमासः । दो दद्धो । अल
दत्त्वा । घुमास्थेतीत्वम् । पीत्वा खलु । अलखल्वोः किम् ? मा
कार्षात् । प्रतिषेधयो किम् ? अलकार ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ३ । ४ । २१ ॥

समानकर्तृकयोर्वर्तव्ययो पूर्वकाले विद्यमानाद्वातो रुग्ण
स्यात् । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमतन्त्रम् । भुक्त्वा पीत्वा व्रजति ॥

न क्त्वा सेट् १ । २ । १८ ॥

सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । शयित्वा । सेट् किम् ? कृत्वा ॥

रलो व्युपधाद्बलादेः मंश्च १ । २ । २६ ॥

१-अत्र 'इदुदुपवस्य चाप्रत्ययस्य' इति पत्वम् 'पा पाने' वातु ॥
'अव्ययज्ञतो भावे' इति वचनात् रुक्वाप्रत्ययो भावे, स च व्युद्
प्रत्ययस्य वावक् वामरूपन्यायेन विकल्पेन भविष्यति, इत्येव विकल्प
निर्द्वा प्राचा ग्रहण व्यर्थमित्यभिप्रेत्याह प्राचामिति ॥ ३-अन्व
उत्पत्तिमान उदुपपद तदेयान्येन सह समस्यते, इति नियममूलात्,
प्रकृते च न अम् किन्तु क्त्वा, अतः समामाभाव इति भावः ॥

इवर्णोविर्णोपधाद्धलादे रलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ ।
 चुत्तित्वा, द्योत्तित्वा । लिखित्वा, लेखित्वा । व्युपधात्किम् ?
 तैत्वा । रल किम् ? सेवित्वा । हलादे फिम् ? एषित्वा । सेट्
 म् ? भुक्त्वा ॥

उदितो वा ७ । २ । ५६ ॥

उदित परस्य क्त्व इड्वा । शमित्वा, शान्त्या । देवित्वा,
 त्वा । दधातेर्हि । हित्वा ॥

जहातेश्च क्त्वि ७ । ४ । ४३ ॥

हित्वा । हाडस्तु-हात्वा ॥

समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ७ । १ । ३७ ॥

अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यत्रादेश स्यात् । तुक् ।
 कृत्य । अनञ् किम् ? अकृत्वा ॥

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ३ । ४ । २२ ॥

आभीक्ष्ण्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा च ॥

नित्यवीप्सयोः ८ । १ । ४ ॥

आभीक्ष्ण्ये वीप्साया च द्योत्ये पदस्य द्वित्व स्यात् ।
 आभीक्ष्ण्य तिङन्तेष्वव्ययसङ्गकेषु च कृदन्तेषु च । स्मारस्मार
 मिति शिवम् । स्मृत्वास्मृत्वा । पौयम्पायम् । भोजम्भोजम् ।

१-अत्र 'शमु उपशमे' इति वातु दिवा० पर० । 'शान्त्या'
 इत्यत्र 'अनुनासिकस्य क्लिशलो -' इति दीर्घ ॥ २-'च्छ्वो शूडनुनासिके
 व' इत्यूट् ॥ ३-'ओहाङ्' धातोर्ह्यदेश स्यात् क्त्वाप्रत्यये परे ॥ ४-अत्र
 'आतो युक्-' इति युक् ॥

श्रावश्रावम् ॥

अन्यथैवं कथमित्थं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ३ । ४ । २७ ॥

एषु कृञो णमुल् स्यात् । सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एवम्भूतश्चेत्
कृञ् । व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थ । अन्यथाकारम् । एवङ्कारम् ।
कथङ्कारम् । इत्थङ्कारं भुङ्क्ते । सिद्धेति किम् ? शिरोऽन्यथा कृत्वा
भुङ्क्ते ॥ इत्युत्तरकृदन्तम् ॥

॥ इति कृदन्तम् ॥

अथ विभक्त्यर्थाः

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा २ । ३ । ४६ ॥

नियतोपस्थितिक प्रातिपदिकार्थ । मात्रशब्दस्य प्रत्येक योग ।

१-‘स्वौजसमौट्-’ इति विहितस्वादीना जिज्ञासितार्थनिरूपणायाह—
अथेति ॥ २-प्रातिपदिकार्थश्च लिङ्ग च परिमाण च वचन च तानि
प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनानि, तान्येव तन्मात्रम्, तस्मिन्, इति
विग्रहः, अत्र वचनशब्दान्ते द्वन्द्वे कृते मात्रान्तरयोर्नित्यसमासवचन
ह्रीवत्व चेति मयूरव्यसकादयश्चेत्येतदन्तर्गणमृत्रेण समास ॥ ३-पद
समुदायरूपवाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञान कारणमित्यत आह—नियतेति ।
यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते सति यस्यार्थस्य नियमेन भान स प्राति
पदिकार्थ । तन्मात्रे प्रथमा इत्यर्थ । यथा ‘उच्चै’ इत्युच्चारिते
उच्चाविकरणस्य ‘नीचै’ इत्युच्चारितेऽगोऽविकरणस्य ‘कृष्ण’ इत्या
पुत्त्वविशिष्टवासुदेवन्पार्थस्य ‘श्री’ इत्यत्र त्रीत्वविशिष्टलक्ष्मीन्पार्थस्य
‘ज्ञानम्’ इत्यत्र ह्रीवन्विशिष्टान्तर्वीवस्य च भानात्तेऽर्था नियतो
पस्थितिना । तत्रार्थ ‘उच्चैस्’ इत्यादिशब्दान् प्रथमा ॥ ४-‘द्वन्द्वादौ
द्वन्द्वान्ते च श्रूयमाण पद प्रत्येकमभिमन्यन्ते’ इति वचनात् ॥

प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये परिमाणमात्रे सख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । प्रातिपदिकार्थमात्रे—उच्चै । नीचै । कृष्णः । श्री । ज्ञानम् । लिङ्गमात्रे—तट , तटी, तटम् । परिमाणमात्रे—द्रोणो ब्रीहि । वचन सख्या । एक , द्वौ, बहव ॥

सम्बोधने च २ । ३ । ४७ ॥

प्रथमा स्यात् । हे राम ।

इति प्रथमा ।

कर्तुरीप्सिततमं कर्म १ । ४ । ४९ ॥

कर्तु क्रियया आप्तुमिष्टतम कारक कर्मसज्ञ स्यात् ॥

कर्मणि द्वितीया २ । ३ । २ ॥

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हँरि भजति । अभिहिते तु

१—यद्यपि लिङ्गमात्र एवार्थ उचितस्तथापि प्रातिपदिकार्थभान विना लिङ्गमात्रार्थभानासम्भवात् 'तदाधिक्ये' इत्युक्तम् । एव च प्रातिपदिकार्थापेक्षया यत्र लिङ्गलिङ्गत्वे अधिके भासेते तत्रापि प्रथमा, न तु तत्र ताभ्यामधिके कर्मत्वादावित्यर्थः । अस्योदाहरण तट., तटी, तटमिति, इदमत्रावधारणीयम्, त्रिविधा नामशब्दा अलिङ्गा नियत-लिङ्गा अनियतलिङ्गाश्च । तत्राद्या द्वितये प्रातिपदिकार्थमात्रस्योदाहरणानि तृतीया लिङ्गमात्राद्याधिक्यस्य । अनियतलिङ्गेषु प्रातिपदिकमात्रेण कस्यापि लिङ्गस्य नियमेनाभानात् तेषु प्रथमार्थे लिङ्गग्रहणम् ॥ २—द्रोणशब्दात्परिमाणविशेषस्य नियमेनोपस्थितावपि ब्रीहिणा सह प्रथमार्थस्य भेदान्वय-लाभाय परिमाणग्रहणम् ॥ ३—एकत्वादीना प्रकृत्या उक्तत्वात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन प्रथमा न स्यादतो वचनग्रहणम् ॥ ४—अत्र चैत्र. कर्ता तद्वृत्तिः क्रिया प्रीत्यनुकूलव्यापाररूपा तथा क्रियया आप्तु भवन्धुमिष्टतमम् इच्छोद्देश्य हरिपदार्थरूप कारक तस्य कर्मसज्ञा । मद्वृत्तिव्यापारजन्यप्रीतिरूपफलश्रयो हरिर्भवतु—ईदृशोद्देश्यत्व हरि-पदार्थस्य । एव ग्राम. सयोगाश्रयो भवतु । तण्डुल. विक्रित्याश्रयो भवतु, इत्यादिरूपेच्छा तत्र तत्रोहनीया ॥ ५—यदुक्तम्—

यस्मिन्ने विधीयन्ते त्यादितध्यादितङिता ।

समासो वा भवेदयत्र स उक्त प्रथमा तत ॥

कर्मादौ प्रथमा—हरि सेव्यते । लक्ष्म्या सेवित ॥

अकथितं च १ । ४ । ५१ ॥

अपादानादिविशेषैरविवक्षित कारक कर्मसज्ञ स्यात् ।

दुह्याच्पच्दण्ड्रुविप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् ।

कर्मयुक् स्यादकथित तथा स्यान्नीद्वृक्ष्वहाम् ॥ १ ॥

गा दोग्धि पय । बलि याचते वसुधाम् । तण्डुलानोदन पचति ।

गर्गान् शतं दण्डयति । व्रजमवरुणद्वि गाम् । माणवक पन्थान

पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवक वर्म ब्रूते शास्ति

वा । शत जयति देवदत्तम् । सुधा क्षीरैर्निवि मथ्नाति । देवदत्त

शत मुष्णाति । ग्राममजा नयति हरति कर्षति वहति वा ।

१—अपादानसम्प्रदानाविकरणत्वरूपेणाविवक्षित कर्मत्वेन विवक्षित कारक कर्मसज्ञमित्यर्थः ॥ २—ननु हस्त निदधाति वृक्ष इत्यत्रापि कर्मत्व विवक्षाप्रसङ्ग इत्यत आह दुहित्यादि—दुहादीना नीप्रभृतीनाञ्च धातूना यत्कर्म तत्सम्बन्धी योऽर्थस्तत्रापादानत्वात्प्रविवक्षाया कर्मत्वविवक्षायामेव कर्मसज्ञा नान्यत्र, अत्राविवक्षा द्विधा अपादानत्वादिप्राप्तिपूर्विका सर्वथा तदप्राप्तिरूपा च, तत्र 'दुह् दण्ड् चिन् जि मथ् मुष्' एषु अपादानत्वा विवक्षाया कर्मत्वविवक्षायाञ्च कर्मत्वे द्वितीया, तेष्वपादानत्वविवक्षाया पञ्चम्यपि । 'द्व्' धातुप्रयोगेऽविकरणत्वाविवक्षाया कर्मत्वे द्वितीया, अविकरणत्वविवक्षाया च सप्तमी । 'त्र, शासु' इत्यनयोः प्रयोग सम्प्रदानत्वाविवक्षाया कर्मत्वे द्वितीया । अन्यत्र सर्वत्राप्राप्तिरूपवाविप्राप्ति, तेषु च सर्वथा कर्मसज्ञैवेति भावः । अत्र सूत्रोदाहरणेऽपादानत्वात्प्रविवक्षायत्कर्मत्व तत् गोणकर्मत्वेन व्यवहियते ॥ ३—अत्र क्षीरनिप्रेगाणकर्मत्व मथ्नातेरालोडनपूर्वकनि नारणार्थत्वात् । अत एव 'देवासु' रमतमभ्युनिर्निर्ममन्थे' इति भारविप्रयोग नगच्छते ॥

अर्थनिवन्धनेय सज्ञा । वळि भिक्षते वसुधाम् । माणवक धर्म भापते
अभिधत्ते वक्तीत्यादि ॥

इति द्वितीया ।

स्वतन्त्रः कर्ता १ । ४ । ५४ ॥

क्रियाया स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥

साधकतमं करणम् १ । ४ । ४२ ॥

क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारक करणसज्ञः स्यात् ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया २ । ३ । १८ ॥

अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन
हतो वाली ॥

इति तृतीया ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् १ । ४ । ३२ ॥

दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानसज्ञः स्यात् ॥

१-दुहादीना धातूना येऽर्थास्तद्वाचकधातुमात्रनिमित्तिकेय सजेत्यर्थः ॥

२-पाकादिरूपाया क्रियाया यः पदार्थः स्वातन्त्र्येण वक्त्रा विवक्षितः,
विवक्षा च 'इय क्रिया अनेनैव साधनीया' इति रूपेण, तदानीं स पदार्थः
कर्तृसज्ञः । अत एव 'स्थाली पचति, अग्निः पचति' इत्यादिप्रयोगा
भवन्ति ॥ ३-यद्व्यापाराव्यवधानेन क्रियाफलनिष्पत्तिः तत्प्रकृष्टम् । सर्वाणि
कारकाणि यत्रापि क्रियोपकारकाणि तथापीदमतिशयेन क्रियोपकारकमतस्त-
मप्रयोगः सगच्छते । सकृदनेकेषामतिशयेनोपकारकत्वाभावादेकस्यैवैकस्मिन्
वाक्ये करणसज्ञा इति सम्प्रदायः ॥ ४-इदमुपलक्षणम्, तथा च कर्ता
क्रियामात्रस्य कर्मणा सह सवन्धुः यः पदार्थमभिप्रैति स सवन्वोद्देश्यः
सम्प्रदानसज्ञः । अत एव विप्राय गा ददाति इतिवत् 'चैत्रो मैत्राय
वार्तां कथयति, तदाचक्ष्वासुरेन्द्राय, तुभ्य हितमुपदिशामि' इत्यादिप्रयोगा
सगच्छन्ते ॥

चतुर्थी सम्प्रदाने २ । ३ । १३ ॥

विप्राय गा ददाति ॥

नमस्स्वस्तिस्वाहास्वधालंघ्ययोगाच्च २ । ३ । १६ ॥

एभिर्योगे चतुर्थी । हरये नम । प्रजाभ्य. स्वस्ति । अग्नये
स्वाहा । पितृभ्य स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो
हरिरल प्रभु. समर्थ. शक्त इत्यादि ॥

इति चतुर्थी ।

ध्रुवमपायेऽपादानम् १ । ४ । २४ ॥

अपायो विंश्लेषस्तस्मिन्साध्ये यद् ध्रुवमवधिभूत कारक
तदपादान स्यात् ॥

अपादाने पञ्चमी २ । ३ । २८ ॥

ग्रामादायाति । वावतोऽश्वात्पततीत्यादि ॥

इति पञ्चमी ।

षष्ठी शेषे २ । ३ । ५० ॥

कारकप्रानिपदिकार्यव्यतिरिक्त स्वस्वामिभावादि सवन्ध
शेषस्तत्र षष्ठी । राज्ञ पुरुष । कर्मादीनामपि सवन्धमात्रविवक्षाया
षष्ठ्येव । सता गतम् । सर्पिषो जानीते । मानु स्मरति । एषो
कृत्योपस्कुरुते । भजे शम्भोश्चरणयो ॥

इति षष्ठी ।

आधारोऽधिकरणम् १ । ४ । ४५ ॥

१-विंश्लेषो विनागानुकूलव्यापारस्तस्मिन् साध्ये जननीये यद्
ध्रुवनुदर्शने तादृशव्यापारानाश्रय तदपादानवक्षम् । एतच्च विभाग
चनकव्यापारानाश्रयत्वे सति विभागाश्रयत्वमपादानत्वम् ॥

कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधार कारकमधिकरणं स्यात् ॥

सप्तम्यधिकरणे च २ । ३ । ३६ ॥

अधिकरणे सप्तमी स्यात्, चकारादूरान्तिकार्थेभ्य ।
औपश्लेषिको वैपयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते ।
स्थाल्या पचति । मोक्षे^१ इच्छास्ति । सर्वस्मिन्नात्मास्ति । वनस्य
दूरे अन्तिके वा ॥

इति सप्तमी ॥

इति विभक्त्यर्थाः ॥

- १-साक्षाद्व्यापाररूपाक्रियाया आधार. कर्ता, फलरूपाया आधारः
कर्म, ताभ्या वाधात् परम्परया क्रियाधारस्यैतत्सज्ञा । तथा हि 'कटे आस्ते'
इत्यत्र कर्ता चैत्रादिस्तन्निष्ठास्तिक्रियाया. परम्परयाधारस्य कटस्याधिकरण-
सज्ञा । एवम् 'स्थाल्या पचति' इत्यत्र साक्षाद्विक्रित्तेराधारस्तण्डुलस्तदा-
धार स्थाली परम्परया विक्रित्तेरग्न्याधार. । एव सर्वत्रोहनीयम् ॥
२-आसनन्याकर्तृद्वारा आसनक्रियाया आधार. कटोऽधिकरणसज्ञा ॥
३-पाकक्रियाकर्मतण्डुलादिद्वारा पाकक्रियाया आधार स्थाली अधिकरणसज्ञा ॥
४-अस्तिक्रियाकर्तृभूतेच्छाद्वारा अस्तिक्रियाया आधारो मोक्षोऽधिकरणसज्ञा. ॥
५-अस्तिन्याकर्तृभूतात्मद्वारा अस्तिक्रियाया आधार सर्वमधिकरणसज्ञम् ॥
६-सर्वासा विभक्तीनामेकत्र मेलनं यथा—

रामो राजमणि सदा विजयते राम रमेश भजे
रामेणाभिहता निशाचरचमू रामाय तस्मै नम ।
रामान्नास्ति परायण परतर रामस्य दासोऽस्म्यह
रामे चित्तलय सदा भवतु मे भो राम मामुद्धर ॥

अथ समासाः

तत्रादौ केवलसमास । समास पञ्चधा । तत्र समस
समास । स च विशेषसज्ञाविनिर्मुक्त केवलसमास. प्रथमः ॥ १ ॥
प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावो द्वितीय ॥ २ ॥ प्रायेणोत्तर-
पदार्थप्रधानस्तत्पुरुषस्तृतीय ॥ तत्पुरुषभेद कर्मधारय । कर्म-
धारयभेदो द्विगु ॥ ३ ॥ प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिश्चतुर्थ ॥ ४ ॥
प्रायेणोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः पञ्चम ॥ ५ ॥

समर्थः पदविधिः २ । १ । १ ॥

पदसवन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः ॥

प्राक्कारात्समासः २ । १ । ३ ॥

कडारा कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते ॥

सह सुपा २ । १ । ४ ॥

सुप् सुपा सह वा समस्यते ॥ समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुपो
लुक् । पर्यायभिधान वृत्तिः । कृतद्वितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातु-
रूपा पञ्च वृत्तयः । वृत्त्यर्थविबोधक वाच्य विग्रहः । स च

१-बहूनां पदानां मिलित्वेन पदभवनम् ॥ २-विशेषसज्ञा अन्यत्र
॥ दिङ्मान्ताभिर्विनिर्मुक्त इत्यर्थः ॥ ३-पूर्वपदस्य प्रधानं यत्र ।

न्यत्रानि ॥ ४-तत्पुरुष समासाविकरणं 'कर्मधारय' इति सूत्रात् ॥

सत्यापचो द्विगु' इति सूत्रात् ॥ ६-पदसुद्धिश्च त्रिविधमानसमान

आदि पदविधिः न समर्थस्य परत्परान्वितार्थस्य आश्रितो भवति
यान् समर्थाश्रयस्यैव भवति ॥ ७-समन्यमानपदार्थापेक्षया भिन्नार्था-

वाचिनेऽर्थः ॥ ८-वृत्तेर्यादां तस्यापसोऽन्तः वाच्य विग्रह इत्यर्थः ॥

लौकिकोऽलौकिकश्चेति द्विधा । तत्र पूर्वं भूत इति लौकिकं । 'पूर्वं
अम् भूत सु' इत्येकैकिक । भूतपूर्वं । भूतपूर्वं चरडिति निर्देशा-
त्पूर्वनिपात । (ईद्वेन समासो विभक्त्यलोपश्च) । वागर्थो इव
वागर्थाविव ॥

इति केवलसमासः ॥ १ ॥

अथाव्ययीभावः

अव्ययीभावः २ । १ । ५ ॥

अधिकारोऽयं प्राक् तत्पुरुषात् ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्धयर्थाभावात्ययासंग्रति-
शब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्या-
न्तवचनेषु २ । १ । ६ ॥

विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्यय सुवन्तेन सह नित्य समस्यते
सोऽव्ययीभावः । प्रायेणाविग्रहो नित्यसमासः, प्रायेणास्वपदविग्रहो
वा । विभक्तौ, हरि डि अर्धि इति स्थिते ॥

१-लोके प्रयोगार्ह एव लौकिक ॥ २-लोके प्रयोगानर्ह
एवालौकिक ॥ ३-मूलोक्तविग्रहे 'मह सुपा' इत्यनेन विभाषा समास-
सजाया समासत्वात् प्रातिपदिकत्वेन विभक्त्योर्लुकि 'भूतपूर्वं चरट्'
इति निर्देशेन भूतशब्दस्य पूर्वनिपाते एकदेशविकृतन्यायेन प्रातिपदिक-
त्वात्सौ रत्वादिकार्यं 'भूतपूर्वं' इति सिद्धम् ॥ ४-विभाषाधिकाराभावेऽपि, अय
समासोऽनित्य । अत एव इवशब्दस्य व्यत्ययेनापि प्रयोगे 'उद्धाहुरिव वामनः'
इति मालिदासप्रयोगः सगच्छते ॥ ५-ननु विग्रहेणैव समासार्थबोधनाद्
अविग्रह इति कथनमसङ्गतमित्यरुचेराह प्रायेणास्वपदेत्यादि—न स्वेन पदेन
विग्रहो यस्य सोऽस्वपदविग्रहः ॥ ६-अत्र सतम्पर्यस्यैव त्र्योतकोऽपि । यद्
अव्ययं यस्या विभक्तेरर्थस्य त्र्योतकं तद्विभक्त्यन्तस्यैव तेनाव्ययेन सह
समासो भवतीति बोद्धव्यम् ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् १ । २ । ४३ ॥

समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसङ्गं स्यात् ॥

उपसर्जनं पूर्वम् २ । २ । ३० ॥

समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम् । इत्यथे प्राक् प्रयोग ।
सुपो लुक् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञाया स्याद्युत्पत्तिः ।
अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । अत्रिहरि ॥

अव्ययीभावश्च २ । ४ । १८ ॥

अयं नपुंसकः स्यात् ॥

नाव्ययीभावादतोऽम्बपञ्चम्याः २ । ४ । ८३ ॥

अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक्, तस्य पञ्चमीं विना अमादेशश्च
स्यात् ॥ गा पातीति गोपास्तस्मिन्नित्यविगोपम् ॥

तृतीयामप्तम्योर्वहूलम् २ । ४ । ८४ ॥

—नमाननजावि वाचकगान्धर्वदृष्टप्रथमान्नपदन्यवोवविपयोऽर्थ

उपसर्जनमत्र । तथा हि समासमत्राविवाचकं गान्धर्वम् 'अव्यय-
विनक्ति—' इत्यादिष्व तत्पठनं प्रथमान्त्वं पठम् अव्ययम्' इति तत्रान्य-
त्रोपादिष्व 'अवि' इति तन्वापनर्जनमत्रा ॥ २—हरि इति अवि'
इत्यत्रे तद्विपये 'अवि' विनक्ति—' इत्यादिना अव्ययीभावसमासे 'प्रथमा-
निर्दिष्टं नानु उपसर्जनम्' इति उपसर्जननजायाम् उपसर्जनं पूर्वम्' इति
नानु उपसर्जनं कचिदितममानाद्य' इति प्रातिपदिके ये सुपो वातु—
तत्पठनं सुपो लुक् एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्रातिपदिकविनिर्दिष्ट-
त्वं सुपो लुक् तस्य वाचकं अव्ययत्वात् सुपो लुक् 'अविहरि' इति
नेत्रवत् ।

अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात् ।
 अधिगोपम्, अधिगोपेन, अधिगोपे वा । कृष्णस्य समीपम् उपकृष्णम् ।
 मेघाणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां व्यू^३द्धिर्दुर्यवनम् । मेक्षिकाणाम-
 भावो निर्मेक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । निर्द्रा सप्रति न
 युज्यत इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाश इति हरिः । विष्णो-
 पश्चादनुविष्णुः । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्था ।
 रूपस्य योग्यमनुरूपम् । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । शक्तिमनतिक्रम्य
 यथाशक्ति ॥

अव्ययीभावे चाकाले ६ । ३ । ८१ ॥

सहस्य स स्यादव्ययीभावे न तु काले । हरे^३. सादृश्यं सहस्रि ।
 ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण^४ युगपत् सचक्रम् । सदृश^५.
 सख्या ससखि । क्षत्राणां सपत्तिः सक्षत्रम् । तृणमप्यपरित्यज्य^७
 सतृणमत्ति । अग्निग्रन्थपर्यन्तमवीते साग्नि ॥

नदीभिश्च २ । १ । २० ॥

१-‘कृष्णस्य समीपम्’ इति लौकिकविग्रहः, ‘कृष्ण इत् उप’ इत्य-
 लौकिकविग्रहः ॥ २-अत्र ‘मद्र आम् सु’ इत्यलौकिकविग्रहः ॥ ३-‘यवन
 आम् दुर्’ ॥ ४-‘मेक्षिका आम् निर्’ ॥ ५-‘हिम इत् अति’ ॥
 ६-‘निद्रा इत् अति’ ॥ ७-‘हरि इत् इति’ ॥ ८-‘विष्णु इत् अनु’ ॥
 ९-‘रूप इत् अनु’ ॥ १०-‘अर्थ अम् प्रति’ ॥ ११-‘शक्ति इत् यथा’ ॥
 १२-‘हरि टा सह’ ॥ १३-‘ज्येष्ठ इत् अनु’ ॥ १४-‘चक्र टा सह’ ॥
 १५-‘सखि टा सह’ ॥ १६-‘क्षत्र भिस् सह’ ॥ १७-‘तृण टा सह’ ॥
 १८-‘अग्नि टा सह’ ॥

[illegible]

॥ श्री गुरुभ्यो नमः । श्रीगणेशाय

सहस्रं स स्वादेव्यमीमांसे न वि काले । हरे. सादरेयं सहेति ।
^{१३} त्र्यष्टस्त्वानिर्गुणैर्विज्युषम् । चक्राण युगापव सचक्रम् । सहेति ।
^{१४} सहेत्या ससहि । क्षत्राणा सपति सध्वजम् । त्रिणमस्यपरित्यज्य

॥ सुप्रसन्न

अदन्तलज्ययाभावात्तदीयासप्तम्यावृद्धलम्भात्
अधिगीतम्, अधिगीते वा । कृष्णस्य समीपम् उपकल्पम् ।
मृदला समृद्धिं सुमदम् । यजनानां व्युद्धिर्द्यूतनम् । मृक्षिकाणाम-
भावां निमग्निकम् । हिमस्यत्ययोऽतिहिमम् । निर्दो संप्रति न
युज्यत इत्यतिलिङम् । दुरितोद्भूतस्य प्रकाश इतिहरि । विष्णो
पक्षाद्विविज्य । योज्यताञ्जीस्यपदार्थानि विवेचितिसादृश्यानि यथाार्थ ।
लक्ष्यस्य योज्यमवृत्तेषाम् । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । शक्तिमननिकम् ११

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् १ । २ । ४३ ॥

समासशाले प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसङ्गं स्यात् ॥

उपसर्जनं पूर्वम् २ । २ । ३० ॥

समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम् । इत्यथे प्राक् प्रयोग ।
सुपो लुक् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञाया स्वाद्युत्पत्ति ।
अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । अधिहरि ॥

अव्ययीभावश्च २ । ४ । १८ ॥

अय नपुसक स्यात् ॥

नाव्ययीभावादतोऽन्त्वपञ्चम्याः २ । ४ । ८३ ॥

अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक्, तस्य पञ्चमीं विना अमादेशश्च
स्यात् ॥ गा पातीति गोपास्तस्मिन्नित्यधिगोपम् ॥

तृतीयामप्तम्योर्वहलम् २ । ४ । ८४ ॥

१-समामसजाविधायकशाम्बघटकप्रथमान्तपदजन्यबोधविषयोऽयं
उपसर्जनमज । तथा हि समामसजाविधायक शाम्बम् 'अव्यय
विभक्तिः' इत्यादिमूत्र तदघटक प्रथमान्त पदम् 'अव्ययम्' इति तजन्य-
बोधविषय 'अवि' इति तन्योपसर्जनमजा ॥ २-'हरि डि अवि'
इत्यगोत्रिविग्रहे 'अव्ययविभक्तिः' इत्यादिना अव्ययीभावसमासे 'प्रथमा-
निर्दिष्टं समाम उपसर्जनम्' इति उपसर्जनसंज्ञायाम् 'उपसर्जन पूर्वम्' इति
अथे पूर्वनिघाते 'कृत्तद्वितममामाश्च' इति प्रातिपदिकत्वे 'सुपो धातुः'
इत्यादिना सुपो लुकि एरुदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्रातिपदिकनिमित्तक-
त्वाद्युत्पत्तौ 'अव्ययीभावश्च' इत्यव्ययत्वात् सुपो लुकि 'अधिहरि' इति
द्विवचनं ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् १ । २ । ४३ ॥

समासशब्दे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ॥

उपसर्जनं पूर्वम् २ । २ । ३० ॥

समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम् । इत्यवे प्राक् प्रयोग ।
सुपो लुक् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञाया स्वाद्युत्पत्ति ।
अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । अविहरि ॥

अव्ययीभावश्च २ । ४ । १८ ॥

अय नपुसकं स्यात् ॥

नाव्ययीभावादतोऽन्त्वपञ्चम्याः २ । ४ । ८३ ॥

अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक्, तस्य पञ्चमीं विना अमादेशश्च
स्यात् ॥ गा पातीति गोपास्तस्मिन्नित्यविगोपम् ॥

तृतीयामप्तम्योर्वहूलम् २ । ४ । ८४ ॥

१-ममाममजाविवायकशान्धट्टकप्रथमान्तपदजन्यबोधविषयोऽर्थ
उपसर्जनसंज्ञ । तथा हि समाससंज्ञाविवायक शान्धम् 'अव्यय
विभक्तिः' इत्यादिमूत्र तद्धट्टक प्रथमान्त पदम् 'अव्ययम्' इति तजन्य-
बोधविषय 'अवि' इति तन्योपसर्जनमज्ञा ॥ २-हरि इति अवि'
इत्यादिना अव्ययीभावसमासे 'प्रथमा-
निर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इति उपसर्जनमज्ञायाम् 'उपसर्जन पूर्वम्' इति
अपे पूर्वनिपाते इत्तद्वितममासाश्च' इति प्रातिपदिकत्वे 'सुपो वातु-'
इत्यादिना सुपो इति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्रातिपदिकनिमित्तक-
त्वादुत्पत्तो 'अन्योन्याभावश्च' इत्यव्ययत्वात् सुपो इति 'अविहरि' इति
निर्दिष्टम् ॥

अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात् ।

अधिगोपम्, अधिगोपेन, अधिगोपे वा । कृष्णस्य समीपम् उपकृष्णम् ।
मैत्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यत्रनाना व्यृद्धिर्दुर्यवनम् । मैक्षिकाणाम-
भावो निर्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । निर्द्रा सप्रति न
युज्यत इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरिः । विष्णो
पश्चादनुविष्णुः । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः ।
रूपस्य योग्यमनुरूपम् । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । शक्तिमनतिक्रम्य
यथाशक्तिः ॥

अव्ययीभावे चाकाले ६ । ३ । ८१ ॥

सहस्य स स्यादव्ययीभावे न तु काले । हरे^{१२} सादृश्य सहस्रि ।
ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण^{१४} युगपत् सचक्रम् । सदृश^{१५}
सख्या ससखि । क्षत्राणां सपत्तिः^{१६} सक्षत्रम् । तृणमप्यपरित्यज्य^{१७}
सतृणमत्ति । अग्निग्रन्थपर्यन्तमग्नीते साग्निः^{१८} ॥

नदीभिश्च २ । १ । २० ॥

१-‘कृष्णस्य समीपम्’ इति लौकिकविग्रहः, ‘कृष्ण इस् उप’ इत्य-
लौकिकविग्रहः ॥ २-अत्र ‘मद्र आम् सु’ इत्यलौकिकविग्रहः ॥ ३-‘यवन
आम् दुर्’ ॥ ४-‘मक्षिका आम् निर्’ ॥ ५-‘हिम इस् अति’ ॥
६-‘निद्रा इस् अति’ ॥ ७-‘हरि इस् इति’ ॥ ८-‘विष्णु इस् अनु’ ॥
९-‘रूप इस् अनु’ ॥ १०-‘अर्थ अम् प्रति’ ॥ ११-‘शक्ति इस् यथा’ ॥
१२-‘हरि टा सह’ ॥ १३-‘ज्येष्ठ इस् अनु’ ॥ १४-‘चक्र टा सह’ ॥
१५-‘सखि टा सह’ ॥ १६-‘क्षत्र भिस् सह’ ॥ १७-‘तृण टा सह’ ॥
१८-‘अग्नि टा सह’ ॥

नदीभि सह संख्या समस्यते । (समाहारे चायमिष्यते) ।

पञ्चगङ्गम् । द्विर्यमुनम् ॥

तद्विताः ४ । १ । ७६ ॥

आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥

अव्ययीभावे शैरन्त्रभृतिभ्यः ५ । ४ । १०७ ॥

शरदादिभ्यश्च स्वात्समासान्तोऽव्ययीभावे । शरद समीप-
मुपशरदम् । प्रतिविपाशम् । (जराया जरश्च) । उपजरसमित्यादि ॥

अनश्च ५ । ४ । १०८ ॥

अन्नन्तादव्ययीभावाद्वा स्यात् ॥

नस्तद्विते ६ । ४ । १४४ ॥

नान्तस्य भस्य टेलोपस्तद्विते । उपराजम् । अव्यात्मम् ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् ५ । ४ । १०९ ॥

अन्नन्त यत् क्लीबं तदन्तादव्ययीभावाद्वा स्यात् । उपचर्मम् ।
उपचर्म ॥

झयः ५ । ४ । १११ ॥

झयन्तादव्ययीभावाद्वा स्यात् । उपसमिवम् । उपसमित् ॥

इत्यव्ययीभाव ॥ २ ॥

१-‘पञ्चाना गङ्गाना समाहार ’ इति लौकिके ‘पञ्चन् जस् गङ्गा जस्’
इत्यलौकिकः ॥ २-‘द्रोणमुनयो समाहारः’ ॥ ३-अत्र शरदादिनिर्देशः ॥

४-अत्र समीपार्थे ‘अव्यय विभक्ति-’ इत्यादिना समासः ॥ ५-‘विपाशं विपाश
प्रति’ इति लौकिके ‘विपाश् अम् प्रति’ इत्यलौकिके विग्रहे ‘अव्यय
विभक्ति-’ इत्यादिना प्रथमोऽव्ययीभावः ॥ ६-‘जराया समीपम्’ इति
विग्रहः ॥ ७-आमनि जयि’ इति लौकिके ‘आत्मन् डि अयि’
इत्यलौकिके विग्रहे विभक्तयोऽव्ययीभावः ॥

अथ तत्पुरुषः

तत्पुरुषः २ । १ । २२ ॥

अधिकारोऽय प्राग्बहुव्रीहे ॥

द्विगुश्च २ । १ । २३ ॥

द्विगुरपि तत्पुरुषसङ्गक स्यात् ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः २ । १ । २४ ॥

द्वितीयान्त श्रितादिप्रकृतिकै. सुबन्तै. सह वा समस्यते स

च तत्पुरुषः । कृष्ण श्रित कृष्णश्रित ईत्यादि ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन २ । १ । ३० ॥

तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थेन च सह वा प्राग्वत् । शङ्कुल्या खण्ड शङ्कुलाखण्डः । वान्येनार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् ? अक्षणा काण. ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् २ । १ । ३२ ॥

१-आदिपदेन दु.खातीतः, कूपपतितः, ग्रामगतः, तुहिनात्यस्तः (अत्यासोऽतिक्रम.), सुखप्राप्त, दुःखापन्नः, इति ग्राह्याणि ॥

२-तृतीयान्तपदम्, 'शङ्कुल्या' इति तदर्थः. शङ्कुलारूपकरणम्, तत्कृतो गुण खण्डनक्रियारूप. तद्वाचक खण्डपदं तत्प्रकृतिकसुबन्तेन सह 'शङ्कुला टा' इति तृतीयान्तस्य समासः ॥ ३-अर्थ्यत इति अर्थः प्रयोजनम्, 'वान्येन' इत्यत्र करणे तृतीया ॥ ४-ननु एतत्सूत्रोदाहरण-द्वये करण एव तृतीया तथा च 'कर्तृकरणे-' इत्यनेनैव सिद्धे समासे इदं सूत्रं व्यर्थमित्याशङ्कते—तत्कृतेति, 'गुणवचनेन चेत्तृतीयान्तस्य समासस्तर्हि तत्कृतेनैव' इति नियमार्थमिदमित्याशयेनाह—अक्षणेति ॥

कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुल प्राग्वत् । हरिणा
त्रातो हरित्रात. । नखैर्भिन्नो नखभिन्न । (५०) कृद्ग्रहणे गतिकारक-
पूर्वस्यापि ग्रहणम् । नखनिर्भिन्न ॥

चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः २ । १ । ३६ ॥

चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्त वा
प्राग्वत् । यूपाय दारु यूपदारु । (तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्ट.) ।
तेनेह न-रन्वनाय स्थाली । (अर्थेन नित्यसमासो विशेष्य-
लिङ्गता चेति वक्तव्यम्) । द्विजार्थं सूप । द्विजार्था यवागू ।
द्विजार्थं पय । भूतवलि । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ॥

पञ्चमी भयेन २ । १ । ३७ ॥

चोराद्वय चोरभयम् ॥

स्तोक्रान्तिकद्वारार्थकृच्छ्राणि क्तेन २ । १ । ३९ ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ६ । ३ । २ ॥

१-ननु 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणम्'
इति परिभाषया कृदन्ततदादेरेवात्र ग्रहणे निर्भिन्नशब्देन समासो न
स्यादत आह कृद्ग्रहण इति ॥ २-चतुर्थ्यन्तवाच्याय यूपाय यद् दारवादि
तद्वाचिना सह चतुर्थ्यन्त समस्यत इत्यर्थः ॥ ३-प्रकृतिः समवायिकारण
विकृति. कार्यमेवञ्च यत्र समवायिकारणकार्यभावस्तत्र समासो यथा
'पटाय मृत्तिका घटमृत्तिका, पटाय तन्तव पटतन्तव., शङ्खे दाव
शङ्खदाव' इत्यादि । न तु 'रन्वनाय स्थाली' इत्यादौ ॥ ४-'परवल्लिङ्गम्-'
इति नियमतं प्रातपुत्त्वत्य वावकमिदम्, विशेष्यस्य यादृश लिङ्ग
तादृशमेव समन्वयपदत्वेऽर्थः ॥ ५-स्तोकाद्यर्थप्रकृतिक कृच्छ्रप्रकृतिक च
पञ्चम्यन्त कान्तेन मुबन्तेन सह समन्यते ॥

अलुगुत्तरपदे । स्तोक्रान्मुक्त । अन्तिकादागत । अभ्याशा-
शगत । दूरादागत । कृच्छ्रादागत ॥

पृष्ठी २ । २ । ८ ॥

सुवन्तेन प्राग्वत् । राजपुरुष. ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे २ । २ । १ ॥

अवयविना सह पूर्वद्वय समस्यन्ते एकत्वसख्याविशिष्टश्चे-
दवयवी । षष्ठीसमासापवाद । पूर्व कायस्य पूर्वकाय । अपरकायः ।
एकाधिकरणे किम् ? पूर्वश्छात्राणाम् ॥

अर्थ नपुंसकम् २ । २ । २ ॥

समाशवाच्यर्धशब्दो नित्य क्लीबे, स प्राग्वत् । अर्थ पिप्पल्या.

अर्थपिप्पली^३ ॥

सप्तमी शौण्डैः २ । १ । ४० ॥

सप्तम्यन्त शौण्डादिभि प्राग्वत् । अक्षेषु शौण्ड अक्षशौण्ड
इत्यादि । द्वितीयातृतीयेत्यादियोगविभागादन्यत्रापि तृतीयादिविभक्तीना
प्रयोगवशात्समासो ज्ञेय ॥

दिवसंख्ये संज्ञायाम् २ । १ । ५० ॥

मज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषु^४कामशमी । सप्तर्षय ।

१-एकदेशशब्दश्चावयववाचीति भावः ॥ २-षष्ठीसमासे सति
'पृष्ठी' इति प्रथमान्तत्वेन निर्देशात् षष्ठ्यन्तकायशब्दस्य पूर्वनिपाते 'कायपूर्वः'
इति स्यात्, ततश्च पूर्वादिशब्दानां पूर्वनिपातनियमार्थमेवैतत् सूत्रमिति
बोध्यम् ॥ ३-अत्र पिप्पलीशब्दे 'एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम्' इति
वचनेन अनुपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियो.-'इति ह्रस्वो न ॥ ४-शौण्डादयो
यथा-शौण्ड, धूर्त, कितव, व्याड, प्रवीण, सवीत, अन्तर, अधि,
पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण इति ॥ ५-इपुकामशमी ग्रामविशेषः ।
पूर्वेषुकामशमी सज्ञा ॥

तेनेह न-उत्तरा वृक्षा । पञ्च ब्राह्मणा ॥

तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च २ । १ । ५१ ॥

तद्वितार्थे विषये उत्तरपदे च परत समाहारे च वाच्ये
दिक्सख्ये प्राग्वत् । पूर्वस्या शालाया भव — पूर्वा शाला इति समासे
जाते (सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुर्वद्भाव) ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः ४ । २ । १०७ ॥

अस्माद्भाष्यार्थे जः स्यादसंज्ञायाम् ॥

तद्वितेष्वचामादेः ७ । २ । ११७ ॥

त्रिति णिति च तद्वितेष्वचामादेरचो वृद्धि स्यात् । यस्येति
च । पौर्वशाल ॥ पञ्च गावो वन यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ ।
(द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्) ॥

गोरतद्वितलुकि ५ । ४ । ९२ ॥

गोऽन्तात्तत्पुरुषाच्च स्यात् समासान्तो न तु तद्वितलुकि ।

१-‘संज्ञायामेव’ इति नियमेन ॥ २-दिक्सख्याप्रकृतिक सुवन्त
सुवन्तेन समस्यते इत्यर्थः ॥ ३-भव इति-‘तत्र भव.’ तद्वितप्रकरणे
‘भव’ इत्यर्थनिर्देशात् ॥ ४-पुँल्लिङ्गे यादृश रूप तत्प्राप्तिः, अर्थात्
स्त्रीप्रत्ययनिवृत्ति, तन्निमित्तस्य स्त्रीत्वस्य निवृत्तेरिति भावः ॥ ५-‘पूर्वस्या
शालाया भव.’ इति लौकिकविग्रहे ‘पूर्वा ङि शाला ङि’ इत्यलौकिकविग्रहे
‘तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च’ इति समासे समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन
तुभो लुकि ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुर्वद्भाव’ इत्यनेन पूर्वपदस्य पुर्वद्भावे
‘पूर्वशाला’ शब्दान् दो ‘दिक्पूर्वपदादसंज्ञाया ज’ इति जप्रत्ययेऽनुबन्ध
त्वेन तद्वितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वान् डेलुकि ‘तद्वितेष्वचामादे.’ इति
नाच्यो वृद्धौ न्वादि कार्ये ‘पौर्वशाल’ इति सिद्धम् ॥

पञ्चगवधन ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः १ । २ । ४२ ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः २ । १ । ५२ ॥

तद्वितार्येत्यत्रोक्तस्त्रिविव संख्यापूर्वो द्विगुसज्ञः स्यात् ॥

द्विगुरेकवचनम् २ । ४ । १ ॥

द्विग्वर्थं समाहार एकवत्स्यात् ॥

स नपुंसकम् २ । ४ । १७ ॥

समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसक स्यात् । पञ्चानां गवा

समाहार पञ्चगवम् ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् २ । १ । ५७ ॥

भेदेक भेदेन समानाधिकरणेन बहुल प्राग्वत् । नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात्कचिन्नित्यम्—कृष्णसर्प । कचिन्न—राम जामदग्न्य ॥

१—‘पञ्चन् जस् गो जस् धन सु’ इत्यलौकिकविग्रहे पूर्वम् ‘अनेक-मन्यपदार्थे’ इति बहुव्रीहिसमासः, तदनु ‘तद्वितार्योत्तरपदसमाहारे च’ इति तत्पुरुषसमासे प्रातिपदिकत्वात् ‘सुपो धातु—’ इति सुपो लुकि, अन्तर्वर्ति-विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नलोपे ‘पञ्च गो धन’ इत्यवस्थाया गोशब्दात् ‘गोरतद्धितलुकि’ इति टचि, अनुबन्धलोपे, अवादेशे ‘पञ्चगवधन’ इत्यतः प्रातिपदिकत्वात्सौ विभक्तौ, अनुबन्धलोपे, रुत्वे विसर्गे च ‘पञ्चगवधन’ इति सिद्धम् ॥

२—नेय विशेष्यमित्याहुर्भेदक तु विशेषणम् ।

प्रधान तु विशेष्य स्यादप्रधान विशेषणम् ॥

पदार्थे स्वार्थनिक्षेपादप्रधान विशेषणम् ।

विशेष्य तु प्रधान स्यात्स्वार्थस्यैव समर्पणात् ॥

३—कचित् प्रवृत्ति कचिदप्रवृत्ति कचिद् विभाषा कचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यं वदन्ति ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः २ । १ । ५५ ॥

घन इव श्यामो घनश्याम । (शाकपार्थिवादीनां सिद्धये
उत्तरपदलोपस्योपसख्यानम्) । शाकप्रिय पार्थिव शौकपार्थिव
देवपूजको ब्राह्मणो देवब्राह्मण ॥

नञ् २ । २ । ६ ॥

नञ् सुपा सह समस्यते ॥

नलोपो नञः ६ । ३ । ७३ ॥

नञो नस्य लोप उत्तरपदे । न ब्राह्मण अब्राह्मण ॥

तस्मान्नुडचि ६ । ३ । ७४ ॥

लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागम स्यात् । अनञ्च
नैकैवेत्यादौ तु नशब्देन सह सुप्सुपेति समास ॥

कुगतिर्ग्रादय २ । २ । १८ ॥

एते समर्थेन नित्य समस्यन्ते । कुत्सित. पुरुष कुपुरुष ॥

ऊर्यादिच्छिडाचश्च १ । ४ । ६१ ॥

१-उपमानवाचकस्य पूर्वनिपातार्थ सूत्रम् ॥ २-पूर्वपदे यत्
उत्तरपद तस्य लोपो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ३-शाकप्रियश्च
उत्तरपदभूतस्य प्रियपदस्य लोपे शाकपार्थिव इति सिध्यति, ए-
पूजकशब्दलोपेन 'देवब्राह्मणः' इति सिध्यति ॥ ४-नञ एकवाच्येन समसं
नञो नकारगेपे एकवाच्येन नुडागमे अनञ्च इतिवत् 'अनेकवा' इति
स्यादित्याद्यद्वा परिहरति नैकप्रेति ॥ ५-यत्रापि गतिपदेन प्रादीनामेव गृह्य-
न्वति, तथापि त्रियायोग एव तेषां गतिवशाविधानेन यत्र त्रियायोगाभास्त-
त्रापि 'नुपुण्य' इत्यादौ समासविधानार्थं प्रादिग्रहणम् ॥

ऊर्यादयश्च्यन्ता डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसज्ञा स्युः ।
 ऋरीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य । सुपुरुष ॥ (प्रादयो
 ताद्यर्थे प्रथमया) । प्रगत आचार्य प्राचार्य । (अत्यादयः
 क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया) । अतिक्रान्तो मालामिति विग्रहे—

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते १ । २ । ४४ ॥

विग्रहे यन्नियतविभक्तिक तदुपसर्जनसज्ञ स्यान्न तु तस्य
 पूर्वनिपात ॥

गोक्षियोरुपसर्जनस्य १ । २ । ४८ ॥

उपसर्जन यो गोशब्द स्त्रीप्रत्ययान्त च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य
 ह्रस्व स्यात् । अतिमाल । (अवादय कुष्ठाद्यर्थे तृतीयया) ।
 अवक्रुष्ट कोकिलया—अवकोकिल । (पर्यादयो गलानाद्यर्थे
 चतुर्थ्या) । परिलानोऽव्ययनाय पर्यव्ययन । (निरादयः
 क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या) । निष्क्रान्त कौशाम्या—निष्कौशाम्बि ॥

१—‘ऊरीकृत्य’ इत्यस्य स्वीकृत्य, मनसि कृत्वा, इति चार्थः ।
 ऋरीशुक्लीपटपटाशब्दानाम् ‘कृत्वा’ इति क्त्वान्तेन योगे ‘ऊर्यादि—’ इति
 श्रेण गतिसज्ञाया ‘कुगति—’ इति सूत्रेण समासे ‘समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्’
 इति क्त्वाशब्दस्य ल्यवादेशो ‘ह्रस्वस्य पिति—’ इति तुगागमे स्थानिवद्भावेन
 चान्तत्वात् ‘क्वातोसुन्—’ इत्यव्ययत्वे ‘अव्ययादाप्सुप्,’ इति समासाजातस्य
 सुपो लुकि एपा साधुत्वम् ॥ २—विग्रहवाक्यघटक यत्किञ्चिदनियतविभक्तिक-
 पदपेक्षया तद्वाक्यघटक यन्नियतविभक्तिक पद तदुपसर्जनसज्ञ स्यात् । अत्र
 विग्रहवाक्ये अनियतविभक्तिकम् ‘अति’ पदम् अतिक्रान्तमतिक्रान्तेनेत्यादि-
 विग्रहात् तदपेक्षया द्वितीयान्तमालाशब्दस्य नियतविभक्तिकत्वम्, तस्योपसर्जन-
 सज्ञा ॥ ३—कौशाम्बी नाम नगरीविशेषः ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ३।१।९२॥

सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं यत्कुम्भा
तद्वाचकं पदमुपपदसञ्ज्ञं स्यात् ॥

उपपदमतिङ् २।२।१९॥

उपपदं सुव्रतं समर्थेन नित्यं समन्यते । अतिङन्तश्चात्र
समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । अतिङ् किम् ? मा भूनात्
भूत् । माङि लुङिनि सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम् । (५०) गतिकारकोप-
पदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः । व्याप्ती ।
अश्वक्रीती । कच्छपीत्यादि ॥

तत्पुरुषस्याङुलेः संख्याव्ययादेः ५।४।८६॥

१-सप्तम्यन्तं पदम् 'कर्मण्यण्' इत्यादौ 'कर्मणि' इत्यादि पदं तत्र
वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादिर्बोधार्थं, 'कुम्भं करोति' इत्यादौ कुम्भकारे
कर्मसंज्ञाविधानात्, तद्वाचकं पदम् 'कुम्भन्' इत्यादि द्वितीयात्
तस्योपपदसंज्ञा ॥ २-'व्याप्तिव्रति' इति विग्रहे 'आतश्चोपमर्गे' इति
ऋप्रत्यये आङो 'त्र' शब्देन वेः 'आत्र' शब्देन च 'गतिकारक-' इति
परिभाषासङ्कोचोऽपि सुबुत्पत्तेः प्राग् गतिसमासे जातिवाचकत्वात्
'जातेरङ्गीनिधमात्-' इत्यादिना ङीप् सुबुत्पत्त्यनन्तरं समासे तु तु
प्राङ् यापि अदन्तत्वाभावात् ङीप् न स्यात् ॥ ३-अधेनं क्रीता' इति
विग्रहे कर्तृकरणे कृता-' इति सूत्रेण निर्दिष्टपरिभाषया सुबुत्पत्तेः प्राक्
नाते क्रीताङ्गणम्वात्' इति ङीपि सिद्धम् । सुबुत्पत्त्यनन्तरं तन्मात्रं
तु याप्यदन्तत्वाभावादत्रापि ङीप् न स्यात् ॥ ४-'कच्छेन विभक्तिः
इति विग्रहे तु विभक्त्यर्थः इत्यत्र विभक्तिः इति विभक्त्यर्थेन ऋप्रत्यये 'उपपद-
मतिङ्' इति वचनात् शेषस्य च जाते जातिलक्षणो ङीप् । अत्रापि
परिभाषासिद्धेः पूर्वमपि ङीप् न स्यादिति बोध्यम् ॥

सख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य समासान्तोऽच् स्यात् । द्वे अङ्गुली
प्रमाणमस्य द्वयङ्गुलम् । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ॥

अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ५ । ४ । ८७ ॥

एभ्यो रात्रेरच् स्याच्चात्सख्याव्ययादे । अहर्ग्रहण द्वन्द्वार्थम् ॥

रात्राह्वाहाः पुंसि २ । ४ । २९ ॥

एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुस्येव । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः ।
सर्वरात्र । सख्यातरात्र । (सख्यापूर्वं रात्र क्लीबम्) । द्विरात्रम् ।
त्रिरात्रम् ॥

गजाहःसखिभ्यष्टच् ५ । ४ । ९१ ॥

एतदन्तात्तत्पुरुषाष्टच् स्यात् । परमराज ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ६ । ३ । ४६ ॥

महत आकारोऽन्तादेश स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे
जातीये च परे । महाराज । प्रकारवचने जातीयर् । महाप्रकारो
महाजातीय ॥

द्वयष्टनः संख्यायामवहुव्रीह्यशीत्योः ६ । ३ । ४७ ॥

१-अत्र 'तद्धितार्थ-' इति समासे सुपो लुकि 'तत्पुरुषस्य-' इत्यचि
यथाप्राप्तकार्ये एतत् सिद्धम् ॥ २-'अहन्' शब्दात्परस्य रात्रिशब्दस्य
द्वन्द्व एव सभवादिति भावः ॥ ३-'सर्वा चासौ रात्रिश्च, सख्याता चासौ
रात्रिश्च' इति विग्रहे विशेषणसमासः ॥ ४-'द्विरात्रम्' इत्यादिपु
'तद्धितार्थ-' इति समाहारे द्विगुः ॥

आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश । अष्टाविंशति ॥

त्रेस्त्रयः ६ । ३ । ४८ ॥

त्रयोदश । त्रयोविंशति । त्रयस्त्रिंशत् ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः २ । ३ । २६ ॥

एतयो परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे ।
मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धपिप्पली । (द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगति-
समासेषु प्रतिषेधो वाच्यः) । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत पञ्चकपाल
पुरोडाशः ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया २ । २ । ४ ॥

समस्येते । अकारश्चानयोरन्तादेशः । प्राप्तो जीविका
प्राप्तजीविक । आपन्नजीविक । अल कुमार्यै—अलकुमारि । अंत
एव ज्ञापकात्समासः । निष्फौशाम्बि ॥

अर्धर्चाः पुंसि च २ । ४ । ३१ ॥

अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि ऋवे च स्युः । अर्धर्चः ।

१—बहुव्रीहौ तु द्वित्रा, अशीतो परत्या द्व्यशीतिरित्यदौ न ॥
२—‘द्वयविका दश’ इत्युत्तरपदलोपो वा ॥ ३—सकारान्तोऽयमादेशः ।
अशीतो परत्या तु त्र्यशीतिरित्येव ॥ ४—प्रतिषेध इति, परवल्लिङ्गस्येति शेषः ॥
५—अत्र ‘तद्वितार्थः—’ इति समासः, ‘परवल्लिङ्गम्—’ इति ऋगत्व प्राप्त
निमित्तं तद्वितप्रत्ययार्थपुरोडाशानुरोधेन पुस्त्वम् ॥ ६—अलपूर्वं
समासविशेषेन उपलब्धनादाह—अत एवेति, अलपूर्वस्य परवल्लिङ्गताप्रतिषेध-
वचनादित्यर्थः, वन्तुतन्तु ‘पर्मादयो ग्लानाग्र्यं चतुर्व्या’ इति समासे,
‘एनविनक्ति—’ इति उपनर्जनत्वे ‘गोत्रियो—’ इति ह्रस्वः । एवमेव
‘निष्फौशाम्बि’ इत्यत्र ‘निर्गदय—’ इति समासः, उक्तवार्तिनेन परवल्लिङ्गता-
निषेधश्च ॥

अर्धचर्म । एव ध्वजतीर्यशरीरमण्डपयूपदेहाङ्कुशपात्रसूत्रादयः ।
सामान्ये नपुसकम् । मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥

इति तत्पुरुषः ॥ ३ ॥

—००.०००—

अथ बहुव्रीहिः

शेषो बहुव्रीहिः २ । २ । २३ ॥

अधिकारोऽयं प्राग्द्वन्द्वात् ॥

अनेकमन्यपदार्थे २ । २ । २४ ॥

अनेक प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमान वा समस्यते स
बहुव्रीहिः ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ २ । २ । ३५ ॥

सप्तम्यन्त विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । अत एव

१-‘ऋचोऽर्धम्’ इति विग्रहे ‘अर्धं नपुसकम्’ इत्येकदेशिसमासे
‘ऋक्पूरब्धू.पथामानक्षे’ इति समासान्तेऽप्रत्यये विभक्तिकार्ये इदं सिद्धम् ॥
२-यत्र विशेषरूपेण लिङ्गविशेषस्याभानं तत्सामान्यम् ॥ ३-लिङ्ग-
विशेषस्याविवक्षायां नपुसकमेव प्रयोक्तव्यम् ॥ ४-‘कण्ठे’ इत्यस्य सप्त-
म्यन्तत्वेनानेकप्रथमान्तत्वाभावात्समासाप्राप्तावाह-अत एव ज्ञापकादिति,
अयं भावः-प्रथमान्तानामेव समासे सप्तम्यन्तालाभाद् व्यर्थमेव सप्तमी-
ग्रहणं स्यादिति । इदमत्र तत्त्वम्, अनेकेषां प्रथमान्तानां द्वितीयादि-
सप्तम्यन्तार्थे बहुव्रीहिः, तत्र द्वितीयादिपञ्चम्यन्तार्थे यत्र बहुव्रीहिस्तत्र
कर्तृकर्मप्रत्ययान्तसुवन्तेन सह समासः । उक्तोदाहरणेषु ‘प्राप्तोदकः’
इत्यत्र कर्तृवाचकं सुवन्तम्, तत्र प्राप्तपदे ‘गत्यर्थकर्म-’ इति कर्तरि क्त-
प्रत्ययविधानात् । ‘ऊढरथः’ इत्यादिषु त्रिषु कर्मप्रत्ययान्ता ऊढादयः ।
पठ्योसप्तम्यन्तार्थे बहुव्रीहौ न संनियमः । किं तु मतुवर्थे समासः । तथा
च वार्तिकम् ‘मत्वर्थे बहुव्रीहिः कर्मकर्तृवचनेनाप्रथमाया’ इति । तत्र
मत्वर्थः पठ्यर्थसप्तम्यर्थरूपः । अत्र सर्वत्र कर्माद्यर्थे बहुव्रीहौ तेषां
समासेनाभिधानादनभिहितकर्माद्यभावेन न द्वितीयादिः किन्तु प्रथमैव ॥

ज्ञापकाद्वयविकरणपदो बहुव्रीहिः ॥

हलन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ६ । ३ । ९ ॥

हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् । कण्ठेकाल । प्राप्तमुदर
य स प्राप्तोदको ग्रामः । ऊँदरथोऽनड्वान् । ^३उपहृतपशू रुद्र ।
उद्धृतौदना स्थाली । पीतौम्बरो हरि । वीरौपुरुषको ग्रामः ।
(प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः) । प्रपतितपर्णः,
प्रपर्णः । (नैत्रोऽस्त्वर्थावाच्यो वा चोत्तरपदलोपः) । अविद्यमान-
पुत्रः, अपुत्रः ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रिया-
मपूरणीप्रियादिषु ६ । ३ । ३४ ॥

१-‘कण्ठे कालो यस्य सः’ इति विग्रहः, नीलकण्ठो महादेव इत्यर्थः ॥
२-‘ऊँदो रथो येन सः’ ॥ ३-‘उपहृत पशुः यस्मै सः’ ॥ ४-‘उद्धृतम्
ओदनं यस्याः सा’ ॥ ५-‘पीतम् अम्बरं यस्य सः’ ॥ ६-‘वीराः पुरुषा
यस्मिन् सः’ ॥ ७-‘प्रादिभ्यः परं यद् धातुजं तदन्तस्य पदान्तरेण सः
बहुव्रीहिः । पूर्वपदान्तर्गतस्योत्तरपदस्य धातुजस्य लोपश्चेत्यर्थः । ‘प्रकर्षणं
पतितानि प्रपतितानि तादृशानि पर्णानि यस्य सः’ इति विग्रहे वार्तिकेन
समासे पतितशब्दस्य वैकल्पिकलोपे च ‘प्रपर्णः’ ‘प्रपतितपर्णः’ इति रूप-
द्वयं सिद्धम् ॥ ८-‘नः’ परं यदस्त्वर्थवाचि पदं तदन्तस्य पदान्तरेण
बहुव्रीहिः अन्यर्थवाचिना तु वा लोपः । न विद्यमानः अविद्यमान-
नादृशः पुत्रो यस्य सः अपुत्रः अविद्यमानपुत्रः । यद्यपि बहुव्रीहि-
नाम्ना ‘अनेकमन्यपदार्थः’ इति सूत्रेण सिद्धस्तथापि वैकल्पिकोत्तरपद-
नेवार्थः वार्तिकद्वयम् ॥

उक्तपुस्कादनूङ् ऊडोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहि । निपात-
नात्पञ्चम्या अलुक् पष्ठयाश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुस्क
तस्मात्पर ऊडोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुवाचक-
स्येव रूप स्यात् समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्या
प्रियादौ च परत । गोस्त्रियोरिति हस्य । चित्रगु । रूपवद्भार्य ।
अनूङ् किम् ? वामोरूभार्य ॥ पूरण्या तु—

अपूरणीप्रमाण्योः ५ । ४ । ११६ ॥

पूरणार्थप्रत्ययान्त यत्स्त्रीलिङ्ग तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहे-
रस्यात् । कन्याणी पञ्चमी यासा रात्रीणा ता कल्याणीपञ्चमा
रात्रय । स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाण । अप्रियादिषु किम् ?
कन्याणीप्रिय इत्यादि ॥

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच् ५ । ४ । ११३ ॥

स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहे षच् स्यात् । दीर्घसक्थ ।

१—‘भाषितपुस्कादनूङ्’ इत्यत्र पञ्चमीश्रवणषष्ठ्यश्रवणयोः कारण-
माह—निपातनादिति ॥ ‘भाषित’ पुमान् यस्मिन्नर्थे स भाषितपुस्कः
सोऽस्त्यस्य तद्भाषितपुस्कम्’ इति विग्रहफलमाह—तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्त
इति ॥ २—‘चित्रा गौर्यस्य’ इति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे चित्राशब्दे
पुवद्भावेन टागो निवृत्ति, गोशब्दस्य ‘गोस्त्रियोः—’ इति ह्रस्वनौकारस्यो-
कार । एवमेव ‘रूपवद्भार्य’ इत्यत्र पुवद्भावेन रूपवतीशब्दे दृष्टस्य
डीपो निवृत्ति, भार्याशब्दवर्तिन आकारस्य ह्रस्वोऽकार इति बोध्यम् ॥
३—मूलोक्तविग्रहे षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहौ विभक्तिलुकि ‘अपूरणी’ इति निषेधेन
पुवद्भावाभावे समुदायात् ‘अपूरणी—’ इत्यप्यप्रत्यये ‘यस्येति—’ इति लोपे
टापि जसि रूपमिदम् ॥

जलजाक्षी । स्वाङ्गात्किम् ? दीर्घसक्रिय गकटम् । स्थूलाक्षा
वेणुयष्टिः । अक्ष्णोऽदर्गनादिति वक्ष्यमाणोऽच् ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ५ । ४ । ११५ ॥

आभ्या मूर्ध्न ष स्याद्वहुव्रीहौ । द्विमूर्ध्न । त्रिमूर्ध्न ॥

अन्तर्वहिभ्यां च लोभ्नः ५ । ४ । ११७ ॥

आभ्या लोभ्नोऽप्स्याद्वहुव्रीहौ । अन्तर्लोभ्न । बहिर्लोभ्न ॥

पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ५ । ४ । १३८ ॥

हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्वहुव्रीहौ ।
व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्त्यादिभ्यः किम् ? हस्तिपाद ।
कुमूलपाद ॥

संख्यासुपूर्वस्य ५ । ४ । १४० ॥

पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ५ । ४ । १४८ ॥

लोपः स्यात् । उक्काकुत् । विकाकुत् ॥

पर्णाद्विभाषा ५ । ४ । १४९ ॥

१-‘व्याघ्र. पादो अस्य’ इति विग्रहः । यद्यपि व्याघ्रो न हि कस्य
चित्पादो भवति इति व्याघ्रशब्दस्य व्याघ्रपादे लक्षणायामपि तदीय
पादो नान्वत्येवैवमवभ्यन्तयापि व्याघ्रपादसदृशे लक्षणाया पर्यव-
सानात् फलितार्थविग्रहः, ‘व्याघ्रस्य पादाविव पादावस्य’ इति ॥ २-‘द्वौ
पादो यस्य स’ ‘शोननौ पादो यस्य स’ इति विग्रहः ॥ ३-उद्धत
काकुद (ताडु) यस्य स’ इति यौक्तिको विग्रहः । अयौक्तिकस्तु ‘उत् सु
काकुद तु’ इति । एव निम्नाकुत् पूर्णकाकुत् इत्यादि ॥

पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुद ॥

सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ५ । ४ । १५० ॥

सुदुर्भ्या हृदयस्य हृद्वाचो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्र ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ५ । ४ । १५१ ॥

सोऽपदादौ ८ । ३ । ३८ ॥

पाशकल्पककाम्येषु विसर्गस्य स ॥

कस्कादिषु च ८ । ३ । ४८ ।

एषिण उत्तरस्य विसर्गस्य पोऽन्यस्य तु स । इति स ।

व्यूढोरस्क ॥

इणः षः ८ । ३ । ३९ ॥

इण उत्तरस्य विसर्गस्य ष पाशकल्पककाम्येषु परेषु ।

प्रियसर्पिष्क ॥

निष्ठा २ । २ । ३६ ॥

निष्ठान्त बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । युक्तयोग ॥

शेषाद्विभाषा ५ । ४ । १५४ ॥

अनुक्तसमासान्ताद्बहुव्रीहे कव्वा । महायशस्क, महायशाः ॥

इति बहुव्रीहिः ॥ ४ ॥

१-‘सुष्टु शोभन हृदय यस्य सः’ इति विग्रहः । एव दुर्हृत् ॥

२-‘व्यूढमुरो यस्य सः’ ॥ ३-‘प्रिय सर्पिः (घृतम्) यस्य सः’ ॥

४-‘युक्तो योगो येन सः’ ॥ ५-‘महद् यशो यस्य सः’ ॥

अथ द्वन्द्वः

चार्थे द्वन्द्वः २ । २ । २९ ॥

अनेक सुबन्त चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । तत्र 'ईश्वर गुरु च भजस्व' इति परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । 'भिक्षामट गा चानय' इत्यन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेनान्वयोऽन्वाचयः । अनयोरसामर्थ्यात्समासो न । 'ववखदिरौ छिन्धि' इति मिलितानामन्वयः इतरेतरयोगः । 'सञ्ज्ञापरिभाषम्' इति समूहः समाहारः ॥

१-एकस्य क्रियायामन्वयोत्तरमपरस्यावृत्त्या तत्रान्वयेन निरपेक्षत्वम् ॥ 'ववखदिरौ छिन्धि' इत्यादौ त्वेकदैव ववखदिरयोश्छेदनक्रियायामन्वयः इति न निरपेक्षत्वम् ॥ २-उभयोर्मध्ये यत्र एकस्य अनुद्देश्यत्वरूपमानुषङ्गिकत्वम्, तेन रूपेणेतरत्र क्रियादावन्वयः । तदपेक्षयान्यस्य प्राधान्यं च तत्सन्धिक्रियाया अवश्यकर्तव्यत्वरूपम् ॥ ३-अनेकसुबन्तानां चार्थे वृत्त्यभावेनैकार्थाभावरूपसामर्थ्याभावादित्यर्थः ॥ ४-मिलितानां परस्परापेक्षाणाम् उद्भूतावयवभेदसमूहरूपाणामेकवर्मावच्छिन्नेऽन्वयः इतरेतरयोगः इत्यर्थः ॥ ५-समूहः इति, तिरोहिताग्रवगतसख्यः समूहः इत्यर्थः । अत्रेदं तत्त्वम्—इतरेतरयोगद्वन्द्वे समस्यमानपदार्थगतसख्या समुदाये समारोप्य द्विवचनान्तबहुवचनान्तप्रयोगः । समाहारद्वन्द्वे तु समस्यमानपदार्थगतसख्या तत्समुदाये नारोप्यते किन्तु तत्समुदायः एकत्वबुद्ध्या एकवचनान्तप्रयोगः । ननु समाहारद्विगुद्वन्द्वयोः को भेदः इति चेदुच्यते समाहारद्विगौ तदीयलोक्तिकालोक्तिकविप्रक्षोपप्रयुक्तपदप्रयोगः । यथा 'पञ्चानां गवां समाहारः' इत्यादि । समाहारद्वन्द्वे तु प्रथमान्तानामेव पदानां प्रयोगः, तदीयविप्रक्षोपप्रयुक्तस्य सञ्ज्ञा च परिभाषा च' इत्यनयोः समाहार इत्येवमनुनयात् । सञ्ज्ञायाश्च परिभाषायाश्च इत्येव न द्वन्द्वस्य विग्रहः । प्रथमान्तानामेव द्वन्द्वः इति विद्वान्तात् ॥

राजदन्तादिषु परम् २ । २ । ३१ ॥

एषु पूर्वप्रयोगार्ह पर स्यात् । दन्ताना राजानो राजदन्ता ।
(वर्मादिष्वनियमः) । अर्थवर्मो । वर्मार्थात्रित्यादि ॥

द्वन्द्वे वि २ । २ । ३२ ॥

द्वन्द्वे विसृज्य पूर्व स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ॥

अजाद्यदन्तम् २ । २ । ३३ ॥

द्वन्द्वे पूर्व स्यात् । ईशकृष्णौ ॥

अल्पाक्षरम् २ । २ । ३४ ॥

शिवकेशवौ ॥

पिता मात्रा १ । २ । ७० ॥

मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ,
मातापितरौ वा ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाज्ञानाम् २ । ४ । २ ॥

एषा द्वन्द्व एकवत् । पाणिपादम् । मूर्द्धङ्गिकवैणविकम् ।

रथिकाश्वारोहम् ॥

द्वन्द्वाच्चुदपहान्तात्समाहारे ५ । ४ । १०६ ॥

१-‘राजदन्तास्तु चत्वारो दन्तानामुपरि स्थिताः’ ॥ २-‘मृदङ्गवादन
वेणुवादन च शिल्पमस्य’ इत्यर्थे ‘तदस्य शिल्पम्’ इति ठक् ॥

चवर्गान्तादृषहान्ताच्च द्वन्द्वाच्च स्यात्समाहारे । वाक् च त्वक्
च वाक्त्वचम् । त्वक्स्तजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्वचम् ।
छत्रोपानहम् । समाहारे किम् ? प्रावृट्शरदौ ॥

इति द्वन्द्वः ॥ ५ ॥

अथ समासान्ताः

ऋक्पूरुषधूःपथामानक्षे ५ । ४ । ७४ ॥

अ अनक्षे इतिच्छेद । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्ता-
वयवोऽक्षे या धूस्तदन्तस्य तु न । अर्वच । विष्णुपुरम् । विमलाप
सर । राजधुरा । अक्षे तु अक्षधू । दृढधूरक्ष । सखिपय ।
रम्यपयो देश ॥

अक्षणोऽदर्शनात् ५ । ४ । ७६ ॥

अचक्षु पर्यायादक्षणोऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीप

गवाक्ष ॥

उपसर्गादध्वनः ५ । ४ । ८५ ॥

१-त्वक् स्पर्शग्राहकमिन्द्रियम्, स्तम् माल्यम् ॥ २-अरणीवस्तम्
यज्ञकाष्ठ शमी, दृषत् प्रस्तरम् ॥ ३-वाग् वाणी, त्विट् प्रभा ॥ ४-छत्र
च उपानहौ चेत्येता समाहारः इति विग्रहः ॥ ५-अत्र पठ्यतत्पुरुषः,
ऋक्पूरुषम् इति स्त्रीत्व तु न लोके स्त्रीप्रयोगात् ॥ ६-विमला आपो
(नगानि) यत्र तत् । सरन्तडागः ॥ ७-राजभारः ॥ ८-अक्षश्चक्रं तस्य
वृत्तप्रमाणम् ॥ ९-रथनाभिच्छिद्रम् ॥ १०-‘मरयुः पन्था’ इति विग्रहः ॥
११-वातावनम् ॥

प्रगतोऽध्वान प्राञ्चो रथ ॥

न पूजनात् ५ । ४ । ६९ ॥

पूजनार्थात्परेभ्य समासान्ता न स्यु । सुराजा । अतिराजा ॥

इति समासान्ताः ॥

अथ तद्धिताः, तत्रादौ साधारणप्रत्ययाः

समर्थानां प्रथमाद्वा ४ । १ । ८२ ॥

इद पदत्रयमधिक्रियते प्राग्दिश इति यावत् ॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८४ ॥

एभ्योऽण् स्यात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । अश्वपतेरपत्यादि
अश्वपतम् । गाणपतम् ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः ४ । १ । ८५ ॥

दित्यादिभ्य पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्य स्यात् ।
अणोऽपवाद । दितेरपत्य दैत्य । अदितेरादित्यस्य वा ॥

१-‘अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया’ इति समासः, ‘प्रगतोऽध्वानम्’
इति विग्रहः ॥ २-‘शोभनो राजा’ सुराजा, ‘अतिशयितो राजा’ अति-
राजा । ‘कुगतिप्रादयः’ इति समासः ॥ ३-सूत्रमधिक्रियत इति तु नोक्त
स्वार्थिकप्रकरणे वामात्रस्य सवन्धात् ॥ ४-‘तेन दीव्यति-’ इति सूत्रपठित-
दीव्यतिरूपार्थात्प्राग् यावन्तोऽपत्यादयोऽर्थास्तेष्वर्थेष्वित्यर्थः ॥ ५-मूलोक्त-
लौकिकविग्रहे ‘अश्वपति इस्’ इत्यस्मात् ‘अश्वपत्यादिभ्यश्च’ इति सूत्रेण
अणप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुपि तस्य लुकि, आदिवृद्धौ
‘यत्येति च’ इतीकारलोपे यथाप्राप्तकार्ये सिद्धयति रूपम् ॥

हलो यमां यमि लोपः ८ । ४ । ६४ ॥

हल परस्य यमो लोपः स्याद् वा यमि । इति यलोपः ।
आदित्य । प्राजापत्य । (देवाद्यञ्जौ) । दैव्यम् । दैवम् ।
(वहिषष्टिलोपो यञ्च) । बाह्य । (ईकञ्च) ॥

क्रिति च ७ । २ । ११८ ॥

क्रिति तद्धिते चाचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । व्रीहीक ।
(गोरजादिप्रसङ्गे यत्) । गोरपत्यादि गैव्यम् ॥

उत्सादिभ्योऽञ् ४ । १ । ८६ ॥

औत्स ॥

इत्यपत्यादिविकारान्तायसावारणप्रत्ययाः ॥ १ ॥

अथापत्याधिकारः

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्तौ भवनात् ४ । १ । ८७ ॥

वान्यानां भवन इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्नञ्स्तौ
न्त । नैर्णौ । पौर्ण्वौ ॥

तस्यापत्यम् ४ । १ । ९२ ॥

पृथगन्ताकृतसन्धेः समर्थपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया
वा ल्यु ॥

१-गर्हिव ॥ २-अनादिप्रथमप्रसङ्गे गोशब्दाद् यप्रत्ययः ॥
३-दमि ॥ ४-उत्तो निर्दरन्तत्र भव औत्स ॥ ५-न्निवा अपत्यादिः,
त्रैशदेन स्त्रीच स्त्रीणां समुदायः स्त्रीजित् पुंस्त्वञ्च वा यथावसरं बुधेत् ॥
६-पुनोऽपत्यादि ॥ ७-तन्म्य इति पृथगन्तानुकरणं लुप्तपृथीकं पदम्,
‘तन्म्य’ इति सतम्यर्थं प्रथमा । एष ‘तत्र जातः, तेन प्रोक्तम्, तस्मै
हितम्, तत्र आगतः, तद्दर्शने, तदुत्पत्तिनिमित्तम्’ इत्यादीनि सतम्यन्ता-
वन्तुङ्गानि उपपद्यन्तीनि । अर्थनिर्देशे सर्वत्र सतम्यर्थे सौत्री प्रथमा ॥

ओर्गुणः ६ । १४ । १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणस्तद्धिते । उपगोरपत्यमौपगत्र ।
आध्वपत । दैत्य । औत्स । लैण । पौम्न ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ४ । १ । १६२ ॥

अपत्यत्वेन विवक्षित पौत्रादि गोत्रसज्ञ स्यात् ॥

एको गोत्रे ४ । १ । ९३ ॥

गोत्रे एक एवापत्यप्रत्यय स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यमौपगत्र ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ४ । १ । १०५ ॥

गोत्रापत्ये । गर्गस्य गोत्रापत्य गार्ग्य । वात्स्य ॥

यजजोश्च २ । ४ । ६४ ॥

गोत्रे यद्यञन्तमञन्त च तदवयवयोरेतयोर्लुक् स्यात्तत्कृते
बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । गर्गा । वत्सा ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ४ । १ । १६३ ॥

१-मूलपुरुषस्येति शेषः ॥ २-इदमत्र तत्त्वम्, यत्रापत्यशब्दः—

आत्मजस्तनय पुत्रु सुत पुत्र स्त्रियान्त्वमी ।

आहुर्दुहितर सर्वेऽपत्य तोक तयो समे ॥

इति कोशात् पुत्रपर्यायः, तथाप्यत्र 'अपत्य पौत्रप्रभृति-' इति शास्त्रात्
'न पतन्ति पितरोऽनेन' इत्यर्थको यौगिको गृह्यते । तच्चापत्य त्रिविधम्—
'जनन्तरापत्यम्' (पुत्र) 'गोत्रापत्यम्' 'युवापत्यम्' च । तत्र मूलपुरुष-
तृतीयादे सन्तानस्य गोत्रसज्ञा 'अपत्य पौत्रप्रभृति-' इत्यनेन । गोत्रापत्य-
प्रत्ययविवक्षाया मूलपुरुषसन्तानेषु एकत्र बहुत्र वा गोत्रत्वविवक्षायाम् एक
एवापत्यप्रत्यय 'एको गोत्रे' इति नियमात् । एवञ्च तृतीयापत्यविवक्षाया
'गर्गस्यापत्यापत्यम्' इति विग्रहे 'गर्गस्य गोत्रापत्यम्' 'गार्ग्यः' इत्येव

वश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्य चतुर्यादि तद्युवसज्ञमेव
स्यात् ॥

गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् ४ । १ । ९४ ॥

यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्यय स्यात्, स्त्रिया तु न
युवसज्ञा ॥

यजिजोश्च ४ । १ । १०१ ॥

गोत्रे यौ यजिजौ तदन्तात्फक् स्यात् ॥

आयनेयीनीयियः फढखछवां प्रत्ययादीनाम् ७ । १ । २ ॥

प्रत्ययादे फस्य आयन्, ढस्य एय्, खस्य ईन्, छस्य ईय्,
वस्य इय्, एते स्यु । गर्गस्य युवापत्य गार्ग्यायण । दाक्षायण ॥

अत इज् ४ । १ । ९५ ॥

अपत्येऽर्थे । दाक्षि. ॥

वाह्वादिभ्यश्च ४ । १ । ९६ ॥

वाह्वि । औडुलोमि । (लोमोऽपत्येषु बहुष्यकारो वक्तव्य)
उडुलोमा । आकृतिगणोऽयम् ॥

अनृग्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽज् ४ । १ । १०४ ॥

रूपम् । यस्य सतानस्य पितृपितामहाग्रन्थतमोऽस्ति तस्य युवसज्ञा
न गोत्रसज्ञा । नच च गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययो न तु तदर्थं मूलप्रकृते-
रनन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद् युवापत्यप्रत्ययान्ताद्वा 'गोत्राद्यनि-' इति नियमात् ।
गोत्राविभागिभित्प्रत्ययोऽनन्तरापत्ये न । एव च अनन्तरापत्ये 'गार्गि',
गोत्रापत्ये 'गार्ग्य', युवापत्ये 'गार्ग्यायण' इति ॥

१-अदन्त न प्रातिपदिक तस्मादिज् स्यादपत्येऽर्थ ॥ २-उडुनि
न उवाणि इव येनाति यस्य न उडुलोमा तस्यापत्य पुमानित्यर्थ ॥

एभ्योऽञ् गोत्रे । ये त्वत्रानृपयस्तेभ्योऽपत्येऽन्यत्र तु गोत्रे ।
विदस्य गोत्र वैद । वैदो । विंदा । पुत्रस्यापत्य पौत्र. । पौत्रो ।
पौत्रो । एव दौहित्रादय ॥

शिवादिभ्योऽण् ४ । १ । ११२ ॥

अपत्ये । औत्र । गाङ् ॥

ऋध्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ४ । १ । ११४ ॥

ऋषिभ्य -वासिष्ठ । वैश्वामित्र । अन्धकेभ्यः—श्वौफल्क ।

वृष्णिभ्य -वासुदेव । कुरुभ्य -नकुल । साहदेव ॥

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ४ । १ । ११५ ॥

सख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेश स्यादण् प्रत्ययश्च ।

द्वैमातुर । पाण्मातुर । सामातुर । भाद्रमातुर ॥

स्त्रीभ्यो ढक् ४ । १ । १२० ॥

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् । वैनतेय^{१०} ॥

कन्यायाः कनीन च ४ । १ । ११६ ॥

१-विदस्य ऋषित्वेन गोत्रेऽञ्, अत 'यजजोश्च' इति बहुत्वे
लुक् ॥ २-पुत्रस्यानृषित्वेन गोत्रेऽजोऽप्राप्त्यानन्तरापत्य एवाजो जातत्वेन
न लुक् । अत एव तत्र 'गोत्रे' इत्यनुवर्तितमिति बोध्यम् ॥ ३-यत्रपि
'गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्त गोत्राधिकार.' इति 'यूनि लुक्' इति सूत्रभाष्यतो
लभ्यते, तथापि वृत्तावितो गोत्राधिकारनिवृत्तेरुक्तत्वादपत्यसामान्ये
प्रत्ययमाह-अपत्य इति ॥ ४-ऋषयो मन्त्रद्रष्टार. । अन्धकादय. सोमवश्या.
क्षत्रिया. ॥ ५-अक्रूर. ॥ ६-कृष्ण ॥ ७-नकुलस्य (माद्रीसुतस्य)
अपत्यमिति विग्रह. । एवमेव साहदेव इत्यस्य ॥ ८-गणेश इत्यर्थ. । अत्र
'तद्वितार्थ—' इति समासोत्तर तद्वितप्रत्यय एवमुत्तरत्र ॥ ९-कार्तिकेयः ॥
१०-विनतासुतो गरुड. ॥

चादण् । कानीनो व्यास कर्णश्च ॥

राजश्चशुराद्यत् ४ । १ । १३७ ॥

(राज्ञो जातावेवेति वाच्यम्) ॥

ये चाभावकर्मणोः ६ । ४ । १६८ ॥

यादौ तद्धिते परेऽन् प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणो । राजन्य ।

जातावेवेति किम् ?—

अन् ६ । ४ । १६७ ॥

अन् प्रकृत्या स्यादणि परे । राजन । श्वैश्वर्य ॥

क्षत्राद् घः ४ । १ । १३८ ॥

क्षत्रिय । जातावित्येव । क्षात्रिरन्यत्र ॥

रेवन्यादिभ्यष्टक् ४ । १ । १४६ ॥

ठस्येकः ७ । ३ । ५० ॥

अङ्गात्परम्य ठस्येकादेशः स्यात् । रेवतिक ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ४ । १ । १६८ ॥

जनपदक्षत्रियवाचकान्छब्दादञ् स्यादपत्ये । पान्नाल ।

१—आ वसान् स्वविवाहितायाः क्षत्रियायानुत्पन्नमन्ताने एव यत्प्रत्ययो नयतीति भावः । त्रैलोक्यगतानुत्पन्नस्यस्यायाः क्षत्रियात्पुत्रमपत्यं राजन ॥

२—क्षत्रियवानिति ॥ ३—इमा ॥ ४—जनपदो जनपदनामवेयः शब्दो वाचको अन्य न चापदशब्द इति बहुव्रीहिः । एवञ्च जनपदवाची सन् ३ क्षत्रियवाची शब्दन्तप्रवृत्तिकान् पञ्चमन्तादपत्येऽयञ्जन्ययः ॥

(क्षत्रियसमानशब्दाजनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्) । पञ्चालाना
राजा पाञ्चाल । (पूरोरण् वक्तव्य) । पौरव । (पाण्डोड्यर्ण्) ।
पाण्ड्य ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः ४ । १ । १७२ ॥

कौरव्य । नैपव्य ॥

ते तद्राजाः ४ । १ । १७४ ॥

अञ्जादयस्तद्राजसज्ञा स्युः ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् २ । ४ । ६२ ॥

बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् तदर्थकृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् ।

इत्याकव । पञ्चाला , इत्यादि ॥

कम्बोजाल्लुक् ४ । १ । १७५ ॥

अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोज । कम्बोजौ । (कम्बोजादिभ्य

इति वक्तव्यम्) । चोल । शक । केरल । यवन ॥

इत्यपत्याधिकारः ॥ २ ॥

१-पञ्चालाङ्गवङ्गमगधकलिङ्गादयः शब्दा देशवाचिनो राजवा-
चिनश्च । तत्राद्ये बहुवचनान्ता अन्त्ये एकवचनान्ताः । यत्र च राजवाची
तत्र 'पञ्चालस्य राज्ञोऽपत्यम्' इति विग्रहेऽपत्यप्रत्ययः । यत्र च देशवाची
तत्र 'पञ्चालाना राजा' इति विग्रहे पष्ठीबहुवचनान्ताद्राजरूपार्थे प्रत्ययः ॥

२-अपत्ये राजनि चार्थे । एवमुत्तरत्रापि ॥ ३-कुरुशब्दान्नकारादिशब्दाच्च
ण्यप्रत्यय स्यादित्यर्थः ॥ ४-अपत्ये राजनि च विहिताः प्रत्ययास्तच्छब्देन
परामृश्यन्ते तदाह-'अजादयः' इति ॥

अथ रक्ताद्यर्थकाः

तेन रक्तं रागात् ४ । २ । १ ॥

अण स्यात् । रज्यतेऽनेनेति राग । कषायेण रक्त वल्ल
काषायम् ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ४ । २ । ३ ॥

अण स्यात् । (तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्) ।
पुष्येण युक्तं पौषमह ॥

लुवविशेषे ४ । २ । ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य लुप् स्यात् षष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यात्रान्त-
रविशेषश्चेन्न गम्यते । अद्य पुष्य ॥

दृष्टं साम ४ । २ । ७ ॥

नेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्ट वासिष्ठ साम ॥

त्रामदेवाङ्घ्र्यङ्घ्रौ ४ । २ । ९ ॥

१-रज्जक्रद्रव्यवाचकात् तृतीयान्तात् 'रक्तम्' इत्यस्मिन् अर्थे
'अण' इति स्पष्ट. सूत्रार्थ. ॥ २-'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यविम्वियते । नक्षत्र
वाचकात् तृतीयान्तात् 'युक्तः' इत्यर्थेऽण् स्यात् युक्तः कालश्चेत् ॥
३-नक्षत्राणि नक्षत्रविहितानि इत्यर्थः ॥ ४-'नक्षत्रेण युक्तः कालः', 'अण्'
इत्यनुवर्त्य षष्ठ्या विपरिणम्य व्याचष्टे-'पूर्वेण' इति ॥ ५-'तेन रक्तम्'
इत्यनोऽनुवर्त्याह-'तेनेत्येव' इति । तृतीयान्तात् 'दृष्टम्' इत्यर्थेऽण् दृष्ट
प्रत्ययविपरिणम्य साम चेत्, इति सूत्रार्थः ॥ ६-तृतीयान्ताद्दामदेव-
शब्दात् 'दृष्टम्' इत्यर्थे ऋत्, ऋश्च प्रत्ययौ भवतः, दृष्ट साम चेत्,
इति सूत्रार्थः ॥

वामदेवेन दृष्ट साम वामदेव्यम् ॥

परिवृतो रथः ४ । २ । १० ॥

अस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण परिवृतो वास्त्रो रथ ॥

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ४ । २ । १४ ॥

शरावे उद्धृत शाराव ओदन ॥

संस्कृतं भक्षाः ४ । २ । १६ ॥

सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृत भक्षाश्चेते स्युः ।

भ्राष्ट्रेषु संस्कृता भ्राष्ट्रा यवा ॥

साँऽस्य देवता ४ । २ । २४ ॥

इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्र हवि । पाशुपतम् । बार्हस्पत्यम् ॥

शुक्राद्घन् ४ । २ । २६ ॥

शुक्रियम् ॥

सोमोऽट्ठ्यण् ४ । २ । ३० ॥

१-तृतीयान्तात् 'परिवृत.' इत्यर्थेऽण् परिवृतो रथश्चेदिति सूत्रार्थः ॥

२-अमत्रवाचकात् सप्तम्यन्तात् 'उद्धृतम्' इत्यर्थेऽण् स्यादिति सूत्रार्थः ।

शरावो मृन्मयपात्रम् ॥ ३-'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यधिक्रियते, 'तत्रोद्धृतम्—'

इत्यतः 'तत्र' इति वर्तते ॥ ४-'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यधिक्रियते ।

प्रथमान्ताद् देवतोपाधिकात् समर्थात् 'अस्य' इत्यर्थेऽणादयः ॥

५-पाशुपतमिति, 'अश्वपत्यादिभ्यश्च' इत्यण् । बार्हस्पत्यमिति, पत्युत्तर-

पदलक्षणो ण्यः ॥ ६-'साँऽस्य देवता' इत्यधिक्रियते । प्रथमान्तात्

शुक्रशब्दात् 'देवतास्य' इत्यर्थे घन् प्रत्ययः स्यात् ॥ ७-'प्रथमान्तात्'

सोमशब्दात् 'देवतास्य' इत्यर्थे ट्यण् प्रत्ययः स्यात् ॥

सौम्यम् ॥

वाय्वृतुपित्रुपसो यत् ४ । २ । ३१ ॥

वायव्यम् । ऋतव्यम् ॥

रीड् ऋतः ७ । ४ । २७ ॥

अकृद्यकारे असार्वधातुके यकारे चो च परे ऋदन्ताङ्गस्य
रीडादेशः । यस्येति च । पितृव्यम् । उर्ध्वस्यम् ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ४ । २ । ३६ ॥

एते निपात्यन्ते । पितुर्भ्राता पितृव्य । मातुर्भ्राता मातुल ।
मातु पिता मातामह । पितु पिता पितामह ॥

तस्य समूहः ४ । २ । ३७ ॥

काकाना समूह काकम् ॥

भिक्षादिभ्योऽण् ४ । २ । ३८ ॥

भिक्षाणा समूहो भैक्षम् । गर्भिणीना समूहो गार्भिणम् । इह
(भैक्ष्यादे तद्धिते) । इति पुनर्द्वावे कृते—

१-प्रथमान्तेभ्यो वाय्वृतुपित्रुपसश्चन्देभ्यः 'देवतास्य' इत्यर्थे यत्
प्रत्ययः ॥ २-'उप-कालाभिमानिनी देवता अस्य' इति विग्रहः ॥
३-षष्ठ्यन्तात् 'समूहः' इत्यर्थेऽण् स्यादिति सूत्रार्थः ॥ ४-षष्ठ्यन्त
भिक्षादिभ्यः 'समूहः' इत्यर्थेऽण् इति सूत्रार्थः ॥ ५-'अचित्तहस्ति-'
इति प्रातस्य टको वा जनायायमण्विवीयते ॥ ६-टभिन्ने तद्धिते परतो भस्य
पुक्त्वा इति वार्तिकार्थः । पुत्रपि गर्भसम्बन्धस्य वेदे निलुपितत्वेन भवत्येव
गर्भिणीशब्दस्य नापितपुक्त्वम् ॥

इनण्यनपत्ये ६ । ४ । १६४ ॥

अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन नस्तद्धित इति
टिलोपो न । युवतीना समूहो यौवैनम् ॥

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ४ । २ । ४३ ॥

तलन्त स्त्रियाम् । ग्रामता । जनता । बन्धुता । (गँजसहायाभ्या
चेति वक्तव्यम्) । गजता । सहायता । (अहं ख क्रतौ) । अहीनः ॥

अचिच्छस्तिधेनोष्ठक् ४ । २ । ४७ ॥

इसुसुक्तान्तात्कः ७ । ३ । ५१ ॥

इसुसुक्तान्तात्परस्य ठस्य क । सात्तुकम् । हास्तिकम् ।
वैनुकम् ॥

तदधीते तद्वेद ४ । २ । ५९ ॥

न व्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ७ । ३ । ३ ॥

१-‘प्रकृत्यैकाच्’ इत्यतोऽनुवर्त्याह-‘प्रकृत्या’ इति ॥ २-पुवन्भावेन
तिप्रत्ययनिवृत्तौ ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपः प्रकृतिभावेन वार्यते । शत्रन्त-
युवतीशब्दस्य तु ‘यौवतम्’ इति भवति ॥ ३-‘तस्य समूहः’ इत्यधिकार-
सत्त्वेन पष्ठयन्तग्रामजनबन्धुभ्यः ‘समूहः’ इत्यर्थे ‘तल्’ इति सूत्रार्थः ॥
४-तल् ‘समूहः’ इत्यर्थे, इति वार्तिकार्थः ॥ ५-‘षष्ठयन्ताद् अहन्शब्दात्
‘समूहः’ इत्यर्थे ख., समूहः क्रतुसावकश्चेदित्यर्थः । अहीनोऽहर्गणसाध्य-
सुत्याकः क्रतुः, अत्र ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपः ॥ ६-‘समूहः’ इत्यर्थः ॥
७-‘ठस्येकः’ इत्यतः ‘ठस्य’ इत्यनुवर्ततेऽत आह-‘ठस्य’ इति ॥ ८-द्विती-
यान्तात् ‘अधीते’ इत्यर्थे ‘वेद’ इत्यर्थे वा उक्ता अणादयो वक्ष्यमाणाश्च
प्रत्यया वा स्युः, इति सूत्रार्थः ॥

पदान्ताभ्या यकारवकाराभ्या परस्य न वृद्धि कि तु ताभ्या
पूर्वौ क्रमादैजावागमौ स्त । व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरण ॥

क्रमादिभ्यो वुन् ४ । २ । ६१ ॥

क्रमक । पदक । शिक्षक । मीमांसक ॥

इति रक्ताग्र्यका ॥ ३ ॥

अथ चातुरर्थिकाः

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ४ । २ । ६७ ॥

उदुम्बरा सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरो देश ॥

तेर्न निर्वृत्तम् ४ । २ । ६८ ॥

कुशाम्बेन निर्वृत्ता नगरी कौशाम्बी ॥

तस्य निवासः ४ । २ । ६९ ॥

शिबीना निवासो देश शैव ॥

अदूरभवश्च ४ । २ । ७० ॥

विदिशाया अदूरभव नगर वैदिशम् ॥

जनपदे लुप् ४ । २ । ८१ ॥

१-‘मृजेवृद्धिः’ इत्यतोऽनुवर्त्याह—‘न वृद्धि’ इति ॥ २-द्वितीयान्त-
क्रमादिभ्य ‘अधीते, वेद’ इत्यर्थं वुन् इति सूत्रार्थः ॥ ३, ४, ५, ६-प्रथमा-
न्तात् ‘अस्मिन्नस्ति’ इत्यर्थे, तृतीयान्तात् ‘निर्वृत्तम्’ इत्यर्थे, पष्ठ्यन्तात्
‘निवास’ इत्यर्थ, ‘अदूरभव’ इत्यर्थं च उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा
न्यु, तन्नाम्ना देशप्रतिदिशेति क्रमेण सूत्रचतुष्टयार्थः ॥

जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् ॥

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने १ । २ । ५१ ॥

लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्त । पञ्चालाना निवासो

जनपद पञ्चाल । कुरव । अङ्गा । वङ्गा । कलिङ्गा ॥

वरणादिभ्यश्च ४ । २ । ८२ ॥

अजनपदार्थ आरम्भ । वरणानामदूरभव नगर वरणा ॥

कुमुदनद्वेतसेभ्यो इमत्तुप् ४ । २ । ८७ ॥

झयः ८ । २ । १० ॥

झयन्तान्मतोर्मस्य व । कुमुद्वान् । नड्वान् ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ८ । २ । ९ ॥

मवर्णावर्णान्त्वान्मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य

व । वेतस्वान् ॥

१-‘तदस्मिन्नस्ति’ ‘तेन निर्वृत्तम्’ ‘तस्य निवासः’ ‘अदूरभवश्च’ इति सूत्रचतुष्टयमनुवर्त्याह—‘चातुरर्थिकस्य’ इति ॥ २-यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन प्रत्ययलुपि सति प्रकृतेरेव निवासरूपार्थाभिधानात् तदनुरोधेन पुंस्त्वैकवचने प्राप्तेऽतिदेशमाह ॥ ३-युक्तशब्दः प्रकृतिवाची, व्यक्तिशब्दो लिङ्गवाचीत्याह—प्रकृतीति ॥ ४-देशस्तु जनपदैर्व्याप्तो जनपदव्याप्यो नगरादिः । जनपदस्तु बहुनगरग्रामव्याप्तमण्डलाधिकरणस्यानम् इति विशेषः ॥ ५-‘जनपदे लुप्’ इत्यतो ‘लुप्’ इति वर्तते । जनपदे पूर्वेण सिद्धत्वादाह—‘अजनपदार्थ’ इति ॥ ६-‘तदस्मिन्नस्ति’ ‘तेन निर्वृत्तम्’ ‘तस्य निवासः’ ‘अदूरभवश्च’ इति चतुरर्थी अनुवर्तते ॥ ७-‘कुमुदाः सन्ति अस्मिन् देशे’ इति विग्रहः ॥ ८-म् च अ च अनयोः समाहारः । म तस्मात् मात्, तस्य अधिकृत ‘पदान्’ इत्येतद्दिशेषणत्वेन तदन्तविधिरित्याह—‘मवर्णावर्णान्तात्’ इति । उपधात्वचोपस्थितत्वान्मवर्णावर्णयोरेवेत्याह—‘मवर्णावर्णोपधात्’ इति ॥

नडशादाड्डवलच् ४ । २ । ८८ ॥

नडवल. । शाद्वल. ॥

शिखाया वलच् ४ । २ । ८९ ॥

शिखावल ॥

इति चातुरर्थिकाः ॥ ४ ॥

अथ शेषिकाः

शेषे ४ । २ । ९२ ॥

अपत्यादिचतुर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषस्तत्रार्णादयः स्युः । चक्षुषा
गृह्यते चाक्षुष रूपम् । श्रावण शब्द । औपनिषद पुरुष ।
दृषदि पिष्टा दार्पदा सक्तव । चतुर्भिरुह्यं चातुर शकटम् ।
चतुर्दश्या दृश्यते चातुर्दश रक्षे । 'तस्य विकार' इत्यतः प्राक्
शेषाविकार ॥

राष्ट्रावारपाराद्वखौ ४ । २ । ९३ ॥

आभ्या क्रमाद् वखौ स्तः शेषे । राष्ट्रे जातादि
राष्ट्रिय । अवारपारीण । (अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीता-
च्चेति वक्तव्यम्) । अवारीण । पारीण । पारावारीण ।

१-नटशब्दो वमनपर्यायः, यो हिन्दीभाषायाम् 'नरकट', नरकुल'
इत्यादिनामभिर्व्यपदिश्यते । 'नटा सन्ति अस्मिन्' इति नट्यलो-
नटप्राप्तो देशः ॥ २-'शादाः सन्ति अस्मिन्' इति शादलो घासवहुलप्रदेशः ॥
३-निवृत्तात्ययेऽन्यः प्रयोगः । उद्देशे तु मत्वपर्यायः इति बोध्यम् ॥
४-जगदात्म इति, प्राग्दीव्यतीया साधारणा उक्ता इत्यर्थः । वक्ष्यमाणार्थ-
शेषः इति मित्तरान्वनादिनि बोध्यम् ॥ ५-राजस इत्यर्थः ॥

इह प्रकृतिविशेषाद् घादयष्ट्युलन्ता प्रत्यया उच्यन्ते तेषा
जातादयोऽर्थविशेषा समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ॥

ग्रामाद्यखञौ ४ । २ । ९४ ॥

ग्राम्य । ग्रामीण ॥

नद्यादिभ्यो ढक् ४ । २ । ९७ ॥

नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ४ । २ । ९८ ॥

दक्षिणात्य । पाश्चात्य । पौरस्त्यः ॥

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ४ । २ । १०१ ॥

दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ॥

अव्ययात्त्यप् ४ । २ । १०४ ॥

(अमेहकतसित्रेभ्य एव) । अमात्य । इहत्यः । कत्य ।

ततस्त्य । तत्रत्य । (-त्यन्नेध्रुव इति वक्तव्यम्) । नित्यं ॥

१-ननु 'राष्ट्रवार-' इत्यादिसूत्रेऽर्थानिर्देशात् 'अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः
स्वार्थे भवन्ति' इति नियमात्ते घादय. स्वार्थ एव भवेयुरित्याशङ्कयामाह—
'इह' इति ॥ २-नदी मही वाराणसी श्रावस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी काशपरी
काशफरी खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शाल्वा दार्वा सेतकी । (वडवाया
वृषे) । इति नद्यादि. ॥ ३-'दक्षिणादाच्' इति आजन्तो दक्षिणाशब्दो-
ऽन्यसञ्ज्ञ. परसाहचर्यात् न तु टावन्त । 'दक्षिणस्यामदूरे दक्षिणा तत्र
जातादि.' इति विग्रह । पश्चान्द्रव पाश्चात्यः । पुरो भव. पौरस्त्य. ।
'पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या' इत्यमर ॥ ४-द्यौ. स्वर्गे, प्राक् पूर्वदिशि,
अपाक् प्रतीचौ पश्चिमदिशि, उदमित्युत्तरे । तत्र तत्र जातादिरिति विग्रहः
त्वयमूहनीय. ॥ ५-मन्त्री ॥ ६-नितरा भव. ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् १ । १ । ७३ ॥

यस्य समुदायस्याचा मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धसज्ञ स्यात् ॥

त्यदादीनि च १ । १ । ७४ ॥

वृद्धसज्ञानि स्युः ॥

वृद्धाच्छः ४ । २ । ११४ ॥

शालीयः । मालीय । तदीय । (वा नामधेयस्य वृद्धसज्ञा वक्तव्या) । देवदत्तीयः, दैवदत्तः ॥

गहादिभ्यश्च ४ । २ । १३८ ॥

गंहीय ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च ४ । ३ । १ ॥

चाच्छ । पक्षेऽण् । युवयोर्युष्माक वाय युष्मदीय , अस्मदीय ॥

तस्मिन्नपि च युष्माकास्माकौ ४ । ३ । २ ॥

युष्मदस्मदोरेतावदेशौ स्त खव्यणि च । यौष्माकीण ।

आस्माकीन । यौष्माक । आस्माक ॥

तवक्ममकावेकवचने ४ । ३ । ३ ॥

एकार्यवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवक्ममकौ स्त खञि अपि च ।

तावकीन । तावक । मामकीन । मामक । छे तु—

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७ । २ । ९८ ॥

मपर्यन्तयोरेतयोरेकार्यवाचिनोस्त्वमौ स्त प्रत्यये उत्तरपदे च

पुन । त्वदीय । मदीय । त्वत्पुत्र । मत्पुत्र ॥

मध्यान्मः ४ । ३ । ८ ॥

मध्यम ॥

कालाट्टञ् ४ । ३ । ११ ॥

कालवाचिभ्यष्टञ् स्यात् । कालिकम् । मासिकम् । सावत्सरिकम् । (अव्ययाना भमात्रे टिलोप) । सायम्प्रातिक । पौनः-
पुनिक ॥

प्रावृष एण्यः ४ । ३ । १७ ॥

प्रावृषेण्य ॥

सायश्चिरम्प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ४ ।
३ । २३ ॥

सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौ
स्तत्तयोस्तुट् च । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राह्णेप्रगे अनयोरेद-
न्तत्वं निपात्यते । प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् ॥

तत्र जातः ४ । ३ । २५ ॥

सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । सुग्धने
जातः सौगन्ध । उत्से जात औत्सः । राष्ट्रे जातो राष्ट्रियः ।
अवारपारे जात अवारपारीणः, इत्यादि ॥

१-सायप्रातर्भव । पुनःपुनर्भवः ॥ २-प्रधाकाले भवः । (जातार्थे तु
ठपि प्रावृषिक इति रूपम्) ॥ ३-साये भव चिरे भवमिति विग्रहः ।
विभक्तिलुकि सति प्रत्ययसन्नियोगेन मान्तत्वं निपात्यते । 'स्वरादिपाठमनुसृत्य
साय भवम्, चिर भवम्' इति च विग्रहः स्यात् ॥ ४-पूर्वाह्नकालोत्पन्न-
मित्यर्थः ॥ ५-प्रातः कालोत्पन्नमित्यर्थः ॥ ६-रात्रिभवमित्यर्थः ॥ ७-सुग्धो
देशविशेषः, पाटलिपुत्रम् (पटना) इति विख्यात नगरं सुग्ध इति पञ्चचन्द्र-
कोपः ॥ ८-'उत्सादिभ्यः—' इति अञ् । ९-'राष्ट्रवारः' इति घः ॥

प्रावृषष्टप् ४ । ३ । २६ ॥

एण्यापवाद । प्रावृषिकः ॥

प्रायभवः ४ । ३ । ३९ ॥

तत्रेत्येव । सुन्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति सौग्न ॥

सम्भूते ४ । ३ । ४१ ॥

सुन्ने सम्भवति सौग्न ॥

कोशाङ्गञ् ४ । ३ । ४२ ॥

कौशेय^३ वस्त्रम् ॥

तत्र भवः ४ । ३ । ५३ ॥

सुन्ने भव सौग्नः । औत्स । राष्ट्रिय ॥

दिगादिभ्यो यत् ४ । ३ । ५४ ॥

दिश्यम् । वर्ग्यम् ॥

शरीरावयवाच्च^५ ४ । ३ । ५५ ॥

दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । (अव्यात्मादेश्चञिष्यते) । अव्यात्म

भवमाव्यात्मिकम् ॥

१-सतम्यन्तसमर्थात् 'प्रायभव' इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः, इत्यर्थ-
फलितमाह—'तत्रेत्येव' इति ॥ २-अत्र 'नपुसके भावे क्तः' सम्भूत सम्भावना
समावेशो वा ॥ ३-कोशे भवमिति विग्रह 'कौशेय कृमिकोशेत्यम्' इत्यमरः ॥

४-सतम्यन्तसमर्थात् 'भव' इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युरित्यर्थः । भव-
वान्तरेकार्थत्वादन्त्यतरो व्यर्थ इति तु न शङ्कनीयम्, जात इत्यस्य उत्पन्न
इति, नच इत्यन्य च नियमान् इत्यर्थसत्त्वेन तयोर्भेदात् ॥ ५-चकारात्
'दिगादिभ्यो यत्' इत्यन्ता 'यत्' इत्याह्व्यते ॥

अनुशतिकादीनां च ७ । ३ । २० ॥

एषामुभयपदवृद्धिर्जिति णिति किति च । आधिदैविकम् ।
आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । आकृतिगणोऽयम् ॥

जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ४ । ३ । ६२ ॥

जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥

वर्गान्ताच्च ४ । ३ । ६३ ॥

कवर्गीयम् ॥

त^३ आगतः ४ । ३ । ७४ ॥

सुगन्नादागत सौगन्न ॥

ठगायस्थानेभ्यः ४ । ३ । ७५ ॥

शुल्कशालाया आगत शौल्कशालिकः ॥

विर्द्यायोनिसंवन्धेभ्यो वुञ् ४ । ३ । ७७ ॥

औपाध्यायकः । पैतामहकः ॥

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ४ । ३ । ८१ ॥

१-‘मृजेवृद्धिः’ ‘तद्वितेष्वचामादे.’ ‘उत्तरपदस्य’ ‘हृद्भगसिन्ध्वन्ते
पूर्वपदस्य च’ इत्यनुवृत्तिफलितमाह-‘एषामुभयपदवृद्धिः’ इति ॥ २-‘जिह्वा-
मूलाङ्गुलेश्छः’ इत्यतः, ‘छः’ इति वर्तते ॥ ३-पञ्चम्यन्तसमर्थात् ‘आगतः’
इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युरित्यर्थः ॥ ४-आयः स्वामिग्राह्यो भागः
स यस्मिन् उत्पद्यते तदायस्थानम्, तद्वाचकात् पञ्चम्यन्तात् ‘आगतः’
इत्यर्थे ठक् प्रत्ययः ॥ ५-शुल्कगृहादित्यर्थः ॥ ६-विद्याकृतो योनिकृतः
संवन्धो वेपा तद्वाचकात् ‘आगतः’ इत्यर्थे वुञ् स्यात् ॥

समादागत समरूप्यम् । पक्षे—गहादित्वाच्छ । समीयम् ।
विषमीयम् । देवदत्तरूप्यम् । देवदत्तम् ॥

मयट् च ४ । ३ । ८२ ॥

सममयम् । देवदत्तमयम् ॥

प्रभवति ४ । ३ । ८३ ॥

हिमवत प्रभवति हैमवती गङ्गा ॥

तद्गच्छति पथिदूतयोः ४ । ३ । ८५ ॥

सुग्न गच्छति सौग्न पन्था दूतो वा ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ४ । ३ । ८६ ॥

सुग्नमभिनिष्क्रामति सौग्न कान्यकुब्जद्वारम् ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ४ । ३ । ८७ ॥

शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ शारीरकीय ॥

मोऽस्य निवासः ४ । ३ । ८९ ॥

१-प्रभव प्रथमप्रकाशस्तत्कर्तरि 'प्रभवति' इत्यर्थे पञ्चम्यन्तसमर्थाद-
पादयो वादयश्च स्युरित्यर्थः ॥ २-प्रथम प्रकाशते ॥ ३-द्वितीया-
न्तात् 'गच्छति' इयथ प्रत्ययः स चेद् गन्ता पन्था दूतो वा । अत्र अवि-
स्मिनन्ति इतिवत् करणस्य पय कर्तृवविवक्षा । एवमुत्तरसूत्रे द्वार
शब्दव्यापि ॥ ४-द्वितीयान्तसमर्थात् 'अभिनिष्क्रामति' इत्यर्थेऽणादयो
वादयश्च स्युः । अभिनिष्क्रमणकर्तृद्वार चेदित्यर्थः ॥ ५-द्वितीया-
न्तात् समर्थात् 'अधिकृत्य कृतो ग्रन्थ' इत्यर्थः प्रत्ययः ॥ ६-'वृद्धाच्छः'
इति छ ॥ ७-प्रथमान्तसमर्थात् 'अस्य निवासः' इत्यर्थः प्रत्ययः । निवासो
नन्देयः, अदिकरणे यत् ॥

क्षुण्णो निवासोऽस्य सौगन्ध ॥

तेन प्रोक्तम् ४ । ३ । १०१ ॥

पाणिनिना प्रोक्त पाणिनीयम् ॥

तस्येदम् ४ । ३ । १२० ॥

उपगोरिदम् औपगवम् ॥

इति शैषिका. ॥ ५ ॥

अथ विकारार्थकाः

तस्य विकारः ४ । ३ । १३४ ॥

(अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्य) । अश्मनो विकार

आश्म । भास्मन. । मूर्त्तिक ॥

अवयवे च प्राण्योपधिवृक्षेभ्यः ४ । ३ । १३५ ॥

चाद्विकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूर. । मौर्व काण्ड

भस्म वा । पैप्पलम् ॥

१-तृतीयान्तसमर्थात् 'प्रोक्तम्' इत्यर्थे प्रत्यय. ॥ २-षष्ठ्यन्तात् समर्थात् 'इदम्' इत्यर्थेऽणादयः स्युः ॥ ३-षष्ठ्यन्तात्समर्थात् 'विकारः' इत्यर्थे प्राग्दीव्यतीया अणादयः स्युः । विकार. कार्यम् ॥ ४-'अन्' इति प्रकृतिभावेन टिलोपनिवृत्तौ टिलोप. प्रतिप्रसूयते ॥ ५-पापाणस्य ॥ ६-मृत्तिकाया विकार ॥ ७-षष्ठ्यन्तेभ्य प्राण्योपधिवृक्षेभ्योऽवयवे विकारे चाणादयः स्युः ॥ ८-मौर्वमित्यत्र मूर्वाशब्द ओपधिविशेषस्य बोधकः, तस्य अवयवो विकारो वेत्यर्थः ॥

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ४ । ३ । १४३ ॥

प्रकृतिमात्रान्मयड्वा स्यात् विकारावयवयोः । अश्ममयम्,
आश्मनम् । अभक्ष्येत्यादि किम् ? मौद्गः सूत्रम् । कार्पासमाच्छादनम् ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ४ । ३ । १४४ ॥

आम्रमयम् । शरमयम् ॥

गोश्च^३ पुरीषे ४ । ३ । १४५ ॥

गो पुरीष गोमयम् ॥

गोपयसौर्यत् ४ । ३ । १६० ॥

गव्यम् । पयस्यम् ॥

इति विकारार्थाः । (प्राग्दीव्यतीयाः) ॥ ६ ॥

१-‘एतत्’ शब्देन ‘तस्य विकारः,’ ‘अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः’
इति सूत्रोपात्तौ विकारावयवौ गृह्येते । षष्ठ्यन्तसमर्थात् ‘विकारावयवयो-
र्ययोर्मयड् वा स्यात्’ इति सूत्रार्थफलितमाह-प्रकृतिमात्रेति ॥ २-वृद्ध-
सज्जकाच्छरादिगणपठिताच्च नित्य मयट् स्याद् विकारावयवयोरित्यर्थः ।
‘शर, दर्भ, मृद्, कुटी, तृण, सोम, बिल्वज’-इति शरादयः ॥ ३-‘मयट्’
इति वर्तते । पुरीष न विकार नाप्यवयव इति । सयन्वित्व त्वव्याहृतमिति
भावः ॥ ४-‘एतयो’ इत्यनुवृत्त्या विकारावयवयोरयं विधीयते मयट् वाधि-
तुमिति भावः ॥

अथ ठगधिकारः

प्राग्वहतेष्टक् ४ । ४ । १ ॥

तद्वहतीत्यत प्राक् ठगधिक्रियते ॥

तेन^१ दीव्यति खनति जयति जितम् ४ । ४ । २ ॥

अक्षैर्दीव्यति खनति जयति जितो वा आक्षिकः ॥

संस्कृतम् ४ । ४ । ३ ॥

दध्ना संस्कृत दाधिकम् । मारीचिकम् ॥

तरति ४ । ४ । ५ ॥

तेनेत्येव । उडुपेन तरति औडुपिकः ॥

चरति ४ । ४ । ८ ॥

तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्टक् स्यात् । हस्तिना चरति
हास्तिक । दध्ना चरति दाधिक ॥

संसृष्टे ४ । ४ । २२ ॥

दध्ना संसृष्ट दाधिकम् ॥

१-तृतीयान्तसमर्थात् 'दीव्यति खनति जयति जितम्' इत्येतेष्वर्थेषु
ठक्, इति सूत्रार्थः ॥ २-तृतीयान्तसमर्थात् 'संस्कृतम्' इत्यर्थे ठक् ।
संस्कृत सस्कार, स च सत उत्कर्षाधानरूपः ॥ ३-तृतीयान्तसमर्थात् 'तरति'
इत्यर्थे ठक्, इत्यर्थमाह—तेनेत्येवेति ॥ ४-गच्छतीत्यर्थः ॥ ५-भक्षयती-
त्यर्थः ॥ ६-तृतीयान्तसमर्थात् 'संसृष्टम्' इत्यर्थे ठक्, संसृष्टे ससर्गाश्रये
इत्यर्थः, ससर्गो मेलनम् ॥

उञ्छति ४ । ४ । ३२ ॥

बदराण्युञ्छति वादरिक ॥

रक्षति ४ । ४ । ३३ ॥

समाज रक्षति सामाजिक ॥

शब्ददुर्दुरं करोति ४ । ४ । ३४ ॥

शब्द करोति शब्दिक । दुर्दुर करोति दार्दुरिक ॥

धर्म चरति ४ । ४ । ४१ ॥

वार्मिक । (अवर्माच्चेति वक्तव्यम्) । आधर्मिक ॥

शिल्पम् ४ । ४ । ५५ ॥

मृदङ्गवादन शिल्पमस्य मार्दङ्गिक ॥

प्रहरणम् ४ । ४ । ५७ ॥

तदस्येत्येव । असि प्रहरणमस्य आसिक । वानुष्क ॥

१-‘तत्प्रत्यनुपूर्वम्—’ इत्यतः ‘तत्’ इत्यनुवर्तते, तेन द्वितीयान्त-
समर्थात् ‘उञ्छति’ इत्यर्थे ठक् ॥ २-बदर्या फलानि बदराणि, तानि उञ्छति
अवग्रहशो गृह्णाति इति विग्रहे ठक् प्रत्यय ॥ ३-द्वितीयान्तसमर्थात् ‘रक्षति’
इत्यर्थे ठक् ॥ ४-द्वितीयान्तसमर्थात् शब्ददुर्दुरशब्दात् ‘करोति’ इत्यर्थे ठक् ॥
५-वेयाकरण. ॥ ६-द्वितीयान्तसमर्थाद् धर्मशब्दात् ‘चरति’ अनुतिष्ठति
इत्यर्थे ठक् ॥ ७-‘तदस्य पण्यम्’ इत्यत ‘तदस्य’ इति सम्यग्धेन प्रथमान्त-
समर्थात् ‘शिल्पमस्य’ इत्यर्थे ठक् । शिल्प कलानु कौशलम् ॥ ८-प्रथमान्त-
समर्थात् ‘प्रहरणमस्य’ इत्यर्थे ठक् । प्रहियतेऽनेनेति प्रहरणम् आयुधम् ॥
९- इत्तुनुक्तान्तात् क’ इति इत्थ क्कादेशे ‘इण प’ इति विसर्गस्य प. ॥

शीलम् ४ । ४ । ६१ ॥

अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिक ॥

निकटे वसति ४ । ४ । ७३ ॥

नैकटिको भिक्षुक. ॥

इति ठगधिकारः । (प्राग्वहतीयाः) ॥ ७ ॥

अथ यदधिकारः

प्राग्घिताद्यत् ४ । ४ । ७५ ॥

तस्मै हितमित्यत प्राग् यदधिक्रियते ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ४ । ४ । ७६ ॥

रथ वहति रथ्य । युग्य । प्रासङ्ग्य ॥

धुरो यड्ढकौ ४ । ४ । ७७ ॥

हलि चेति दीर्घे प्राप्ते—

न भकुर्दुराम् ८ । २ । ७९ ॥

- १-प्रथमान्तसमर्थात् 'शीलमस्य' इत्यर्थे ठक् ॥ २-अपूपशब्दो लक्षणया अपूपभक्षणपर ॥ ३-'तत्र नियुक्त.' इत्यतः 'तत्र' इत्यधिकारे सप्तम्यन्तसमर्थात् निकटशब्दात् 'वसति' इत्यर्थे ठक् ॥ ४-द्वितीयान्तसमर्थेभ्यो रथयुगप्रासङ्गशब्देभ्य 'वहति' इत्यर्थे यत् । रथ्योऽश्वादि., स एव युग्यो युगशब्दस्य रथाङ्गवाचकत्वात् । कर्पणकाले वृषस्कन्धे यत्काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गस्त यो वहति स प्रासङ्ग्यो वृषभः ॥ ५-द्वितीयान्तसमर्थाद् धुरशब्दात् 'वहति' इत्यर्थे यत् ढक् च प्रत्ययौ ॥

भस्य कुर्हुरोश्चोपवाया इको दीर्घो न स्यात् । धुर्यः । धौरेयः ।

नौवयोर्धर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्या-
नाभ्यसमसमितसंमितेषु ४ । ४ । ९१ ॥

नावा तार्यं नाव्य जलम् । वयसा तुल्यो वयस्य । वर्मेण
प्राप्य वर्म्यम् । विषेण वव्यो विष्यं । मूलेन आनाम्य मूल्यम् ।
मूलेन समो मूल्यः । सीतया समित सीत्य क्षेत्रम् । तुलया समित
तुल्यम् ॥

तत्र साधुः ४ । ४ । ९८ ॥

अग्रे साधु —अग्रय । सामसु साधु सामन्य । ये चाभान-
कर्मणोरिति प्रकृतिभावः । कर्मण्य । शरण्य ॥

सभाया यः ४ । ४ । १०५ ॥

सभ्य ॥

इति यतोऽवधिः । (प्राग्वितीया.) ॥ ८ ॥

१-धुर्या भारवाहकः स एव धौरेयः ॥ २-‘यत्’ प्रत्ययः । अत्र सूत्रे
प्रथममूलशब्दान्त द्वन्द्व विवाय द्वितीयमूलादितुलान्तद्वन्द्व च, तयो-
पुनर्द्वन्द्व इति व्याख्येयम् । अन्यथा मूलशब्दयोरैकशेषापत्तिः ॥ ३-तरीतु
शत्रयम् ॥ ४-वयसा तुल्य मित्रमेव वयस्यः ॥ ५-वर्मफलम् ॥ ६-विषेण
ववमर्हति ॥ ७-यावता द्रव्येण वणिग्भिर्वस्त्रादि क्रीत तन्मूल मूलवनमित्यर्थः ।
तेन मूलेन आनाम्यमानमप्रति शेषीकर्तव्यम् (लाभार्थो भागः)
मूल्यम् । लोके लाभसहिते मूलवने मूल्यशब्दो लुप्तः ॥ ८-मूलेन मूल-
भागेन सम सदृशो मूल्यः ॥ ९-‘सीता लाद्वलपद्वति’ इत्यमरः । सीतया
समित सद्गतं कृष्टं सत् निगोन्नतवादिरहितं कृतमित्यर्थः ॥ १०-सम्मित
परिच्छिन्नम्, तुल्य सदृशपर्यायम् ॥ ११-सतम्यन्तसमर्थात् ‘साधुः’
इत्यर्थः यत् । साधु प्रवीणो योग्यो वा नोपकर्ता ॥ १२-सतम्यन्तसमर्थात्
सनाद्यन्दात् ‘साधुः’ इत्यर्थः यः प्रत्ययः ॥

अथ छयतोरधिकारः

प्राक् क्रीताच्छः ५ । १ । १ ॥

तेन क्रीतमित्यत प्राक् छोऽधिक्रियते ॥

उगवादिभ्यो यत् ५ । १ । २ ॥

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत् स्यात् ।
छस्यापवाद । शङ्कवे हित शङ्कव्य दारु । गव्यम् । (नाभि
नभ च) । नभ्योऽक्ष. । नभ्यमञ्जनम् ॥

तस्मै हितम् ५ । १ । ५ ॥

वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् ॥

शरीरावयवाद्यत् ५ । १ । ६ ॥

दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नस्यम् ॥

१-यत्प्रत्यये भत्वे 'ओर्गुणः' इति गुणे 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यनेन
वान्तादेशे सिद्धम् । शङ्कव्य कीलकोपकारक काष्ठम् ॥ २-गव्यमत्र
गोनिमित्तक घासादि बोध्यम् ॥ ३-सच्छिद्र रथाङ्ग नाभिः तदनुप्रविष्टः काष्ठ-
विशेषोऽक्षः स च तदनुगुणत्वात्तस्मै हितः । अञ्जनम्-अभ्यञ्जन तैलाभ्यङ्ग
इत्यर्थः । तदपि स्नेहनत्वान्नाभये हित भवति ॥ ४-चतुर्थ्यन्तसमर्थात् 'हितम्'
इत्यर्थे छ प्रत्यय , उवर्णान्ताद् गवादिभ्यश्च तु 'यत्' प्रत्ययः ॥ ५-चतुर्थ्यन्त-
समर्थात् शरीरावयवात् 'हितम्' इत्यर्थे यत् ॥ ६-नासिकायै हितमिति
विग्रहः । नस्यशब्देनाधुना सम्रातव्य तमालचूर्णादि बोध्यते ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्स्वः ५ । १ । ९ ॥

आत्माध्वानौ खे ६ । ४ । १६९ ॥

एतौ खे प्रकृत्या स्त । आत्मने हितम् आत्मनीनम् । विश्व-
जनीनम् । मौतृभोगीण ॥

इति छयतोरवधिः । (प्राक्क्रीतीया.) ॥ ९ ॥

अथ ठञधिकारः

प्राग्वतेष्टञ् ५ । १ । १८ ॥

तेन तुल्यमिति वति वक्ष्यति, तत प्राक् ठञधिक्रियते ॥

तेन क्रीतम् ५ । १ । ३७ ॥

सप्तम्या क्रीत साप्ततिकम् । प्रास्थिकम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ५ । १ । ४१ ॥

तस्येश्वरः ५ । १ । ४२ ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ स्त । अनुशक्तिकादीना च ।
सर्वभूमेरीश्वर सार्वभौम । पार्थिव ॥

१-चतुर्व्यन्तसमर्थाद् आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् 'हितम्' इत्यर्थ
ख ॥ २-'प्रवृत्तैकाच्' इत्यतोऽनुवर्त्याद् 'प्रकृत्या' इति ॥ ३-'मातृ-
भगि शरीरं तस्मै हित' इति विग्रह ॥ ४-तृतीयान्तसमर्थात् 'क्रीतम्'
इत्यथ ठञ्प्रत्यय ॥ ५-प्रत्ययेन तत्परिच्छिन्नेन वान्येन क्रीत शाकादि ॥
६-पठन्ता-न्यामान्यानेनो ल ईश्वर' इत्यर्थ ॥ ७-अन्मिन् सूत्रे 'सर्व-
भूमिपृथिवीभ्यामणञौ' इत्यनुवृत्तौ व्याख्यायोदाहरति-'सर्वभूमेरीश्वर' इति ॥

पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्पष्टिसप्तत्यशीति-

नवतिशतम् ५ । १ । ५९ ॥

एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते ॥

तदर्हति ५ । १ । ६३ ॥

लब्धु योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्टादयः स्युः । श्वेतच्छत्र-
मर्हति श्वेतच्छत्रिक ॥

दण्डादिभ्यो यत् ५ । १ । ६६ ॥

एभ्यो यत् स्यात् । दण्डमर्हति दण्ड्य । अर्घ्य । वध्य ॥

तेन निर्वृत्तम् ५ । १ । ७९ ॥

अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम् ॥

इति ठञोऽवधि । (प्राग्वतीयाः) ॥ १० ॥

१-पङ्क्तिशब्दो नानार्थः, क्रमसन्निवेशे ब्राह्मणपङ्क्तिः पिपीलिका-
पङ्क्ति । दशसख्यायाम्—पङ्क्तिरथो दशरथ इत्यर्थः । छन्दोविशेषे
च भृगौ गिति पङ्क्तिः । विशत्याया सङ्ख्याया सङ्ख्येये चैक-
वचनान्ताः, विशतिर्गावः गवा विशतिरित्यादि ॥ २-द्वितीयान्तसमर्थेभ्यो
दण्डादिभ्यः ‘अर्हति’ इत्यर्थे यत् प्रत्ययः ॥ ३-तृतीयान्तसमर्थ्यात्
‘निर्वृत्तम् (निष्पन्नम्)’ इत्यर्थे ठञ् ॥ ४-‘अह्नष्ट्रखोरेव’ इति नियमेन
‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपव्यावृत्तौ ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यकारलोपः ॥

अथ त्वतलोरधिकारः

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ५ । १ । ११५ ॥

ब्राह्मणेन तुल्य ब्राह्मणवत् अधीते । क्रिया चेदिति किम् ?
गुणतुल्ये मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूल ॥

तत्र तस्येव ५ । १ । ११६ ॥

मथुरायामिव मथुरावत् सुग्ने प्रौकार । चैत्रस्येव चैत्र-
वन्मैत्रस्य गाव ॥

तस्य भावस्त्वतलौ ५ । १ । ११९ ॥

प्रकृतिजन्यबोवे प्रकारो भाव । गोर्भावो गोत्वम् । गोता ।
त्वान्त क्लीबम् ॥

आ च त्वात् ५ । १ । १२० ॥

ब्राह्मणस्त्व इत्यत प्राक् त्वतलावधिक्रियेते । अर्पणादेः सह

१-तृतीयान्तात् 'तुल्यम्' इत्यर्थे वति. स्यात् । 'यत् तुल्य सा
क्रिया चेत्' इति सूत्रार्थः ॥ २-सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्च 'इव' इत्यर्थे वति.
प्रत्यय ॥ ३-प्राकारश्चतुर्दिक्षु आवरणम् ॥ ४-षष्ठ्यन्तसमर्थात् 'भावः'
इत्यथ त्वतलौ प्रत्ययौ स्तः ॥ ५-यस्माद् गवादिशब्दात्त्वतलौ क्रियेते
स गत्रादि प्रकृतिः, तत्रजन्यबोवो गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकस्तत्र यः
प्रकार विशेषण गोत्वादि स भावप्रत्ययार्थः । मुख्यविशेष्यतानिरूपित-
प्रकारताश्रय इति निष्कर्षः ॥ ६-अयम्भावः, भावार्थप्रत्ययप्रकरणेऽप्ये
इमनितादन प्रत्यया विधीयन्ते, ते च त्वतलोर्भावका न भवेयुरित्येत
दर्थमधिकारनूत्रम् । अतएवचकारश्च लीपुसान्याम्- इति विहिताभ्या
नन्तन्-ना सह चतस्रो प्रयोगसमावेशार्थ इति ॥

समावेशार्थमिदम् । चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रिया
भाव-लैणम् । सीत्वम् । सीता । पौस्नम् । पुस्त्वम् । पुस्ता ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ५ । १ । १२२ ॥

वाचनमर्णादिसमावेशार्थम् ॥

र ऋतो हलादेर्लघोः ६ । ४ । १६१ ॥

हलादेर्लघोः ऋकारस्य र स्यादिष्टेयस्सु परतः । पृथुमृदुभृश-
कृशदृढपरिवृडानामेव रत्वम् ॥

टेः ६ । ४ । १५५ ॥

भस्य टेलोप इष्टेमेयस्सु । पृथोर्भाव प्रथिमा—

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ५ । १ । १३१ ॥

इगन्ताल्लघुपूर्वात् प्रातिपदिकाद्भावेऽण् प्रत्यय । पार्थवम् ।

घ्रदिमा, मार्दवम् ॥

१-पष्ठ्यन्तसमर्थेभ्यः पृथ्वादिभ्यः 'भावः' इत्यर्थे इमनिच् ॥

२-अणादिरत्र प्रत्ययो न तु प्रत्याहारः ॥ ३-'पृथु'प्रभृतिशब्दाः क्रमेण
स्थूलकोमलप्रचुरदुर्वलप्रौढस्वामिवाचकाः ॥ ४-'पृथोर्भावः' इति विग्रहे
'पृथु अस्' इत्यस्मात् 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इति विकल्पेनेमनिच्प्रत्यये
तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाद् विभक्तेर्लुकि 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इति
सूत्रेण ऋकारस्य रशब्दादेशे 'टेः' इति टेलोपे यथाप्राप्तशास्त्रकार्ये प्रथिमा,
इमनिचोऽभावे 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण्प्रत्यये आदिवृद्धौ अन्यकार्ये
पार्थवम् । त्वप्रत्यये पृथुत्वम् । तल्प्रत्यये च पृथुतेति रूपचतुष्टयम् । एव
'घ्रदिमा' इत्यादावपि ज्ञेयम् ॥

वर्णदृढादिभ्यः घ्यञ्च ५ । १ । १२३ ॥

चादिमनिच् । शौक्ल्यम् । शुक्लिमा । दार्व्यम् । द्रढिमा ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ५ । १ । १२४ ॥

चाद्भावे । जडस्य भावः कर्म वा जाड्यम् । मूढस्य भावः

कर्म वा मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् । आकृतिगणोऽयम् ॥

सख्युर्यः ५ । १ । १२६ ॥

सख्युर्भावे कर्म वा सख्यम् ॥

कपिज्ञात्योर्टक् ५ । १ । १२७ ॥

कापेयम् । ज्ञातेयम् ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ५ । १ । १२८ ॥

सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् ॥

इति त्वतलोऽधिकारः ॥ ११ ॥

-
- १-पठ्यन्तसमर्थन्यो वर्णवाचिन्यो दृढादिभ्यश्च 'भावः' इत्यर्थे घ्यञ्, चकाराद् इमनिच् ॥ २-पठ्यन्तसमर्थन्यो गुणवाचिभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च 'भावः', 'कर्म' इत्यर्थे घ्यञ् । कर्म द्विविवम्-क्रिया कार्यं च । तत्र शरीरायासमात्रसाध्यं शौचादि क्रिया, शान्त्रेण विहितो यागादि कार्यम् इत्यनयोर्नन्द ॥ ३-पठ्यन्तात् सखिशब्दाद् 'भावकर्मणोः' अर्थयोर्यः प्रत्ययः ॥ ४-पठ्यन्तसमर्थकपिज्ञातिशब्दान्या 'भावकर्मणोः' अर्थयोर्टक् प्रत्ययः ॥ ५-पठ्यन्तेन्य पत्यन्तशब्देन्य पुरोहितादिशब्देभ्यश्च 'भावकर्मणोः' अर्थयोर्नन्द प्रत्ययः ॥

अथ भवनाद्यर्थकाः

^१ धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ५ । २ । १ ॥

भवत्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवन क्षेत्र मौद्गीनम् ॥

^२ व्रीहिशाल्योर्दक् ५ । २ । २ ॥

व्रीहेयम् । शाल्यम् ॥

हैयङ्गचीनं संज्ञायाम् ५ । २ । २३ ॥

ह्योगोदोहशब्दस्य ह्यिङ्गुरादेश विकारार्थे खञ्च निपात्यते ।

दुह्यत इति दोह क्षीरम् । ह्योगोदोहस्य विकार-हैयङ्गचीनं नवनीतम् ॥

^३ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ५ । २ । ३६ ॥

तारका सजाता अस्य तारकित नभ । पण्डित. । आकृति-गणोऽयम् ॥

प्रमाणे द्वयसज्दघ्नज्मात्रचः ५ । २ । ३७ ॥

तदस्येत्यनुवर्तते । ऊरु प्रमाणमस्य-ऊरुद्वयसम् । ऊरुदघ्नम् ।

ऊरुमात्रम् ॥

१-पष्ठ्यन्ताद्धान्यवाचिशब्दात् 'भवन क्षेत्रम्' इत्यर्थे खञ् प्रत्ययः ॥ २-पष्ठ्यन्तसमर्थव्रीहिशालिशब्दाभ्याम् 'भवन क्षेत्रम्' इत्यर्थे दक् । 'व्रीहीणां शालीनां भवन क्षेत्रम्' इति विग्रहः ॥ ३-प्रथमान्तेभ्यः सजातोपाधिकेभ्यः तारकादिशब्देभ्य 'अस्य' इत्यर्थे इतच् । पण्डित इत्यस्य तु 'सदसद्विवेकिनी बुद्धिः पण्डा, सा सजातास्य' इति विग्रहः । एव लज्जितः तृपितः पुष्पितः फलितः पुलकितो रोमाञ्चित इत्यादि ॥ ४-प्रमाणे विद्यमानात् प्रथमान्तात् 'अस्य' इति निर्दिष्टे प्रमेयेऽर्थे त्रय एते प्रत्ययाः स्युः । तत्र परिच्छेदकमात्रे मात्रच् । आयौ द्वौ ऊर्ध्वमान एव । तथा च भाष्यम्- 'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम' इति ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ५ । २ । ३९ ॥

यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ॥

किमिदंभ्यां वो घः ५ । २ । ४० ॥

आभ्या वतुप् स्वाद् वकारस्य घश्च ॥

इदंकिमोरीशूकी ६ । ३ । ९० ॥

दृग्दृशवतुषु इदम् ईश् किम् कि । कियान् । इयान् ॥

संख्याया अवयवे तयप् ५ । २ । ४२ ॥

पञ्च अवयवा अस्य पञ्चतयम् ॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ५ । २ । ४३ ॥

द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् ॥

उभादुदात्तो नित्यम् ५ । २ । ४४ ॥

उभशब्दात्तयपोऽयच् स्यात् स चाद्युदात्त । उभयम् ॥

तस्यै पूरणे डट् ५ । २ । ४८ ॥

एकादशाना पूरणे एकादश ॥

१-प्रमाणोपाधिकेभ्यः प्रथमान्तेभ्यः 'यद् तद्-एतद्' शब्देभ्यः, 'अस्य' इत्यर्थं वतुप् ॥ २-अवयवे वर्तमानसख्यावाचकात् प्रथमान्तादवयविरूपेऽर्थे तयप् इत्यर्थः । अवयवी च कुत्रचिदनुद्गृतावयवभेद समुदायस्तेन 'मुनि-त्रयम्' 'बहुतय यूषम्' इत्यादि प्रयोगा । कुत्रचिदुद्गृतावयवसमुदायः, यथा 'उभये देवमनुष्याः' इति ॥ ३-पूर्यतेऽनेनेति पूरणः, करणे ल्युट्, सख्ये यार्थवाचिसख्यावाचकात् प्रथमान्तात्पूरणेऽर्थे डट्प्रत्यय इति सूत्रार्थः । यस्मान्सख्यावाचिनः प्रत्ययविधिस्तदीयप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकादशत्वादेः पूरणे प्रयत्न इति निष्कर्षः । इदमत्र तत्त्वम्-पूरणार्थप्रत्ययो द्वित्वादिसख्यावाचकेन्य शब्देभ्य एव न तु प्रथमसख्यावाचकादेरुपशब्दात्, एकवचनानां सन्धान्तरपरकानपेक्षणात् । द्वितीयादिसख्या तु सन्धान्तरपरकानपेक्षेव प्रयतते, तस्या एकत्वादिसख्यावैकल्ये द्वितीयादिसन्धानवन्धानात् ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ५ । २ । ४९ ॥

डटो मडागम । पञ्चाना पूरण पञ्चम. । नान्तात्किम् १

ति विंशतेर्दिति ६ । ४ । १४२ ॥

विंशतेर्भस्य त्रिशब्दस्य लोपो डिति परे । विशं । असख्यादे-

किम् १ एकादश ॥

पट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ५ । २ । ५१ ॥

एषा थुगागम स्याडुटि । पण्णा पूरण पष्ठ. । कतिथ ।

कतिपयशब्दस्यासख्यात्वेऽप्यत एव शापकाडुट् । कतिपयथः ।

चतुर्थ ॥

द्वेस्तीयः ५ । २ । ५४ ॥

डटोऽपवाद । द्वयो पूरणो द्वितीय ॥

त्रैः संप्रसारणं च ५ । २ । ५५ ॥

तृतीय ॥

१-असख्यादेर्नान्तशब्दाद्विहितस्य डटो मडागम इत्यर्थः ॥ २-‘विंशतेः पूरण’ इति विग्रहे ‘तस्य पूरणे-’ इति डटि ‘ति विंशते-’ इति लोपविधान-सामर्थ्येन तिमात्रस्य लोपे ‘विश अ’ इति जाते ‘असिद्धवदत्राभात्’ इति तिलोप-स्यासिद्धत्वात् ‘यस्येति च’ इति लोपाप्रवृत्तौ, ‘अतो गुणे’ इत्यकारयो-पररूपे सति ‘विश.’ इति सिद्धम् ॥ ३-ननु ‘पट्कति-’ इति सूत्रेण डटस्थ-गागमः क्रियते, डट् च सख्यावाचकादेव, ‘कतिपय’ शब्दस्तु न तथेत्यत आह-‘कतिपय’ इति । एवञ्च ‘कतिपयाना पूरण’ इति विग्रहे शापकाडुटि तस्य थुगागमे ‘कतिपयथः’ इति सिद्धम् ॥ ४-त्रिशब्दात्तीयप्रत्ययस्त-त्त्रिययोगेन त्रिशब्दस्य संप्रसारणञ्चेति सूत्रार्थः ॥

श्रोत्रियं छन्दोऽधीते ५ । २ । ८४ ॥

श्रोत्रिय । केत्यनुवृत्तेश्छान्दस ॥

पूर्वादिनिः ५ । २ । ८६ ॥

पूर्वं कृतमनेन पूर्वा ॥

सपूर्वाच्च ५ । २ । ८७ ॥

कृतपूर्वा ॥

इष्टादिभ्यश्च ५ । २ । ८८ ॥

इष्टमनेन ईष्टी । अधीती ॥

इति भवनायर्थका. ॥ १२ ॥

१-‘छन्दोऽधीते’ इति विग्रहे घन्प्रत्ययान्त श्रोत्रियन्निति विक-
त्येन निपात्यते । तदभावे छन्दश्शब्दात् ‘तदधीते’ इत्यर्थे छान्दस
इति रूपम् ॥ २-द्वितीयान्तपूर्वशब्दात् ‘अनेन’ इत्यर्थे इनिप्रत्ययः, इति
सूत्रार्थः अनेनेति कर्तृरूपार्थस्य क्रिया विनान्वयानर्हत्वे कृतमित्यस्या-
व्याहारः । पूर्वमिति क्रियाविशेषणं तदाह—‘पूर्वं कृतम्’ इत्यादि ॥ ३-सपू-
र्वा पूर्वशब्दात् ‘अनेन’ इतिस्मिन्नर्थे इतिरित्यर्थः ॥ ४-अविवक्षितकर्म-
कात् कृतमनोमवि कप्र उपे ‘पूर्वं कृतमनेन’ इति विग्रहे ‘सह सुपा’ इत्य-
नेन समानोत्तरम् ‘सपूर्वाच्च’ इति इनिप्रत्यये ‘कृतपूर्वा’ इति । अत्र किं कृत-
प्रमाणं कर्मण आकाङ्क्षाया कदादेरव्याहारः । एव श्रुतप्रवा वाताम्, मुक्त-
पत्रा ओदनम्, इत्याद्युदाहरणं नेयम् ॥ ५-यत्रवातोर्भूते भावे क ।
यत्रन्तरवापीट्वातोर्भावन् ॥

अथ मत्वर्थीयाः

तदस्यास्त्यसिन्निति मतुप् ५ । २ । ९४ ॥

गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ॥

तसौ मत्वर्थे १ । ४ । १९ ॥

तान्तसान्तौ भसज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । गरुत्मान् । वसो-

सप्रसारणम् । विदुष्मान् । (गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ट) । शुक्लो

गुणोऽस्यास्तीति शुक्ल पठ । कृष्ण ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ५ । २ । ९६ ॥

चूडाल । चूडावान् । प्राणिस्थात्किम् ? शिखावान् दीप ।

प्राण्यङ्गादेव । मेवावान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ५ । २ । १०० ॥

लोमादिभ्य श । लोमश । लोमवान् । रोमश । रोमवान् ।

पामादिभ्यो न । पामैन । (ग०सू०) अङ्गात्कल्याणे । अङ्गना । (ग०सू०)

१-सत्ताक्रियाकर्तृभूतात्प्रथमान्तात्समर्थात् 'अस्यास्मिन्वा' इत्यर्थे मतुप् प्रत्ययः । 'अस्ति' इत्यत्र पुरुषवचने न विवक्षिते, वर्तमान-कालस्तु विवक्षित एव, अत एव 'गावोऽस्यासन्' इति विग्रहे 'गोमान्' इति न प्रयोगः । 'गोमानासीत्' इति प्रयोगस्तु तथाव्यवहारविषय आसीदित्यर्थः ॥ २-गुणे तद्वति च प्रसिद्धा ये शब्दाः शुक्लादयस्ते गुणवचनास्तेभ्य परस्य मतुपो लुगित्यर्थः । अत एव 'रूपवान् घटः' इत्यादौ मतुपो लुङ् न ॥ ३-सत्ताक्रियाकर्तृभूतादाकारान्तात्प्राण्यङ्ग-वाचकालङ्घ्येत्यर्थः ॥ ४-प्राणिवृत्तिमूर्तिमदङ्गवाचकादेवेत्यर्थः ॥ ५-मेवा-शब्दो बुद्धिपर्यायः ॥ ६-विचर्चिकारोगयुक्त इत्यर्थः ॥ ७-'कल्याणानि शोभनान्यङ्गानि यस्या सा' इति विग्रहः । स्त्रीपर्यायवाच्यङ्गनाशब्दः ॥

लक्ष्म्या अच्च । लक्ष्मण । पिच्छादिभ्य इलच् । पिच्छिल । पिच्छवान् ॥

दन्त उन्नत उरच् ५ । २ । १०६ ॥

उन्नता दन्ता. सन्त्यस्य दन्तुर ॥

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ५ । २ । १०९ ॥

केशव । केशी । केशिक. । केशवान् । (अन्येभ्योऽपि दृश्यते) । मैणिव । (अर्णसो लोपश्च) । अर्णव ॥

अत इनिठनौ ५ । २ । ११५ ॥

दण्डी । दण्डिक. ॥

व्रीह्यादिभ्यश्च ५ । २ । ११६ ॥

व्रीही । व्रीहिक. ॥

असायामेधास्रजो विनिः ५ । २ । १२१ ॥

यशस्वी । यशस्वान् । मायावी । मेधावी । स्रग्वी ॥

वाचो ग्मिनिः ५ । २ । १२४ ॥

वाग्मी ॥

१-लक्ष्मीशब्दस्याकारादेशो नप्रत्ययश्च । मत्वर्थे लक्ष्मीवान्, लक्ष्मणः । पिच्छशब्दो मयूरपक्षपर्याय । 'पिच्छिल पन्था.' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् पिच्छिलशब्दः पङ्कयुक्ताया आर्द्रभूमेर्वाचकोऽप्यस्ति ॥ २-उन्नतोपाधिकात्प्रथमान्तादन्तशब्दान्मतुषर्यं उरच् प्रत्यय ॥ ३-मणिरस्यास्तीति विग्रहः । मणिर्वो नागविशेष ॥ ४-अर्ण.शब्दाद् वप्रत्यय सस्य लोपश्च मत्वर्थे । अर्णासि जगानि सन्त्यस्मिन्निति अर्णव. समुद्र. ॥ ५-मालावारी ॥ ६-इकारो नकारपरित्राणार्थः । चकारस्य कुत्वे जङ्गवे च कृते 'वाग्मी वाग्मिनौ' इत्यादौ द्वयोर्गकारयोः श्रवणं भवति । द्वित्वे तु त्रयाणाम् । 'ग्मिनिः' इत्युक्ते तु द्वित्वे द्वयान्तरभावे चैकस्यैव गकारस्य श्रवणं भवेत् । किञ्च 'प्रत्यये नापायाम्' इति नित्यानुनासिकव दुर्वारमिति केचित् । अन्ये तु 'वाचो ग्मिनिः' इति मूढन्य प्रथमान्ताद्वाचश्चान्मिनिप्रत्ययः चकारस्य गकारादेशश्चेत्यर्थः । अन्ये गकारादिनामव्यति. प्रत्यये भाषायाम्' इति नागुनासिक इति वदन्ति ॥

अर्शआदिभ्योऽच् ५ । २ । १२७ ॥

अर्शोऽस्य विद्यते अर्शस । आकृतिगणोऽयम् ॥

अहंशुभमोर्युस् ५ । २ । १४० ॥

अहयु अहङ्कारवान् । शुभयुस्तु शुभान्वित ॥

इति मत्वर्थीयाः ॥ १३ ॥

अथ प्राग्दिशीयाः

प्राग्दिशो विभक्तिः ५ । ३ । १ ॥

दिक्छन्देभ्य इत्यत प्राग्वक्ष्यमाणा प्रत्यया विभक्तिसज्ञा स्यु ॥

किंसर्वनामबहुभ्योऽद्वयादिभ्यः ५ । ३ । २ ॥

किम सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ॥

पञ्चम्यास्तसिल् ५ । ३ । ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्य किमादिभ्यस्तसिल् वा स्यात् ॥

कु तिहोः ७ । २ । १०४ ॥

किम कु. स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परत । कुत , कस्मात् ॥

१-अर्श पायुरोगविशेष ॥ २-‘अहम्’ ‘शुभम्’ इति विभक्ति-
प्रतिरूपके अव्यये ॥ ३-‘कस्मात्’ इति विग्रहे ‘किम् डसि’ इत्यस्मात्
‘पञ्चम्यास्तसिल्’ इति तसिल्प्रत्यये तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुपो
लुकि ‘कु तिहो’ इति कुभावे स्वरादिपाठेन तसिलन्तस्याव्ययत्वेन
तद्धितान्तादागतस्य सुपो लुकि रत्वादिकार्ये सिद्धम् । एवम् ‘काम्याम्,
केभ्य , कस्याः’ इत्यादिविग्रहेष्वपि तदेव रूपम् ॥

इदम इश् ५ । ३ । ३ ॥

प्राग्दिशीये परे । ईत. ॥

अन् ५ । ३ । ५ ॥

एतद प्राग्दिशीये । अनेकाल्वात्सर्वादेश । अँत । अमुत ।

यत । तत । बहुत । द्वादेस्तु द्वाभ्याम् ॥

पर्यभिभ्यां च ५ । ३ । ९ ॥

आभ्या तसिल् स्यात् । परित । सर्वत इत्यर्थ । अभित ।

उभयत इत्यर्थ. ॥

सप्तम्यास्त्रल् ५ । ३ । १० ॥

कुत्रे । यत्र । तत्र । बहुत्र ॥

इदमो हः ५ । ३ । ११ ॥

त्रलोऽपवाद । ईह ॥

१-‘अस्मात्’ इति विग्रह ॥ २-एतद स्थाने ‘अन्’ इत्यादेशः प्राग्दिशीये परे ॥ ३-‘अन.’ इत्यत्र अनो नस्य ‘नलोप. प्रातिपदिकान्तस्य’ इति लोप । ‘एतस्मात्, अनुस्मात्, यस्मात्, तस्मात्, बहुभ्य’ इति क्रमेणैषा विग्रहः । ‘अमुत’ इत्यादिषु तसिल्. प्राग्दिशो विभक्तिः इति विभक्तिवृत्तकृतेन ‘यदादीनाम्’ इत्यवम् ॥ ४-सप्तम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्त्रल् ल्यात्वार्ये ॥ ५-‘अस्मिन्, यस्मिन्, तस्मिन्, बहुषु’ इत्येषा क्रमेणैषा विग्रहः । इत्येतादिवयाणां देशार्थ एव प्रयोगः, बहुत्रेभ्यस्य तु कालेऽपीति नो भवः ॥ ६-अस्मिन्देशे इति विग्रहे इदमप्ये इदम इशादेशो साधु ॥

किमोऽत् ५ । ३ । १२ ॥

वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात् पक्षे त्रल् ॥

काति ७ । २ । १०५ ॥

किम० कादेश स्यादति । क । कुत्र ॥

इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ५ । ३ । १४ ॥

पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते । दृशि-
ग्रहणाद्भवदादियोग एव । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् ।
तम्भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । एवं दीर्घायुः, देवा-
नाम्प्रिय, आयुष्मान् ॥

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ५ । ३ । १५ ॥

सप्तम्यन्तेभ्य कालार्थेभ्य स्वार्थे दा स्यात् ॥

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ५ । ३ । ६ ॥

दादौ प्राग्दिशीये सर्वस्य सो वा स्यात् । सर्वस्मिन् काले
सदा । सर्वदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा । काले किम् ?
सर्वत्र देशे ॥

इदमो हिंल् ५ । ३ । १६ ॥

१-‘वा ह चच्छन्दसि’ इत्यस्मात्सूत्रादिति शेषः ॥ २-‘कस्मिन्
देशे’ इत्युभयत्र विग्रहः ॥ ३-भवदादियोग एवेत्युक्तम्, तत्रादिपदार्थ-
माह—एव दीर्घायुः, देवानाम्प्रिय इत्यादि । यथा—स दीर्घायुः, ततो
दीर्घायुः, तत्र दीर्घायुः । एवमग्रेऽपि ॥ ४-‘कस्मिन् काले’ इति विग्रहे
‘सर्वैकान्य-’ इति दाप्रत्यये ‘प्राग्दिशो-’ इति विभक्तिसंज्ञायाम् ‘किमः कः’
इति कादेशे सिद्धम् ॥

सप्तम्यन्तात् काल इत्येव ॥

एतेतौ रथोः ५ । ३ । ४ ॥

इदमशब्दस्य एत इत् इत्यादेशौ स्तो रेफादौ यकारादौ च प्राग्दिशीये परे । अस्मिन् काले एतर्हि । काले किम् ? इह देशे ।

अनद्यतने हि लन्यतरस्याम् ५ । ३ । २१ ॥

कर्हि, कदा । यर्हि, यदा । तर्हि, तदा ॥

एतदः ५ । ३ । ५ ॥

एत इत् एतौ स्तो रेफादौ थादौ च प्राग्दिशीये । एतस्मिन् काले एतर्हि ॥

प्रकारवचने थाल् ५ । ३ । २३ ॥

प्रकारवृत्तिभ्य किमादिभ्यस्थाल् स्यात् स्वार्ये । तेन प्रकारेण तथा । यथा ॥

१-अतीताया रात्रेः पश्चाद्देनागामिन्या पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽग्रतनकालः । तन्मध्यवर्तिकालविशेषे हि ल्प्रत्ययो न प्रयोक्तव्यः ॥

२-सामान्यस्य भेदको विशेषोऽत्र प्रकारः, न तु सादृश्यम् । यथा सामान्यतो ज्ञात देवदत्त प्रति अवस्थाविशेषजिज्ञासाया केन विशेषधर्मण युक्तो देवदत्त इत्याशयेन 'कथं देवदत्तः ?' इति केनचित्पृष्ठः कश्चिद् भवन्नातावस्थाविशेषविशिष्ट एव देवदत्त इत्याशयेनोत्तरयति- 'तथा देवदत्त' इति । तेन प्रकारेणेति मूलोक्तविग्रहे 'विशिष्ट' इति शेषो गोन. । एवमग्रेऽपि ॥

इदमस्थमुः ५ । ३ । २४ ॥

थालोऽपवाद । (एतदोऽपि वाच्यः) । अनेन एतेन वा
प्रकारेण इत्यम् ॥

किमश्च ५ । ३ । २५ ॥

केन प्रकारेण कथम् ॥

इति प्राग्विगीयाः ॥ १४ ॥

अथ प्राग्विगीयाः

अतिशयने तमविष्टनौ ५ । ३ । ५५ ॥

अतिशयविशिष्टार्थवृत्ते स्तार्थ एतौ स्तः । अयमेषामतिशये-
नाढ्यः आढ्यतम । लघुतम , लघ्विष्टः ॥

तिङ्श्च ५ । ३ । ५६ ॥

तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात् ॥

तरप्तमपौ घः १ । १ । २२ ॥

एतौ घसज्ञौ स्तः ॥

किमेत्तिङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे ५ । ४ । ११ ॥

१-‘अतिशयने-’ इत्यत्र बाहुलकात्कर्मणि ल्युट् । अतिशयः
प्रकर्षस्तत्फलितार्थमाह—अतिशयविशिष्टेत्यादि ॥ २-बहुषु तुल्यरूपप्रकर्षा-
सम्भवाद् यत्र सर्वापेक्षया प्रकर्षस्तदभिधायकस्तमवादिः । तरव्विधायक-
सूत्रे द्वयोरिति श्रवणाद् बहूना मध्ये एकत्र प्रकर्षविवक्षायामेव तमविष्टनौ
भवतः । ‘अयमपि आढ्यः, अयमपि आढ्यः, अयमपि आढ्यः, अयमेपा-
मतिशयेनाढ्यः’ इति आढ्यतमः ॥ ३-‘टः’ इत्यनेन टेल्लोपो बोध्यः ॥

किम् एदन्तात्तिडोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्न तु
द्रव्यप्रकर्षे । किन्तमाम् । प्राहेतमाम् । पंचतितमाम् । उच्चैस्तमाम् ।
द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमस्तरु ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ५ । ३ । ५७ ॥

द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुतिङन्तादेतौ स्तः ।
पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघु. लघुतरो लघीयान् ।
उदीच्याः प्राच्येभ्यः पठुतराः पठीयास्त ॥

प्रशस्यस्य श्रः ५ । ३ । ६० ॥

अस्य श्रादेशः स्यादर्जाद्योः परतः ॥

प्रकृत्यैकाच् ६ । ४ । १६३ ॥

इष्टादिष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठ , श्रेयान् ॥

ज्य च ५ । ३ । ६१ ॥

१-अयमेषामतिशयेन किम् इति विग्रहे किञ्चिदन्तमप्रत्यये 'तरत-
मपौ घ.' इति तस्य घसञ्ज्ञायाम् 'किमेत्तिङव्यय-' इति आमुप्रत्यये तस्मिन्परे
मकारोत्तराकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे आमोरनुबन्वलोपे स्वरादित्वादव्यय
सञ्ज्ञाया विभक्तेर्लुकि सिद्धमिदम् ॥ २-अत्र 'घकालतनेषु कालनाम्न' इति
सप्तम्या अलुगोव्यः ॥ ३-'तिङश्च' इति तमपि रूपमिदम् ॥ ४-द्वयर्थ-
प्रतिपादके, विभजनीये चोपपदे द्वयोर्मध्येऽन्यतरापेक्षातिशयविशिष्टत्वा-
र्थं नृत्तोर्विभागप्रयोजकीभूतधर्मवाचकाच्च स्वार्थे एतौ प्रत्ययौ भवत इत्यर्थः ॥
५-'अयमपि लघु , अयमपि लघु , अयमनयोरतिशयेन लघु ' इति लघुतरा,
लघीयानिति ॥ ६-अत्र 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी ॥ ७-'प्राच्येभ्योऽति-
शयेन पठ्य' इत्येव विग्रहः, न तु जाड्यतम इत्यादिवत् ॥ ८-इष्टेयसोः
परयोस्तिवर्थः ॥

प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्टेयसो. । ज्येष्ठः ॥

ज्यादादीयसः ६ । ४ । १६० ॥

आदे. परस्य । ज्यायान् ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः ६ । ४ । १५८ ॥

बहो. परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः । भूमौ ।

भगान् ॥

ट् च ६ । ४ । १५९ ॥

स्य इष्टस्य लोपः स्याद् यिडागमश्च । भूयिष्ठः ॥

डुक् ५ । ३ । ६५ ॥

पश्च लुक् स्यादिष्टेयसो. । अतिशयेन स्रग्वी स्रजि-
ष्ठः । स्रजायान् । अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः । त्वचीयान् ॥

ईपदसमाप्तौ कल्पद्वेष्ट्यदेशीयरः ५ । ३ । ६७ ॥

ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । विद्वद्वेष्ट्यः । विद्वद्देशीयः ।

पचतिकल्पम् ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ५ । ३ । ६८ ॥

ईपदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुवन्ताद्वहुज्वा स्यात्स च प्रागेव न तु
परतः । ईषदून पटुर्वहुपटुः । पटुकल्पः । सुपः किम् ? जयति-
कल्पम् ॥

१-ज्यशब्दात्परस्येयस आत्स्यादित्यर्थः ॥ २-‘इमनिच्’ प्रत्ययस्य,
‘ईयसुन्’ प्रत्ययस्य च लोप इत्यर्थः । आदे. परस्येति नियमादिकारलोपो
भवति ॥ ३-‘बहूनाभावः’ इति विग्रहे ‘पृथ्वादिभ्यः-’ इतीमनिच्प्रत्ययः ॥
४-‘अस्मायामेवा-’ इति विहितस्य विनो लुक् । अत्र भत्वेन पदत्वाभावात्
‘चो. कु.’ इति कुत्व न पदान्तत्वाभावात् ॥ ५-ईपदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे
वर्तमानात् सुवन्तात्तिङन्ताच्चैते प्रत्ययाः ॥ ६-विद्वत्सदृश इत्यर्थः ॥

प्रागिवात्कः ५ । ३ । ७० ॥

इवे प्रतिकृतावित्यतः प्राक्काधिकारः ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ५ । ३ । ७१ ॥

कापवादः । तिङश्चेत्यनुवर्तते ।

अज्ञाते ५ । ३ । ७२ ॥

कस्यायमश्वोऽश्वक । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । (ओकार-
सकारभकारादौ सुपि सर्वनान्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र सुबन्तस्य) ।
युष्मकाभिः । युवकयोः । त्वयका ॥

कुत्सिते ५ । ३ । ७४ ॥

कुत्सितोऽश्वोऽश्वक ॥

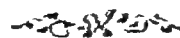
क्रियँत्तदो निर्वारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ५ । ३ । ९२ ॥

अनयो. कतरो वैष्णवः । यतर । ततरः ॥

वा बहूनां जातिपरिग्रश्चे डतमच् ५ । ३ । ९३ ॥

जातिपरिग्रश्च इति प्रत्याख्यातमाकरे । बहूना मध्ये एकस्य
निर्वारणे डतमज्या स्यात् । कतमो भवता कठ । यतम । ततमः ।
वाग्रहणमकर्त्तव्यम् । यकः । सकः ॥

इति प्रागिवीयाः ॥ १५ ॥

१-अज्ञात वागिशिष्टेऽर्थे वर्तमानान्नुपगतात्कप्रत्ययः ॥ २-‘अज्ञातोऽ’
इत्यपि विग्रहः ॥ ३-इदं हि युष्मदन्नच्छब्दविषयकम् ॥ ४-द्वयोरेक
निर्वारणे मध्ये निर्वार्यमाणमाचिन्य क्रिमादिभ्यो डतरच्प्रत्यय इत्यर्थः ॥

अथ स्वार्थिकाः

इवे प्रतिकृतौ ५ । ३ । ९६ ॥

कन् स्यात् । अश्च इव प्रतिकृतिरश्चक. । (सर्वप्रातिपदिकेभ्यः
सार्थे कन्) । अश्चक. ॥

तत्प्रकृतवचने मयट् ५ । ४ । २१ ॥

प्राचुर्येण प्रस्तुत प्रकृतम्, तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावे
अधिकरणे वा ल्युट् । आद्ये प्रकृतमन्नमन्नमयम् । अपूपमयम् ।
द्वितीये तु अन्नमयो यज्ञ । अपूपमय पर्व ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च ५ । ४ । ३८ ॥

अण् स्यात् । प्रज्ञ एव प्राज्ञ । प्राज्ञी स्त्री । दैवत । बान्धव. ॥

बहुल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ५ । ४ । ४२ ॥

बहूनि ददाति बहुश. । अल्पश. । (आद्यादिभ्यस्तसैरुपसं-

१-इवार्थे सदृशे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् । यद् उपमेय सा
प्रतिकृतिश्चेदित्यर्थः, प्रतिकृतिर्मृदादिनिर्मिता प्रतिमा ॥ २-प्रचुरस्य वचने
बोधने सति प्रथमान्तात्समर्थान् मयट्प्रत्ययः स्यादित्येकोऽर्थः, तदुदाहरणं
प्राचुर्येण बाहुल्येन प्रकृतमन्नमन्नमयम् । प्राचुर्येण प्रस्तुतान्नादिवचनात्
प्रथमान्तात्समर्थाद् अधिकरणे मयट् स्यादिति द्वितीयोऽर्थः, उदाहरणम्—
प्राचुर्येण प्रस्तुतानि अन्नान्यस्मिन्तोऽन्नमयो यज्ञ इति—इत्येव तन्त्रेणार्थद्वये
सूत्रतात्पर्यम् ॥ ३-प्रकृतोऽपूप इत्यर्थः । यद्यप्यत्र मयट् स्वार्थिकत्वेन
तदन्तत्यापूपमयशब्दस्य 'स्वार्थिका प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते' इति
नियमेन प्रकृतिवलिङ्गतया पुत्त्वेन भाव्यम्, तथापि 'क्वचित्स्वार्थिका,
प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति वचनादत्र क्लीबत्वमनवद्यम् ॥
४-बहुर्यादल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दात् स्वार्थे शस्प्रत्ययः ॥ ५-अयं
तसिः सार्वविभक्तिकः ॥

ह्यानम्) । आदौ आदित । मध्यत । अन्तत । पृष्ठत । पार्श्वतः ।
आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण, स्वरत । वर्णत ॥

कृभ्यस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ५ । ४ । ५० ॥

(अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्) । विकारात्मता प्राप्तवत्या
प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात् स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे ॥

अस्य च्वौ ७ । ४ । ३२ ॥

अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ । वेर्लोपे च्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः
कृष्णः सपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति । गङ्गीस्यात् ।
(अव्ययस्य च्वावीत्व नेति वाच्यम्) । दोषाभूतमइ । दिवाभूता
रात्रिः ॥

विभाषा साति कात्स्न्ये ५ । ४ । ५२ ॥

च्विविषये सातिर्ना स्यात्साकल्ये ॥

सात्पदाद्योः ८ । ३ । १११ ॥

सस्य पत्व न स्यात् । कृत्स्न शस्त्रमग्नि सपद्यतेऽग्निसाद्भवति ।
दैधि सिद्ध्यति ॥

च्वौ च ७ । ४ । २६ ॥

च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घ स्यात् । अग्नीभवति ॥

१-यस्य यो भावी न भूत. स तद्भाव चेतसम्पद्यते तस्मिन्नभूततद्भावे
वर्तमानान्तर्गम्यत्तिनिभाकर्तृभूतात्प्रातिपदिकात् कृन्वन्तीना वातूना योः
च्विप्रत्ययो भवति—इति सूत्रार्थः ॥ २-विकारात्मता कार्य्यन्पताम् ॥
३-प्रकृतौ समवायिनारेण ॥ ४-कार्य्यमाचक्राद् वयादिशब्दात् ॥ ५-न
गङ्गा जगङ्गा, जगङ्गा गङ्गा सम्पद्यमाना तथा स्यादिति विग्रहः ॥ ६-प्रसङ्ग-
प्राप्तम् 'सात्पदाद्यो' शब्देनन्वयस्य पदादेरित्युदाहरणम् ॥

अव्यक्तानुकरणाद्द्वयजवरार्धादनितौ डाच् ५ । ४ । ५७ ॥

द्वयजेवावर न्यूनं न तु ततो न्यूनमनेकाजिति यावत् ।
तादृशमर्थं यस्य तस्माडाच् स्यात् कृभ्वस्तिभिर्योगे । (डाचि
विवक्षिते द्वे बहुलम्) । इति डाचि विवक्षिते द्वित्वम् । (नित्यमाग्नेडिते
डाचीति वक्तव्यम्) । डाच्पर यदाग्नेडित तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयो
पररूप स्यात् । इति तकारपकारयो पकारः । पटपटाकरोति ।
अव्यक्तानुकरणात्किम् ? ईषत्करोति । द्वयजवरार्धात्किम् ? श्रत्करोति ।
अवरेति किम् ? खरटखरटाकरोति । अनितौ किम् ? पटिति करोति ॥

इति स्वार्थिकाः ॥ १६ ॥

॥ इति तद्धिता ॥

१-‘डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्’ इति वार्तिकेन डाच् प्रागेव पटत्-
शब्दस्य द्वित्वे ‘पटत्पटत्’ इति जातम्, तत्रैक पटत्शब्दस्तदर्थम्, तत्र
यदि न्यूनं चेदस्ति तदा द्वयजेव, न तु द्वयचोऽपि न्यूनमेकाच् पटत्शब्दः
एव तादृशमर्थं यस्य समुदायस्य ‘पटत् पटत्’ इत्यस्य तस्मात्समुदायाद्वाच्यप्रत्यये
परस्य ‘पटत्’ इत्यस्य ‘तस्य परमाग्नेडितम्’ इत्याग्नेडितसंज्ञायाम्, ‘नित्यमा-
ग्नेडिते डाचि-’ इति वार्तिकेन पूर्वं ‘पटत्’ इत्यस्य तकारस्य पर ‘पटत्’ इत्येतस्य
पकारस्य च पररूपे परत्र टिलोपे ‘पटपटाकरोति’ इति सिद्धम् ॥ २-यदीदं
न कर्तव्यं स्यात्तदा यदिदमव्यक्तशब्दानुकरण ‘श्रत्’ इति, तस्माडाच् स्यात् ।
कृते तस्मिन् न दोषः, द्वित्वे सति ‘श्रत् श्रत्’ इति समुदायस्यार्थं ‘श्रत्’ इति,
तद्द्वयचो न्यूनमेव, न तु द्वयजेवावरमिति भावः ॥ ३-अवरग्रहणाभावे
‘अव्यक्तानुकरणाद्द्वयजर्धात्’ इत्यादिरूप सूत्रं स्यात् । द्वयच् अर्द्धं यस्येति
तद्द्वयजर्द्धम् प्रातिपदिकं तस्माद्वाजित्यर्थेऽत्र न स्यात् अर्द्धस्य ‘खरटत्’
इत्यस्य द्वयच्त्वाभावात् । कृते तस्मिन् न्यूनं चेद् द्वयच् एव न तु
एकाज्जलपमधिकस्य द्वयजपेक्षया न व्यावृत्तिरित्यत्रापि सिद्धमिष्टमिति ॥

अथ स्त्रीप्रत्ययाः

त्रियाम् ४ । १ । ३ ॥

अधिकारोऽयम् । समर्थानामिति यावत् ॥

अजाद्यतष्टाप् ४ । १ । ४ ॥

अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये ठप् स्यात् । अजा । एडका । अश्वा । चटका । मृषिका । बाला । वत्सा । होडा । मन्दा । विलाता । इत्यादि ॥ मेवा । गङ्गा । सर्वा ॥

उगितश्च ४ । १ । ६ ॥

उगिदन्तात्प्रातिपदिकात्त्रियाम् डीप्स्यात् । भवती । भवन्ती । पचन्ती । दीव्यन्ती ॥

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दन्नञ्मात्रचतुष्टकञ्कञ्करपः ४ । १ । १५ ॥

अनुपमर्जनं यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं तत्

१-यत्रादेः प्राप् इदन्ततद्वितान्तयोरेव प्रवृत्तित्वात् तदुपशदक-
प्रकरणानन्तरम् एतन्न्योचित्वात्तद्वितानन्तरं स्त्रीप्रत्ययप्रकरणमारभते ॥
२-अनादिशब्दाः कर्मेण 'छागी' 'भेषी' 'तुरङ्गी' 'फलविद्धी' 'आत्मु' -
इत्येतेषां वाचना । एषु ज्ञातिप्रश्नो डीप् प्राप्ते । बालादिशब्दाः प्रथम-
वचनोच्चारित्वेन वचसि प्रथमे इति प्राप्नोः डीप् प्राप्ते ॥ ३-भाषातोऽर्धनु-
प्रत्यये इत्ये निध्नन्त्य सर्वनामनवच्छब्दल्योगिदन्तत्वात् डीप् ॥
४-श्वदन्तद्वयतोऽपी शब्दयोर्निधनम् इति नुमि तत्सिद्धिः । एवमेव
पचन्ती' इत्यादि ॥

स्त्रिया ङीप्स्यात् । कुरुचरी । नदट् नदी । देवट् देवी । सौपर्णेयी ।
ऐन्द्री । औत्सी । ऊरुद्वयसी । ऊरुदघ्नी । ऊरुमात्री । पञ्चतयी ।
आक्षिकी । लावणिकी । यादशी । इत्वरी । (नञ्स्त्रीकक्ख्यु-
स्तरुणतलुनानामुपसख्यानम्) । सैणी^१ । पौस्नी । शाक्तीकी ।
याष्टीकी । आढ्यङ्गरणी । तैरुणी । तलुनी ॥

यञश्च ४ । १ । १६ ॥

यञन्तात् स्त्रिया ङीप्स्यात् । अकारलोपे कृते—

हलस्तद्धितस्य ६ । ४ । १५० ॥

हलः परस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोप ईति परे । गौर्गी ॥

ग्राचां ष्फ तद्धितः ४ । १ । १७ ॥

१—‘कुरुषु’ चरतीति विग्रहे ‘चरेष्ट.’ इति ट्प्रत्ययः । नदट् देवट्
चरडिति त्रय पचाद्यञन्ताष्टितः ॥ २—सौपर्णेयीप्रभृतिषु क्रमेण ‘स्त्रीभ्यो
ङक्’ ‘साऽस्य देवता’ ‘उत्सादिभ्योऽञ्’ ‘प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच’
‘सख्याया अवयवे तयप्’ ‘तेन दीव्यति खनति जयति जितम्’ ‘लवणाढञ्’
‘त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्’ ‘इण्णश्जिषर्तिभ्यः क्करप्’ इति सूत्रैस्त-
त्तत्प्रत्यया बोध्याः ॥ ३—‘स्त्रीपुसाभ्या नञ्स्त्रीजौ—’ ‘शक्तियष्टयोरीकक्’
‘आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्यर्थेष्वच्चौ कृञ्’ ‘करणे ख्युन्’
इति सूत्रैः प्रत्यया बोध्याः ॥ ४—‘त्रो रश्च लो वा’ इति उणादिसूत्रेण उन्नन्तौ
यौवनवयोवाचिनाविमौ ॥ ५—‘यस्येति च’ इत्यनेनेति शेषः ॥ ६—‘गर्गस्य
गोत्रापत्य स्त्री’ इति विग्रहः । ‘गर्गादिभ्यो यञ्’ इति यञ्प्रत्ययः ।
‘गार्ग्ययिणी’ इत्यस्याप्ययमेव विग्रहः ॥ ७—ष्फप्रत्ययस्य तद्धितसंज्ञायाः
प्रयोजनं तस्मिन् परे ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपः तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिक-
संज्ञा च ॥

यजन्तात् षो वा स्यात्स च तद्धित ॥

पिद्मौरादिभ्यश्च ४ । १ । ४१ ॥

षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रिया ङीष् स्यात् । गार्ग्यायणी ।
नर्तकी । गौरी । अनडुही । अनड्वाही । आकृतिगणोऽयम् ॥

वयसि प्रथमे ४ । १ । २० ॥

प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रिया ङीप्स्यात् । कुमारी ॥

द्विगोः ४ । १ । २१ ॥

अदन्ताद् द्विगोर्ङीप्स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात्त्रिफल ।
त्र्यंकीका सेना ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ४ । १ । ३९ ॥

वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिप-
दिकाद्वा ङीप् तकारस्य नकारादेशश्च । एनी, एता । रोहिणी,
रोहिता ॥

१-नर्तनशीला नर्तकी । 'शिल्पिनि ष्वुन्' इति ष्वुन्प्रत्ययः ॥

२-'आमनडुहः स्त्रिया वा वाच्यः' इति वार्तिकेन वैकल्पिक आम्प्रत्ययः ॥

३-कुमारत्वमवस्थाविशेषः,

कौमार पञ्चमाब्दान्त पौगण्ड दशमावधि ।

कैशोरमाषष्ठदशाद् यौवन तु तत परम् ॥

कौमारयौवनवृद्धत्वभेदात्त्रिणि वयासि, आयुपश्चतुर्भागैश्चत्वारि वा ।
यौवनान्प्राक्प्रथम वयः । अत्रेदं तत्त्वम्—'वयस्यचरमे' इति वार्तिकबलेन
वृद्धवयो वर्जयिष्या सर्वत्रैव ङीप्प्रत्ययः इष्टः ॥ ४-'पञ्चपात्रम्' 'त्रिभुवनम्'
'चतुर्युगम्' इत्यादौ तु ङीप्स्यापो न 'पात्रान्यन्तस्य न' इति वार्तिकेन
तेषु त्रीन्निषेयान् ॥ ५-एतश्चन्द्रश्चित्रवर्णवाची । 'चित्र किर्मरिक्तमा-
प्रत्यवेन्ताश्च कमुरे' इत्यमरः । रोहितशब्दो रक्तवर्णवाची । 'रोहितो
रोहितो रक्तः' इत्यमरः ॥

वोतो गुणवचनात् ४ । १ । ४४ ॥

उदन्ताद् गुणवाचिनो वा ङीप् स्यात् । मृद्वी, मृदुः ॥

बह्वादिभ्यश्च ४ । १ । ४५ ॥

एभ्यो वा ङीप् स्यात् । बह्वी, बहुः । (कृदिकारादक्तिनः) ।

रात्री, रात्रि । (सर्वतोऽक्तिन्नर्यादित्येके) । शकटी । शकटिः ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ४ । १ । ४८ ॥

यौ पुमाख्या पुयोगात् स्त्रिया वर्तते ततो ङीष् । गोपस्य स्त्री
गोपी । (पालकान्तान्न)—

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ७ । ३ । ४४ ॥

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्याकारस्येकार स्यादापि स आप्सुपः परो

१—एव पट्वी पटुः, तन्वी तनुरित्याद्यपि ज्ञेयम् ॥ २—बहुशब्दो

वैपुल्यवचन एकवचनान्तोऽत्र, यत एकाश्रयवर्ति वैपुल्यरूप बहुत्वम् ।

बहुरोदनः, बहु. सूप । सख्यावाची तु पञ्चादिवद् बहुवचनान्तः ।

त्रित्वाद्याश्रयगतस्य बहुत्वस्य द्व्येकयोरसम्भवात्, कारकप्रकरणे वचन-

ग्रहणोदाहरणे मूले तादृशप्रयोगदर्शनात् ॥ ३—क्तिन्प्रत्ययावयवभिन्नः

कृत्स्वन्धी य इकारस्तदन्तान् ङीष् वा । अस्य 'अङ्गुलिः, अङ्गुली' 'धूलिः,

धूली' 'आजि., आजी' इत्यादीनि चोदाहरणानि ज्ञेयानि ॥ ४—क्तिन्नर्थप्रत्यया-

वयवभिन्नेकारान्तात् प्रातिपदिकमात्रान् ङीप् वा । अनेन वार्तिकेना-

व्युत्पन्नादपि इकारान्तान्ङीष् प्रत्ययः ॥ ५—या पुमाख्या पुस्वेव यः

प्रसिद्धः शब्द पुयोगात् पुसवन्धाद्धेतोः स्त्रिया वर्तते तत्र प्रवृत्ति

रभते तस्मात् पुयोधकाच्छब्दान् ङीप् इत्यर्थः । योगश्चात्र दाम्पत्यजन्य-

जनकभावादिसाधारणस्तेन केकयदेवकरेवतसम्यन्धिकन्यासु केकयी-

देवकीरेवतीशब्दानां प्रयोगः ॥

न चेत् । गोपालिका । अश्वपालिका । सर्बिका । कारिका । अतः
किम् ? नौका । प्रत्ययस्थात्किम् ? शक्नोतीति शौका । असुप किम् ?
बहुपरित्राजका नगरी । (सूर्यादेवताया चाव्वाच्य) । सूर्यस्य स्त्री
देवता सूर्या । देवताया किम् ? (सूर्यागस्त्ययोश्छे च ड्या च) ।
यलोप । सूर्यी—कुन्ती, मानुषीयम् ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्या-
णामानुक् ४ । १ । ४९ ॥

एषामानुगागम स्यात् डीप् च । इन्द्रस्य स्त्री—इन्द्राणी ।
वरुणानी । भवानी । शर्वाणी । रुद्राणी । मृडानी । (हिमारण्य-
योर्महत्त्वे) । महद्भिम हिमानी । महदरण्यमरण्यानी । (यत्रादोपे) ।
दुष्टो यवो यैत्रानी । (यवनालिप्थ्याम्) । यवनाना लिपिर्यव-
नानी । (मातुलोपाव्याययोरानुग्रा) । मातुर्लानी, मातुली ।

१—‘गा. पालयतीति गोपाल. स एव गोपालकस्तस्य स्त्री’ इति
विग्रहः । एवमुत्तरत्र । णुलन्तेन सह गवादीना तु न पथीसमासः, ‘तृज
कान्धा कर्तरि’ इति पथीसमासनिषेधात् ॥ २—पचाद्यजन्तोऽयं शब्दः ।
अत्र शकधातुस्य. ककारः ॥ ३—‘बहव परित्राजका यस्या सा’ बहुपरित्रा-
जका इत्यत्र बहुव्रीहौ परित्राजकशब्दोत्तरवर्तिनो जस ‘सुपो धातुः’ इति
लुकि बहुपरित्राजकप्रातिपदिकाञ् जातो यथाप् स ‘प्रत्ययलोपे प्रत्यय-
लक्षणम्’ इति प्रत्ययलक्षणेन सुप पर एवेति न भवत्येतात्रेकार इति भावः ॥
४—अत्र ‘पुत्रोपादास्यायाम्’ इति डीप् । अत्र ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपे
कृतेऽनेन वातिनेन यकारलोपः ॥ ५—यत्राकृतिर्वाग्यविशेषः ॥
६—‘मातुलस्य स्त्री’ इति विग्रहः । ‘पितृव्यमातुलमातामहपितामहा’
इति सूत्रेण मातुर्नातृव्ये निपातितो मातुलशब्दः ॥

उपाध्यायानी, उपाध्यायी । (आचार्यादिणत्व च) । आचार्यस्य स्त्री
आचार्यानी । (अर्यक्षत्रियाभ्या वा स्वार्थे), अर्याणी, अर्या । क्षत्रियाणी,
क्षत्रिया ॥

क्रीतात्करणपूर्वात् ४ । १ । ५० ॥

क्रीतान्ताददन्तात् करणादे सिया डीप् स्यात् । वस्त्रक्रीती ।
कौचिन्न । धनक्रीता ॥

स्वाङ्गाचोपसर्जनादसंयोगोपधात् ४ । १ । ५४ ॥

असयोगोपधमुपसर्जन यत् स्वाङ्ग तदन्ताददन्तान् डीष्वा स्यात् ।
केशानतिक्रान्ता—अतिकेशी, अतिकेशा । चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा ।
असयोगोपधात्किम् ? सुगुल्फा । उपसर्जनात्किम् ? शिखा ॥

१—‘उपेत्य अधीयतेऽस्मादित्युपाध्यायस्तस्य स्त्री’ इति विग्रहः ।
‘इहश्च’ इत्यपादाने घञ् प्रत्ययः । या स्त्री स्वयमेवाध्यापिका तत्र ‘अपादाने
त्रियामुपसख्यान तदन्ताच्च वा डीप्’ इति वार्तिकेन घञन्ताद् वैकल्पिक
डीप्प्रत्यये ‘उपाध्यायी’ ‘उपाध्याया’ इति रूपद्वयम् ॥ २—आचार्यलक्षण च

आचिनोति च शास्त्रार्थानाचारे स्थापयत्यपि ।

स्वयमाचरते यस्मात्तस्मादाचार्य इष्यते ॥

—इति शिष्टोक्तदिशा ज्ञेयम् । या स्त्री स्वयमेवाचार्यगुणसम्पन्ना तत्र
आचार्या इत्येकमेव रूपम् ॥ ३—‘वस्त्रेण क्रीता’ इति विग्रहे ‘कर्तृकरणे—’ इति
सूत्रेण ‘गतिकारकोपपदाना कृद्भिः सह समासवचन प्राक्सुबुत्पत्तेः’ इति
परिभाषया सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेन निष्पन्नाद् वस्त्रक्रीतशब्दान् डीष्प्रत्ययः ॥
४—‘कर्तृकरणे—’ इति सूत्रे बहुलग्रहणेन निरुक्तपरिभाषायाः कचिदप्रवृत्तौ
सुबुत्पत्त्यनन्तर समासे सुप्. प्रागन्तरङ्गत्वाद्यापि समासे कृते ‘धनक्रीता’ इति
जाते तस्य चादन्तत्वाभावान्न डीप् तदाह—कचिन्नेति ॥ ५—स्वाङ्गलक्षण यथा—

अद्रव मूर्तिमत् स्वाङ्ग प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतस्तथ तत्र दृष्ट च तेन चेत्तत्तथा युतम् ॥

इति स्वाङ्गलक्षण केशमुखादिषु समानमेव ॥ ६—गुल्फशब्दो
घुटिकापर्यायः ॥

न क्रोडादिवह्वचः ४ । १ । ५६ ॥

क्रोडादेर्वह्वचश्च स्वाङ्गान्न डीष् । कल्याणक्रोडा । आकृति-
गणोऽयम् । सुजघना ॥

नखमुखात्संज्ञायाम् ४ । १ । ५८ ॥

न डीष् ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामगः ८ । ४ । ३ ॥

पूर्वपदस्थानिमित्तात्परस्य नस्य ण० स्यात् सज्ञायाम् न तु गका-
रव्यवधाने । शूर्पणखौ । गौरमुखा । सज्ञायाम् किन् २ ताम्रमुखी कन्या ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ४ । १ । ६३ ॥

जातिवाचि यत्र च स्त्रिया नियतमयोपध तत स्त्रिया डीष्
स्यात् । तटी । वृषली । कंठी । बह्वृची । जाते किम् २ मुण्डा ।
अस्त्रीविषयात्किम् २ बलाका । अयोपधात्किम् २ क्षत्रिया । (योपधप्रति-
षेधे ह्यगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेध) । हयी । गवयी ।
मुकयी । हलस्ताद्वितस्येति यलोप । मनुषी । (मत्स्यस्य डयाम्) ।
यलोप । मत्सी ॥

१-क्रोड नख खुर गोखा उखा शिखा बाल शफ शुक इत
क्रोडादिराकृतिगणः ॥ २-एव 'कमलनयना' 'पद्मवदना' इत्यादयः ॥
३-अत्र 'स्वाङ्गाचोप-' इति डीष् प्राप्तः 'नखमुखात्-' इति निषिध्यते ॥
४-आकृतिग्रहणा जातिरित्यस्योदाहरण 'तटी' इति । लिङ्गानां च न
सर्वमाक् सङ्गदास्यातनिर्गत्या इत्यस्योदाहरणम् 'वृषली' इति । गोत्र च
चरणे सह इत्यस्योदाहरणम् 'कंठी' 'बह्वृची' इति ॥ ५-तीरम् ॥
६-शूद्रकन्या ॥ ७-कठगोत्रोत्पन्ना ॥ ८-'बहुव्य ऋचोऽध्येतव्या यस्याः सा'
इति बहुव्रीहौ 'ऋचपूरद्वय' इति अप्रत्ययः ॥ ९-मुण्डिता ॥ १०-

बलाका वरुणपुक्ति स्यादङ्गानां विपक्षेति ॥

वराका नानुक्तं प्रोक्ता वराकश्च वरुणो मतः ॥

११-जघना ॥ १२-गवयशब्देन गोसमानाकार पशुविशेषो गृह्यते ॥

इतो मनुष्यजातेः ४ । १ । ६५ ॥

डीप् । दाक्षी ॥

ऊङुतः ४ १ । ६६ ॥

उदन्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिन स्त्रियामूङ् स्यात् । कुरू ।

अयोपधात्किम् ? अञ्चर्युर्ब्राह्मणी ॥

पङ्गोश्च ४ । १ । ६८ ॥

पङ्गू । (श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च) । श्वश्रूः ॥

ऊरुत्तरपदादौपम्ये ४ । १ । ६९ ॥

उपमानवाचि पूर्वपदमूरुत्तरपद यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात् ।

कैरभोरू ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च ४ । १ । ७० ॥

अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरू । शफोरू । लक्षणोरू ।

वामोरू ॥

शार्ङ्गरवाद्यजो डीन् ४ । १ । ७३ ॥

१-इदन्तान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रिया डीष् स्यादित्यर्थः । दाक्षी-
त्यत्र 'दक्षस्य गोत्रापत्य कन्या' इति विग्रहे 'अत इज्' इतीञ्प्रत्ययान्तान्डीष्-
प्रत्ययः ॥ २-यजुर्वेदश्च ऋत्विग् अध्वर्युशब्देनोच्यते, तस्यैव स्त्रियामुदाह-
रणमिदम् ॥ ३-करभाविष स्निग्धात्रू यस्याः सा ॥ ४-सहितौ पृथुत्वा-
त्सश्लिष्टौ ऊरू यस्याः सा ॥ ५-शफवत्सश्लिष्टत्वे शफत्वारोपः । शफौ खुरौ तौ
ऊरू यस्याः सेति विग्रहः ॥ ६-लक्षणशब्दोऽर्शआग्रजन्तः । 'लक्षणौ लक्षणवन्तौ
ऊरू यस्याः सा' इति विग्रहः ॥ ७-वामौ सुन्दरावूरू यस्याः सा ॥

शाङ्गिखादेरञो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात् ।

शाङ्गिखी । वैदी । ब्राह्मणी । (नृनरयोर्वृद्धिश्च) । नारी ॥

यूनस्तिः ४ । १ । ७७ ॥

युवञ्छब्दात् स्त्रिया ति प्रत्यय स्यात् । युवति ॥

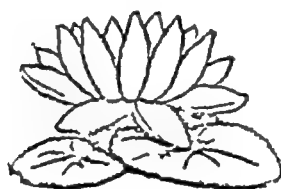
इति त्रीप्रत्यया ॥

शास्त्रान्तरे प्रविष्टानां बालानां चोपकारिका ।

कृता वरदराजेन लघुसिद्धान्तकौमुदी ॥

इति श्रीवरदराजकृता लघुसिद्धान्तकौमुदी समाप्ता ॥

१-‘नृद्वयोरपत्य त्री’ इति विग्रहः । तस्यापत्यमित्योत्सर्गिकोऽण् ॥

२-‘विदित्य गोत्रापत्य त्री’ इति विग्रहे ‘अनृध्यानन्तर्यं विदादिभ्योऽण्’ इत्यनूपत्यम् ॥ ३-युवञ्छब्दात्तिप्रत्यये ‘स्वादिषु-’ इति पदत्वे नलोपः ।

ननु युवतीति दीर्घकारान्तरस्य कथं सिद्धिरिति चेत् योति मिश्रीकरोत्यात्मानं पत्नी इति विग्रहे युवानोर्लटि तस्य शब्दादेशे ‘उमितश्च’ इति लीप्प्रत्यये सिद्धमिति सिद्धमिति शिष्यम् ॥

श्रीहरि.

परिशिष्टम्

अथ लिङ्गपरिचयः

तत्रादौ स्त्रीलिङ्गाधिकारः

ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः । ऋकारान्ता एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः । स्वस्वादिपञ्चकस्यैव डीङ्निपेधेन कर्त्रीत्यादेर्डीपा ईकारान्तत्वात्, तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृत्योस्त्रिचतुरोर्ऋदन्तत्वाभावात् ।

क्तिन्प्रत्ययान्ता. तल्प्रत्ययान्ताश्च शब्दाः. तथा आवन्ता डीप्डीषन्ता ऊङ्गन्ताश्च शब्दाः स्त्रियामेव बोध्याः । यथा—कृतिः, भूतिः, ब्राह्मणता, देवता, रमा, कुमारी, कुण्डोष्ठी, कुरू. इत्यादयः ।

गो, मणि, यष्टि, मुष्टि, पाटलि, वस्ति, शात्मलि, त्रुटि, मसि, मरीचि, मृत्यु, शीधु, कर्कन्धु, क्रिष्कु, कण्डु, रेणु, अशनि, भरणि, अरणि, श्रेणि, योनि, ऊर्मि, तिथि, इषु, इषुधि, बाहु इत्यादयः शब्दाः पुंसि स्त्रिया च प्रयुज्यन्ते । ‘सुमनस्’ शब्दो देवार्थवाचकश्चेन्नियुपैलिङ्गः, पुष्यार्थवाचकश्चेत्तदा नपुसके स्त्रीलिङ्गे चोभयत्र प्रयुज्यते । दुन्दुभिशब्दोऽक्षार्थे स्त्रीलिङ्गोऽन्यत्र पुँलिङ्गः । भूमिवितुस्त्रिल्लितावनितापर्यायाः शब्दा अपि स्त्रियामेव भवन्ति । अत्रापवादः—यादो नपुसकम् । दारशब्दः पुमान् ।

चमू, ग्लानि, लक्ष्मी, श्री, विशति, त्रिशत्, चत्वारिशत्, पञ्चाशत्, षष्टि, सप्तति, अशीति, नवति, भास्, सुच्, स्रज्, दिश्, उष्णिह्, उगानह्, प्रावृप्, विप्रुप्, रुप्, तृप्, विश्, त्विष्, दर्वि, विदि, वेदि, खनि, शानि, अश्रि, वेशि, कृपि, ओपधि, कटि, अङ्गुलि, नाडी, रुचि, वीचि, नाली, धूलि, क्रिकि, केलि, छवि, रात्रि, शङ्कुलि, राजि, कुटी, वर्ति, भ्रुकुटि, त्रुटि, वलि, पङ्क्ति, प्रतिपद्, आपद्, विपद्, सम्पद्, शरद्, ससद्, परिपद्, उपस्, सविद्, क्षुध्, मुद्, समिध्, आशिप्, धुर,

पुर्, गिर्, द्वार्, अप्, त्वच्, वाच्, यवाग्, नौ, स्किच्, सीमन्, याच्ञा—एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गा बोध्याः ।

इति स्त्रीलिङ्गाधिकारः ।

अथ पुल्लिङ्गाधिकारः

वञ्चन्तः, घाजन्तश्च । 'वञ्, अप्, घ, अच्' इत्येतत्प्रत्ययान्ताः शब्दाः पुल्लिङ्गा भवन्ति, यथा—पाकः, त्यागः । करः, गरः । विस्तरः, गोचरः । चयः, जयः, इत्यादयः । एवमेव नडन्तः । नड्प्रत्ययान्ताः शब्दाः पुल्लिङ्गाः, यथा—यज्ञः, यत्नः, विश्वः, प्रश्नः इत्यादयः । याच्ञा शब्दस्तु स्त्रियामेव प्रयुज्यते । क्यन्तो घुः । किप्रत्ययान्ता घुसञ्चकशब्दाः पुल्लिङ्गा एव भवन्ति, यथा—आविः, निधिः, उदविरित्यादयः । इषुघिस्तु स्त्रियामेव प्रयुज्यते ।

देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखङ्गशरपङ्का एतत्पर्यायशब्दाश्च पुस्त्येव प्रयुज्यन्ते, यथा—देवाः सुराः । असुराः दैत्याः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । गिरिः पर्वतः । समुद्रोऽद्विः । नखः कररुहः । केशः शिरोरुहः । स्तनः कुचः । भुजो बाहुः । कण्ठो गलः (ग्रीवाशब्दस्तु स्त्रियामेव) । खङ्गः करवालः । शरो मार्गणः । पङ्कः कर्दमः । अत्रापवादाः—त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुसके, त्रौ. स्त्रियाम् । इषुनाहू स्त्रिया च । पाणकाण्डौ नपुसके च ।

नकारान्ताः सर्वे पुल्लिङ्गा --यथा--राजा, तप्ता, युवा इत्यादयः । न च चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः, 'मन्द्द्व्यच्क्रोऽकर्तरि' इति वचनेन तत्र नपुसकत्वाभिधानात् ।

नतुपुद्गमपोल्लगुल्फमेवशब्दास्तत्पर्यायवाचकाश्च पुंसि भवन्ति । यथा—नतु अन्तर । पुद्गलो नरः । कपोलो गण्डः । गुल्फः प्रपदः । नेत्रो नीरदः । अत्रापवादः—अत्र नपुसकम् ।

उकारान्ताः शब्दाः पुंसि स्युः । यथा—प्रभुः, इशुरित्यादयः ।
अत्रापवादाः—हनुकरेणुधेनुरज्जुहुहुसरयुतनुरेणुप्रियङ्गुशब्दाः स्त्रिया भवन्ति ।
तथाश्मश्रुजानुवसुस्वाद्वश्रुजतुत्रपुतालुशब्दा नपुसके भवन्ति । अत्र
वसुशब्दो धनवाची गृह्यते । मद्गमधुशोधुसीधुसानुकमण्डलुशब्दा,
पुन्नपुसकयोर्भवन्ति ।

‘रु’इत्यन्ता. त्वन्ताश्च शब्दाः पुंसि स्युः । यथा—मेरुः, गुरुः,
सैतुः, केतुरित्यादयः । अत्रापवादा.—दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तुशब्दाः नपुसके
भवन्ति । सक्तुशब्दः पुन्नपुसकयोः ।

कोपधोऽकारान्त. शब्दः पुंसि स्यात् । यथा—स्तवकः, कल्कः ।
अत्रापवादा.—चिचुकशालूकप्रातिपदिकाशुकोल्मुकानि नपुसके । कण्ट-
कानीकसरकमोदकचपकमस्तकपुस्तकतटाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डक-
पिण्डककटकशण्डकपिटकतालकफलकपुलाकानि च पुन्नपुसकयोः ।

टोपधोऽकारान्तश्च पुंसि स्यात् । यथा—घट, पटः । अत्रापवादाः—
किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकराटलोष्ठानि नपुसके भवन्ति ।
कुटकूटकपटकवाटकपर्पटनटनिकटकीटकटानि पुन्नपुसकयोः ।

णोपधोऽकारान्त. पुंसि स्यात् । यथा—गुणः, गणः, पाषाणः ।
अत्रापवादाः—ऋणलवणपर्णतोरणोष्णानि नपुसके भवन्ति । कार्षापण-
स्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि पुन्नपुसकयोर्भवन्ति ।

योपधोऽकारान्त. पुल्लिङ्गो यथा—रथ, पथः, ग्रन्थः, श्रन्थः ।
अत्रापवादा.—काष्ठपृष्ठसिक्थोक्त्यानि नपुसके । दिगर्थकाष्ठाशब्दः स्त्रियाम् ।
तीर्थयूयप्रोथगाथशब्दा पुन्नपुसकयोः । गाथाशब्द. स्त्रियाम् ।

नोपधोऽदन्त पुंसि भवेत् । यथा—इनः, फेनः । अपवादाः—
जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशान-
रत्ननिमचिह्नानि नपुसके । मानयानाभिवानमल्लिपुल्लिनोत्रान-

शयनासनस्थानचन्दनालानसमानभवनवसनसम्भावनविभावनविमानानि
पुत्रपुसकयोः ।

पोषघोऽकारान्तः पुसि स्यात् । यथा—यूपः, दीपः, सर्पः ।
अत्रापवादा.—पापरूपोद्भुपतत्पशित्यपुष्यशध्वसमीपान्तरीपाणि नपुसके ।
सूर्पकुतपकुणपद्दीपविटपानि पुत्रपुसकयोः ।

भोषघोऽकारान्तः पुँल्लिङ्गः स्यात् । यथा—स्तम्भः, कुम्भ
इत्यादयः । अपवादाः—तलभं नपुसकम् । जृम्भं पुत्रपुसकयोः ।

मोषघोऽदन्तः पुसि । यथा—सोमः, भीम इत्यादयः । अपवादाः—
रक्मसिध्मयुध्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुसके । सग्रामदाडिमकुसुमा-
श्रमक्षेमक्षौमद्भोमोदामानि पुत्रपुसकयोः ।

योषघोऽदन्तः पुँल्लिङ्गः । यथा—समयः, हय । अपवादाः—किस-
लयदृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुसके । गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि
पुत्रपुसकयोः ।

रोषघोऽकारान्तः पुसि स्यात् । यथा—क्षुरः, अक्षुरः ।
अपवादाः—द्वाराग्रस्फारतक्रक्कवप्रक्षिप्रक्षुद्रनारतीरदूरकृच्छ्रन्त्राश्रस्वभ्रभीर
गभीरभूरविचित्रवैयूरकेदारोदराजस्तशरीरकन्दरमन्दारपञ्जराजरजटराजिर-
वैरचामरपुष्करगह्वरकुहरकुटीरकुलीरचत्वरकाशमीरनीराग्वरतन्त्रयन्त्रक्षत्र-
क्षेत्रमित्रकलत्रचित्रमूत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राहुलित्रवलत्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्र-
च्छत्राणि नपुसके भवन्ति । शुश्रब्दोऽपि देवताभिन्नेऽयं ऋषि प्रयुज्यते ।
चक्षत्रत्रान्वकारसारवारपारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशि-
शिराणि पुत्रपुसकयोर्भवन्ति ।

पोषघोऽकारान्तः पुसि भवेत् । यथा—वृष, वृक्ष इत्यादि ।
अपवादा—शिरीषर्त्रीषाम्बरीषपीवृषपुरीषकल्माषाणि नपुसके भवन्ति ।
शृङ्गरीषनिषविष्वधीणि पुत्रपुसकयोः ।

लोषघोऽकारान्तः पुसि भवेत् । यथा—वत्स, बायस ।
अपवादा—चर्मचिन्तुलनादनानि नपुसके । चर्मसासरसनिर्वाधोपवाध-

कार्पासगासमासकासकासमासानि पुन्रपुसकयोः । कसशब्दोऽप्राणिनि
पुन्रपुसकलिङ्गः । 'कसोऽस्त्री पानभाजनम्' इति कोपात् । प्राणिनि तु
पुल्लिङ्गः, कसो नाम राजौग्रसेनिः ।

रश्मिदिवसशब्दौ तत्पर्यायवाचकशब्दाश्च पुंसि स्युः । रश्मि-
र्मयूखः, दिवसो घत्तः । अपवादाः—दीधितिः स्त्रियाम् । दिनाहनी
नपुसके ।

परिमाणवाचकशब्दाः पुंसि भवेयुः, कुडवः, प्रस्थः । अपवादाः—
द्रोणाढकौ नपुसके पुल्लिङ्गे च । खारीमानिके स्त्रियाम् ।

दाराक्षतलाजासूना बहुवचनान्तत्वं पुस्त्वं च ।

मरुत्, गरुत्, तरुत्, ऋत्विक्, ऋषि, राशि, दृति, ग्रन्थि, कृमि,
ध्वनि, वलि, कौलि, मौलि, रवि, कवि, कपि, मुनि, ध्वज, गज, मुञ्ज, पुञ्ज,
हस्त, कुन्त, अन्त, व्रात, वात, दूत, धूर्त, सूत, चूत, मुहूर्त, षण्ड, मण्ड,
करण्ड, भरण्ड, वरण्ड, तुण्ड, गण्ड, मुण्ड, पाषण्ड, शिखण्ड, वश,
अश, पुरोडाश, हृद, कन्द, कुन्द, बुद्बुद, शब्द, अर्घ, पथिन्, मथिन्,
ऋभुक्षिन्, स्तम्भ, नितम्भ, पूग, पल्लव, पल्लव, कफ, रेफ, कटाह,
निर्व्यूह, मठ, मणि, तरङ्ग, तुरङ्ग, गन्ध, स्कन्ध, मृदङ्ग, सङ्ग, समुद्र,
पुङ्ग, सारथि, अतिथि, कुक्षि, वस्ति, पाणि, अञ्जलि—एते शब्दाः
पुल्लिङ्गे भवन्ति । अत्रत्याः कतिपये शब्दा नपुसकेऽपि ।

इति पुल्लिङ्गाधिकारः ।

अथ नपुंसकलिङ्गाधिकारः

भावत्युडन्ता भावनिष्ठान्तास्तद्धितत्वप्यञ्प्रत्ययान्ता भावकर्मनि-
मित्तकयत् य ढक् यक्-अञ् अण् वुञ् छप्रत्ययान्ताश्च शब्दाः । ह्रीवे
भवन्ति । दिङ्मात्रमुदाहरण क्रमेण यथा—हसनम्, शयितम्, शुक्लत्वम्,

शौक्ल्यम्, स्तेयम्, सख्यम्, कापेयम्, आधिपत्यम्, औष्ट्रम्, द्वैहायनम्, पितापुत्रकम्, अच्छावाकीयम् ।

अव्ययीभावो नपुसक स्यात् । अवित्रि, उपकुम्भम् । एकवद्भाव-
वन्तो द्वन्द्वा. क्लीबे बोध्याः । पाणिपादम् ।

राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । इन-
सभम्, ईश्वरसभम्, इन्द्रसभम् इत्यादि । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपर्यायो
बोध्यः । रक्षःसभम्, पिशाचसभमित्यादि । पर्यायस्यैवेष्यते, तेनेह न
राजसभा, चन्द्रगुप्तसभा । सुरासेनाच्छायाशालानिशान्तस्तत्पुरुषः स्त्रिया
नपुंसके च भवति । अपथपुण्याहशब्दौ सख्यापूर्वा रात्रिश्च नपुंसके
भवन्ति । द्विगुरपि स्त्रिया नपुंसके च भवति—यथा पञ्चमूली, त्रिभुवनम् ।

इसन्ता उसन्ताश्च शब्दा. क्लीबे प्रयुज्यन्ते । हविः, वनुः । अत्राप-
वाद.—अर्चिः स्त्रिया नपुंसके च भवति । छदिस्तु स्त्रियामेव ।

मुखनयनलोहवनमासरुविरकार्मुकविवरजलहलवनान्नशब्दास्तत्पर्याय-
वाचिनश्च नपुंसके भवन्ति । यथा—मुखमाननम्, नयन लोचनम् ।
लोह कालम् । वन गहनम् । मासम् आमिषम् । रुधिर रक्तम् ।
कार्मुक शरासनम् । विवर विलम् । जल वारि । हल लाङ्गलम् ।
धन द्रविणम् । अन्नमशनम् । अत्रापवादा —सीर, अर्थः, ओदन.—एते
पुल्लिङ्गाः । वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवशब्दा. पुत्रपुंसकयोः । अटवी स्त्रियाम् ।

लोपवोऽकारान्त. क्लीबे स्यात् । कुल, कूल, स्थलमित्यादि ।
अपवादा —तूलोत्तालकुसूलतरलकम्पलदेवलवृषला. पुंसि भवन्ति । शील
मूलमद्वलशालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपललविडालखिल-
शङ्ग. पुत्रपुंसकयोः ।

शतादि सख्या क्लीबम् । शत, सहस्रम् इत्यादि । अपवादा.—
शतायुतप्रयुता. पुत्रपुंसकयोः । अत्र शतशब्दोऽनन्तवाची । लक्षा कोटि
स्त्रियाम् । शेषप्रमाणात् शब्दो नपुंसकेऽपि । मनुष्ययान्ता द्वयच्का.
शब्दा नीचे न्युनं तु कर्तरि यथा चर्म, वर्म । द्वयच्का किम् ? अणिमा ।

अत्रापवादः—त्रहाशब्दः पुत्रपुसकयोः । असन्तो द्वयच्कः क्लीबे भवति । यशः, मनः, तपः । द्वयच्कः किम् ? चन्द्रमा. । अपवादः—अप्सराः त्रियाम्, प्रायेणाय बहुवचनान्तः ।

त्रान्तशब्दो नपुसक भवति । यथा—पत्र, छत्रमित्यादि । अपवादाः—यात्रामात्राभस्त्रादष्टावरत्राशब्दाः षष्ठ्यामेव । भूत्रामित्रच्छात्रपुत्र मन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्रा. पुस्त्येव । पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि नपुसके च भवन्ति ।

वलकुसुमशुल्वपत्तनरणशब्दास्तत्पर्यायवाचकाश्च क्लीबे भवन्ति । वल वीर्यम् । कुसुम पुष्पम् । शुल्व ताम्रम् । पत्तन नगरम् । रण युद्धम् । अत्रापवादाः—पद्मकमलोत्पलानि पुत्रपुसकयोः । आहव-सप्रामौ पुंसि । आजिः त्रियामेव ।

फलजातिवाची शब्दो नपुसक स्यात् । आमलकम्, आम्रम्, वियत्, जगत्, शकृत्, पृषत्, उदश्वित्, नवनीत, अवतान, अनृत, अमृत, निमित्त, वित्त, चित्त, पित्त, व्रत, रजत, वृत्त, पलित, श्राद्ध, कुलिश, दैव, पीठ, कुण्ड, अङ्ग, अङ्ग, दधि, सक्थि, अक्षि, आस्य, आस्पद, कण्व, बीज, वान्य, आज्य, शस्य, रूप्य, पण्य, वण्य, धृष्य, हव्य, कव्य, काव्य, सत्य, अपत्य, मूल्य, शिष्य, कुड्य, मद्य, हर्म्य, तुर्य, सैन्य, द्वन्द्व, वर्ह, दुःख, वडिश, पिच्छ, विम्ब, कुटुम्ब, कवच, वर, शर, वृन्दारक, अक्ष-एते शब्दा नपुसके भवन्ति । अक्षशब्दोऽत्रेन्द्रियवाची गृह्यते ।

घृत, भूत, मुस्त, स्वेलित, ऐरावत, पुस्तक, वुस्त, लोहित, शृङ्ग, जर्घ, निदाघ, उद्यम, शल्य, दृढ, व्रज, कुञ्ज, कुय, कूर्च, प्रस्थ, दर्प, अर्भ, अर्धर्च, पुच्छ, कवन्ध, औपध, आयुध, दण्ड, मण्ड, खण्ड, शव, सैन्धव, पार्श्व, आकाश, कुश, काश, अङ्कुश, कुलिश, गृह, मेह, देह, पट्ट, पटह, अष्टापद, अम्बुद, ककुद-एते शब्दाः पुत्रपुसकयोर्भवन्ति ।

इति नपुंसकलिङ्गाधिकारः ।

अथ लघुसिद्धान्तकौमुदीस्थसूत्राणा- मकारादिवर्णानुक्रमः ।

— — — — —

१ अइउण् । २ ऋलृक् । ३ एओङ् । ४ ऐऔच् ।
 ५ हयवरट् । ६ लण् । ७ अमङ्गणनम् । ८ झभञ् ।
 ९ घढधप् । १० जवगडदश् । ११ खफछठथचटतव् ।
 १२ कपय् । १३ शपसर् । १४ हल् । इति माहेश्वराणि सूत्राणि ।

पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का
२२२ अकथित च १ । ४ । ५१		८८ अच ६ । ४ । १३८	
२१४ अकर्तरि च० ३ । ३ । १९		१४० } अचः परस्मिन्० १।१।५७	
१८८ अकर्मकाच्च १ । ३ । ४५		१७७ }	
१२२ अकृतसार्ववातु० ७ । ४ । २५		५५ अच वे. ७ । ३ । ११९	
२७ अक सवर्णे दीर्घः ६ । १ । १०१		२४७ अजाग्रदन्तम् २ । २ । ३३	
२४८ अक्षोऽदर्शनात् ५ । ४ । ७६		२९८ अजाग्रतस्थाप् ४ । १ । ४	
१३१ अचस्तास्रत्० ७ । २ । ६१		१८० अज्ञानगमा सति ६।४। १६	
२५९ अचित्तहस्ति० ४ । २ । ४७		२९४ अज्ञाते ५ । ३ । ७३	
६५ अचि र ऋत० ७ । २ । १००		१६९ अञ्जेः सिचि ७ । २ । ७१	
१६६ अचि विभाषा ८ । २ । २१		४६ अङ्कुष्वाङ् ८ । ० । २	
५० अचि स्नुवातु० ६ । ४ । ७७		२० अणुदित्सवर्णस्य० १ । १ । ६९	
२६ अचोऽन्त्यादि टि १ । १ । ६४		११४ अत आदे. ७ । ४ । ७०	
५६ अचो णिणति ७ । २ । १५		२५२ अत इन् ४ । १ । ०५	
१०० अचो न्त् ३ । १ । ९७		२८६ अत इनिट्ना ५ । २ । ११	
३० } अचो रशन्नाम्० ८ । ४ । ६६		११६ अत उपवाया ७ । २ । ११६	
५० }		१७१ } अत उत० ६ । ४ । ११०	
		१८२ }	

पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अ यावपाद- सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का
११७ अत एकहल् ० ६ । ४ । २२०		५५ अनङ् सौ ७ । १ । ९३	
२९१ अतिशायने ० ५ । ३ । ५५		२१ अनचि च ८ । ४ । ४७	
७५ अतो गुणे ६ । १ । ९७		१०८ अनद्यतने लुट् ३ । ३ । १५	
१०६ अतो दीर्घो यञि ७ । ३ । १०१		११० अनद्यतने लङ् ३ । २ । १११	
४७ अतो भिस् ऐस् ७ । १ । ९		२९० अनद्यतने हिंल् ५ । ३ । २१	
६८ अतोऽम् ७ । १ । २४		२३० अनश्च ५ । ४ । १०८	
३९ अतोरोरप्लुता ० ६ । १ । ११३		७६ अनाप्यकः ७ । २ । ११२	
१११ अतो येय ७ । २ । ८०		८८ अनिदिता ह ० ६ । ४ । २४	
११९ अतो लोपः ६ । ४ । ४८		१३८ अनुदात्तोपदेश ० ६ । ४ । ३७	
११६ अतो हलादेर्लघो ७ । २ । ७		१०४ अनुदात्तङित्तः ० १ । ३ । १२	
१०९ अतो हेः ६ । ४ । १०५		१६२ अनुदात्तस्य चर्दु ० ६ । १ । ५९	
२०३ अत. कृकमि ० ८ । ३ । ४६		१८६ अनुनासिकस्य ० ६ । ४ । १५	
३७ अत्रानुनासिकः ० ८ । ३ । २		३७ अनुनासिकात् ० ८ । ३ । ४	
९० अत्वसन्तस्य ० ६ । ४ । १४		१९० अनुपराभ्या कृजः १ । ३ । ७९	
१५० अदभ्यस्तात् ७ । १ । ४		२६७ अनुशतिका ० ७ । ३ । २०	
१५ अदर्शन लोप १ । १ । ६०		३४ अनुस्वारस्य ० ८ । ४ । ५८	
९३ अदस औ ० ७ । २ । १०७		२५२ अनृष्यान् ० ४ । १ । १०४	
२८ अदसो मात् १ । १ । १२		२४१ अनेकमन्य ० २ । २ । २४	
९३ अदसोऽसेर्दादु ० ८ । २ । ८०		२८ अनेकालिशत् ० १ । १ । ५५	
१३७ अदिप्रभृतिभ्यः ० २ । ४ । ७२		२५४ अन् ६ । ४ । १६७	
२६० अदूरभवश्च ४ । २ । ७०		२८८ अन् ५ । ३ । ५	
२३ अदेङ्गुण १ । १ । २		५१ अन्तर ग्रहिर्यो ० १ । १ । ३६	
१३८ अद. सर्वेषाम् ७ । ३ । १००		२४४ अन्तर्ग्रहिर्या च ० ५ । ४ । ११७	
६९ अद्भुतरादिभ्यः ० ७ । १ । २५		२७ अन्तादिवच्च ६ । १ । ८५	
२६८ अधिकृत्य ० ४ । ३ । ८७		२२० अन्यथैवकथ ० ३ । ५ । २७	

पृष्ठाङ्का. सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का.	पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का
२०४ अन्येभ्योऽपि०	३ । २ । ७५	२३३ अर्धं नपुसकम्	२ । २ । २
२५१ अपत्य पौत्र०	४ । १ । १६२	७९ अर्वणन्नता०	६ । ४ । १२७
१८८ अपह्वये ञ.	१ । ३ । ४४	२८७ अर्शआदिभ्योऽच्	५ । २ । १२७
२२४ अपादाने०	२ । ३ । २८	२१ अलोऽन्त्यस्य	१ । १ । ५२
५५ अपृक्त एकाल्०	१ । २ । ४१	५५ अलोऽन्त्यात्०	१ । १ । ६५
९५ अपो मि	७ । ४ । ४८	२१८ अलखत्वोः०	३ । ४ । १८
६१ अप्तृन्तृचस्वसृ०	६ । ४ । ११	२४७ अल्पात्तरम्	२ । २ । ३४
२४३ अप्पूरणी०	५ । ४ । ११६	७० अल्लोपोऽनः	६ । ४ । १३४
२१६ अ प्रत्ययात्	३ । ३ । १०२	२८ अवड्स्फोटा०	६ । १ । १२३
१९६ अभिजावचने०	३ । २ । ११२	२६९ अवयवे च	४ । ३ । १३५
२६८ अभिनिष्कामति०	४ । ३ । ८६	२१७ अवे तृह्वोर्ध्वञ्	३ । ३ । १२०
१९० अभिप्रत्यतिभ्य०	१ । ३ । ८०	२९७ अव्यक्तानुकर०	५ । ४ । ५७
१४३ अभ्यासस्या०	६ । ४ । ७८	२९४ अव्ययसर्व०	५ । ३ । ७१
१०८ अभ्यासाच्च	७ । ३ । ५५	२६३ अव्ययात्थप्	४ । २ । १०४
१०० अभ्यासे चर्च	८ । ४ । ५४	१०२ अव्ययादाप्सुप.	२ । ४ । ८२
४६ अमि पूर्वः	६ । १ । १०७	१०२ अव्ययीभावश्च	१ । १ । ४१
५९ अम्यार्थनयो०	७ । ३ । १०७	२२८ अव्ययीभावश्च	२ । ४ । १८
७३ अम्भुद्वौ	७ । १ । ९९	२३० अव्ययीभावे०	५ । ४ । १०७
१३१ अयामन्तात्वा०	६ । ४ । ५५	२२९ अव्ययीभावे	६ । ३ । ८१
१०३ अर्द्धिपदज०	६ । ३ । ६७	२२७ अव्ययीभाव	२ । १ । ५
१०० अतिविपत्त्याश्च	७ । ४ । ७७	२२७ अव्यय विभक्ति०	२ । १ । ६
१०० अतिद्वयसू०	३ । २ । ८४	२१९ अक्षपत्यादिभ्यश्च	४ । १ । ८४
१०९ अतिर्हीर्ष्या०	७ । ३ । ३६	८० अष्टन आ विभक्तौ	७ । २ । ८४
४३ अर्धवदवातु०	१ । २ । ५५	८० अष्टान्य ओश्	७ । १ । २१
१०० अर्न्चा पुनिच	२ । ४ । ३०	१३० अलिङ्गनदत्रा०	६ । ४ । २०

पृष्ठाङ्का नूत्राणि	अध्यायपाठ- पृष्ठाङ्का	पृष्ठाङ्का नूत्राणि	अध्यायपाठ- पृष्ठाङ्का
११५ अस्योगाल्लिट्०	१ । २ । ५	२०२ आतोऽनुपसर्गे०	३ । २ । ३
११४ अस्तिसिचोऽपृक्ते०	७ । ३ । ९६	१२७ आतो डितः	७ । २ । ८१
१४३ अस्तेर्भू.	२ । ४ । ५२	५४ आतो धातोः	६ । ४ । १४०
७० अस्थिदधि०	७ । १ । ७५	१९५ आतो युक्०	७ । ३ । ३३
१०५ अस्मयुत्तम.	१ । ४ । १०७	२१८ आतो युच्	३ । ३ । १२८
२८६ अस्मायामेधा०	५ । २ । १२१	१२३ आतो लोप इ०	६ । ४ । ६४
२९६ अत्य च्वौ	७ । ४ । ३२	१२४ आतः	३ । ४ । ११०
१४८ अत्यतिवक्ति०	३ । १ । ५२	१३० आत्मनेपदेष्वनत.	७ । १ । ५
९७ अहन्	८ । २ । ६८	१६२ आत्मनेपदेष्व०	३ । १ । ५४
२८७ अहंशुभमोर्युस्	५ । २ । १४०	२०५ आत्ममाने खश्च	३ । २ । ८३
२३९ अह. सर्वैक०	५ । ४ । ८७	२७६ आत्मन्विश्व०	५ । १ । ९
[आ]		२७६ आत्माध्वानौ खे	६ । ४ । १६९
५३ आकडारादेका सज्ञा	१ । ४ । १	१५ आदिरन्त्येन०	१ । १ । ७१
२०९ आक्केस्तच्छील०	३ । २ । १३४	११७ आदिर्जिदुडवः	१ । ३ । ५
६४ आडि चाप.	७ । ३ । १०५	१२४ आदेच उप०	६ । १ । ४५
५४ आडोनाऽत्रियाम्	७ । ३ । १२०	४८ आदेशप्रत्य०	८ । ३ । ५९
२७८ आ च त्वात्	५ । १ । १२०	३३ आदे. परस्य	१ । १ । ५४
१५२ आ च हौ	६ । ४ । ११७	२३ आद्गुणः	६ । १ । ८७
९८ आच्छीनग्रो०	७ । १ । ८०	७६ आद्यन्तवदेक०	१ । १ । २१
५९ आटश्च	६ । १ । ९०	३५ आद्यन्तौ टकितौ	१ । १ । ४६
११४ आडजादीनाम्	६ । ४ । ७२	२२४ आधारोऽधि०	१ । ४ । ४५
११० आडुत्तमस्य०	३ । ४ । ९२	११० आनि लोट्	८ । ४ । १६
५९ आण्न्त्या.	७ । ३ । ११२	२०८ आने मुक्	७ । २ । ८२
१२३ आत औ णल	७ । १ । ३४	२३९ आन्महत०	६ । ३ । ४६
२०२ आतश्चोप०	३ । १ । १३६	२१९ आभीक्ष्ण्ये णमुल्	३ । ४ । २२
		४९ आभि सर्वनाम्न०	७ । १ । ५२

पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का
१२९ अमेत.	३।४।९०	१४३ इणो यण्	६।४।८१
११९ आम.	२।४।८१	१२८ इण. पीव्वलुङ्	०।८।३।७८
१२८ आम्प्रत्ययवत्	०।१।३।६३	२४५ इण. प.	८।३।३९
२५२ आयनेनीनीयिय०	७।१।२	२८९ इतराभ्योऽपि०	५।३।१४
११८ आयादय आर्ध०	३।१।३१	११८ इतश्च	३।४।१००
१३९ आर्वधातुके	२।४।३५	७९ इतोऽत्सर्वनाम०	७।१।८६
१०८ आर्धधातुकशेष.	३।४।११८	३०५ इतो मनुष्य०	४।१।६५
१०७ आर्वधातुकस्ये०	७।२।३५	२८८ इदम इश्	५।३।३
१०९ आशिपिलिङ्	३।३।१७३	२९९ इदमस्यमु	५।३।२४
९१ आ सर्वनाम्न	६।३।९१	७५ इदमो म	७।२।१०८
१४७ आहस्य	८।२।३५	२८९ इदमो हिंल्	५।३।१६
[इ]		२८८ इदमो ह	५।३।११
७० इकोऽचि विभक्तौ	७।१।७३	११७ इदितो नुम्	७।१।५८
३० इकोऽमवर्ण०	६।१।१२७	६५ इदुद्गमाम्	७।३।११७
१८१ इको झल्	१।२।९	७५ इदोऽय् पुसि	७।२।१११
२१ इको यणचि	६।१।७७	२८२ इदकिमोरीश्	६।३।९०
२७० इगन्ताच्च	५।१।१३१	२५० इनाग्रनपत्ये	६।४।१६४
२७० इगुपवजा०	३।१।१३५	३०२ इन्द्रवदणभव०	४।१।४९
७३ इन्द्रण सप्र०	१।१।४५	२८ इन्द्रे च	६।१।१२४
२०६ इन्टा	३।३।१०१	७८ इन्त्यपा०	६।३।१२
१०८ इत्तादश्च	३।१।७६	१५४ इरितो वा	३।१।५७
११४ इट् ईटि	८।२।२८	२९५ इने प्रतिकृतो	५।३।०६
१०० इत्येत्त	३।१।१०६	१५६ इणामिप्रमा छ	७।३।७७
१३८ इत्तन्नि	७।२।६६	२८४ इत्यादिभ्यश्च	५।२।८८
११४ इति० इति	२।१।३५	२९३ इत्य् निट् च	६।३।१५९
		२५० इतुमुनान्ता न	७।३।५१

२१११ ययति

अध्यायपाद-
ययाङ्गा

पृष्ठाङ्गा ययाङ्गि

अध्यायपाद-
ययाङ्गा

[ई]

१७७ ई च गण. ७ । ४ । ९७

२८ ईदूदेद्विवचनम् १ । १ । ११

१९९ ईद्यति ६ । ४ । ६५

२९३ ईपदसमातौ ५ । ३ । ६७

२१७ ईपददु.सुपु ३ । ३ । १२६

१५२ ई हल्यघो ६ । ४ । ११३

[उ]

२७५ उगवादिभ्यो यत् ५ । १ । २

२९८ उगितश्च ४ । १ । ६

७८ उगिदचा सर्व ७ । १ । ७०

१६ उच्चैवदात्त. १ । २ । २९

२७२ उज्जति ४ । ४ । ३२

२१२ उणादयो बहुलम् ३ । ३ । १

१२६ उतश्च प्रत्यया ६ । ४ । १०६

१४० उतो वृद्धिर्लुकि ७ । ३ । ८९

२५० उत्सादिभ्योऽञ् ४ । १ । ८६

८८ उद ईत् ६ । ४ । १३९

१८८ उदश्चर सक १ । ३ । ५३

२१९ उदितो वा ७ । २ । ५६

१९१ उदोष्ठयपूर्वत्वं ७ । १ । १०२

३३ उद स्थास्तम्भो ० । ८ । ४ । ६१

२४४ उद्विभ्याकाहु ० । ५ । ४ । १४८

२३ उपदेशोऽजनु १ । ३ । २

१२१ उपदेशोऽत्वत् ७ । २ । ६२

२७८ उपपदमतिङ् २ । २ । १९

२३६ उपमानानि ० २ । १ । ५५

१८५ उपमानादाचारे ३ । १ । १०

१४२ उपसर्गप्रा ० ८ । ३ । ८७

२५ उपसर्गादिति ० ६ । १ । ९१

२५ उपसर्गा. क्रियायोगे १ । ४ । ५९

२४८ उपसर्गादध्वन. ५ । ४ । ८५

११६ उपसर्गादसमा ० ८ । ४ । १४

१३२ उपसर्गस्यायतौ ८ । २ । १९

२०६ उपसर्गे च ३ । २ । ९९

२१५ उपसर्गे घो. ० ३ । ३ । ९२

२२८ उपसर्जन पूर्वम् २ । २ । ३०

१९० उपाच्च १ । ३ । ८४

१७२ उपात्प्रतियत्न ० ६ । १ । १३९

२८२ उभादुदात्तो ० ५ । २ । ४४

९० उभे अभ्यस्तम् ६ । १ । ५

२४ उरण् रपर १ । १ । ५१

११९ उरत् ७ । ४ । ६६

२४५ उर.प्रभृति ० ५ । ४ । १५१

१३५ उश्च १ । २ । १२

१४१ उपविदजागृभ्यो ० ३ । १ । ३८

१२४ उस्यपदान्तात् ६ । १ । ९६

[ऊ]

१६ ऊकालोऽङ्गस्व ० १ । २ । २७

३०५ ऊडुत ४ । १ । ६६

पृष्ठाङ्का सूत्राणि
अध्यायपाद-
सूत्राङ्का

२१६ ऊतियूति० ३ । ३ । ९७
३०५ ऊरुत्तरपदा० ४ । १ । ६९
१४८ ऊर्णोतेर्विभाषा ७ । ३ । ९०
१४९ ऊर्णोतेर्विभाषा ७ । २ । ६
२३६ ऊर्णादिच्चि० १ । ४ । ६१

[ऋ]

२४८ ऋम्पूरब्धूः० ५ । ४ । ७४
१५१ ऋच्छत्यृताम् ७ । ४ । ११
६१ ऋत उत् ६ । १ । १११
१६० ऋतश्च सयो० ७ । २ । ४३
१२५ ऋतश्च सयोगा० ७ । ४ । १०
६१ ऋतो ङिसर्व० ७ । ३ । ११०
१२१ ऋतो भार० ७ । २ । ६३
३० ऋत्यक. ६ । १ । १२८
८१ ऋत्विग्दृक् ३ । २ । ५९
६१ ऋदुशनत्पुन० ७ । १ । ९४
१२५ ऋदनो त्ये ७ । २ । ७०
७६ ऋन्नेन्यो ङीप् ४ । १ । ५
२५३ ऋध्यन्वक् ४ । १ । ११४
२०० ऋहृणोर्णत् ३ । १ । १२४

[ॠ]

१६५ ऋत ददातो ७ । १ । १००
२०४ ऋदोग् ३ । ३ । ५७

[ए]

८० एकवचन्य च ७ । १ । ३२

पृष्ठाङ्का सूत्राणि
अध्यायपाद-
सूत्राङ्का

४५ एकवचन सवु० २ । ३ । ४९
२३७ एकविभक्ति० १ । २ । ४४
१२० एकाच उपदेशे० ७ । २ । १०
७२ एकाचो वयो० ८ । २ । ३७
७८ एकाजुत्तरपदेण. ८ । ४ । १२
२५१ एको गोत्रे ४ । १ । ९३
२७ एङ. पदान्तादति ६ । १ । १०९
२६ एङि पररूपम् ६ । १ । ९४
४५ एङ्हस्वात्सम्बुद्धे ६ । १ । ६९
७१ एच इग्रस्वादेशे १ । १ । ४८
२२ एचोऽयवायावः ६ । १ । ७८
२०३ एजे खश् ३ । २ । २८
९४ एत ईद्वहुवचने ८ । २ । ८१
१२९ एत ऐ ३ । ४ । ९३
४१ एतत्तदो० ६ । १ । १३२
२९० एतद ५ । ३ । ५
२०० एतित्तुशास्त्रु० ३ । १ । १०९
२९० एतेतौ रयो. ५ । ३ । ४
१४८ एतेर्लिङि ७ । ४ । २४
२४ एत्वेकत्रुत्सु ६ । १ । ८९
२१४ एरच् ३ । ३ । ५६
५९ एरनेकाचो० ६ । ४ । १०
१०० एन. ३ । ४ । ८६
१२४ एर्लिङि ६ । ४ । ६०

पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाठ- सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाठ- सूत्राङ्का
---------------------	--------------------------	---------------------	--------------------------

[ओ]

१५६ ओत. श्यनि	७ । ३ । ७१
२९ ओत्	१ । ८ । १५
२०७ ओदितश्च	८ । २ । ४५
२६ ओमाडोश्च	६ । १ । ९५
२५१ ओर्गुण.	६ । ४ । १४६
४८ ओसि च	७ । ३ । १०४
१७९ ओ. पुयण्यपरे	७ । ४ । ८०
६२ ओ. सुवि	६ । ४ । ८३

[औ]

६३ औड आप	७ । १ । १८
६३ औतोऽम्गतोः	६ । १ । ९३
५६ औत्	७ । ३ । ११८

[क]

१८७ कण्ड्वादिभ्यो यक्	३ । १ । २७
२५३ कन्याया.	४ । १ । ११६
२८० कपिज्ञात्यो	५ । १ । १२७
१३१ कमेर्णिङ्	३ । १ । ३०
२५५ कम्प्रोजाल्लुक्	४ । ८ । १७५
२०५ करणे यज.	३ । २ । ८५
१८७ कर्तरि कर्म०	१ । ३ । १४
१९८ कर्तरि कृत्	३ । ४ । ६७
१०५ कर्तरि शप्	३ । १ । ६८
२२१ कर्तुरीप्सित०	१ । ४ । ४९

२२३ कर्तृकरणयो.	२ । ३ । १८
२३८ कर्तृकरणे०	२ । १ । ३२
२२३ कर्मणा यमभिप्रैति०	१ । ४ । ३२
२२१ कर्मणि द्वितीया	२ । ३ । २
२०२ कर्मण्यण्	३ । २ । १
१९६ कर्मवत्कर्मणा०	३ । १ । ८७
१८६ कष्टाय क्रमणे	३ । १ । १४
२४५ कस्कादिषु च	८ । ३ । ४८
३८ कानाम्रेडिते	८ । ३ । १२
१८५ काम्यच्च	३ । १ । ९
२१३ कालसमयवेलासु०	३ । ३ । १६७
२६५ कालाद्वञ्	४ । ३ । ११
२५० किति च	७ । २ । ११८
११२ किदाशिषि	३ । ४ । १०४
२९१ किमश्च	५ । ३ । २५
२८२ किमिदम्या वो घ	५ । २ । ४०
२९१ किमेत्तिडव्य०	५ । ४ । ११
२८९ किमोऽत्	५ । ३ । १२
७५ किम. कः	७ । २ । १०३
१६५ किरतौ लवने	६ । १ । १४०
२९४ कियत्तदो०	५ । ३ । ९२
२८७ किसर्वनाम०	५ । ३ । २
२३६ कुगतिप्रादय.	२ । २ । १८
२८७ कु तिहो.	७ । २ । १०४
२९४ कुत्सिते	५ । ७ । ७४

पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का
३८ कुप्यो. ५ क०	८।३।३७	२०८ कसुश्च	३।२।१०७
२६१ कुमुदनङ०	४।२।८७	२८९ क्वाति	७।२।१०५
२५५ कुवनादि०	४।१।१७२	८१ किन्प्रत्ययस्य०	८।२।६२
११६ कुहोश्चु.	७।४।६२	२०४ किप् च	३।२।७६
२०३ कृजो हेतु०	३।२।२०	२५४ क्षत्राद्घः	४।१।१३८
११९ कृद्धानुप्रयु०	३।१।४०	२०७ क्षायो म.	८।२।५३
४३ कृत्तद्वित०	१।२।४६	१८२ क्षुभादिषु च	८।४।३९
१९९ कृत्यल्युटो०	३।३।११३	१४६ क्सस्याचि	७।३।७२
१९८ कृत्याः	३।१।९५	[ख]	
८१ कृदतिङ्	३।१।९३	३७ खरवसानयो०	८।३।१५
१०२ कृन्मेजन्त.	१।१।३९	३३ खरि च	८।४।५५
२९६ कृन्वस्तियोगे०	५।४।५०	२०५ खित्यनव्ययस्य	६।३।६६
१२१ कृसृभृवृस्तु०	७।२।१३	५६ ख्यत्यात्परस्य	६।१।११२
२८६ केशाद्घो०	५।२।१०९	[ग]	
२६६ कोशाद्घुन्	४।३।४२	६० गतिश्च	१।४।६०
११२ क्विडति च	१।१।५	१८९ गन्धनावशेष०	१।३।३२
२०६ क्तक्तवन्०	१।१।२६	१२७ गमहनजन०	६।४।९८
२५५ क्वेर्मग्नित्वम्	५।५।२०	१२७ गमेरिङ् पर०	७।२।५८
१०० क्त्वातोऽनुक्तलुन.	१।१।४०	२५८ गर्गादिभ्यो यन्	५।१।१०५
१८५ क्यचि च	७।५।३३	२६४ गहादिभ्यश्च	४।२।१३८
१८५ क्यत्वं विभाषा	६।४।५०	१४५ गाङ्गुटादि०	१।२।१
२६० ऋमादिभ्यो वुन्	४।२।६०	१४५ गाङ् लिटि	२।५।५९
१२३ ऋन् परस्मै०	७।३।७३	११३ गातित्वापु०	२।५।७७
००३ ऋतात्परिणपूर्वात्	५।१।५०	२८० गुणवचन०	५।१।१२४
१०३ ऋतादिभ्य आ	३।१।८१	१४९ गुणोऽपृक्ते	७।३।०१

पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का
१२५ गुणोऽर्तिसयो०	७ । ४ । २९	६५ डिति ह्रस्वश्च	१ । ४ । ६
१८१ गुणो यद्बुकोः	७ । ४ । ८२	८३ डेप्रयमयोरम्	७ । १ । २८
११८ गुपूधूपविच्छि०	३ । १ । २८	५९ डेराम्रद्याग्रीभ्यः	७ । ३ । ११६
२१६ गुरोश्च हलः	३ । ३ । १०३	४७ डेर्य.	७ । १ । १३
२०२ गेहे कः	३ । १ । १४४	३५ ड्णोः कुक्०	८ । ३ । २८
६३ गोतो णित्	७ । १ । ९०	४३ ड्याप्प्रातिपदि०	४ । १ । १
२५२ गोत्राद्यन्यस्त्रि०	४ । १ । ९४	[च]	
२७० गोपयसोर्यत्	४ । ३ । १६०		
२३४ गोरतद्वित०	५ । ४ । ९२	१३१ चडि	६ । १ । ११
२७० गोश्च पुरीषे	४ । ३ । १४५	२०० चजोः कु धि०	७ । ३ । ५२
२३७ गोस्त्रियोरुप०	१ । २ । ४८	७३ चतुरनडुहोरा०	७ । १ । ९८
१५६ ग्रहिज्यावयि०	६ । १ । १६	२३२ चतुर्या तदर्या०	२ । १ । ३६
१७६ ग्रहोऽल्लिटि०	७ । २ । ३७	२२४ चतुर्या सम्प्रदाने	२ । ३ । १३
२५९ ग्रामजनवन्धु०	४ । २ । ४३	२७१ चरति	४ । ४ । ८
२६३ ग्रामाद्यखजौ	४ । २ । ९४	२०२ चरेष्टः	३ । २ । १६
[घ]		२९ चादयोऽसत्त्वे	१ । ४ । ५७
		२४६ चार्ये द्वन्द्वः	२ । २ । २९
२१४ घञि च भाव०	६ । ४ । २७	१५८ चिणो लुक्	६ । ४ । १०४
१४५ घुमास्थागापा०	६ । ४ । ६६	१५८ चिण्तेपद.	३ । १ । ६०
५५ घेर्ङिति	७ । ३ । १११	१९३ चिण्भावकर्म०	३ । १ । ६६
१४३ घ्वसोरेद्राव०	६ । ४ । ११९	४५ चुद्र	१ । ३ । ७
[ङ]		८२ चोः कु.	८ । २ । ३०
		८८ चौ	६ । ३ । १३८
३६ ङमो ह्रस्वादचि०	८ । ३ । ३२	२१० च्छ्रोः शूडनुनासिके	च६ । ४ । १९
५५ ङसिङ्सोश्च	६ । १ । ११०	११३ च्लि लुङि	३ । १ । ४३
४९ ङसिङ्यो.	७ । १ । १५	११३ च्ले. सिच्	३ । १ । ४४
२८ ङिच्च	१ । १ । ५३		

पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का
२९६ च्यौ च	७ । ४ । २६	२९३ ज्यादादीयस.	६ । ४ । १६०
[छ]		२९६ ज्वरत्वर०	६ । ४ । २०
२१७ छादेर्वेऽद्वयुपसगत्य	६ । ४ । ९६	[झ]	
३९ छे च	६ । १ । ७३	३४ झयो होऽन्यतर०	८ । ४ । ६२
[ज]		२३० झयः	५ । ४ । १११
९१ जभित्यादय०	६ । १ । ६	२६१ झव.	८ । २ । १०
२५६ जनपदशब्दात्	४ । १ । १६८	३३ झरो झरि सवणे	८ । ४ । ६५
२६० जनपदे लुप्	८ । २ । ८१	२१ झला जश् झशि	८ । ४ । ५३
१०१ जनसनखनामा०	६ । ४ । ४२	३२ झग जशोऽन्ते	८ । २ । ३९
१५८ जनिवच्योश्च	७ । ३ । ३५	१२१ झलो झलि	८ । २ । २६
५२ जराया जरस०	७ । २ । १०१	१३६ झपस्तयोर्वो०	८ । २ । ४०
२०९ जल्यमिष्ठ०	३ । २ । १५५	१२९ झत्य रन्	३ । ४ । १०५
६८ जद्व्यसो. शि.	७ । १ । २०	१११ झेजुस्	३ । ४ । १०८
५६ जति च	७ । ३ । १०९	१०५ झोऽन्त.	७ । १ । ३
६० जस. शी	७ । १ । १७	[ट]	
१५२ जहातेश्च	६ । ४ । ११६	६७ टाडमिडसा०	७ । १ । १२
२११ जहातेश्च क्तिव	१ । ४ । ४३	२९८ टिड्ढाणन्०	४ । १ । १५
३०६ जातेरन्त्रीविप्रसा०	४ । १ । ६३	१२७ टित आत्मने०	३ । ४ । ७९
२६७ जिद्धानुलाङु०	४ । ३ । ६०	६९ टे	६ । ४ । १६३
२५१ जीवति तु०	४ । १ । १६३	२०९ टे	६ । ४ । १५५
१५० जुमि च	७ । ३ । ८३	२१५ ट्विनोऽयुच	३ । ३ । ८९
१०० जुशेन्नादिन्य०	७ । १ । ७५	[ठ]	
१०६ झलन्मुमुचु०	३ । १ । ५८	२६७ ठगापन्यानेभ्य.	४ । ३ । ५५
१५८ जन्तोर्जा	७ । १ । ७५	२५६ ठत्येकः	७ । ३ । ५०
२०० न च	७ । ३ । ६०		

पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का
[ड]		२९५ तत्प्रकृतवचने० ५ । ४ । २१	
५७ डति च	१ । १ । २५	१७८ तत्प्रयोजको हे०	१ । ४ । ५५
३६ ड. सि धुट्	८ । ३ । २९	२६५ तत्र जातः	४ । ३ । २५
२१५ डिव्तः कित्रः	३ । ३ । ८८	२७८ तत्र तस्येव	५ । १ । ११६
[ढ]		२६६ तत्र भवः	४ । ३ । ५३
१३६ ढो ढे लोपः	८ । ३ । १३	२७४ तत्र साधुः	४ । ४ । ९८
४० ढ्रलोपे पूर्वस्य०	६ । ३ । १११	२५७ तत्रोद्धृतम०	४ । २ । १४
[ण]		२३८ तत्रोपपदम०	३ । १ । ९२
११६ णलुत्तमो वा	७ । १ । ९१	२५९ तदधीते०	४ । २ । ५९
१७७ णिचश्च	१ । ३ । ७४	२७७ तदर्हति	५ । १ । ६३
१५४ णिजा त्रयाणाम्०	७ । ४ । ७५	२६० तदस्मिन्नस्तीति०	४ । २ । ६७
१३१ णिश्रिद्रुश्रुभ्य०	३ । १ । ४८	२८१ तदस्य सजातम०	५ । २ । ३६
१३१ णेरनिटि	६ । ४ । ५१	२८५ तदस्यास्त्यस्मि०	५ । २ । ९४
११६ णो न.	६ । १ । ६५	८३ तदोः सः साव०	७ । २ । १०६
१३१ णौ चङ्युप०	७ । ४ । १	२६८ तद्गच्छति०	४ । ३ । ८५
२१७ ण्यासश्रन्यो०	३ । ३ । १०७	२३० तद्विताः	४ । १ । ७६
२०१ ण्वुलृचौ	३ । १ । १३३	२३४ तद्वितार्थोत्तर०	२ । १ । ५१
[त]		२३४ तद्वितेष्वचा०	७ । २ । ११७
१०४ तडानावात्मने०	१ । ४ । १००	२५५ तद्राजस्य०	२ । ४ । ६२
२६७ तत आगत.	४ । ३ । ७४	२७३ तद्वहति रथ०	४ । ४ । ७६
२०६ तत्पुरुषे कृति०	६ । ३ । १४	१४१ { तनादिकृञ्भ्य०	३ । १ । ७९
२३८ तत्पुरुषस्या०	५ । ४ । ८६	१७० { तनादिभ्यस्त०	२ । ४ । ७९
२३१ तत्पुरुषः	२ । १ । २२	१९४ तनोतेर्यकि	६ । ४ । ४४
२३५ तत्पुरुष. समाना०	१ । २ । ४२	२३ तपरस्तत्कालस्य	१ । १ । ७०

पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का
१९४ तपोऽनुतापे च	३ । १ । ६५	२७६ तस्येश्वर.	५ । १ । ४२
१९८ तयोरेव कृत्य०	३ । ४ । ७०	१०४ तान्येकवचन०	१ । ४ । १०२
२७१ तरति	४ । ४ । ५	१०८ तासस्त्यो०	७ । ४ । ५०
२९१ तरतमपौ घः	१ । १ । २२	२९१ तिङश्च	५ । ३ । ५६
२६४ तयकममका०	४ । ३ । ३	१०४ तिङ्छ्रीणि०	१ । ४ । १०१
८५ तवममौ डसि	७ । २ । ९६	१०५ तिङ्शित्सार्व०	३ । ४ । ११३
१९८ तव्यत्तव्या०	३ । १ । ९६	२११ तितुन्नतथ०	७ । २ । ९
२८५ तसौ मत्वर्थे	१ । ४ । १९	१०३ तितस्ति०	३ । ४ । ७८
१०९ तस्यस्थमिपाम्०	३ । ४ । १०१	१६८ तिप्यनस्तेः	८ । २ । ७३
२३६ तस्मान्नुडचि	६ । ३ । ७४	८९ तिरसस्तिर्यलोपे	६ । ३ । ९४
४६ तस्माच्छसो नः०	६ । १ । १०३	२८३ ति विशते०	६ । ४ । १४२
३३ तस्मादित्युत्तरस्य	१ । १ । ६७	१७९ तिष्ठतेरित्	७ । ४ । ५
११७ तस्मान्नुङ्०	७ । ४ । ७१	१६३ तीषसह०	७ । २ । ४८
२६४ तस्मिन्नाणि च०	४ । ३ । २	१६१ तुदादिभ्यः श.	३ । १ । ७७
२१ तस्मिन्निति०	१ । १ । ६६	८५ तुभ्यमसौ डयि	७ । २ । ९५
२७५ तस्मै हितम्	५ । २ । ५	२१३ तुमुन्बुलौ०	३ । ३ । १०
२६० तस्य निवास.	४ । २ । ६९	१८ तुल्यास्यप्रय०	१ । १ । ९
३८ तस्य परमाग्रे०	८ । १ । २	१०९ तुह्योस्तात०	७ । १ । ३५
२८२ तस्य पूरणे ङ् ५ । २ । ४८		६० तृज्वक्त्रोष्ट्र.	७ । १ । ९५
२७८ तस्य भावस्त्व०	५ । १ । ११९	१६८ तृणह इम्	७ । ३ । ९२
१५ तस्य लोप	१ । ३ । ९	७१ तृतीयादिषु भाषित०	७ । १ । ७४
२६० तस्य विकार	१ । ३ । १३४	२२८ तृतीयासप्त०	२ । ४ । ८४
२०८ तस्य स्तूह	८ । २ । ३७	२३१ तृतीया तत्कृता०	२ । १ । ३०
२०० तस्यापत्यम्	४ । १ । १२	२०९ तुन्	३ । २ । १३५
१२० तस्येस्म्	४ । ३ । १२०	१३४ तृफलभज०	६ । ४ । १२२

पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का
२५५ ते तद्राजा.	४।१।१७४	१२७ यासः से	३।४।८०
२७६ तेन क्रीतम्	५।१।३७	७९ यो न्यः	७।१।८७
२७८ तेन तुल्यम्०	५।१।११५	[द]	
२७१ तेन दीव्यति०	४।४।२		
२६० तेन निर्वृत्तम्	४।२।६८	२६३ दक्षिणापश्चात्०	४।२।९८
२७७ तेन निर्वृत्तम्	५।१।७९	२७७ दण्डादिभ्यो यत्	५।१।६६
२६९ तेन प्रोक्तम्	४।३।१०१	१५४ दघस्तयोश्च	८।२।३८
२५६ तेन रक्त रागात्	४।२।१	२०८ दघातेर्हिः	७।४।४२
११० ते प्राग्घातोः	१।४।८०	२८६ दन्त उन्नत०	५।२।१०६
८६ तेमयावेक०	८।१।२२	१३३ दयायासश्च	३।१।३७
३३ तोर्लि	८।४।६०	७५ दश्च	७।२।१०९
३२ तो. पि	८।४।४३	१४२ दश्च	८।२।७५
२०९ तौ सत्	३।२।१२७	१८९ दाणश्च सा चे०	१।३।५५
९१ त्यदादिषु०	३।२।६०	७२ दादेर्धातोर्घः	८।२।३२
५८ त्यदादीनाम.	७।२।१०२	१५३ दाधा घ्वदाप्	१।१।२०
२६४ त्यदादीनि च	१।१।७४	२१० दाम्नीशस०	३।२।१८२
६५ त्रिचतुरो०	७।२।९९	२३४ दिक्पूर्वपदाद०	४।२।१०७
२४० त्रेत्रय	६।३।४८	२३३ दिक्सख्ये सज्ञा०	२।१।५०
५८ त्रेत्रयः	७।१।५३	२६६ दिगादिभ्यो यत्	४।३।५४
२८३ त्रे. सप्रसारण च	५।२।५५	२४९ दित्यदित्या०	४।१।८५
८४ त्वमावेकवचने	७।२।९७	७४ दिव उत्	६।१।१३१
८६ त्वामौ द्वितीया०	८।१।२३	७४ दिव औत्	७।१।८४
८४ त्वाहौ सौ	७।२।९४	१५५ दिवादिभ्यः श्यन्	३।१।६९
[थ]		१५७ दीडो युडचि०	६।४।६३
१८७ थलि च सेटि	६।४।१२१	१५८ दीपजननुध०	३।१।६१
		१४४ दीर्घ इण. किति	७।४।६९

पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का
५२ } दीर्घाजसिच ६।१।१०५		२८३ द्वेस्तीय.	५।२।५४
५८ } दीर्घोऽकित.	७।४।८३	२३९ द्वयष्टन सख्या० ६।३।४७	
१८२ दीर्घो लघो	७।४।९४	४४ द्वयेकयोर्द्विवच० १।४।२२	
११५ दीर्घं च	१।४।१२	[ध]	
२८ दूराद्धूते च	८।२।८४		
२०७ दृढ स्थूल०	७।२।२०	२७२ धर्मं चरति	४।४।४१
२०५ दृशे कनिष्	३।२।९४	१८१ धातोरेकाचो हला० ३।१।२२	
२५६ दृष्ट साम	४।२।७	१९८ वातो.	३।१।९१
२०८ दो ददधो	७।४।४६	१७९ वातो कर्मण० ३।१।७	
१३३ द्युतिम्याप्यो०	७।४।६७	७२ धात्वादे प स ६।१।६४	
१३३ द्युद्रयो लुङि	१।३।९१	२८१ धान्याना भवने० ५।२।१	
२६३ द्युप्रागपा०	४।२।१०१	११९ धि च	८।२।२५
२४७ द्वन्द्वश्च प्राणि०	२।४।२	२७३ दुरो यद्वुक्नौ	४।४।७७
२४७ द्वन्द्वाच्चुदप०	५।४।१०६	२२५ द्रुवमपायेऽपादा० १।४।२५	
२४७ द्वन्द्वे धि	२।२।३२	[न]	
२३५ द्विगुरेकवचनम्	२।४।१		
२३१ द्विगुश्च	२।१।२३	२१८ न क्त्वा सेट्	१।२।१८
३०० द्विगो	४।१।२१	३०४ न कोडादि०	४।१।५६
७६ द्वितीयाद्योस्त्वेन	२।४।३४	२५६ नक्षत्रेण युक्त०	४।२।३
८६ द्वितीयाया च	७।२।८७	३०४ नखमुखात्सज्ञा०	४।१।५८
२३१ द्वितीया श्रिता०	२।१।२३	१८८ न गतिदिसा०	१।३।१५
२८८ द्वित्रिन्या तवत्या०	५।२।३३	७७ न डिमभ्युद्वयो.	८।२।८
२६६ द्वित्रिन्या प०	५।१।१५	२३६ नन्	२।२।६
१११ द्विर्वचनेऽधि	१।१।११	२६२ नडशादाड्ङ्वल्च्	१।२।८८
२०० द्विवचानिभ०	५।३।५०	६६ न तिरुचतम्	६।४।६
		२२१ नदीभिश्च	२।१।२०
		२६३ नगादिभ्यो ढम्	१।२।९७
		२०१ नन्दिग्राहि०	३।१।१३५

पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का
१४८ नन्द्रा. सयोगा०	६ । १ । ३	३६ नश्च	८ । ३ । ३०
३१ न पदान्ताद्यो०	८ । ४ । ४२	३४ नश्चापदान्तस्य०	८ । ३ । २४
३५ नपरे न.	८ । ३ । २७	३७ नश्चल्यप्रशान्	८ । ३ । ७
६८ नपुसकस्य झलच.	७ । १ । ७२	६७ न पट्स्वस्त्रादि०	४ । १ । १०
६८ नपुसकाच्च	७ । १ । १९	७९ न सप्रसारणे०	६ । १ । ३७
२३० नपुसका०	५ । ४ । १०९	७७ न सयोगाद्वम०	६ । ४ । १३७
२१७ नपुसके भावे०	३ । ३ । ११४	२३० नस्तद्धिते	६ । ४ । १४४
२४९ न पूजनात्	५ । ४ । ६९	९४ नहिवृत्ति०	६ । ३ । ११६
१७१ } न भकुर्दुराम्	८ । २ । ७९	९४ नहो धः	८ । २ । ३४
२७३ }		८९ नाञ्चे. पूजायाम्	६ । ४ । ३०
६० न भूसुधियोः	६ । ४ । ८५	४४ नादिचि	६ । १ । १०४
११३ न माङ्योगे	६ । ४ । ७४	२८३ नान्तादसख्या०	५ । २ । ४९
९४ नमुने	८ । २ । ३	१५४ नाभ्यस्तस्याचि०	७ । ३ । ८७
२२४ नम स्वस्ति०	२ । ३ । १६	९० नाभ्यस्ताच्छत्रुः	७ । १ । ७८
१९७ न यदि	३ । २ । ११३	४८ नामि	६ । ४ । ३
२५९ न व्याभ्या पदा०	७ । ३ । ३	२२८ नाव्ययीभावा०	२ । ४ । ८३
१७५ न लिङि	७ । २ । ३९	२७३ निकटे वसति	४ । ४ । ७३
५७ न लुमता०	१ । १ । ६३	२१९ नित्यवीप्सयोः	८ । १ । ४
२३६ नलोपो नञ.	६ । ३ । ७३	१७१ नित्य करोतेः	६ । ४ । १०८
५६ नलोप. प्राति०	८ । २ । ७	१८२ नित्य कौटिल्ये०	३ । १ । २३
७७ नलोप सुप०	८ । २ । २	११० नित्य ङितः	३ । ४ । ९९
४५ न विभक्तौ०	१ । ३ । ४	२७० नित्य वृद्धशरा०	४ । ३ । १४४
१३४ न वृद्धयश्च०	७ । २ । ५९	२९ निपात एका०	१ । १ । १४
१३४ न शसदद०	६ । ४ । १२६	२१४ निवासचिति०	३ । ३ । ४१
९२ नशेर्वा	८ । २ । ६३	२४५ निष्ठा	२ । २ । ३६

पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का
२०६ निष्ठा	३।२।१०२	७९ पथिमध्यृभु०	७।१।८५
२०७ निष्ठाया सेटि	६।४।५२	४७ पदान्तस्य	८।४।३७
१६ नीचैरनुदात्तः	१।२।३०	३९ पदान्ताद्वा	६।१।७६
९२ नुम्बिसर्जनीय०	८।३।५८	२४० परवल्लिङ्गम्०	२।३।२६
६३ नृ च	६।४।६	४४ परश्च	३।१।२
३८ नृन्पे	८।३।१०	१०६ परस्मैपदानाम्०	३।४।८२
१२१ नेटि	७।२।४	२५७ परिवृतो रयः	४।२।१०
२०८ नेड्वशि कृति	७।२।८	१८८ परिव्यवेभ्यः०	१।३।१८
७६ नेदमदसोरकोः	७।१।११	१९० परेर्मृष.	१।३।८२
६६ नेयडुवड्स्थाना०	१।४।४	१०६ परोक्षे लिट्	३।२।११५
११६ नेर्गदनदपत०	८।४।१७	२० पर. सन्निकर्ष.०	१।४।१०९
१८८ नेर्विश.	१।३।१७	२८८ पर्यभिभ्याञ्च	५।३।९
८० नोपधायाः	६।४।७	१२३ पात्राध्मास्या०	७।३।७८
२७४ नौवयोधर्म०	४।४।९१	२५४ पादस्य लोपो०	५।४।१३८
१८५ न. क्ये	१।४।१५	८७ पाद. पत्	६।६।१३०

[प]

२७७ पङ्क्तिविशति०	५।१।५९	२४७ पिता मात्रा	१।२।७०
३०५ पङ्क्तौश्च	४।१।६८	२५८ पितृव्यमातुल०	४।२।३६
२०७ पचो व	८।२।५२	११५ पुगन्तलघूप०	७।३।८६
२३२ पञ्चमी भवेन	२।१।३७	३७ पुम. खय्यम्परे	८।३।६
८५ पञ्चम्या अत्	७।१।३६	२१२ पुव. सञ्ज्ञायाम्	३।२।१८५
२८७ पञ्चम्यास्तसिल्	५।३।७	१२७ पुषादिद्युता०	३।१।५५
२३२ पञ्चम्या लोका०	६।३।२	३०१ पुयोगादाख्या०	६।१।४८
५० पति समास एव	१।१।८	२१७ पुति सञ्ज्ञा०	३।३।११८
२८० पन्तःपरो०	५।१।१२८	०३ पुषोऽनुद्	७।१।८०
		२४६ पूर्णादिभाषा	५।६।१६०

पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का
२४ पूर्वत्रासिद्धम्	८ । २ । १	२७५ प्राक् क्रीताच्छः	५ । १ । १
३०४ पूर्वपदात्सज्ञा०	८ । ४ । ३	२२६ प्राक्ङारात्	२ । १ । ३
५० पूर्वपरावर०	१ । १ । ३४	२९४ प्रागिवात् कः	५ । ३ । ७०
१८९ पूर्ववत्सन.	१ । ३ । ६२	२७३ प्राग्घिताद्यत्	४ । ४ । ७५
२८४ पूर्वादिनि.	५ । २ । ८६	२८७ प्राग्दिशः	५ । ३ । १
५१ पूर्वादिभ्यो नव०	७ । १ । १६	२७१ प्राग्वहतेष्ठक्	४ । ४ । १
२३३ पूर्वापराधरोत्तर०	२ । २ । १	२७६ प्राग्वतेष्ठञ्	५ । १ । १८
१०६ पूर्वोऽभ्यासः	६ । १ । ४	२९९ प्राचा ष्फ तद्धितः	४ । १ । १७
२७९ पृथ्वादिभ्य इ०	५ । १ । १२२	२८५ प्राणिस्थादा०	५ । २ । ९६
२०० पोरदुपधात्	३ । १ । ९८	२२० प्रातिपदिकार्थ०	२ । ३ । ४६
२९० प्रकारवचने थाल्	५ । ३ । २३	२९ प्रादयः	१ । ४ । ५८
२९२ प्रकृत्यैकाच्	६ । ४ । १६३	१९० प्राद्वहः	१ । ३ । ८१
२९५ प्रज्ञादिभ्यश्च	५ । ४ । ३८	२४० प्राप्तापन्ने च०	२ । २ । ४
५७ प्रत्ययलोपे०	१ । १ । ६२	२६६ प्रायभवः	४ । ३ । ३९
३०१ प्रत्ययस्यात्०	७ । ३ । ४४	२६६ प्रावृषष्टप्	४ । ३ । २६
५७ प्रत्ययस्य लुक्०	१ । १ । ६१	२६५ प्रावृष ण्यः	४ । ३ । १७
२६४ प्रत्ययोत्तरपद०	७ । २ । ९८	२०३ प्रियवशे वदः०	३ । २ । ३८
४३ प्रत्ययः	३ । १ । १	२८ पुतप्रगृह्याः०	६ । १ । १२५
५१ प्रथमचर०	१ । १ । ३३	१७५ प्वादीना ह्रस्व	७ । ३ । ८०
४४ प्रथमयो०	६ । १ । १०२		
२२८ प्रथमानिर्दिष्टम्०	१ । २ । ८३		
८४ प्रथमायाश्च०	७ । २ । ८८		
२६८ प्रभवति	४ । ३ । ८३		
२८१ प्रमाणे द्वय०	५ । २ । ३७		
२९२ प्रज्ञस्यस्य थ	५ । ३ । ६०		
२७२ प्रहरणम्	४ । ४ । ५७		

[व]

५७ बहुगणवतु०	१ । १ । २३
४८ बहुवचने झ०	७ । ३ । १०३
८६ बहुवचनस्य०	८ । १ । २१
२४३ बहुव्रीहौ	५ । ४ । ११३
४५ बहुपुबहुवचनम्	१ । ४ । २१

पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अव्यायपाद- सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अव्यायपाद- सूत्राङ्का
२९३ बहोर्लोपो०	६।४।१५८	८५ म्यसोऽभ्यम्	७।१।३०
२९५ बहल्पाया०	५।४।४२	१६१ भ्रस्जो रोपव०	६।४।४७
३०१ बह्नादिभ्यश्च	४।१।४५	२१० भ्राजभास०	३।२।१७७
२५२ बाह्नादिभ्यश्च	४।१।९६	[म]	
१४७ ब्रुव ईट्	७।३।९३		
१४७ ब्रुवो वचि.	२।४।५३	७८ मघवा बहुलम्	६।४।११८
१४७ ब्रुव. पञ्चा०	३।४।८४	२६५ मव्यान्म.	४।३।८
[भ]		२०४ मन.	३।२।८२
		३० मयउजोवोवा	८।३।३३
१९५ भञ्जेश्च चिणि	६।४।३३	२६८ मयट् च	४।३।८२
१०७ भवतेर.	७।४।७३	२७० मयङ्वैत०	४।३।१४३
८० भस्य टेलोप.	७।१।८८	१५७ मस्जिनगोर्झलि	७।१।६०
१०१ भावकर्मणो.	१।३।१३	११२ माडि लुङ्	३।३।१७५
२१३ भावे	३।३।१८	२५३ मातुरुत्सख्या०	८।१।११५
२५८ भिक्षादिभ्योऽण्	४।२।३८	२६१ मादुपवायाश्च०	८।२।९
२०३ भिक्षासेना०	३।२।१७	१७९ मिता ह्रस्वः	६।४।९२
१५० भियोऽन्यतरस्याम्	६।४।११५	६८ मिदचोऽन्त्या०	१।१।४७
१५० भीहीभृदु०	३।१।३९	१५७ मीनातिमिनो०	६।१।५०
१७० } मुनोऽनवने	१।३।६६	१७ मुखनासिका०	१।१।८
१८० }		२०० मृजेविभाषा	३।१।११३
१०६ मुवो वुट्	६।१।८८	२०१ मृजेर्ध्वदि	७।२।११५
१०५ मूवादो घातव	१।३।१	१०० मेनि	३।१।८०
११३ मृनुवोत्तिटि	७।३।८८	३५ मोऽनुन्वार	८।३।२३
१०३ मृजामित्	७।१।७६	७५ मो नो वातो	८।२।६८
१०१ मोन भक्ष्ये	७।३।६०	३५ मो राति रुम०	८।३।२५
३० मोनगोऽनयो०	८।३।१०		

पृष्ठाङ्का	मूत्राणि	अध्यायपाद- मूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का	मूत्राणि	अध्यायपाद- मूत्राङ्का
१६६	म्रियतेर्लुङ्	१।३।६१	२६८	युष्मदस्मदोरन्य०	४।३।१
२०८	म्वोश्च	८।२।६५	१०४	युष्मद्युपपदे०	१।४।१०५
[य]			३०६	यूनस्ति.	४।१।७७
१८३	यडोऽचि च	२।४।७४	८४	यूयवयौ जसि	७।२।९३
१८३	यडो वा	७।३।९४	५८	यू स्याख्यौ०	१।४।३
५३	यचि भम्	१।४।१८	१७२	ये च	६।४।१०९
२१५	यजयाच०	३।३।९०	२५४	ये चाभाव०	६।४।१६८
२५१	यजजोश्च	२।४।६४	१७१	ये विभाषा	६।४।४३
२९९	यजश्च	४।१।१६	८५	योऽचि	७।२।८९
२५२	यजिजोश्च	४।१।१०१	९५	य. सौ	७।२।११०
२८२	यत्तदेतेभ्य०	५।२।३९	[र]		
२२	ययासख्यमनु०	१।३।१०	२७९	र ऋतो०	६।४।१६१
१२५	यमरमनमा०	७।२।७३	२७२	रक्षति	४।४।३३
३२	यरोऽनुना०	८।४।४५	२०६	रदाभ्या नि०	८।२।४२
४५	यस्मात्प्रत्यय०	१।४।१३	१५६	रवादिभ्यश्च	७।२।४५
१८२	यस्य हलः	६।४।४९	२१८	रलो व्युप०	१।२।२६
६८	यस्येति च	६।४।१४८	७४	रषाभ्याम्०	८।४।१
६४	याडापः	७।३।११३	२४७	राजदन्तादिषु०	२।२।३१
१११	यासुट् पर०	३।४।१०३	२०५	राजनि युधि कृ०	३।२।९५
८२	युजेरसमासे	७।१।७१	२५४	राजश्चशुरान्यत्	४।१।१३७
८८	युवावौ द्विव०	७।२।९२	२३९	राजाहः सखि०	५।४।९१
२०१	युवोरनाकौ	७।१।१	२३९	रात्राहाहा०	२।४।२९
८६	युष्मदस्मदो पश्वी०	८।१।२०	६१	रात्सस्य	८।२।२४
८५	युष्मदस्मदोरना०	७।२।८६	६३	रायो हलि	७।२।८५
८६	युष्मदस्मदभ्याम्०	७।१।२७	२१०	राह्योप.	६।४।२१

पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का
२६२ राष्ट्रावार०	४।२।९३	१०७ लिट् च	३।४।११५
१३५ रिङ् शयग्०	७।४।२८	१३७ लिङ्यन्यतर०	२।४।६०
१०८ रि च	७।४।५१	१३६ लिङ्यभ्यास०	६।१।१७
१८२ रीगृदुपधस्य च	७।४।९०	१६२ लिपिसिचि०	३।१।५३
२५८ रीङ् ऋतः	७।४।२७	१४६ लुग्वा दुह०	७।३।७३
१६७ रुधादिभ्यः श्रम्	३।१।७८	१३९ लुङि च	२।४।३
२५४ रेवत्यादिभ्य०	४।१।१४६	११२ लुङ्	३।२।११०
१० रोऽसुपि	८।२।६९	१११ लुङ्लङ्लङ्	६।४।७१
१० रो रि	८।३।१४	१३८ लुङ्सनोर्घस्ल	२।४।३०
७५ रो सुपि	८।३।१६	१०८ लुटः प्रथमस्य०	२।४।८५
०२ वीरुपधाया.	८।२।७६	२६१ लुपि युक्तवद्	१।२।५१
[ल]		२५६ लुबविशेषे	१।२।४
११० लङः शाकटा०	३।४।१११	२०९ लटः सद्वा	३।३।१६
२०८ लट् शतृ०	३।२।१२४	१०९ लट् शेषे च	३।३।१३
१०७ लट् स्मे	३।२।११८	१०९ लोट् च	३।३।१६२
१६ लशक्वतद्धिते	१।३।८	१०९ लोटो लङ्वत्	३।४।८५
११२ लिङाशिपि	३।१।११६	१२६ लोपश्चास्यान्य०	६।६।१०७
१२० लिङ् सीयुट्	३।६।१०२	१५२ लोपो वि	६।१।११८
१११ लिङ् सलोपो०	७।२।७९	१११ लोपो व्योर्वलि	६।१।६६
११३ लिङ्निमित्ते०	३।३।१३९	२१ लोप शाक०	८।३।१९
११६ लिङ्सिचा०	१।२।११	२८५ लोमादि०	५।२।१००
१३५ लिङ्निचो०	७।२।४२	१०३ ल् कर्मणि च०	३।४।६९
१०८ लिङ्निक्षयो०	३।१।८१	१०३ ल् परस्मैपदम्	१।४।१९
१०६ लिटि वातो०	६।१।८	२१७ ल्युट् च	३।३।११५
१०८ लिटि कान्वा	३।२।१०६	२०७ ल्यादिभ्य	८।२।११

पृष्ठाङ्का सूत्राणि अध्यायपाद-
सूत्राङ्का

[व]

१४८ वच उम् ७ । ४ । २०
१३६ वचिस्वपि० ६ । १ । १५
११८ वदव्रजहलन्त० ७ । २ । ३
३०० वयसि प्रथमे ४ । १ । २०
२६१ वरणादिभ्यश्च ४ । २ । ८२
२६७ वर्गान्ताच्च ४ । ३ । ६३
२८० वर्णद्विडादिभ्यः ५ । १ । १२३
३०० वर्णादिनुदात्तात्तो० ४ । १ । ३९
१९७ वर्तमानसामी० ३ । ३ । १३१
१०३ वर्तमाने लट् ३ । २ । १२३
६२ वर्षाभ्वश्च ६ । ४ । ८४
७३ वसुस्तसु० ८ । २ । ७२
९३ वसो० सम्प्र० ६ । ४ । १३१
२८६ वाचो गिमिनि ५ । २ । १२४
१५५ वा जृभ्रमु० ६ । ४ । १२४
७२ वा द्रुहमुह० ८ । २ । ३३
९८ वा नपुंसकस्य ७ । १ । ७९
२२ वान्तो यि प्रत्यये ६ । १ । ७९
१२४ वान्यस्य सयो० ६ । ४ । ६८
३५ वा पदान्तस्य ८ । ४ । ५९
२९४ वा बहूनाम्० ५ । ३ । ९३
८२३ वा भ्राश० ३ । १ । ७०
२५६ वामदेवाङुय० ४ । २ । ९
६७ वामि १ । ४ । ५
६६ वाम्यसो ६ । ४ । ८०

पृष्ठाङ्का सूत्राणि अध्यायपाद-
सूत्राङ्का

२५८ वाय्वृतुपित्रु० ४ । २ । ३१
४८ वाऽवसाने ८ । ४ । ५६
३९ वा शरि ८ । ३ । ३६
१९८ वा सरूपो० ३ । १ । ९४
७३ वाह ऊट् ६ । ४ । १३२
१६६ विज इट् १ । २ । २
२०४ विड्वनोरनु० ६ । ४ । ४१
१४१ विदाङ्कुर्व० ३ । १ । ४१
२०९ विदे० शतु० ७ । १ । ३६
१४१ विदो लटो वा ३ । ४ । ८३
२६७ विद्यायोनि० ४ । ३ । ७७
१११ विधिनिमन्त्र० ३ । ३ । १६१
२९३ विन्मतोर्लुक् ५ । ३ । ६५
१८८ विपराभ्या जे. १ । ३ । १९
४१ विप्रतिपेधे० १ । ४ । २
४५ विभक्तिश्च १ । ४ । १०४
१५६ विभाषा घ्राधेट्० २ । ४ । ७८
७० विभाषाडिश्यो ६ । ४ । १३६
१९५ विभाषाचिण्णमु० ७ । १ । ६९
१६० विभाषा चे ७ । ३ । ५८
६१ विभाषा तृतीया० ७ । १ । ९७
६४ विभाषा दिक्० १ । १ । २८
१४५ विभाषा लुङ्० २ । ४ । ५०
२९६ विभाषा सात्तिवात्स्न्ये५ । ४ । ५२
२९३ विभाषा सुपो० ५ । ३ । ६८

पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का
१३१ विभापेष्ट	८ । ३ । ७९	२७५ शरीरावयवा०	५ । १ । ६
१४९ विभाषोर्णो	१ । २ । ३	७५ शरोऽञि	८ । ४ । ४९
६८ विरामो०	१ । ४ । ११०	१६० शर्पूर्वा खय	७ । ४ । ६९
२३५ विशेषण विशेष०	२ । १ । ५७	१४६ शल इगुप०	३ । १ । ४५
८३ विश्वस्य वसु०	६ । ३ । १२८	३४ शश्छोऽटि	८ । ४ । ६३
३७ } विसर्जनीय०	८ । ३ । ३८	८४ शसो न	७ । १ । २९
३९ }		३१ शात्	८ । ४ । ४४
२६६ वृद्धाच्छ	४ । २ । ११४	३०५ शार्ङ्गखा०	४ । १ । ७३
२१ वृद्धिरादैच्	१ । १ । १	२०० शास इदट्०	६ । ४ । ३४
२६ वृद्धिरेचि	६ । १ । ८८	१३७ शाभिवसि०	८ । ३ । ६०
२६६ वृद्धिर्यस्याचा०	१ । १ । ७३	२६२ शिखाया बलच्	४ । २ । ८९
१३३ वृद्धय स्यसनो.	१ । ३ । ९२	३६ शि तुक्	८ । ३ । ३१
१५१ वृतो वा	७ । २ । ३८	२७२ शित्पम्	४ । ४ । ५५
८१ वैरपृक्तस्य	६ । १ । ६७	२५३ शिवादिभ्योऽण्	४ । १ । १००
३०१ वीतो गुण०	६ । १ । ४६	६८ शि सर्वनाम०	१ । १ । ६२
१०० व्याङ्परि०	१ । ३ । ८३	१४४ शीङो ऋट्	७ । १ । ६
८२ म्रश्चरत्त०	८ । २ । ३६	१४४ शीङ. सार्व०	७ । ४ । २१
२८१ मीहिशाल्योर्दन्	५ । २ । २	२७३ शीलम्	४ । ४ । ६१
२८६ मीत्यादिभ्यश्च	५ । २ । १६	२५७ शुक्रादम्बन्	५ । २ । २६
[श]		२०७ शुपः ऋ	८ । २ । ५१
१६५ श्चेदिशत	१ । १ । ६०	१५१ शृद्धिप्रा ह्रस्व०	७ । ४ । १०
१८ श्चम्बनोर्नित्यम्	७ । १ । ८१	१६२ शे मुचादी०	७ । १ । ५३
२७० श्चन्द्रद्वय क०	५ । १ । ३६	१०५ शेपा कर्त्तरि०	१ । ३ । ७८
१८० श्चन्द्रशेकद्वय०	६ । १ । १०	२१५ शेपादिभाषा	५ । ४ । ५६
२०० शर्गापन्नाच्च	५ । ३ । १५	२६२ शेरे	८ । २ । १०

पृष्ठाङ्का	सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का	सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का
१०५	शेषे प्रथमः १ । ४ । १०८		२८०	सख्युर्यः ५ । १ । १२६	
८४	शेषे लोपः ७ । २ । ९०		१७६	सत्यापपाश० ३ । १ । २५	
५४	शेषो घ्यसखि १ । ४ । ७		२३५	स नपुसकम् २ । ४ । १७	
२४१	शेषो बहु० २ । २ । २३		११८	सनाद्यन्ता धा० ३ । १ । ३२	
१४२	असोरलोपः ६ । ४ । १११		२०९	सनाशस० ३ । २ । १६८	
१६८	आन्तलोप ६ । ४ । २३		१८१	सनि ग्रहगुहोश्च ७ । २ । १२	
१५२	आभ्यस्तयोरात् ६ । ४ । ११२		१८०	सन्त्यङोः ६ । १ । ९	
१२५	भ्रुव श्रु च ३ । १ । ७४		१३२	सन्त्यतः ७ । ४ । ७९	
२८४	श्रोत्रियश्छ० ५ । २ । ८४		१३२	सन्वल्लघु० ७ । ४ । ९३	
१६०	श्र्युकः किति ७ । २ । ११		२८४	सपूर्वाच्च ५ । २ । ८७	
१५०	श्लौ ६ । १ । १०		२३३	सप्तमी शौण्डैः २ । १ । ४०	
७९	श्वयुवमघोना० ६ । ४ । १३३		२४१	सप्तमीविशेषण० २ । २ । ३५	
[प]			२२५	सप्तम्यधिकरणे च २ । ३ । ३६	
२८३	पट्कृतिकिति० ५ । २ । ५१		२८८	सप्तम्यास्त्रल् ५ । ३ । १०	
७४	पट्चतुर्भ्यश्च ७ । १ । ५५		२०५	सप्तम्या जनेर्ङ ३ । २ । ९७	
५७	पङ्भ्यो लुक् ७ । १ । २२		२७४	सभाया यः ४ । ४ । १०५	
१३६	घटोः क सि ८ । २ । ४१		२२६	समर्थः पदविधिः २ । २ । १	
२३३	पष्ठी २ । २ । ८		२४९	समर्थानां प्रथमा० ४ । १ । ८२	
२२४	पष्ठी शेषे २ । ३ । ५०		१८८	समवप्रविभ्यः० १ । ३ । २२	
३००	पिङ्गौरादिभ्यश्च ४ । १ । ४१		१७२	समवाये च ६ । १ । १३८	
२०९	पं प्रत्ययस्य १ । ३ । ६		१८९	समस्तृतीया० १ । ३ । ५४	
३१	पुना पु ८ । ४ । ४१		२१८	समानकर्तृका० ३ । ४ । २१	
८०	पुनान्ता पट् १ । १ । २४		२१९	समासेऽनन्पूर्वे० ७ । १ । ३७	
[स]			१७	समाहारः स्व० १ । २ । ३१	
५६	सख्युरसम्बुद्धौ ७ । १ । ९२		८८	समः समि ६ । ३ । ९३	
ल० कौ० २२					

पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः	पृष्ठाङ्काः सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्काः
३७ सम. सुटि	८ । ३ । ५	७३ सावनडुह.	७ । १ । ८२
४४ सरूपाणामेक०	१ । २ । ६४	२५७ सास्य देवता	४ । २ । २५
२७ सर्वत्र विभा०	६ । १ । १२२	१५२ सिचि च पर०	७ । २ । ४०
५५ सर्वनामस्थाने०	६ । ४ । ८	१२२ सिचि वृद्धिः०	७ । २ । १
४९ सर्वनाम्न. स्मै	७ । १ । १४	११४ सिजभ्यस्त०	३ । ४ । १०९
६४ सर्वनाम्न. स्याङ्०	७ । ३ । ११४	१६८ सिपि घातो र्वा	८ । २ । ७४
२७६ सर्वभूमिपृथिवी०	५ । १ । ४१	१३० सुट् तिथो.	३ । ४ । १०७
२८९ सर्वस्य सोऽन्य०	५ । ३ । ६	५२ सुडनपुसकस्य	१ । १ । ४३
४९ सर्वादीनि०	१ । १ । २७	१८४ सुप आत्मनः०	३ । १ । ८
२८९ सर्वकान्य०	५ । ३ । १५	४७ मुपि च	७ । ३ । १०२
१२९ सवाभ्याम्०	३ । ४ । ९१	१८४ सुपो वातु०	२ । ४ । ७१
३९ ससजुपो वः	८ । २ । ६६	४४ सुपः	१ । ४ । १०३
२२६ सह सुपा	२ । १ । ४	२० सुतिटन्तम्	१ । ५ । १५
८१ सहस्य सत्रि.	६ । ३ । ९५	२०५ सुप्यजातो०	३ । २ । ७८
१३६ सद्भिर्वहो०	६ । ३ । ११२	२५५ सुहृद्दुर्हृदौ मित्रा०	५ । ४ । १५०
२०५ सहे च	३ । २ । ९६	१५९ सृजिह्वो०	६ । १ । ५८
७४ सहे. ताड. स	८ । ३ । ५६	१५५ सेऽसिचि०	७ । २ । ५७
२०६ सात्वदात्रो	८ । ३ । १११	१०० सेर्वापिच	३ । ४ । ८७
२२३ साधकतम क०	१ । ५ । ५२	५१ सेऽचिलोपे०	६ । १ । १३५
०० सान्तमहत	५ । १ । १०	२६८ सेऽत्य निवास	४ । ३ । ८९
८६ नाम आक्रम्	५ । १ । ३३	२१५ सेऽपदादो	८ । ३ । ३८
२३५ सामचिरम्मादे०	१ । ३ । २३	२५० सोमाट्टण्	४ । २ । ३०
१२५ सार्धमातृकमिति	१ । २ । १	७८ सो च	६ । ५ । १३
१०० सार्धमातृ०	५ । २ । ८५	२३५ सत्यापूर्वा०	० । १ । ५२
१०० सार्धमातृ०	५ । २ । ८५	२८० सत्याया अव०	५ । २ । ५२

पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का
२४४ सख्यासुपूर्वस्य	५ । ४ । १४०	२४२ त्रिया. पुवद्भा०	६ । ३ । ३४
१७२ सपरिभ्या क०	६ । १ । १३७	२५० स्त्रीपुसाभ्याम्०	४ । १ । ८७
७३ सप्रसारणाच्च	६ । १ । १०८	२५३ स्त्रीभ्यो ढक्	४ । १ । १२०
६४ सवुद्धौ च	७ । ३ । १०६	१५३ स्थाध्वोरिच्च	१ । २ । १७
३० सवुद्धौ शाक०	१ । १ । १६	४७ स्थानिवदा०	१ । १ । ५६
२२१ सवोधने	२ । ३ । ४७	२१ स्थानेऽन्तरतमः	१ । १ । ५०
२६६ सभूते	४ । ३ । ४१	९२ स्पृशोऽनुदके०	३ । २ । ५८
२०६ सयोगादेरातो०	८ । २ । ४३	१६४ स्फुरतिस्फु०	८ । ३ । ७६
२१ सयोगान्तस्य लोप.	८ । २ । २३	११२ स्मोत्तरे लङ् च	३ । ३ । १७६
११५ सयोगे गुरु	१ । ४ । ११	१०८ स्यतासी०	३ । १ । ३३
२७१ ससृष्टे	४ । ४ । २२	१९२ स्यसिच्सी०	६ । ४ । ६२
२७१ सस्कृतम्	४ । ४ । ३	१७८ } स्वतन्त्रः कर्ता	१ । ४ । ५४
२५७ सस्कृत भक्षा	४ । २ । १६	२२३ }	
३०५ सहितशफलक्षण०	४ । १ । ७०	२१५ स्वपो नन्	३ । ३ । ९१
१८० स त्थार्धघातुके	७ । ४ । ४९	५१ स्वमज्ञाति०	१ । १ । ३५
८३ स्को सयोगा०	८ । २ । २९	६९ स्वमोर्नपु०	७ । १ । २३
१७४ स्तन्भुस्तन्भु०	३ । १ । ८२	१२१ स्वरतिसूति०	७ । २ । ४४
१७४ स्तन्भे.	८ । ३ । ६७	९९ स्वरादिनिपात०	१ । १ । ३७
१५९ स्तुसुधूज्भ्य०	७ । २ । ७२	१०४ स्वरितजितः०	१ । ३ । ७२
२३२ स्तोकान्तिक०	२ । १ । ३९	३०३ स्वाङ्गाच्चोप०	४ । १ । ५४
३१ स्तो श्रुना क्षु	८ । ४ । ४०	१५९ स्वादिभ्यः०	३ । १ । ७३
२९८ त्रियाम्	४ । १ । ३	५३ स्वादिष्वसर्व०	१ । ४ । १७
६७ त्रिया च	७ । १ । ९६	४३ स्वौजसमौट्	४ । १ । १३
२१५ त्रिया क्तिन्	३ । ३ । ९४	[ह]	
६६ त्रिया	६ । ४ । ७९	१२९ ह एति	७ । ४ । ५२

पृष्ठाङ्का	सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का	सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का
३७	समः सुटि	८ । ३ । ५	७३	सावनडुह.	७ । १ । ८२
४४	सरूपाणामेक०	१ । २ । ६४	२५७	सात्य देवता	४ । २ । २४
२७	सर्वत्र विभा०	६ । १ । १२२	१५२	सिचि च पर०	७ । २ । ४०
५५	सर्वनामस्थाने०	६ । ४ । ८	१२२	सिचि वृद्धिः०	७ । २ । १
४९	सर्वनाम्नः स्मै	७ । १ । १४	११४	सिजभ्यस्त०	३ । ४ । १०९
६४	सर्वनाम्नः स्याङ्	७ । ३ । ११४	१६८	सिपि घातो र्वा	८ । २ । ७४
२७६	सर्वभूमिपृथिवी०	५ । १ । ४१	१३०	सुट् तिथोः	३ । ४ । १०७
२८९	सर्वस्य सोऽन्य०	५ । ३ । ६	५२	सुडनपुसक्त्य	१ । १ । ४३
४९	सर्वादीनि०	१ । १ । २७	१८४	सुप आत्मनः०	३ । १ । ८
२८९	सर्वैकान्य०	५ । ३ । १५	४७	सुपि च	७ । ३ । १०२
१२९	सवाम्याम्०	३ । ४ । ९१	१८४	सुपो धातु०	२ । ४ । ७१
३९	ससजुपो रु.	८ । २ । ६६	४४	सुपः	१ । ४ । १०३
२२६	सह सुपा	२ । १ । ४	२०	सुप्तिङन्तम्	१ । ४ । १४
८९	सहस्य सत्रिः	६ । ३ । ९५	२०४	सुप्यजातौ०	३ । २ । ७८
१३६	सहिवहो०	६ । ३ । ११२	२४५	सुहृद्दुर्हृदौ मित्रा०	५ । ४ । १५०
२०५	सहे च	३ । २ । ९६	१५९	सृजिदृशो०	६ । १ । ५८
७४	सहे. साङः स	८ । ३ । ५६	१५५	सेऽसिचि०	७ । २ । ५७
२९६	सात्पदाद्योः	८ । ३ । १११	१०९	सेर्हापिच्च	३ । ४ । ८७
२२३	साघकतम क०	१ । ४ । ४२	४१	सोऽचिलोपे०	६ । १ । १३४
९०	सान्तमहतः०	६ । ४ । १०	२६८	सोऽस्य निवास	४ । ३ । ८९
८६	साम आकम्	७ । १ । ३३	२४५	सोऽपदादौ	८ । ३ । ३८
२६५	सायचिरग्र्राहो०	४ । ३ । २३	२५७	सोमाट्थण्	४ । २ । ३०
१२५	सार्वधातुकमपित्	१ । २ । ४	७८	सौ च	६ । ४ । १३
१०५	सार्वधातु०	७ । ३ । ८४	२३५	सख्यापूर्वो०	२ । १ । ५२
१०१	सार्वधातुके यङ्	३ । १ । ६७	२८२	सख्याया अव०	५ । २ । ४२

पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का
४४ सख्यासुपूर्वस्य ५।४।१४०		२४२ त्रिया पुवद्भा० ६।३।३४	
७२ सपरिभ्या क० ६।१।१३७		२५० स्त्रीपुसाभ्याम्० ४।१।८७	
७३ सप्रसारणाच्च ६।१।१०८		२५३ स्त्रीभ्यो ढक् ४।१।१२०	
६४ सवुद्धौ च ७।३।१०६		१५३ स्याध्वोरिच्च १।२।१७	
३० सवुद्धौ शाक० १।१।१६		४७ स्थानिवदा० १।१।५६	
२२१ सवोधने २।३।४७		२१ स्थानेऽन्तरतमः १।१।५०	
१६६ सभूते ४।३।४१		९२ स्पृशोऽनुदके० ३।२।५८	
२०६ सयोगादेरातो० ८।२।४३		१६४ स्फुरतिस्फु० ८।३।७६	
२१ सयोगान्तस्य लोप० ८।२।२३		११२ स्रोत्तरे लङ् च ३।३।१७६	
११५ सयोगे गुरु १।४।११		१०८ स्यतासी० ३।१।३३	
२७१ ससृष्टे ४।४।२२		१९२ स्यसिच्सी० ६।४।६२	
२७१ सस्कृतम् ४।४।३		१७८ } स्वतन्त्रः कर्ता १।४।५४	
२५७ सस्कृत भक्षा ४।२।१६		२२३ }	
३०५ सहितशफलक्षण० ४।१।७०		२१५ स्वपो नन् ३।३।९१	
१८० स स्यार्धधातुके ७।४।४९		५१ स्वमज्ञाति० १।१।३५	
८३ स्को सयोगा० ८।२।२९		६९ स्वमोर्नपु० ७।१।२३	
१७४ स्तन्मुस्तुन्मु० ३।१।८२		१२१ स्वरतिसूति० ७।२।४४	
१७४ स्तन्मे ८।३।६७		९९ स्वरादिनिपात० १।१।३७	
१५९ स्तुसुधूज्भ्य० ७।२।७२		१०४ स्वरितजितः० १।३।७२	
२३२ स्तोकान्तिक० २।१।३९		३०३ स्वाङ्गाचोप० ४।१।५४	
३१ स्तो श्रुना श्रु ८।४।४०		१५९ स्वादिभ्यः० ३।१।७३	
२९८ त्रियाम् ४।१।३		५३ स्वादिष्वसर्व० १।४।१७	
६७ त्रिया च ७।१।९६		४३ स्वौजसमौट् ४।१।१३	
२१५ त्रिया क्तिन् ३।३।९४		[ह]	
६६ त्रिया ६।४।७९		१२९ ह एति ७।४।५२	

पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का सूत्राणि	अध्यायपाद- सूत्राङ्का
१३९ इनो वव०	२।४।४२	१६५ हिंसायाम्	६।१।१४१
१३९ हन्तेर्ज.	६।४।३६	२३८ हुञ्जल्भ्यो०	६।४।१०१
२४२ हलदन्तात्सप्त०	६।३।९	१२६ हुञ्नुवो सार्व०	६।४।८७
१८९ हलन्ताच्च	१।२।१०	२६७ हेतुमनुष्ये०	४।३।८१
१५ हलन्त्यम्	१।३।३	१९७ हेतुहेतुमतो०	३।३।१५६
२१७ हलश्च	३।३।१२१	१७८ हेतुमति च	३।१।२६
२९९ हलस्तद्धितस्य	६।४।१५०	३५ हे मपरे वा	८।३।२६
१०७ हलादिः शेष	७।४।६०	२८१ हैयङ्गवीनम्०	५।२।२३
१५१ हलि च	८।२।७७	७२ हो ढः	८।२।३१
७६ हलि लोप.	७।२।११३	७८ हो हन्तेर्भिर्णन्नेषु	७।३।५४
४० हलि सर्वेषाम्	८।३।२२	११८ हायन्तक्षण०	७।२।५
२० हलोऽनन्तरा०	१।१।७	४८ ह्रस्वनद्यापो०	७।१।५४
२५० हलोऽयमायमि०	८।४।६४	५४ ह्रस्वस्य गुण.	७।३।१०८
२०७ हलः	६।४।२	२०० ह्रस्वस्य पिति०	६।१।७१
१७४ हलः श्र. शा०	३।१।८३	१३५ ह्रस्वादङ्गात्	८।२।२७
५५ हल्ङ्याभ्यो०	६।१।६८	६९ ह्रस्वो नपुस०	१।२।४७
३९ हशि च	६।१।११४	११५ ह्रस्व लघु	१।४।१०
१७३ हिनुमीना	८।४।१५	१०७ ह्रस्व	७।४।५९

इति लघुसिद्धान्तकौमुदीसूत्राणाम् अकारादिवर्णानुक्रम ।

अथ लघुसिद्धान्तकौमुदीस्थवार्तिकानाम्-

कारादिक्रमेण सूची

वार्तिकानि	पृष्ठाङ्काः	वार्तिकानि	पृष्ठाङ्काः
अक्षादूहिन्यामुपसख्यानम्	२५	अर्थेन नित्यसमासो विशेष्य-	
अडभ्यासव्यवायेऽपि सुट्-		लिङ्गता चेति वक्तव्यम्	२३२
कात् पूर्व इति वक्तव्यम्	१६५	अर्थक्षत्रियाम्ना वा स्वार्थे	३०३
अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्विती-		अवादयः कृष्टाद्यर्थे तृतीयया	२३७
यया	२३७	अवारपाराद्विगृहीतादपि विप-	
अधर्माच्चेति वक्तव्यम्	२७२	रीताच्चेति वक्तव्यम्	२६२
अध्यात्मादेष्टजिप्यते	२६६	अव्ययाना भमात्रे टिलोपः	२६५
अध्वपरिमाणे च	२३	अव्ययस्य च्वावीत्व नेति	
अनाम्रवतिनगरीणामिति		वाच्यम्	२९६
वाच्यम्	३२	अश्मनो विकारे टिलोपो	
अन्तश्शब्दस्याङ्गिविधिणत्वे-		वक्तव्य.	२६९
पूपसर्गत्व वाच्यम्	११०	अस्य सम्बुद्धौ वानङ् न-	
अन्येभ्योऽपि दृश्यते	२८६	लोपश्च वा वाच्य.	९३
अन्वादेशे नपुसके एनद्वक्तव्यः	९७	आचार्यादणत्व च	३०३
अह ख. क्रतौ	२५९	आद्यादिभ्यस्तसेरूपसख्यानम्	२९५
अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्	२९६	इर इत्सशा वाच्या	१५४
अमेहकृतसित्रेभ्य एव	२६३	इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च	२२७
अर्णसो लोपश्च	२८६	ईकक् च	२५०

वार्तिकानि	पृष्ठाङ्का	वार्तिकानि	पृष्ठाङ्का
ऊर्णोतेराम्नेति वाच्यम्	१४८	गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण्	
ऋते च तृतीयासमासे	२५	नेष्यते	६०
ऋत्वर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं		गुणवचनेभ्यो मनुषो लुगिष्टः	२८५
वाच्यम्	१८	गोरजादिप्रसङ्गे यत्	२५०
ऋवर्णान्नस्य णत्व वाच्यम्	६२	घञर्थे कविधानम्	२१४
ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः	२१५	डावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः	७७
एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः	६९	चयो द्वितीयाः शरि पौष्कर-	
एकवाक्ये युष्मदस्मदादेशा		सादेरिति वाच्यम्	३५
वक्तव्याः	८७	छत्वममीति वाच्यम्	३४
एतदोऽपि वाच्यः	२९१	डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्	२९७
एते वान्नावादय आदेशा		तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप	
अनन्वादेशे वा वक्तव्याः	८७	इति वाच्यम्	१५६
ओकारसकारभकारादौ सुपि		तीयस्य डित्सु वा	५२
सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् अन्यत्र		त्यन्नेर्भ्रुव इति वक्तव्यम्	२६३
सुबन्तस्य	२९४	दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गात्-	
औडः श्या प्रतिषेधः	६८	प्रतिषेधो वक्तव्यः	११०
कमेश्लेश्चङ् वाच्यः	१३२	हन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण्	
कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्	२५५	वक्तव्यः	६२
कास्यनेकाच्च आम् वक्तव्यः	११९	देवात्प्रजौ	२५०
कृदिकारादक्तिनः	३०१	द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नि-	
केलिमर उपसख्यानम्	१९९	त्यसमासवचनम्	२३४
क्विब्वचिप्रच्छयायतस्तुकट-		द्विगुप्राप्तापन्नालपूर्वगतिसमा	
पुजुश्रीणा दीर्घोऽसम्प्रसारण च	२१०	सेषु प्रतिषेधो वाच्यः	२४०
क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य		द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः	५८
राजन्यपत्यवत्	२५५	वर्मादिष्वनियमः	२४७
गजसहायाम्या चेति वक्तव्यम्	२५९	नञ्स्त्रीकक्ल्युस्तरुणतलुना-	

वार्तिकानि	पृष्ठाङ्का	वार्तिकानि	पृष्ठाङ्का
नामुपसख्यानम्	२९९	प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया	२३७
नजोऽस्त्यर्थाना वाच्यो वा		प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो	
चोत्तरपदलोपः	२४२	वा चोत्तरपदलोप	२४२
न समासे	३०	प्रादूहोढोढयेष्वेभ्येषु	२५
नाभि नभश्च	२७५	बहिपष्टिलोपो यश्च	२५०
नित्यमाग्रेडिते डाचीति		भस्याढे तद्धिते	२५८
वक्तव्यम्	२९७	मत्स्यस्य ड्या यलोप.	३०४
निरादय. क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या	२३७	मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम्वाच्य.	१६४
नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट्		मातुलोपाध्याययोरानुग्वा	३०२
पूर्वविप्रतिषेधेन	६१	मूलविभुजादिभ्य. क	२०२
नृनरयोर्वृद्धिश्च	३०६	यण. प्रतिषेधो वाच्य	२२
परौ व्रजेः प. पदान्ते	८३	यवलपरे यवला वा	३५
पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या	२३७	यवनाह्लिग्याम्	३०२
पाण्डोडर्यण्	२५८	यवादूदोपे	३०२
पालक्रान्तान्न	३०१	योपवप्रतिषेधे ह्यगवयमुकय-	
पूरोरण् वक्तव्य	२५५	मनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेध.	३०४
प्रत्यये भाषाया नित्यम्	३२	राशो जातावेवेति वाच्यम्	२५४
प्रथमलिङ्गग्रहण च	५८	लोमोऽपत्येषु बहुष्वकारो	
प्रवत्सतरकम्बलवसनार्ण-		वक्तव्य	२५
दशानामृणे	२५	वा नामधेयस्य वृद्धसशा	
		वक्तव्या	
		वुग्युटावुवड्य	
		वक्तव्यौ	

वार्तिकानि	पृष्ठाङ्का	वार्तिकानि	पृष्ठा
वृद्धयौत्ववृज्वद्भावगुणेश्चो		सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुनर्भावः	२
नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन	७०	सर्वतोऽक्तिन्नर्यादित्येके	
शकन्वादिषु पररूप वाच्यम्	२६	सिज्जलोप एकादेशे सिद्धो	
शाकपार्थिववादीना सिद्धये उत्तर-		वाच्यः	
पदलोपस्योपसख्यानम्	२३६	सूर्याद्देवताया चाप् वाच्यः	
शे तृम्फादीना नुम्वाच्य	१६४	सूर्यागस्त्ययोश्छे च ड्या च	
श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च	३०५	स्याव्वोरित्त्वे दीडः प्रतिषेधः	
समाहारे चायमिष्यते	२३०	स्पृशमृशकृषतृपटपा च्लेः	
सम्पदादिभ्यः क्विप्	२१६	सिज्जा वाच्य	
सम्पुकाना सो वक्तव्यः	३७	हिमारण्ययोर्महत्त्वे	
सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्विव्व्या	१८६		
वक्तव्यः			

इति लघुसिद्धान्तकौमुदीस्यवार्तिकानां सूची ।

अथ लघुसिद्धान्तकौमुदीस्थधातूनाम्

अकारादिक्रमेण सूची

धातव	सकर्मकाकर्मकत्वे	पृष्ठाङ्का	धातव	सकर्मकाकर्मकत्वे	पृष्ठाङ्का
[अ]			[ऋ]		
अत	सकर्म०	११४	ऋच्छ	सकर्म०	१६३
अद	”	१३७			
अञ्जू	”	१६९	[ए]		
अय	”	१३२	एध	अकर्म०	१२७
अर्च	”	११७	[क]		
अश	”	१७६			
अस्	अकर्म०	१४२	कटे	अक० सक०	११८
			कथ	सकर्म०	१७७
[इ]					
इङ्	सकर्म०	१४४	कमु	”	१३०
इण्	”	१४३	कुट	अकर्म०	१६३
(जि) इन्धी	अकर्म०	१७०	कुप	सकर्म०	१७६
इपु	सकर्म०	१६४	(डु)कृञ्	”	१७१
[उ]			कृती	”	१६३
उछि	सकर्म०	१६३	कृती	”	१६८
उञ्ज	”	१६३	कृप	”	१६१
उन्दी	अकर्म०	१६९	कृ	”	१६५
[ऊ]			कृञ्	”	१७५
ऊर्णुज्	सकर्म०	१४८	कृञ्	अकर्म०	१७४

धातव	सकर्मकाकर्मकत्वे	पृष्ठाङ्का	धातव	सकर्मकाकर्मकत्वे	पृष्ठाङ्का
क्रमु+	सकर्म०	१२३	चुर	सकर्म०	१२३
(डु)कीञ्	,,	१७३	छिदिर्	,,	१७३
क्षणु	,,	१७१	(उ) छृदिर्	,,	१७१
क्षि	अकर्म०	१२१	छो	,,	१२१
क्षिणु	सकर्म०	१७१	[ज]		
क्षुदिर्	,,	१६८	जनी	अकर्म०	१६८
क्षुभ	अकर्म०	१३३	जुषी	सकर्म०	१३३
(जि) क्ष्विदा	अक० सक०	१३३	जप	,,	१३३
[ख]			जा	,,	१३३
खिद	अकर्म०	१६३	[ड]		
ख्या	सकर्म०	१४१	डीङ्	अकर्म०	१४१
[ग]			[ण]		
गण	सकर्म०	१७७	णद	अकर्म०	१७७
गद	,,	११५	णभ	सकर्म०	११५
गम्ल्	,,	१२६	णश	अकर्म०	१२६
गुपू	,,	११८	णह	सकर्म०	११८
गृ	,,	१६५	णिजिर्	अक० सक०	१६५
ग्रह	,,	१७५	णीञ्	सकर्म०	१७५
ग्लै	अकर्म०	१२४	णुद	,,	१२४
[घ]			णू	,,	१२४
घट+	अकर्म०	१७९	[त]		
घुट	सकर्म०	१३३	तञ्चू	सकर्म०	१३३
[च]			तनु	,,	१३३
चिञ्	सकर्म०	१५०	तप	अक० सक०	१५०
चिती	,,	११५	तुद	सकर्म०	११५

धातव	सकर्मकाकर्मकत्वे	पृष्ठाङ्का	धातव	सकर्मकाकर्मकत्वे	पृष्ठाङ्का
तुभ	सकर्म०	१३३	धृज्	सकर्म०	१३५
तृणु	„	१७१	ध्वसु	अकर्म०	१३३
(उ) तृदिर्	„	१६८	ध्वसु (गतौ)	सकर्म०	१३३
तृप्	अकर्म०	१६४	[न]		
तृम्फ्	„	१६४	(टु) नदि	अकर्म०	११७
तृह	सकर्म०	१६८	नृती	अकर्म०	१५५
त्रपूप्	अकर्म०	१३४	[प]		
त्रसी	„	१५५	(डु) पचष्	सकर्म०	१३५
[द]			पठ	„	१८०
दद्	सकर्म०	१३४	पद	„	१५८
(डु) दाज्	„	१५३	पा	„	१२३
दाप्	„	१४१	पा	„	१४१
दिवु	अकर्म०	१५५	पिश	„	१६३
दिह	„	१४७	पिष्ल	„	१७०
दीङ्	„	१५७	पीङ्	„	१५७
दीपी	„	१५८	पुट	„	१६४
दुह	सकर्म०	१४५	पुप	„	१५६
दूङ्	„	१५७	पूज्	„	१७४
दृ	„	१७४	पृङ्	अकर्म०	१६६
दो	„	१५६	पृड	सकर्म०	१६४
द्युत	अकर्म०	१३३	प	„	१५१
द्रा	सकर्म०	१४१	प्रच्छ	„	१६६
द्रृज्	„	१७४	प्रीज्	„	१७३
[ध]			प्सा	„	१४१
(डु) धाज्	सकर्म०	१५३	[व]		
धूज्	„	१७५	बुध	सकर्म०	१५८
धूज्	„	१६०	ब्रूज्	„	१४७

धातव	सकर्मकाकर्मकत्वे	पृष्ठाङ्का	धातव	सकर्मकाकर्मकत्वे	पृष्ठाङ्का
[भ]			[य]		
भज	सकर्म०	१३६	यज	सकर्म०	१३६
भञ्जो	"	१७०	या	"	१४०
भा	"	१४०	यु	"	१४०
भिदिर्	"	१६७	युजिर्	"	१६८
(जि) भी	अकर्म०	१५०	युज्	"	१७४
भुज	सकर्म०	१७०	युध+	अकर्म०	१५०
भुजो	अकर्म०	१६५	[र]		
भू	"	१०३	रा	सकर्म०	१४०
(डु) भृज्	सकर्म०	१५३	रिचिर्	"	१६८
भृज्	"	१३५	रच	अकर्म०	१४०
भ्रस्ज	"	१६१	रजो	"	१४०
भ्रसु	अकर्म०	१३३	रधिर्	सकर्म०	१४०
[म]			[ल]		
मनु	सकर्म०	१७२	ला	सकर्म०	१४०
(डु) मस्जो	अकर्म०	१६४	लिप्+	अकर्म०	१४०
माङ्	सकर्म०	१५२	लिह	सकर्म०	१४०
माङ्	"	१५७	लुप्तृ	"	१४०
(जि) मिदा	अकर्म०	१३३	लुभ	अकर्म०	१४०
मिल	"	१६२	लूज्	सकर्म०	१४०
मीङ्	सकर्म०	१७३	[व]		
मुच्ल	"	१६२	सकर्म०		
मुप	"	१७६	वनु	सक० अक०	१४०
मृङ्	अकर्म०	१६६	वह	अकर्म०	१४०
मृट	सकर्म०	१६४	वा	सकर्म०	१४०
मृश	"	१६५	विचिर्	सकर्म०	१४०
मप	"	१५९			

धातव	सकर्मकाकर्मकत्वे	पृष्ठाङ्का	धातव	सकर्मकाकर्मकत्वे	पृष्ठाङ्का
(ओ) विजी	अकर्म०	{ १६६ १६९	श्रिञ्	सकर्म०	१३४
विद	सकर्म०	१४१	श्रीञ्	"	१७३
विद	अकर्म०	१५८	शु	"	१२५
विद	सकर्म०	१७०	श्विता	"	१३३
विद्ल	"	१६२	[ष]		
विश+	"	१६५	पणु	सकर्म०	१७१
वृड्	"	१७६	घद्ल	सक० अक०	१६५
वृज्	"	१७५	घिच	सकर्म०	१६२
वृतु	अकर्म०	१३३	घिञ्	"	१७४
व्यच	सकर्म०	१६३	घिध	"	११५
व्यध	"	१५६	घिवु	"	१५५
व्रज	"	११८	पुञ्	सक० अक०	१५९
(ओ) व्रश्चू	"	१६३	पूड्	सकर्म०	१५७
[श]			पो	"	१५६
शद्ल	सकर्म०	१६५	ष्ठा	अकर्म०	१७९
शिष्ल	अक० सक०	१६९	ष्णा	"	१४१
शीड्	अकर्म०	१४४	(जि) श्विदा	"	१३३
शुच	"	११५	[स]		
शुन	सकर्म०	१६४	सज	सकर्म०	१५८
शुभ	अकर्म०	१३३	स्कृञ्	"	१७४
शुप	"	१५६	स्तृञ्	"	१६०
शो	सकर्म०	१५५			
श्रा	"	१४१			

धातव	सकर्मकाकर्मकत्वे	पृष्ठाङ्का	धातव	सकर्मकाकर्मकत्वे	पृष्ठाङ्का
स्तृञ्	सकर्म०	१७५	(ओ) हाक्	सकर्म०	१५२
स्फुट	अकर्म०	१६४	(ओ) हाट्	"	१५३
स्फुर	"	१६४	हिसि	"	१६८
स्फुल	"	१६४	हु	"	१५०
लसु	"	१३३	हञ्	"	१३५
लम्भु	सकर्म०	१३३	ही	अकर्म०	१५१
	[ह]		हृ	"	१२५
हन	सकर्म०	१३८			

इति लघुसिद्धान्तकौमुदीस्य धातूनाम् अकारादिक्रमेण सूची ।

+ पुरातनेषु चिह्नाङ्कितेषु धातुषु येऽत्र सकर्मकत्वेन दर्शितास्त एवार्थ-
भेदादकर्मका अपि दृश्यन्ते, तथा येऽत्राकर्मकत्वेनोदाहृतास्त एवार्थविशेषात्सकर्म-
कतयाप्युपलभ्यन्त इति विशेषनोऽवधेयम् । उपसर्गयोगादपि धातुषु सकर्मकाकर्म-
कत्वव्यत्यय इत्येवमपि भवतीति न विसर्गव्यम् ।

लघुकौमुद्यां गणेष्वपठितानामुत्तरत्र समुदा- हृतानां च धातूनां संग्रहः

धातव		अर्था	गणा	पदानि	सकर्मका- कर्मकत्वे
सेट	अनिट				
अर्द		गतौ याचने च	भ्वादि.	परस्मै०	सकर्म०
अव		रक्षणे	”	”	”
अशूङ्		व्याप्तौ	स्वादि	आत्मने०	”
	ऋ	गतौ	भ्वादिः	परस्मै०	”
	ऋ	”	जुहोत्या०	”	”
एजृ		दीप्तौ	भ्वादि.	आत्मने०	अकर्म०
एजृ		कम्पने	”	परस्मै०	”
ओणृ		अपनयने	”	”	सकर्म०
कुङ्		छेदनभर्त्सनयो	चुरादिः	परस्मै०	”
कृत्		सशब्दने	”	”	”
	क्षिप	प्रेरणे	तुदादिः	उभयप०	”
	क्षै	क्षये	भ्वादि.	परस्मै०	अकर्म०
खनु		अवदारणे	”	उभयप०	सकर्म०
घट+		चेष्टायाम्	”	आत्मने०	अकर्म०
चकासृ		दीप्तौ	अदादि.	परस्मै०	”
चर		गतिभक्षणयो.	भ्वादि.	”	सकर्म०
छद		अपवारणे	जुहोत्या०	उभयप०	”
जक्ष		भक्षहसनयो.	अदादि	परस्मै०	”
जप+		मानसे	भ्वादि.	”	”
जाशृ		निद्राक्षये	अदादि	”	अकर्म०
	जि+	जये	भ्वादि	”	”

धातव		अर्था	गणा	पदानि	सकर्मवा कर्मकत्वे
मेट	अनिट				
ज्ञप		ज्ञाने ज्ञापने च	चुरादि	उभयप०	सकर्म०
ज्या		वयोहानौ	क्यादि	परस्मै०	अकर्म०
जल्प		व्यक्ताया वाचि	भ्वादिः	"	सकर्म०
ज्वर		रोगे	"	"	अकर्म०
जित्वरा+		सभ्रमे	"	आत्मने०	"
दुओश्चि		गतिवृद्धयो.	"	परस्मै०	सक०अ०
	डुवप्	छेदनवीजसन्तानयो	"	उभयप०	सकर्म०
		कम्पने	"	आत्मने०	अकर्म०
डुवेष्ट		प्राप्तौ	"	"	सकर्म०
	डुलभष्	दण्डनिपातने	चुरादि	उभयप०	"
दण्ड		दुर्गतौ	अदादि	परस्मै०	अकर्म०
दरिद्रा		दाने	भ्वादिः	"	सकर्म०
	दाण्	प्रेक्षणे	तुदादि.	परस्मै०	"
	दृशिर्	दशने	भ्वादि.	"	"
	दश	हिंसायाम्	"	"	"
धुर्वी		व्यक्ताया वाचि	"	"	सक०अ०
पठ		पतने	"	"	सकर्म०
पल्ल		गतौ	"	आत्मने०	अकर्म०
	प्रुङ्	दीप्तौ	"	"	सकर्म०
भास		याचने	"	"	अकर्म०
मिक्ष		दीप्तौ	"	"	"
भ्राज		अध पतने	भ्वादि.	"	"
भ्रशु		गुप्तभाषणे	चुरादि	उभयप०	सकर्म०
मन्त्रि		ज्ञाने	अदादि	"	"
	मन	विलोडने	क्यादि	"	"
मन्थ					

धातव		अर्था	गणा	पदानि	सकर्मका- कर्मकत्वे
सेट	भनित				
मव	मा+	बन्धने	भ्वादिः	आत्मने०	सकर्म०
		माने	अदादिः	परस्मै०	अकर्म०
मृज्		शुद्धौ	”	”	”
यती		प्रयत्ने	भ्वादिः	आत्मने०	अकर्म०
(ङ)याचृ		याच्यायाम्	”	उभयप०	सकर्म०
	युध	सप्रहारे	दिवादिः	आत्मने०	अकर्म०
	रञ्ज	रागे	भ्वादिः	उभयप०	सकर्म०
	रमु	क्रीडायाम्	”	आत्मने०	अकर्म०
रिप्		हिसायाम्	दिवादिः	परस्मै०	सकर्म०
रप्		”	”	”	”
लुटि		स्तेये	भ्वादिः	”	”
	वच	परिभाषणे	अदादिः	”	”
वद		व्यक्ताया वाचि	भ्वादिः	परस्मै०	”
	वस	निवासे	”	”	अकर्म०
विच्छ		गतौ	तुदादिः	”	सकर्म०
शप+		आक्रोशे	भ्वादिः	उभयप०	”
शतु		हिसायाम्	”	परस्मै०	”
शातु		अनुशिष्टौ	अदादिः	”	”
शृ		हिसायाम्	क्रयादिः	”	”
शसु		स्तुतौ	भ्वादिः	”	”
	पह+	मर्पणे	”	आत्मने०	”
	पिञ्	बन्धने	स्वादिः	उभयप०	”
	पुञ्	स्तुतौ	अदादिः	”	”
	ष्ठा	गतिनिवृत्तौ	भ्वादिः	परस्मै०	अकर्म०
ष्वद+		आत्वादने	भ्वादिः	”	”
	(जि)ष्वप्	शये	अदादिः	”	”

धातव		अर्था	गणा	पदानि	सकर्मका- कर्मकत्वे
सेट	अनिट्				
	साघ	ससिद्धौ	स्वादिः	परस्मै०	सकर्म०
	स्मृ	चिन्तायाम्	भ्वादिः	”	”
	स्त्रिषु	गतिशोषणयो	दिवादिः	”	”
हसे+		हसने	भ्वादिः	”	”
	हि	गतौ	स्वादिः	”	”

इति

+ अत्रापि पूर्ववच्चिह्नाङ्कितेषु धातुषु सकर्मकाकर्मकत्वव्यत्ययोऽपि दृश्यत इति बोध्यम् ।

अथ लघुसिद्धान्तकौमुदीस्थगणपाठः ।

अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणे—

सर्वादीनि सर्वनामानि । (१ । १ । २७) सर्व विश्व उभ उभय
उतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । पूर्वपरावरदक्षिणो-
त्तरापराधराणि व्यवस्थायामसशायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं
वहिर्योगोपसव्यानयो । त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद्
अस्मद् भवतु किम् । इति सर्वादिः ।

अव्ययीभावसमासे—

अव्ययीभावे शस्त्रप्रभृतिभ्यः । (५ । ४ । १०७) शरद् विपाश्
अनस् मनस् उपानह् अनडुह् दिव् हिमवत् हिक् विद् सद् दिश् हश् विश्
चतुर् त्यद् तद् यद् कियत् । जराया जरस् च । प्रतिपरसमनुभ्योऽक्षः ।
पथिन् । इति शरदादिः ।

तत्पुरुषसमासे—

सप्तमी शौण्डैः । (२ । १ । ४०) शौण्ड धूर्त कितव व्याड प्रवीण
सवीत अन्तर अधि पटु पण्डित कुशल चपल निपुण । इति शौण्डादिः ।

ऊर्यादिच्चिढाचश्च । (१ । ४ । ६१) ऊरी उररी तन्थी ताली
आताली वेताली धूली धूसी शकला ससकला ध्वसकला भ्रशकला गुलुगुधा
सजूस् फलफली विक्की आक्की आलोष्टी केवाली केवासी सेवासी पर्याली शेवाली
वर्पाली अत्यूमशा वश्मसा मस्मसा मसमसा श्रौषट् वौषट् वषट् स्वाहा स्वघा
वन्धा पाम्पी प्रादुस् श्रत् अविस् । एते ऊर्यादयः ।

तद्धितप्रकरणे—

अश्वपत्यादिभ्यश्च । (४ । १ । ८४) अश्वपति स्थानपति ज्ञानपति
यज्ञपति वन्धुपति शतपति धनपति गणपति राष्ट्रपति कुलपति गृहपति पशुपति
धान्यपति धर्मपति धन्वपति सभापति प्राणपति क्षेत्रपति । इत्यश्वपत्यादिः ।

उत्सादिभ्योऽञ् । (४ । १ । ८६) उत्स उदपान विकिर विनद
महानद महानस महाप्राण तरुण तलुन वष्कयास धेनु पृथ्वी पङ्क्ति जगती
त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जनपद भरत उशीनर ग्रीष्म पीलु कुण । उदस्थान देशे । ष्टपदश्च
भल्लकीय रयन्तर मध्यन्दिन बृहत् महत् सत्वत् कुरु पञ्चाल इन्द्रावसान णिह
कनुभ् सुवर्ण देव ग्रीष्मादयश्छन्दसि । इत्युत्सादिः ।

शिवादिभ्योऽण् । (४ । १ । ११२) शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठक चण्ड जम्भ भूरि दण्ड कुठार ककुब् अनभिम्भान कोदित सुख सन्धि मुनि ककुत्स्थ कहोड कोहड कहूवय कहय रोव कपिल्लल (खञ्जन) वतण्ड तृण कर्ण श्री- हृद जलहृद परिल पिष्ट हैहय गोपिका कपालिका जटिलिका । इत्यादि शिवादि ।

रेवत्यादिभ्यष्टक् । (४ । १ । १४६) रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृकवञ्चिन् वृकवन्धु वृकग्राह दण्डग्राह कर्णग्राह चामरग्राह । इति रेवत्यादि ।

भिक्षादिभ्योऽण् । (४ । २ । ३८) भिक्षा गर्भिणी क्षेत्र करीष अङ्गार चर्मिन् घर्मिन् सहस्र युवति पदाति पद्धति अयर्वन् दक्षिणा भरत विषय श्रोत्र । इति भिक्षादि ।

क्रमादिभ्यो वुन् । (४ । २ । ६१) क्रम पद शिक्षा मीमासा सामन् । इति क्रमादि ।

वरणादिभ्यश्च । (४ । २ । ८२) वरणा शृङ्गी शात्मलि शुण्डी शयाण्डी पर्णी ताम्रपर्णी गोदा आलिङ्ग्यायनी जानपदी जम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा वल्गु उजयिनी गया मथुरा तक्षशिला उरसा गोमती वलभी । इति वरणादि ।

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य । (८ । २ । ९) यव दल्भि ऊर्मि भूमि कृमि कुञ्चा वशा द्राक्षा ध्राक्षा ध्रजि (व्रजि) ध्वजि निजि सिजि सञ्जि हरित् ककुद् मरुत् गरुत् इक्षु द्रु मधु । आकृतिगणोऽय यवादिः ।

नद्यादिभ्यो ढक् । (४ । २ । ९७) नदी मही वाराणसी श्रावस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी काशपरी काशफरी खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शल्वा दार्वी सेतकी (वडवाया वृषे) । इति नद्यादि ।

गहादिभ्यश्च । (४ । २ । १३८) गह अन्तस्थ सम विषम मध्य मध्यन्दिन चरणे उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख एकशाख एकग्राम समानग्राम एकवृक्ष एकपलाश अवस्यन्दन कामप्रस्थ सौमित्रि व्याडि । इति गहादिराकृतिगणोऽयम् ।

दिगादिभ्यो यत् । (४ । ३ । ५४) दिश् वर्ग पूग गण पक्ष घाय्य मित्र मेघा अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा साक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ यूय (उदकात्सशायाम्) न्यायवश वेश काल आकाश । इति दिगादि ।

अनुशक्तिकादीना च । (७ । ३ । २०) अनुशक्तिक अनुहोड अनुसवरण
(अनुसचरण) अनुसवत्सर अङ्गारवेणु असिहत्य अस्यहत्य आस्यहेति बध्योग
पुष्करसद् अनुहरत् कुरुक्त् कुरुपञ्चाल उदकशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक
सर्वपुरुष सर्वभूमि प्रयोग परस्ती (राजपुरुषात्प्यजि) सूत्रनड । इत्यनुशक्ति-
कादिराकृतिगणोऽयम् । तेन अभिगम अभिभूत अधिदेव चतुर्विद्या
इत्यादयोऽन्येऽपि गृह्यन्ते ।

उगवादिभ्यो यत् । (५ । १ । २) गोहविस् अक्षर विष ब्रह्मिस् अष्टका
स्त्वदा युग मेघा लुच् (नाभि नभ च) (शुनः सम्प्रसारण वा च दीर्घत्वं
तत्सन्नियोगेन चान्तोदात्तत्वम्) । (ऊधसोऽनङ् च) । कूप खद दर खर असुर
अध्वन् क्षर वेद बीज दीप्त । इति गवादि ।

दण्डादिभ्यो यः । (५ । १ । ६६) दण्ड मुसल मधुपर्क कशा अर्ध
मेघ मेघा सुवर्ण उदक वध युग गुहा भाग इम भङ्ग । इति दण्डादि ।

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्य शनेलच् । (५ । २ । १००) लोमन्
रोमन् वभ्रु हरि गिरि कर्क कपि मुनि तरु । इति लोमादि ।

पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मन् कद्रू वलि सामन् ऊष्मन् कृमि ।
(अङ्गात्कल्याणे) शाकी पलाली (दद्रूणा ह्रस्वत्व च) । (विष्वगित्यु-
त्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः) । (लक्ष्म्या अच्) । इति पामादि ।

पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक (जटाघटाकालाः क्षेपे) वर्ण उदक पङ्क
प्रश । इति पिच्छादि ।

व्रीह्यादिभ्यश्च । (५ । २ । ११६) व्रीहि माया शाला शिखा माला
मेखला केका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन् वर्मन् दष्टा सञ्ज्ञा वडवा कुमारी
नौ वीणा वलाका यवखदनौ (शीर्षान्नजः) । इति व्रीह्यादि ।

अर्श आदिभ्योऽच् । (५ । २ । १२७) अर्शस् तुन्द चतुर पलित जटा
घटा घाटा अभ्र अध कर्दम अग्ल लवण (स्वाङ्गादीनान्) । (वर्णात्) ।
इत्यर्शादिराकृतिगण ।

आद्यादिभ्य उपसख्यानम् । अयमेव सार्वविभक्तिस्तसि । आदि मध्य
अन्त पार्श्व पृष्ठ । इत्याद्यादिराकृतिगणोऽयम् । स्वरेण स्वरतः ।

प्रज्ञादिभ्यश्च । (५ । ४ । ३८) प्रज्ञवणिज् उशिज् उष्णिज् प्रत्यक्ष
विद्वस् विदन् पोडन् विद्या मनस् (श्रोत्र शरीरे) जुह्वत् (कृष्ण मृगे)

चिकीर्षत् चोर शत्रु योध चक्षुस् वसु एनस् मरुत् ऋश्च सत्वत् दशार्ह वयस्
व्याकृत असुर रश्चस् पिशाच अशनि कार्पापण देवता बन्धु । इति प्रज्ञादिः ।

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे—

अजाद्यतष्टाप् । (४ । १ । ४) अज एडक अश चटक मूषक बाल
वत्स होड पाक मन्द विलात पूर्वापहाण उत्तरापहाण कुञ्चा उष्णिहा देवविशा
ज्येष्ठा कनिष्ठा (मध्यमेति पुयोगेऽपि) (कोकिला जातौ) दष्टा । एतेऽजादयः ।
आकृतिगणोऽयम् ।

षिट्गौरादिभ्यश्च । (४ । १ । ४१) गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग पिङ्गल
हय गवय मुकय ऋष्य पुट तूण दुण हरिण कामण पटर उणक आमल आमलक
कुबल विम्व बदर कर्कर तर्कार शर्कार पुष्कर शिखण्ड सदल शुष्काण्ड सनन्द
सुषम सुषव अलिन्द गुडुल पाण्डश आढक आनन्द अश्वत्थ । इति षिट्गौरादिः ।

बह्नादिभ्यश्च । (४ । १ । ४५) बहु पदति अङ्कति अञ्जति अंहति
शकटि शक्ति शस्त्र शारि वारि राति राधि । इति बह्नादिराकृतिगणोऽयम् ।

न क्रोडादिबह्वच । (४ । १ । ५६) क्रोड नख खुर गोखा उखा शिखा बाल
शफ शुक्र । आकृतिगणोऽयम् । तेन भगगलघोणनालभुजगुदकर । इति क्रोडादिः ।

शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् । (४ । १ । ७३) शार्ङ्गरव कापटव गौगुलव
ब्राह्मण गौतम कामण्डलेय ब्राह्मणकृतेय आतिथेय आनिधेय आशोकैय
वात्स्यायन मौञ्जायन कैकसेय काप्य काव्य शैव्य एहि पर्येहि आश्मरथ्य
औदपान अराल चण्डाल वतण्ड (भोगवत् गौरमत् एतौ सज्ञायाम्)
(नृनरयोर्वृद्धिश्च ।) पुत्र । इति शार्ङ्गरवादिः ।

(इह गणेषु सक्षेपेणैव शब्दाः सगृहीताः । विस्तरतो जिज्ञासुभिः
सिद्धान्तकौमुदीस्थगणपाठेष्वन्ये शब्दा अनुसन्धेयाः) ।

लघुसिद्धान्तकौमुदीस्थपरिभाषापाठः

अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणे—

एकदेशविकृतमनन्यवत् ।

५२

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य

हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणे—

च ।

५२ नानर्थकेऽलोऽन्यविधिरनभ्यास-

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । ५२

विकारे ।

७६

श्रीहरिः

लघुसिद्धान्तकौमुद्यां प्रश्नाः

१९३२

साधारणप्रथमपरीक्षायाम्

प्रथमं पत्रम्

- १ हर इह, शिवेहि, उत्थानम्, मनोरथः, रामाय, निर्जरसौ, विश्वपः—
एते प्रयोगाः सूत्रनिर्देशेन साधु साधनीयाः ।
- २ सर्वस्वाम्, शानानि, विश्वौह., युष्माकम्, विद्गुषः, अमूनि—स्त्रेषा
साधन विधेयम् ।
- ३ भवति, अभूत्, गोपायाञ्चकार, एघाञ्चके, जघास, जुहोति, रुणाद्धि,
कुरुतः, गणयति—एते धात्वर्थनिर्देशेन साधनीयाः ।
- ४ पिपठिपति, बोभूयते, पुत्रीयति, देयम्, भिन्नः, प्रकृत्य—एते प्रकृति-
प्रत्ययनिर्देशेन साधनीयाः ।
- ५ हरिं भजति, कटे शेते, अधिहरि, राजपुरुष., चित्रगुः—एषु
आद्यद्वये कारकविभक्तिं प्रदर्शयन्त्येषु विग्रहप्रदर्शनेन साधन विधेयम् ।
- ६ औपगव., वैयाकरण, गोमयम्, दण्डी, कुतः, युवतिः—एते
सूत्रनिर्देशेन साधनीयाः ।

१९३३

- १ हर इह, गो अग्रम्, पुस्कोकिल, देवायिह, सर्वेषाम्, हरे., क्रोष्टुः—
एते प्रयोगाः साधु साध्यन्ताम् ।
- २ तिष्ठ, वारीणाम्, रात्र, पन्था, एतेषा साधनं विधेयम् ।
- ३ भूयात्, आतिष्ठ, कामयाञ्चके, विदाङ्करोतु, नत्स्यति, अस्तम्भीत्,
अजीगणत्—एते प्रयोगाः धात्वर्थनिर्देशपुरस्सर साधनीयाः ।

- ४ चिकीर्षति, शिष्यः, क्षामः, सुपानः, शयित्वा, एतेषा विग्रहपुरस्सर साधनप्रकारः प्रदर्शनीयः ।
- ५ उपराजम्, पञ्चगवम्, दीर्घसक्थ, प्राचो रथ, एतेषा विग्रह-प्रदर्शनपुरस्सर साधन प्रदर्शयताम् ।
- ६ राजन्यः, यौवतम्, राष्ट्रियः, तर्हि, एता, वृषली, मत्सी—एते प्रयोगाः सविग्रह साध्यन्ताम् ।

—:—
१९३४

- १ प्रष्टौह, गोऽग्रम्, किम्बुक्तम्, तच्छ्लोकेन, देवायिह—एषु सन्धिकार्याणि सूत्रनिर्देशपुरस्सर लिखत ।
- २ सः+गच्छति । कवी+अमू । गौ.+चरति । भानो+इति—एषा सश्लिष्टरूपाणि सप्रमाण प्रदर्शयत ।
- ३ 'सखि, भ्रू' एतयो सप्तम्येकवचने रूपे ससाध्य, 'षप्, पिपठिष्, अदस्' एषा सप्तमीबहुवचने रूपाणि साधयत ।
- ४ ऋमु पादविक्षेपे, डुदाञ्दाने, दीङ्क्षये—एषा लुङि प्रथमपुरुषैकवचने कीदृशानि रूपाणि, कथञ्च तत्सिद्धिप्रकारः ।
- ५ गुपू रक्षणे, दीङ्क्षये, ह्री लज्जायाम्—एषा लिटि प्रथमपुरुषैकवचने विशेषकार्यनिर्देशपुरस्सरं रूपाणि ससाध्यन्ताम् ।
- ६ जिघत्सति, भुञ्ज, भावितः, हारणा—एषा सिद्धिप्रकारः कः ।
- ७ अतिहिमम्, पञ्चगवम्, चित्रगुः, त्रिमूर्धः—एषा विग्रहनिर्देशपुरस्सर समासविधायकानि सूत्राणि लिखत ।
- ८ पाण्मातुरः, शाराव, श्रोत्रियः, क्षत्रियाणी—एषु विग्रहार्थप्रदर्शन-पुरस्सर प्रत्ययविधायकानि सूत्राणि निर्दिशत ।

१९३५

- १ शिवेहि, अमी ईशाः, अहर्गणः, देवा इह—एषु प्रयोगेषु सन्धिकार्याणि तत्प्रतिबन्धकानि च दर्शनीयानि ।
- २ रामाय, सर्वेपाम्, पत्यौ, मत्याम्, लिट्सु, त्वयि, प्राचः, पुम्याम्, अहःसु, धनूपि—एतानि पदानि सक्षिप्तोपयुक्तप्रक्रियया साधनीयानि ।
- ३ अभूवम्, अक्षैषी, अशृणवम्, जगन्थ, जघनिथ, दधाय, अनजानि, अक्षत, स्तभान, गृहाण—एतान् विशेषकार्याणि प्रदर्श्य साधयत ।
- ४ बुभूषति, प्रतिष्ठते, स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः, आदृत्यः, भुग्नः, हित्वा, परमराजः, बाहीकः, मेधावी, अमुतः—एते साधनीयाः ।

१९३६

- १ कृष्णर्द्धिः, उ उमेश, किल्लेहादयति, शम्भू राजते—एतेषु सूत्रोल्लेखपूर्वक सन्धिकार्याणि दर्शयत ।
- २ पूर्वस्मात्, प्रध्यम्, श्रीणाम्, कतरत्, राजभिः, युष्मभ्यम्, समीचः, इक्, तुदन्ती, उदेतो.—एतानि सक्षिप्तप्रक्रियया साधनीयानि ।
- ३ आतिष्म, अहत, दासीष्ट, ससौ, लोमिता, कुर्वीत, गृहाण, अजीगणत्—एतानि रूपाणि सम्यक् साधनीयानि ।
- ४ जिघत्सति, सरोजम्, उज्जिमम्—एते प्रयोगाः साधनीयाः ।
- ५ धावतोऽन्धात्पतति, यूपदारु, औत्स., गोपी—एषु प्रयोगेषु विशेषकार्याणि दर्शनीयानि ।

१९३७

- १ (क) सुद्वयुपास्य, गवाग्रम्, उत्थानम्, शिवोऽर्च्य.—एते प्रयोगाः साध्यन्ताम् ।
- (ख) अहो ईशा इत्यत्र किं सन्धिकार्यं प्राप्तम् ? कथं वा तदभावः ? इति लेखनीयम् ।

- २ 'युष्मद्' शब्दस्य सर्वासु विभक्तिषु, 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य लिटि, 'शीङ् स्वप्ने' इत्यस्य च लुङि रूपाणि लेख्यानि ।
- ३ रामाय, बहुश्रेयस्याः, सर्वस्यै, दध्ना, चतुर्णाम्, युष्माकम्, अमुष्यै, अहोभ्याम्, पिधानम्—एषा मध्ये सप्त प्रयोगाः साधनीयाः ।
- ४ अभूवन्, अचीकमत, विदाञ्चकार, जहीहि, अपादि, दुधविय, उपास्किरत्, तृणेढि, उपस्कुरुते, प्रमिणीते, अचूचुरत्—एतेषु प्रयोगेषु अष्टौ साधनीयाः ।
- ५ (क) वोभवाञ्चकार, याप्ञ्जा, अन्यथाकारम्, अर्द्धपिप्पली, अर्द्धर्चः, पारलौकिकम्, प्रथिमा, भूयिष्ठः, इन्द्राणी—एतेषा मध्ये षट् प्रयोगाः साध्यन्ताम् ।
- (ख) अकथित चेति सूत्रस्योदाहरणानि प्रदर्शनीयानि ।

१९३८

- १ गव्यूतिः, प्रार्णम्, सन्नच्युतः, शम्भू राजते—एषु प्रयोगेषु सञ्ज्ञा सन्धिकार्यं दर्शयत ।
- २ 'विष्णो इति' इति स्थिते कानि कानि कार्याणि भवन्ति कानि च रूपाणि ? स्पष्टं लिखत ।
- ३ हरेः, प्रथिय, स्त्रियम्, हे मधु, चतुर्णाम्, अमीभिः, अनया, दीव्यन्ति—एषु केचन सप्त प्रयोगाः साधनीयाः ।
- ४ अभूवन्, भेजे, जघसिध, जिहीयात्, स्यति, स्तर्यात्, औनत्, कुर्वन्ति, स्तरिषीष्ट, अजीगणत्—एषु कान्यपि सप्त रूपाणि साधनीयानि ।
- ५ पिप्रिष्ठिपति, वोभूयात्, अस्तावि, पचेलिमाः, सुशर्मा, हितम्, द्युतित्वा, सहरि, अहोरात्र —एषु केऽपि षट् प्रयोगाः साधनीयाः ।
- ६ श्वाफल्कः, पित्र्यम्, पटपटाकरोति, शकटी, अतिकेशी—एषु कान्यपि चत्वारि रूपाणि साधयत ।
- ७ सखिशब्दस्य सर्वासु विभक्तिषु, गुप्धातोर्लुङि, मीज् धातोर्लुङि—रूपाणि लेखनीयानि ।

१९३९

क, छ, ड, ध, म, श—इत्येतेषा वर्णाना कानि बाह्यप्रयत्नानि । शिवेहि, अमुकेऽत्र, सँस्कर्ता, मनोरथ.—एतेषा प्रयोगाणा सशास्त्र सिद्धि प्रदर्शयत ।

अथवा

गो+अग्रम्, त्वम्+करोषि, सन्+शम्भुः, नृन्+पाहि, इत्यस्या स्थितौ कानि रूपाणि भवन्ति, कथञ्च तत्सिद्धिरिति ससूत्र प्रतिपादयत । रामाय, त्रिवै, विश्वौहः, बभूव, मिमीते, अहिन.—एषु प्रयोगेषु सूत्र सिद्धिप्रकार लिखत ।

अवोभोत्, अलाभि, अवावा, शुभयु, मानुषी, विप्राय गा ददाति— एतान् प्रयोगान् सम्यक् प्रसाधयत ।

अन्तादिवच्च, प्रथमलिङ्गग्रहण च, नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे, आद्यन्तवदेकस्मिन्—एतेषा शास्त्राणा सोदाहरणमर्थं ब्रूत ।

अथवा

नेर्गद०, पाप्राध्मा०, दाम्नीश०, अव्यय विभक्ति०, पङ्क्तिविशति०, एतानि केवलानि सूत्राणि सम्पूर्णानि शुद्धानि विलिखत ।

समास. कतिविध । कानि च तदुदाहरणानीति स्पष्ट प्रतिपादयत । त्रिपु लिङ्गेषु द्वि, त्रि, चतुर् शब्देष्वन्यतमस्य, युष्मदस्मदोरन्यतरस्य च सर्वासु विभक्तिषु रूपाणि विलिख्य, लिह् आस्वादने, ब्रून् व्यक्ताया वाचि धात्वोरन्यतरस्य सर्वलकारेषु प्रथम रूपञ्च स्पष्ट लिखत ।

१९४०

लण् सूत्रेऽकारस्येत्सहाया फल तदुदाहरणञ्च ब्रूत ।

कृष्णर्द्धि, उत्थानम्, सञ्चच्छम्भु, हरी रम्य, एतेषा प्रयोगाणा सूत्र-निर्देशपुरस्सरं सिद्धि प्रदर्शयत ।

अथवा

विष्णो + इह, किम् + उक्तम्, तद् + शिव., सुगण् + पठ्, इत्यस्या स्थितौ कानि रूपाणि भवन्ति, कथञ्च तत्सिद्धिरिति ससूत्र प्रतिपादयत ।

३ (क) सखा, मतौ, त्वया, भवेयु, अध्ययै, अनद्ध ।

(ख) गा, दग्नि, अमुया, एधस्व, पपरतु., अनजानि ।

उपरिनिर्दिष्टयो. क, ख, प्रश्नयोर्मध्ये कस्यचिदेकस्य सम्पूर्णस्य प्रश्नस्य प्रयोगान् सम्यक् प्रसाधयत ।

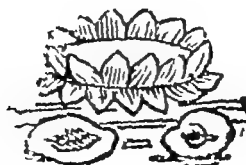
४ अवोभवु., राजानति, वर्ममुच्चरते, अस्तावि, गोमयनिकाय., मातुः स्मरति, एतेषा प्रयोगाणा ससूत्र सिद्धिप्रकार लिखत ।

५ अध्यात्मम्, रूपवद्भार्य., सखिपथ., एतेषु समासविधायकानि सूत्राणि तत्तद्विशेषकार्यञ्च स्फुट प्रदर्शयत ।

६ द्वैमातुर., मीमांसक., शालीय., आश्विनम्, नैकटिक., मातृभोगीण., एतेषु तत्तदर्थबोधकप्रत्ययविधायकानि शास्त्राणि साधु प्रतिपादयत । प्रयोगाणामर्थश्च लेख्य. ।

७ मघवन्, निर्जर, अतिचमू, शब्देषु कयोश्चिद् द्वयो. शब्दयोः सर्वाणि रूपाणि विलिख्य, श्रु श्रवणे, हन हि सागत्यो, रुधिर् आवरणे, एतेषु कयोश्चिद् द्वयो. धात्वो. सर्वलकारेषु प्रथम रूपञ्च स्पष्ट लिखत ।

सूचना—स्पष्टसुन्दराक्षरविन्यासाय दशाङ्का. सुरक्षिता इति बोध्यम् ।

संस्कृतकी कुछ सानुवाद पुस्तकें—

श्रीविष्णुपुराण—सानुवाद, पृष्ठ ६२८, चित्र ८, सजिल्द मूल्य २॥), २॥॥)
 अध्यात्मरामायण—सानुवाद, पृष्ठ ४०८, चित्र ८, स० मूल्य १॥॥), २)
 एकादश स्मृद्धि—सानुवाद, सचित्र, पृष्ठ ३९२, मूल्य ॥॥), सजिल्द १)
 ईशावास्योपनिषद्—सानुवाद, शाङ्करभाष्यसहित, सचित्र, पृष्ठ ५२, मू० ≡)
 केनोपनिषद्—सानुवाद, शाङ्करभाष्यसहित, सचित्र, पृष्ठ १४६, मूल्य ॥)
 कठोपनिषद्—सानुवाद, शाङ्करभाष्यसहित, सचित्र, पृष्ठ १७८, मूल्य ॥—)
 मुण्डकोपनिषद्—सानुवाद, शाङ्करभाष्यसहित, सचित्र, पृष्ठ १३२, मू० ≡)
 प्रश्नोपनिषद्—सानुवाद, शाङ्करभाष्यसहित, सचित्र, पृष्ठ १३०, मूल्य ≡)

उपरोक्त पाँचों उपनिषद् एक जिल्दमें, सजिल्द [उपनिषद्-
 भाष्य खण्ड १] हिन्दी-अनुवाद और शाङ्करभाष्यसहित, मूल्य २॥—)

माण्डूक्योपनिषद्—श्रीगौडपादीय कारिकासहित, सानुवाद,
 शाङ्करभाष्यसहित, सचित्र, पृष्ठ ३०४, मूल्य १)

ऐतरेयोपनिषद्—सानुवाद, शाङ्करभाष्यसहित, सचित्र, पृष्ठ १०४, मू० ≡)

तैत्तिरीयोपनिषद्—सानुवाद, शाङ्करभाष्यसहित, सचित्र, पृष्ठ २५२, ॥—)

उपरोक्त तीनों उपनिषद् एक जिल्दमें, सजिल्द [उपनिषद्-
 भाष्य खण्ड २] हिन्दी-अनुवाद और शाङ्करभाष्यसहित, मूल्य २॥=)

छान्दोग्योपनिषद्—सानुवाद, शाङ्करभाष्यसहित, पृष्ठ ९६८, चित्र ९,

सजिल्द [उपनिषद्-भाष्य खण्ड ३] मूल्य ३॥॥)

श्वेताश्वतरोपनिषद्—सानुवाद शाङ्करभाष्यसहित, सचित्र, पृष्ठ २७२, ॥=)

मुमुक्षुसर्वस्वसार—भाषासहित, पृष्ठ ४१६, मूल्य ॥॥—), सजिल्द १—)

विष्णुसहस्रनाम—सानुवाद, शाङ्करभाष्यसहित, सचित्र, पृष्ठ २८६, ॥=)

सूक्ति-सुधाकर—सुन्दर श्लोकसंग्रह, सानुवाद, सचित्र, पृष्ठ २७६, मू० ॥=)

स्तोत्ररत्नावली—चुने हुए स्तोत्र, हिन्दी-अनुवादसहित, ४चित्र पृष्ठ ३१२, ॥)

श्रुतिरत्नावली—चुनी हुई श्रुतियाँ, सानुवाद, सचित्र, पृष्ठ २८८, मूल्य ॥)

विवेक-चूडामणि—सानुवाद, सचित्र, पृष्ठ १९२, मू० ॥—) सजिल्द ॥)

प्रबोध-सुधाकर—सानुवाद, एक चित्र, दूसरा संस्करण, पृष्ठ ८०, मू० ≡)॥

शतश्लोकी—त्वामी शम्भुचार्यकृत, सानुवाद, पृष्ठ ६४, मूल्य =)

पता—गीताप्रेस, गोरखपुर ।

श्रीजयदयालजी गोयन्दकाद्वारा लिखित पुस्तकें-

- १ तत्त्व-चिन्तामणि (भाग १)-सचित्र, पृष्ठ ३६०, मोटा कागज, सुन्दर छपाई-सफाई; मूल्य प्रचारार्थ केवल ॥=) सजिल्द ॥।-)
- इसीका छोटा गुटका संस्करण, पृष्ठ ४४८, मूल्य ॥=) सजिल्द ॥=)
- २ तत्त्व-चिन्तामणि (भाग २)-सचित्र, पृष्ठ ६३२, मोटा कागज, सुन्दर छपाई-सफाई; मूल्य प्रचारार्थ केवल ॥=) सजिल्द १=)
- इसीका छोटा गुटका संस्करण, पृष्ठ ७५०, मूल्य ॥=) सजिल्द ॥)
- ३ तत्त्व चिन्तामणि (भाग ३)-सचित्र, मूल्य ॥=) सजिल्द ॥=)
- इसीका छोटा गुटका संस्करण, पृष्ठ ५६०, मूल्य ॥=) सजिल्द ॥=)
- ४ परमार्थ-पत्रावली-सचित्र, कल्याणकारी ५१ पत्रोंका संग्रह, मू० ॥)
- ५ नवधा भक्ति-(सचित्र), पृष्ठ ७२, मूल्य =)
- ६ बाल-शिक्षा-पृष्ठ ७४, तीन रंगीन, एक सादा चित्र, मूल्य =)
- ७ ध्यानावस्थामें प्रभुसे वार्तालाप-(सचित्र) मूल्य -)॥
- ८ गीताका सूक्ष्म विषय-गीताके प्रत्येक श्लोकका हिन्दीमें सारांश -)॥
- ९ चैतावनी-पृष्ठ २४, मूल्य)॥
- १० गजल-गीता-गजलमें गीताका बारहवों अध्याय, मूल्य आधा पैसा नं० ११ से २८ तककी पुस्तकोंमें तत्त्व-चिन्तामणि तीनों भागमें आये हुए कुछ लेख ही अलग पुस्तकाकार छपे हुए हैं ।
- ११ आदर्श भ्रातृ-प्रेम-मूल्य ≡) , २० सत्यकी शरणसे मुक्ति-मूल्य)॥
- १२ गीता-निबन्धावली-मूल्य =)॥ २१ व्यापारसुधारकी आवश्यकता
- १३ नारीधर्म-सचित्र, पृष्ठ ५२, -)॥ और व्यापारसे मुक्ति-मूल्य)॥
- १४ श्रीसीताके चरित्रसे आदर्श शिक्षा-मूल्य -)॥ २२ त्यागसे भगवत्प्राप्ति-मूल्य)॥
- १५ सच्चा सुख और उसकी प्राप्तिके उपाय-मूल्य -) २३ धर्म क्या है ?-मूल्य)॥
- १६ श्रीप्रेमभक्तिप्रकाश-मूल्य -) २४ महात्मा किसे कहते हैं ?-मू०)॥
- १७ गीतोक्त सारव्ययोग और निष्काम कर्मयोग-मूल्य)॥ २५ प्रेमका सच्चा स्वरूप-मूल्य)॥
- १८ भगवान् क्या हैं ?-मूल्य)॥ २६ हमारा कर्तव्य-मूल्य)॥
- १९ भगवत्प्राप्तिके विविध उपाय)॥ २७ ईश्वर दयालु और न्यायकारी है)॥
- २८ ईश्वरसाक्षात्कारके लिये नाम-पता-गीताप्रेस, गोरखपुर ।
- २९ जप सर्वोपरि साधन है मूल्य)॥

सचित्र, संक्षिप्त भक्त-चरित-मालाकी पुस्तकें

सम्पादक-श्रीहनुमानप्रसादजी पोद्दार

भक्त वालक-५ चित्र, पृष्ठ ८०, मूल्य १-), इसमें गोविन्द, मोहन, धन्ना, चन्द्रहास और सुधन्वाकी कथाएँ हैं ।

भक्त नारी-६ चित्र, पृष्ठ ८०, मूल्य १-); इसमें शबरी, मीराबाई, जनाबाई, करमैतीबाई और रवियाकी कथाएँ हैं ।

भक्त-पञ्चरत्न-६ चित्र, पृष्ठ १००, मूल्य १-), इसमें रघुनाथ, दामोदर, गोपाल, शान्तोबा और नीलाम्बरदासकी कथाएँ हैं ।

आदर्श भक्त-७ चित्र, पृष्ठ १००, मूल्य १-), इसमें शिबि, रन्तिदेव, अम्बरीष, भीष्म, अर्जुन, सुदामा और चक्रिककी कथाएँ हैं ।

भक्त-चन्द्रिका-सुन्दर ७ चित्र, पृष्ठ ९६, मूल्य १-), इसमें साध्वी सख्खाई, महाभागवत श्रीज्योतिपन्त, भक्तवर विठ्ठलदासजी, दीन-बन्धुदास, भक्त नारायणदास और बन्धु महान्तिकी सुन्दर गाथाएँ हैं ।

भक्त-सत्तरत्न-७ चित्र, पृष्ठ १००, १-), दामाजी पन्त, मणिदास माली, कूबा कुम्हार, परमेष्ठी दर्जी, रघु केवट, रामदास चमार, सालवेगकी कथाएँ हैं ।

भक्त-कुसुम-६ चित्र, पृष्ठ ९४, मूल्य १-), इसमें जगन्नाथदास, हिम्मतदास, वालीग्रामदास, दक्षिणी तुलसीदास, गोविन्ददास, हरिनारायणकी कथाएँ हैं ।

प्रेमी भक्त-९ चित्र, पृष्ठ १०८, मूल्य १-), इसमें बिल्वमङ्गल, जयदेव, रूप सनातन, हरिदास और रघुनाथदासकी कथाएँ हैं ।

प्राचीन भक्त-१३ चित्र, पृष्ठ १५२, मूल्य ॥), इसमें मार्कण्डेय, महर्षि अगस्त्य और राजा शङ्ख, कण्डु, उत्तङ्क, आरण्यक, पुण्डरीक, चोलराज और विष्णुदास, देवमाली, भद्रतनु, रत्नग्रीव, राजा सुरथ, दो मित्र भक्त, चित्रकेतु, वृत्रासुर एवं तुलाधार शूद्रकी कथाएँ हैं ।

भक्त सौरभ-५ रंगीन चित्र, पृष्ठ ११६, मूल्य १-), इसमें श्रीव्यासदासजी, प्रयागदासजी, शङ्कर पण्डित, प्रतापराय और गिरवरकी कथाएँ हैं ।

भक्त-सरोज-९ रंगीन चित्र, पृष्ठ ११६, मूल्य १-), इसमें गङ्गाधरदास, श्रीनिवास आचार्य, श्रीधर, गदाधर, लोकनाथ, लोचनदास, मुरारिदास, हरिदास, भुवनसिंह चौहान और अङ्गदसिंहकी कथाएँ हैं ।

भक्त-सुमन-७ रंगीन, दो सारे चित्र, पृष्ठ १२०, मूल्य १-), इसमें विष्णु-चित्त, विसोबा सराफ, नामदेव, रोंका-वोंका, धनुर्दास, पुरन्दरदास, गणेशनाथ, जोग परमानन्द, मनकोजी बोधला, सदन कसाईकी कथाएँ हैं ।

पता-गीताप्रेस, गोरखपुर ।

सुन्दर, सचित्र कविता और भजनोंकी पुस्तकें

विनय-पत्रिका-गोस्वामी श्रीतुलसीदासजीके ग्रन्थकी सरल हिन्दी टीका

६ चित्र, पृष्ठ ४९६, मूल्य १) सजिल्द १।)

गीतावली-गो० तुलसीदासकृत सानुवाद (भजनोमें रामलीलाका वर्णन), ८ चित्र, पृष्ठ ४६४, मूल्य १) सजिल्द १।)

दोहावली-सचित्र, गोस्वामी श्रीतुलसीदासजीके ग्रन्थकी टीका, मूल्य ॥)

श्रीकृष्ण-विज्ञान-अर्थात् श्रीमद्भगवद्गीताका मूलसहित हिन्दी-पद्यानुवाद, दो चित्र, पृष्ठ २७२, मूल्य ॥।) सजिल्द १)

शतपञ्च चौपाई-गोस्वामी तुलसीदासजीकी रामायणसे, सानुवाद, सचित्र, पृष्ठ ३४०, मूल्य ॥=)

भक्त-भारती-७ चित्र, कवितामें ७ भक्तोंकी सरल, सुबोध कथाएँ, पृष्ठ ११६, मूल्य ॥=) सजिल्द ॥=)

मनन-माला (सचित्र)-भावुक भक्तोंके कामकी चीज है, मूल्य =)॥

भजन-संग्रह प्रथम भाग-इसमें तुलसीदासजी, सूरदासजी और कबीरजीके २३९ भजन हैं, पृष्ठ २१८, मूल्य =)

भजन-संग्रह दूसरा भाग-पृष्ठ १९२, व्रजके भक्तोंके भजन, मूल्य =)

भजन-संग्रह तीसरा भाग-पृष्ठ २५४, लखी-भक्तोंके २७८ पदोंका संग्रह, =)

भजन-संग्रह चौथा भाग-मुसलमान भक्तों और कवियोंके पद-संग्रह, पृष्ठ १७६, मूल्य =)

भजन-संग्रह पाँचवाँ भाग-(पत्र-पुष्प) सचित्र, पृष्ठ १५६, मूल्य =)

हनुमानवाणुक-सचित्र, हिन्दी-अर्थसहित, पृष्ठ ४०, मूल्य -)॥

हरेरामभजन (१४ माला)-आरम्भमें श्रीतुलसीदासजी, कबीरदासजी, और सुन्दरदासजी, नारायण स्वामी आदि सतोंके बड़े ही उपदेश-प्रद दोहे और कविताओंका संग्रह है। फिर हरेरामके २१६ मन्त्र छपे हैं)॥

श्रीसीतारामभजन-आरम्भमें गोसाईंजीके दोहोंका सुन्दर संग्रह है। फिर श्रीसीतारामकी ११ मालाओंके मन्त्र छपे हैं। मूल्य ॥)

गजलगीता-लड़कोंके गाने योग्य गीताके बारहवें अध्यायके कुछ उपदेशोंका अनुवाद है, मूल्य अ. पैसा

पता-गीताग्रिस, नोरपुर।

मिलनेका पता-
गीताप्रेस, गोरखपुर ।
